Төлөгөн КАСЫМБЕКОВ

Сынган кылыч

ШАМ
Басма үйү

II том

Төлөгөн КАСЫМБЕКОВ

Сынган кылыч

Тарыхый роман

ЭКИНЧИ КИТЕП

7-басылышы

ШАМ
Басма үйү

УДК 821.51
ББК 84 Ки 7-4
К 28

Төлөгөн Касымбеков.

К 28 Сынган кылыч. (Экинчи китеп) Тарыхый роман. 7-бас. – Б.: «ШАМ», 2019. – 480 б.

ISBN 978–9967–480–27–8

Бул элге кеңири белгилүү тарыхый роман көркөм адабиятка болуп келген катаал чектөөдөн улам цензурадан «өтпөй» калып калган көптөгөн тарыхый болумуш, окуя, маанилери кайра каралып, кыргыздын элчилиги, журтчулугу, улуттук таламдары негизге алынып, жаңыча иштелген жетинчи басылышы болуп эсептелет.

К 4702300100–19
ISBN 978–9967–480–27–8

УДК 821.51
ББК 84 Ки 7-4

© «ШАМ» Басма үйү, 2019

ЭКИНЧИ КИТЕП

Эрегиш

...Эрегиштен эр өлөт,
эки жагы тең өлөт...
досу таппай айласын
касы көрөт пайдасын...
(эл акылы)

БЕШИНЧИ БӨЛҮМ

I

1873-жылдын жайы... Тоо тарап дагы тынчсыз. Тоо тарап дагы күү-күү. Ордонун бүрүшкөн шумдары дагы кулактарын түрүп, дагы бири бирин аңдып тиктеп, суу каптап келатканын туюп калган жер чычкан сыңары дагы нары-бери тыпырап жөргөлөп калышты.

Кудаяр-хан кызыууланган күнү:

— Кырам! Өрттөйм! — деп кыйкырат, соолукканда колунун учу титиреп, көзүнүн агы көбөйүп, өзүнөн акыл чыкпай, өзгөгө ишене албай, ынактарын кыдырата тиктеп, «Караң ки, баары ууру, баары чыккынчы, баары ашкеби!..» деп, жүзүн үйрүп, ындыны өчөт. Эмне кылуу керек? Айла кайсы? Демейде тили буудай кууруган кеңешчилер азыр аны карап, бардык жоопкерчиликти ага түртүп турушат. Эмне кылуу керек?

Кабар күнүгө жаңы. Төрө-Коргондогу Саранчы пансат 500 сарбазды ээрчитип, эрегишкен элди тосо чыгып, кошулуп кетти. Бат эле Чартак беги тагасы Кедейбай датка, Наманган беги Шалдило толук талкаланды. Бүткүл Наманган вилаети көтөрүлгөн элдин колуна өттү.

Кудаяр-хан диван чогултту. «Эмне кылуу керек?» деген гана сөз ортого таштaлды. Иштин оңой жагын качырып, жарымпашадан жардам суроо зарылдыгын айтышты. Ага улук увазир Калназар парваначы баш болгон жаат каршы чыкты. Генерал фон Кауфмандан алган жардамдын артында, түзүлгөн шартнаманын артында сөзсүз бир милдеттенме болот. Ал милдеттенмелер көбөйгөн сайын бул өлкөнүн өзүнчөлүгү кайра оңолгус болуп, тереңге урап, баратканы сезилет. Кудаяр-ханга баары бир. Ушул кичинекей коргон, харими аман болсо, атадан калган тагы алдында турса болгону. Элдин, өлкөнүн кайсы көйгө түшкөнү, кимдин колуна өтүп баратканы ага биринчи коркунуч эмес. Жарымпаша менен түзүлгөн шартнама, моюнга салынган укурук акырындап сөзгө келип кутула берчү, жоё берчү иштей, а жок, эптеп элди тынчытып алган соң, бир күнү «Йа, алла!» деп, баштан көңтөрүп таштай турган иштей көрөт. Көңүлүндөгү төтөгү ушу. Жалаң катындын төшөгүнөн бууну титиреп калган бу арык, кара чүйкө кишинин тайкы оюн Абдырахман абтабачы карап туруп эле билчү. Азыр да Кудаяр-хан жарымпашадан аскер чакыруу жагына ооп калды.

— Амиран, — деди Абдырахман абтабачы акырын ызат менен, — өзүбүз эле жайгарбайбызбы өз чатагыбызды?..

Кудаяр-хан жарылып кетти:

— Өзүбүз?! Кантип?!

Абдырахман кирпиги да дирт этпей, Кудаяр-хандын жини бастагыча күтүп, томсоруп тиктеп калды.

— Өзүбүз жайгарбайбызбы дейт?! Алып койду! Алып койду селсаяк Болот Намангенди!.. —деп, Кудаяр- хан кыйкырып, калчылдап, нары-бери басты. Эч ким кут этпеди. Баары башын жерге салып турушту. Ал энтигип, учу титиреп турган колун укалап, кырс-кырс эттирип, жини кайтып, эми эмне кыларын билбей, «Эмне айтты өзүбүз жайгарбайбызбы деп?.. Оюнда эмне бар болду экен бу бөлтүрүктүн?.. Ыя, ата кегин бирөө шыбырап койбоду бекен кулагына?..» деп, бала кезден бирге өскөн курдаш, сырдаш абтабачыны шектенип тиктеп, ага да батына албай, кайсаланып, кынжылып чекесин басты:

— А болуптур...—деди деми жок күңк эте. — Чакыр Науман пансатты...

Науман пансат тез келди. Ал өкүмдардын жашырын буйруктарын аткарып, бирөөнүн бөркүн алып кел десе башын кошо кесип келип жүргөн, өтө ишенимдүү аскербашыларынан болучу.

— Лап-бай, өкүмдар...—деп, эки колун боорuна алып сыңар тизелей таазим кылып, сөз күттү.

Кудаяр-хан:

— Пансат, кылычтын курчтугун сынар мезгил келди сизге.

Науман пансат өрөпкүп тура калды. Узун бойлуу, ireңи кара, кыркма кара сакалы быжыгыр, алагар көзү кандуу:

— Даярмын, өкүмдар! Кимдин башына сынайын?..

— Буйрук кылабыз! Сиз Науман пансат, аскерден канча керек болсо алың, тигил дүйнөдө кудай алдында, бул дүйнөдө биздин алдыбызда кечирилгис күнөөгө кирипдар болгон карабагыш, катай, кутлук-сейит, найман, курама уруктарын канга бөлөп, кайрадан биздин ыйык тактын алдына чөгөлөтүп келгейсиз!

— Сиздин эркиңиз кудаанын эрки, өкүмдар!

Диван хандын эркин колдоп, тандамал 500 сыпай берип Науман пансатты тоо тарапка аткаруу менен бүттү.

* * *

Эки жоо Ханабад кыштагында кездешти.

Науман баш кагып калган пансат болучу. Ал эң оболу эрегишчилердин саны, саркерлери, уруу жиги, куралы жөнүндө, аларга көмөк келсе кай тараптан келерин, чегинсе кай тарапка чегинерин тактады. Жан тартып кетпесин үчүн өзүнүн артындагы кыштактарга катуу тескөө койду. Андан соң, урушка жайлуу өңүт ээлеп, жүз сыпайды жең ичине буйгага калтырып, жүз сыпайды бөрүтил найзанын учундай кылып алдыга коюп, жүз сыпайды оң жагына, жүз сыпайды сол жагына темир жынжыр кылып тизип, чаң ызгыта каптап чыккан эрегишчилерди ачык бетме-бетке тартты.

Исхак да кашаттын кырына келди. Күмүш жалдуу чабдар аргымактын тизгинин жыя кармап, камчылуу колун серелеп, тиги ордо аскеринин өңүтүн, алды- артын карап турду. Жаңы өсүп келаткан, суюк кара сакалы, кара кундуз муруттуу, жүзүндө биртке чаары бар, сурданган бүркүт кабак, эрдин дайыма бек кымтып турган, тик көз жигит эле. Жанында эки гана киши. Бири оң канаттын саркери Момун, бири сол канаттын саркери Саранчы. Калган кол бир кур сестенгендей дүргүп токтоп, эки канатта обочо.

— Урушта туруш жок...

Саркерлер түйшөлө түшүштү. Исхак сол колун алга шилтеп таштады. Ошол замат Саранчы ат ойнотуп:

— Йа-а, жигит пири Шаймерден, өзүң колдо!.. Ур! А! Ур...—деп, өзү баштап алдыга чаап, кылыч булгалап, чабуулга өттү. Заматта кымкуут түшүп, ат туягынан жер дүңгүрөп:

— Гы-у-у! Гы-у-у... —деп, мээ каңгыткан чуу көтөрө эрегишчилер каптап кирди. Саранчы кылычташууга жеткенде, бир тараптан толкун сыяктуу түрмөк-түрмөк болуп, дүрдүгүп ат коюп, Момундун беш жүзү чыкты.

Бул беттешүү катуу сыноо. Исхак иреңи бир кубарып, бир кызарып, өрөпкүп, үзөңгүгө тура калып, колун серелеп урушту тиктеп турду.

Науман шашпады. Алдыңкы толкундарды кылычтын мизине тосуп, артын бат атар мылтыктын огуна ширеп, эрегишчилердин куралы түзүк жагынан атайылап буйтап, наркы дарбып чапкандарын көбүрөөк беттеп, уруш жүргүздү. Эрегишчилер өжөрлөнүп улам жаңыланып келип жатты. А Науман сыпайларын эч солк эттирбей, бир алга жиреп, бир артка жыйрылып, эрегишчилердин алдын бөлө-бөлө имере чаптырып, бырчылдата соктуруп турду. Сыпайлардын катары да суюлуп, аздап болсо да суюлуп баратканына караган жок. Өзү так ортодо:

— Йа-а, жигит пири Шаймерден, өзүң колдо!— деп каткырып, кашкөйлөнүп, сыпайларын шердентип турду.

Жигит пири куралы мыктыларды, уруш ыгын жакшы билгендерди колдоду.

Кечке утуру уруш токтоду. Бул беттешүүдө Исхак тандамал 300 азаматынан ажырады. Эми эмне кылуу керек? Көшөрүү керекпи? Көшөрө берсе, акыры аягында Наумандын бир сыпайын да калтырбай жок кылып, жеңишке жетет. Баасы канча болот? Ордонун аскери ушуну менен түгөнсө го! Өзүнүн негизги күчүнөн ажырайт. Кайра оңойлук менен ордуна келбейт. Исхак түн жамынып тоо тарапка Ала-Букага карай чегинип кетти.

Ала-Бука кыштагына түштөнүп, Исхак кеңеш өткөрдү.

Баягыдай бакылдоо, жулунуп сүйлөө жок, эч кимиси оозунуп сүйлөбөй, ар кимисин ар башка ой басып, чайга карашалаган болушуп, саркерлер дымып отурушту. Исхак саркерлердин деми кагылып калганын жазбай көрдү. Өзү да ойлуу, чай ууртай отуруп:

— Кана, баатырлар, — деп, бирден сыдырып тиктеп, кеп баштады,—сүйлөй отуралы, кана, эмне кылабыз мындан нары?

Үйдөгүлөр жай козголуп, суроо эч кимисине тике арналбаган соң, дагы ичтен бирин акмалап, күтүп, токтоло калышты.

Исхак:

— Биз, баатырлар, урушка жарамсыз экенбиз али. Бул беттешүү алыбызды чактады. Катуу сындан өткөздү... —деди, мына ушул учурда өзүнөн кеткенин, башка саркерлерден болгон кемчиликтерин оюна имерип, үйдө отургандардын баарын сыдыра тиктеп, сөз улады. -Мына, чыдап урушкубуз келсе, эми жаманыбызды жакшыртып, кемибизди толуктап, баштасак эми чындап урушту баштайбыз, а жарай албасак не кереги бар бөөдө тополоң кылып, элдин тынчын алып?!

— Туура...—дешти арадан.

Те этекте салбырап отурган саркер Камбар ыкшалды:

— Эми, акыбалыбыз ушу экен... мындан нары деле колубуздан эмне келмекчи... күмөн го, бек.

Исхак ага ынтаа коюп тиктеп, кадимки буйрук кыла жүргөн бектерден болсо, мындайда атырылып чыкмак, ал иреңи да өзгөрбөй, үнүн көтөрбөй:

— Мейли, —деди акырын, —өз акылың өзүңө эп, Камбарым, башынан эле ыргылжың экениңди байкап жүргөм, мейли, кала бер айлыңа.

Саркерди карап калышты баары. Эмне деше алат?! Түзүк топтолбой, түзүк бир иш өтөбөй туруп, кайра ыдырап кетмеги ушубу кошундун?! А Камбар ушул азыр дагы ыргылжың, толгонуп, кабагын карыш салып туруп калды.

Исхак:

— Ишиң алга жылса ага тең орток, а жылан менен кармашып өлтүрө албай жатсаң таш алып бербей тескери караган өнөк - өнөк болбойт. Мына, көрүп алгылачы, ушундай кишилер ушу кебетеси менен биздин ишти белге гана тебет, кошун ичин иритет го...—деди дагы эле жумшак.

Камбар саркер ошол салбыраган бойдон, камчысын сүйрөгөн бойдон үңкүйүп, үйдон чыгып кетти. Улагада отургандардан тарта кыдырата тиктеди Исхак:

— Кана,—деди, — кете тургандар дагы барбы?..

— Жо, кетпейбиз биз, —деп жиберди Эр Эшим, — бек, өзүңүз кете берсеңиз да, биз кете албайбыз, элибизди коргойбуз, бек!

Ыраазы болду белем, өрөпкүгөн жигитке башын ийкегилеп койду да Исхак сөз жалгады: —Куп жакшы! Чаткалга чегинебиз, уста жыйып курал жасатабыз, ок күйдурабыз, дары ийлетебиз. Алтын табалы, орустан курал сатып алышка аракет кылабыз...

«Сатар бекен орусуң?..» деп күңкүлдөп калды бирөө. «Ие, жанагы сары азгырыкты көрсө азгырылбай койбойт ко...» деп, ага акырын жооп кылды бирөө.

Бу аймакта эл-журтка кара болуп туруш үчүн кайратман жүзбашы Эр Эшимди Чанач ченге таштап, чаткалга ашып кетти Исхак.

* * *

«Орустар Түркстанды басып, эң акыры Ауганстанга, Индстанга коркунуч пайда кылат...» деген кооптонуу өзгөчө Россия менен атаандаш мамлекеттердин арасында ошол учурда көп сөз болуп, алар дүйнөдөгү Россия кызыккан маанилүү маселелерге тоскоолдук уюштура башташкан. Ошон үчүн Европада да, Азия да мамилени кыйындатпоо аракетине өткөнгө байланыштуу генерал-губернатор бири-бири менен тытышып алып орус отряддарынан жардам тиленип жүргөн жергилик майда бийлердин «карамагыңарга өтөбүз» деген, аны да иреңи сур тилмечтер жазып беришкен кагаздарын кабыл алууну токтотту. Майда бийи эмес, ханы мыңк этпей кол бала болуп отурганда андай кагаздардын зарылдыгы барбы, андан көрө «өлкөнүн эгеси азирети хан менен шартнамага келишкен», «күн чыгыш жактан боло турган коопко биргелешип туруштук кылуу» деген алда канча маанилүү шылтоо болорун болжошту.

Үрөйү периште генерал-губернатор фон Кауфман ак пашанын атынан Кудаяр-ханга «Высочество» деген атоо титул берип, бриллиант жылдызы бар I- даража Станислав ордени менен сыйлады.

Эми Кудаяр кутурбаганда ким кутурат?!

Баягында амир Музафардын маслахаты боюнча ордого аралаштырган уулу Абдылла бекти тымызын ордодон кайра чакыртып алды Курманжан датка.

Өкүмдарынан мактоо, сый алган Науман пансат ансайын желикти. Эрегишке катышы барын, жогун ылгабай эртеңкиге жүрөк титиреткен таалим болсун деп, жолмо-жол кыштактарды, айылдарды бир тегиз кыйратып жүрүп олтурду. Көр тирилигинде жүргөн караламан эл каяша кыла алабы, кырылып, үйүн, малын талоонго таштап, аттуусу аттуу, жөөсү жөө самсып, тоо тарапка сүрүлдү. Чартак, Шоркен, Беш-Коргон, Азирети-шаа, Мамай, Нанай кыштактарын талап, Науман тоо этектеп Көк-Жар, Ала-Букага жетти.

Кыбыр эткен жан жок. Кыштак эски көрүстөн болуп аңгырап бош калган эле. Науман кабагын туман басып сүрдүү тиктеген тоо арасына батынып кире албады. Жыйырма беш сыпайын чалгынга жиберди.

Тоо тыптынч. Тоо сүрдүү. Үстүнө ийилген самби талдын учун улам чырпып, көбүк чертип, бир кунунда шылдырттап Чанач суусу агып жатат. Кээ жерде караңдап чулдук көзгө чалынат. Өйдөлөгөн сайын аба салкын. Тайлактын чуудасындай үлбүрөгөн жука ак булуттар кайдадыр бир жакка шашып удургуйт. Те бийикте ала барчын бүркүт айланып жүрөт.

Сыпайлар туш тарапты абайлап, жай келатышты. Жакын ортодо айыл көрүнбөйт. Түзгө көнгөн аттар бүжүрөп ташыркап, шалтактап тердеп, ээсинин жүрөгүн шуу эткизе бирдеменин шарпасын сезгенде селт деп баш көтөрүп, кайра ооздугун чарчаңкы шылдырт чайнап, салбырап, ноюду. Сыпайлар андан нары тоо арасына тереңдеп кирүүгө даабай, бир түзөңгө ат чалдырууга токтошту. Этеги суу, үстү тыталама аска, эки жагы түнөргөн токой.

Көчкө илеше албай калып калган, такымы шакмар жетим торпок оттоп жүргөн экен. Кубалап кармап, бакылдашып союп киришти. Отту чоң жагышты. Лүкүйгөн сыпай, ошол башчысы, торпоктун эки бөйрөгүн алдырып, жарып шишке сайып, өзү оттун башына мине отуруп, кактай баштады. Жакшылап бышырып алып:

— Ва-ах!.. — деп, шилекейи келип, бөйрөккө тиш салды. Тарс! Лүкүйгөн батырбашы отко кулачтап жыгылды. Тарс! Дагы бири чалкасынан кетти. Чуру-чуу түшүп, сыпайлар бири бирине жашынып, колдору менен баштарын бекитишип, үйүлө калышты. Бир сыпай көзүн алайтып, чуру-чуу арасында төш жакты арыта карап, кулак төшөдү. Эч ким көрүнбөйт. Өзүлөрүнүн чуусунан башка эчтеме угулбайт. «Жалгыз мерген окшойт? Өзү качып кетти окшойт эми?» деген ой кылт этти. Шер байлап:

— Ты-ынч, коён жүрөктөр! — деп, кыйкырып турду. Чуулдагандар дым боло калышты. Тарс! Сыпай бүк түшүп, тырышып жыгылды.

— Жан соога! Жан соога-а...—деп, чуу туруп бакырып жибериштн.

Жапалак арчанын нары жагынан бирөөнүн кара тебетейи көрүндү. Бери жылды. Эр Эшим экен. Эки этегин кайра кыстанган, бутунда эчтемеден тайгаланбай турган чылгый тери чокой, белинде ок чонтой, кичинекей кыңырак, колунда кара мылтык. Милтеси түтөп жүрөт. Ал үңүрөйүп тиктеп жакын келди. Сыпайлардын дагы бири алаңдап.

— Ой! Жалгыз экен. Ургула!.. —деп жулуна берди. Ошол замат тарс этип бадалдан чыккан мылтык үнү менен кошо сүрдүгүп жыгылды. Эми титиреп туруп бериштн.

— Жан соога...Ой, айланайын... Ой, мусулман баласы...

— И?! Эми эсиңе келдиби мусулманчылык?! И, жан керекпи?! Таштагыла куралды бүт! Бат! Бат!

Эр Эшим кыркма кара сакал, алагар көз эки кишини мылтыктын учу менен шилтеп четке чыгарды. Ошол замат бадалдан «тарс», «тарс» деп ок чыгып, экөбү тең жер сүздү.

Эл түздөгү кыштактарынан үрккөндө мурда арасында жашаган түркчө сүйлөп кеткен перстер бош калган жерлерди менчиктешип, эки ортодо туйтунууга киришишкен эле. Булар мына ошолордон жол көрсөтүүчү болуп жүргөндөр болучу. Сыпайлар мыңк этишпей, өзүлөрүнүн жаны кара мылтыктын оозунда тыпырап, карап гана турушту. Эр Эшим:

— Бери кел! — деп бир сыпайды өзүнө чакырды. Сыпай калчылдап кетти:

— Жан кыйба, тууган... Жан кыйба, жаш катыным бар эле...

Эр Эшим күлүп жиберди:

— О, жаны жок сарт...

— Жо-о, мен сарт эмесмин, — деди сыпай, — мен коңуратмын, токсон боолуу өзүбектин бир боосу... — Ал жанагы түркчө сүйлөп кеткен эки перстин өлүгүн көрсөттү. —Тигине сарт...

— Болуптур, — деди Эр Эшим, — баарыңын жаның соога. Уктуңарбы? Ушул бойдон артыңарды карабай кетесиңер. Баргыла, Науман сартка айткыла, кол кайрый албаган элге азар көрсөтпөсүн! Уктуңарбы?

Сыпайлар чуулдап жиберишти:

— Уктук, тууган, уктук!..

Сыпайлар жабыла учкан таранчыдай дуулдап аттарына чуркай беришкенде, Эр Эшим:

— Эй-эй,—деди эле, алактап кайра токтошту.

— Олжо калтырбайсыңарбы?

— А!.. Ал, баатыр, ал...—дешип, кайрылганча шашышып, ликилдеп чубап, жолго түшө беришти.

Тоо тыптынч. Тоо сүрдүү. Тонолгон сыпайлар чапандарын ийинге салып, биринен бири өтүп, желип жүрүп кетип баратышты. Коктулар үңүрөйүп сүрдүү тиктейт. Ар бир жапалак арча кооптуу. Те бийикте булардын ар бир кадамын эсептеп көз салып акмалап жүргөн сыяктуу каалгып, алабарчын айланат. Тоо тыптынч...

* * *

Э, илгери, төрт жыл илгери, кайран эл хантагасынын кунун тартып, жабыр көргөн жылы, кеч күздө касиеттүү көк өзөндөн Эшимдин түз-насиби көтөрүлгөн эле.

Ошол күнү да көк өзөндүн мөлдүр суусу бир кунунда шылдыр кагып, агып жаткан болучу. Ша-ау-у этип, ныксыроо тарткан шоокуму жайма-жай, көңүлдү тынчтантып, бейпил түндү терметет. Чырым боз булут толгон айдын айдың жүзүнө үлбүрөп жабылып, айлана булаңгыр эле. Эшим эки колун шалдайтып таштап, нымык сары чөптүн арасында чалкасынан түшүп жатты. Айзаада жанында отурат. Ай улам жылып, чарым боз булутту акырын сүйрөп таштап, гүлдөп турган жубандай балкып, толукшуп, каалгып баратты. Эшим кеч күздүн сызы бооруна өткөнүн сезбейт. Эч нерсени өзүнө кошо сыйдырбаган, көңүлдү аны сайын ыкшоо кылган жылуу сезим аны куштун канаты менен желпигендей алдейлеп, магдыратып жатты.

— Баласың... Эчтеме капарыңда жок. Сенин оюң оюн, кеч киргени, таң атканы менен иши жок жаштык оюң, мастык оюн...

Айзааданын жумшак, эркелеткендей күңкүл жумшак үнү, желкесин сылаган кебездей жумшак, жылуу алаканы аны ансайын эритти белем, ал толгонуп келип, Айзааданын камзолунун жакасын ачып, көкүрөгүнө түмшугун салды:

— Деги эмне кылайын?.. —деди, өзүн таза туткан жаш жубандын көкүрөгүн жыттады. Айзаада ошол ээн жерде бирөө аларды акмалап тыңшап тургандай, эки жакты абайлай каранып, боюн оолактатты:

— О, садагам ай...—деди күбүрөп. — «Баягы жесир бармактай жыртыгын тыя албай боозуп алыптыр» деген айың кеп болот, садагаң болоюн... —Эңкейип, кулагына шыбырады. — Өзүң киши салып көрдүң го, аваң мени сага ыраа көрөр пейили жок, унчукпай койду го... Өзүң эле айтып көрсөң болмок баатыр акеме...

Мурдун тартып койду Эшим. Келин мойнуна кош билегин арта калды:

— Кетели, макулсуңбу?.. Кетели, жан биргем... сөздөн далда, көздөн далда...

— Каякка?..

— Жер азбы, эл азбы?! Табылар бизге баш катар бир бурчек...

— Эмне деп атасың сен?! — Эшим Айзааданын колун мойнунан чыгарып алып таштады. — Эмне дейт деги бу?! Өз элимден бөлүнүп, киндик каным тамган жеримден бозуп, ыя, кайда барам?! Бир катынды ээрчип...

Шагы сынып, томсоруп отуруп калды Айзаада. «Бир катынды ээрчип...» деген сөз өтө катуу тийди ага. Эшим да муну сезип, коркуп тиктеп калды. Чөбү менен тең өскөн тууган жерден, жытыгышкан, сиңишкен бир жакка айрылып кетүү анын оюна эч качан келбеген.

Айзаада көпкө үнчуга албай отуруп, өз кыял толкунун өзү жеңип, эми карандай акыл нугуна түшө баягы убайымдуу, муңдуу үрөйүн кайра кийип:

— Капа болбочу... кагылайын... — деди жылмайганга аракет кыла. —Те бир... илгерки кыз кыялым келе калбадыбы?! Ушул жерден эле, эч тоскоолсуз эле кош кептерлердей кылактап кете бере тургандай... жүрөгүм шордуу алып-учуп калып...

Эшимдин оозуна эчтеме кирбейт.

Айзаада:

— Кагылайын... Өз билгениң өзүңө оң, кагылайын. Сен эркексиң — өз жериңдин күлусуң, өз элиңдин уулусуң!

Өзүн да, аны да сооротқон Айзааданын үнүнөн мууну бошошуп бараткансыганын байкады Эшим, бирок жубатар эмне айта алат, өзү шалдырап отурат.

Айзаада:

— Не эр жыргалын көрбөсөм, не бала жытын сезбесем — убайы кайсы өмүрдүн?! Ачуу сөз, акшыйган көз күнүмдүк энчим болуп, күндүн күнүн өткөрүп — кызыгы кайсы дүйнөнүн?! — деп, үнү буулуп, ордунан турду. —Тура албайм эми биерге, кагылайын... Мейли, дагы шорум болсо дагы тартармын... Эсен бол...

Эшим ынтылып туруп, анын колунан кармай калды. Кошо кетеби, же күндүн күнүн көргөн шоруна зорлоп алып калабы, Эшимдин көңүлүнө келе алган жок. Айзаада ийнин кысынган бойдон, колун тарта да албай, кайра отуруп кала да албай, бери оң карай да албай кыйылып, майышып токтоду.

Көк өзөн «шау-у» этип, бир кунунда жай термелип агып жаткан шоокуму алыс угулуп турат. Мемиреген кадыр түн. Биртке чарым булут маңкайган айдын бетине үлпүнчөк болуп тартылып, Айзааданын жүзүн көлөкөлөнтө берди.

Кантсе да, кайтпай турганы аз да болсо тартынганынан сезилип, көңүлү тымызын сынып, Айзааданын колун акырын коё берди Эшим. Айзаада унчукпай үңкүйүп нары басты. Шалдырап, башы маң, эки тизесин кучактап отурган жеринде отуруп кала берди Эшим.

Бир оокумда Айзааданын үңүлдөгөн дабышы үзүл- кесил угулду. Акырын өксүп-өксүп ыйлагандай. Муңканган ырга окшойт. Кеч күздүн салкын авасында арман, өксүк, ый, муң толгон басмырт овон калкып, улам пастап, улам нарылап, акчыл буурул түндүн койнуна түбөлүккө кайрылбас болуп сиңип, тарап, жок болуп баратты.

Ошонун эле эртеси эл жатар убак. Теңирберди аксакалдын үйү жактан чуу чыгып калды. Эмне болуп кетти?!

Тура чуркады Эшим да.

Авасы өзү эсен, үйгө сүйөнүп, күүгүм талашта бозоруп отурган экен. А кемпири айгай салып турат:

— Жанагы, өлүгүңө отура калайын кара такыя жок! —деп, алаканын шак коюп, көзү чакыраңдап, алдастап, өз ачуусуна өзү ууккан сыяктуу акактап турат. —Э-э... мен билип эле, байкап эле жүргөм... а өлүгүңдү көрөйүндүн шүйкүмү бузула баштаган...

Эшимдин жүрөгү шуу этти. «Эмнени байкайт?..»

Кемпир:

— Кетерман өңдөнүп эле, тириликке көңүлү келбей эле, көзү агып эле... бир жакка жоголуп эле... — деп ныктап, кейип турду. — Кетти ал өлүгүңө отура калайын кара такыя!..

Чогула калган айылдаштардын оозу ачылып калган. Эмне деш ылазым мындайда?! Же кубана албайт, же таба кыла албайт, же тиги ажаан жеңесине кошулуп каргаша албайт.

Теңирберди аксакал өзү мыңк этпейт.

Кемпир гана кыжылдайт:

— Ой?! Эмне селдейесиңер баарың?! Ыя, табалап турасыңарбы?! Ыя, намысты ойлогон эркектана калган эмеспи бул айылда?! Баатыр уул бир күн үйдө жок болуп калса эле, айгыры жок үйүрдөй тентиреп, башсыз каласыңарбы, ыя?!

Сөз өттү сөөккө!

— О, кокуй ай, — деп жиберди бирөө эми эсине келгендей,—туралы, издейли жабыла!

Аны сайын кычатты кемпир:

— Эй! Жесириңер, силердин катыныңар качып атпайбы, йе кокуй?!

— Мен барам!—деди Эшим катуу, кошунга кошулган, «баатыр» атанган жигит ко, ошол жерде көз көрүнөө оолугуп, өрөпкүй.

— Чап! — деди тажаал кемпир катуу буйрук кыла. —Чап! Тентиреп, адатынча кыңылдап ырдап, андан нары ыйлап, бир көмүскөдө жүргөндүр, таап, уруп, атка өмгөктөтүп айдап кел. А ниети бузулуп качкан болсо, ал өлүгүңө отура калайындын жазасы ошол, жеткен жеринде баш-шын кесип ташта... кузгун таласын...

Чындап кыжырланып, кылычын салбактатып, атка минди да, артын каранбай дүпүрөтө чапкан бойдон Кызыл-Жар жолуна чыкты Эшим...

...Колунда бир гана жеңил түйүнчөгү бар, көк өзөн боюнан астелеп узап, жоолугу колунда, мончоктогон терин анда-санда аарчынып, демигип, желип жүрүп келе жатты Айзаада.

Ээн жер, жортмологон жумшак жел кандайдыр бир шабыртты көтөрүп жүргөнсүйт. Ал аны сайын эки этегин түрүп, дикилдеп жүгүрөт. Кара такыя, көк көйнөк, бейбак таапайынан качып, эми бет алдынан жаңы бакыт деле үмүт кылбай, бар болгону көз ачып турмуш көрөрү замат шорго кабылган жерден качып, чымырканып барат.

Жел канатына минген шабырт дагы угулду. Айзааданын эти дүрүлдөдү. Эки тизеси үюп, көлшал терге түшүп, аптыгып токтой калды. Үн адамдын үнү сыяктуу. Тыңшап, ал өзүнүн жүрөгүнүн дүк-дүк туйлаганынан башка эчтеме уга алган жок. Энтигип отура калды. Ошол учурда так үстүнөн «выг-г, выг-г...» деп, коркунучтуу балдырап, байулу учуп өттү. Айзаада эки колу менен башын бекитип бүрүштү. Жакын эле жерден бирдеме кышылдагандай сезилди. Ордунан турду. Шамал экен. Шау-шау этип, куу карабүргөндү желпип жатты. Ал алдыга кадам басты. Кандайдыр кобураган үн угулду. Куугунчу! Жүрөгү опкоолжуй түштү.

—Ай-за-ада-а...

Те бир убакта акырын кыйкырган үн угулду. Айзаада калың карабүргөндүн арасына отура калды. Эч арылбаган, эч кутулбаган шору этегине илешип, дагы калбай, дагы куткарбай кууп келе жаткандай, башын катарга, жашынарга жер таппай, аалам ал үчүн алакандай тар болуп, Айзаада чымырканып, дем тартпай, жер боортоктоп, көзүн жумду. Ат дүбүртү жакындап келатты.

— Айза-ада-а...

Айзаада куштан качкан кекиликтин балапанындай боору титиреп бүрүштү. Жүрөгү ошол жүгүргөн аттын төрт туягындай дүкүлдөп жатты. Кыйкырып издеген ким? Кимдин үнү? Ажыратышка чамасы келген жок.

Атчан обочо жол менен дүпүрөтө салып өтүп кетти.

«Ай-за-а-да-а!..» деген үнү эми алыстан угулду. Айзаада дирт этип ордунан тура калды. Эшим экен! Ал андан нары эч ойлоно алган жок, эч токтоно алган жок, карабүргөндү дуулдатып, жүгүрүп жөнөдү.

— Э-ши-и-им!..

Ал өзүнүн кыйкырганын да, өзүнүн үнү экенин да сезе албады. Жүрөгү өрттөнгөндөй алып учуп, эки эмчеги балбактап, анысын өзү билбей, солуктап ыйлап жөнөдү.

— Э-ши-и-им!..

Эшим да бери чаап, жакындашканда аттан түшө тосо басып келди:

— Мен... мен...—деди ал, —коркпо...

Айзаада энтигип, алпыгып келип, эңкейе койбогон Эшимдин тизесин кучактай, эч сөз айта албай, өпкөсү толуп, өксүп-өксүп ыйлап жиберди.

Эшим суз, бир азга нес боло, бу солуктаган байкуштун төбө чачынан кармап, ошол учурда «баш- шын кес» деген үн кулагына кайра шыбыралып угулуп, кемпирдин тажаал үрөйү көз алдына тартыла, а бир жактан «бу байкуштун качкандан башка кайсы айласы калды эле...» деп ойгонуп турду өз ою.

Кайдан билмек Айзаада?! «Артымдан келген тура... Мени кыя албаган тура...» деп көңүлү алып учуп, ошол замат өйдө болуп, аны эми ыраазылыгы солуктатып, Эшимди колдон ала өз кете турган жагына карай акырын тартты:

— Ыя, кетелиби... кетелиби, жалгыз жан көңүлдөш бereним?.. —Көзүнүн жашын соруп, эч сооронo да албады.

— Кой, ыйлаба эми... ыйлаба эми...—деп, Эшим да анын ыгына карай аяк шилтебей коё албады, кошо басты. «Мейли, сооронсунчу...» деди ою, анын ушундан нары кетип жат болуп кетишине көңүлү эч макулдук бербейт, андан көрө чаап таштап тескери карап кете бериши ага оң сыяктуудай.

Эшим улутунуп алды:

— Кайт десем, «шоруңа кайт» дегеним болсо...

Токтой калды Айзаада:

— Мен тирүүмдө шорума кайра кайта албайм, «кайт» дей көрбө... аябайсыңбы мендей баксызды...

Эшим кем сөз, Эшим суз, мунун кошо кетейин деген ою жоктугун дароо сезип, жүрөгү дилдиреп, санаасы санга бөлүнүп кетти Айзааданын.

Тагдырдан ким качып кутулган?!

Айзаада:

— Башка оюң болсо ошол оюңду тез кыл, баатыр кайним... жанымды ал дагы кайта бер... —деди акырын, алсыз, көзүнүн жашы тыйылып калды. Былк этпейт Эшим. Айзаада акырын чөгөлөп, мойнун узарта созуп, кылычка тосту:

— Мына... чаап сал... мен тирүү бара албайм шорума...

Эшим аны тоголото коюп жиберди. Кың дебей, ордунан турушка аракет кылбай, акырын онтоп, эми өлүмгө моюн сунуп, өлүмүн күтүп жатып калды. Эшим анын үстүнө үңүлүп, эч үнсүз, эч кыймылсыз, буулугуп токтолду, жүз үйрүп атына барып, ээрдин кашын кармап, ичи үйгү-түйгү түшө кайра келип, кайра үңүлдү да, сөгүнүп, келинди шап көтөрө атка мингизе салды. Ээрден онтоп оонап түштү Айзаада:

— Жо... бара албайм тирүүмдө... шорума...

— Ай, кантейин ай... кантейин ай...—деп, балбалактап жиберди баатыр деген жигит. — Ай, кокуй ай, ата конушумдан айрый турган болдуң... ай, азгырыгым ай... Болуптур...

Дароо тирилгендей болду Айзаада, үн да чыгарбай, эч сөзгө келбей, «айнып кетеби» деген күдүк кыстагандай, алаң-алаң каранып, жөнөп калды. Нечен алдырып, нечен жаздырып, эң акыры араң жолуккан ырысын бирөө колдон талаша тургандай, же артынан куба жетип, же алдынан тосо чыгып, жулкуп алып кете тургандай Эшимдин колун бек кармап, ошол жерден тезирек, эптеп эртерек узап, көздөн далдаа, сөздөн далдаа кетүүнү самады. Эшим да ликилдеп чуркады. Жетегинде аты бар экенин унутту. Алар кол кармашып, биринин деми бирине эш болуп, биринин ак көңүлү бирине кубаныч, кубат болуп, өзүлөрүнүн эртеңки катуу багыт күнүнө карай, эртеңки куш жеминдей болсо да бактысына карай алпыгып, демигип кетип баратышты.

Эшим тоо этектеп салып, күн батышты беттеп, көңүлүнүн тереңинде Ташкен багытын болжоп келатты. Биринчи күнү көзгө чалынбас үчүн күндүз буйга жерге тыныгып, түндө жол жүргөн эле. Мына, бешинчи күн болду. Күнү, түнү дебей, атка Айзааданы мингизип, өзү эки этегин кайра кыстанып, алдыга лепилдеп түшүп, жүрүп келет. Мындайды көрбөгөн Айзаада атка урунуп, акыркы күнү, ашууга карай бет алган күнү кыңкыстап табы айнып калды.

Суу боюна түшүп, ат чалдырышты. Эс алышты. Айзаада өйдө боло албады. «Ичим!» деп, сыздап, тырышты. Эшим алактап калды. Эмне дээрин билбей, эмне деп жубатарды билбей, эмне берип ооруга аралжы түшөрүн билбей калды.

— Эмне кылайын?.. Эли бар жерге кайрылсак бекен?.. —деди такыр айласы кеткенде, Айзаада эки көзү чоңоюп коркуп:

— Бирөө таанып калсачы?.. —деди. Эшим буга да жооп таба албады. Шылкыйып, атты жетелеп алдыга түштү.

Алар бир аз жүргөн соң кетип баратышкан капчыгайдын бир айрыгынан коңкулдап иттин үргөнү угулду. Эшим жолдун айрыгына бир аз турду да, унчукпай, ошол ит үргөн жакка бурулду.

Кыштоого жакындаганда бир куу ит жалкоо үрүп, үргөн шаанисин эле кылып, коңкулдап тосуп чыкты. Кичинекей таш короонун четиндеги супадагы боз төбөл үйдүн эшигинде карап турган адам «О, кет!» деди акырын, ит дароо басылып, андан нары чоочундар менен иши да болбой, кайра артынан ыргылжың тартып ээрчий басты.

Эшим эки колун боорuна алып салам айтты:

— Ассалому алейкум!..

— Ва-алейкум-а ассалам! — деп кыраат менен алик алды үй ээси.

Көгала чокчо сакалдуу, маңдайы жарык, эки көзү жаштыкындай балбылдаган, жүзү кызылдуу адам экен. Эшим андан нары эмне айтарын билбей, эки жагын каранып эле, жер кайсалай баштаган атынын башын тарткылап эле туруп калды. Тиги киши аттын үстүндөгү бейтап келинди көрүп:

— И, келгиле... —деди да, Эшимге карап: — Эмне карап турасың, баатыр? Аттан түшүрбөйсүңбү келинди?..—деди да, үйү жакка үн салды. —Өй, мейман келди...

Эшим Айзааданы сүйөп түшүрдү. Боз үйдөн орто жашап калган, келбеттүү, саамай чачын эми ак чалган, кара каш, кара көз зайып чыкты. Эшимди бир, Айзааданы бир тиктеп, анан жай толукшуй басып келип, Айзааданы колтуктан сүйөдү:

— И... Бейтап белем бечара...

Үйгө кириштн. Эч ким жок экен. Очокто арча отун чырт-чырт күйүп, казанда бороктоп бирдеменин эти кайнап жатат. Зайып мээримдүү окшойт, эч чийткебей, бөлөксүтпөй Айзааданы ашкана тарабына төргө өткөрүп кетти. Эшим улага ченге сыңар тизелей калды. Абышка унчуккан жок. «Өйдө отур» деген да жок. Кызыл көзүн тике сайып, «Кайдан көрдүм эле муну?» дегендей кыязда. Эшим сыгылып кетти. «Тааныса эмне кылдым?» деген ой кылт этти, ага да. Нары жакта зайып Айзададан күбүрөп бирдемени сурап, кейигендей башын чайкап өзүлөрүнчө күймөнүп калышты.

Бир оокумда:

— И? Кайдан келатасың, баатыр? Минтип, кеч күздө ашууну беттеп...—деп, суроо таштады.

Эшим эмне дээрин билбей калды. Оозуна ушу кириптир:

— Таластан...—деди. Абышка жымыйып койду:

— Талас жактан келген киши тиги ашуудан түшчү эле...—деди акырын. —Сен, балам, түздөн чыктың го, Кызыл-Жар жактан чыктың го?..

Эшим салбырап отуруп калды.

Мына ушул мээримдүү кишилердин үйүдө Эшимдер эки күн туруп калышты. Нечен күн ач болуп, ток болуп, жол азабын көрүп кыйналган эки качкынга алар колдорунан келген жардамын аяшкан жок. Эртели-кеч ысыгын, жылыгын беришип, жарык каш-кабагы менен, мээрим менен жубатышты. Алар бат эле үйүр алышып кетти.

Көңүлү ак кишиден сыр жашыра албайт. Эшим акыбалын ачык айтты.

Ойлонуп отуруп, абышка тышка чыгып даарат алып кайра келди да, төргө чөк түшүп отуруп:

— Э, Ак Эркем, —деди кемпирине, — кудай ко кон курбал экен бу балдар, эмнеге карап отурабыз, булардын башын бири-бирине байлап, алалдап коёлу. Мындай бери келип отурчу.

Эшим менен Айзаада тиктешип калды. Кемпир астейдил коштоду:

— А жакшы болбойбу!..—деп, көк гүлдүү ак чыныга мөлдүр түнук суу куюп, үстүнө бир үзүм аардуу ак пахта салып, ортого алып келип койду.— Кокуй, баатырым, шашпа, коңшуларды чакырайын, күбө боло турган эл керек го, ыя?..

— Жөн кой. Кыз жагына сен күбө, Ак Эркем, уул жагына өзүм күбө болом! Бисм алла рахман рахим... Бисм алла рахман рахим...—деп баштап, абышка шарияттын ника жобосун арабча жай жобурады да, Эшимге жүз буруп сурады. — Эшим Кудайберди баласы, эки дүйнө Жамгыр кызы Айзаадага дениңди багыштадыңбы?

Эшим кызарып, мылжыйып күлүп, башын ийкеп, жер тиктей берди:

— Багыштадым...

Шарияттын жобосунан дагы кобурап, абышка:

— Айзаада Жамгыр кызы, — деп Айзаада жакка жүз бурду, — Кудайберди баласы Эшимге эки дүйнө...

Айзаада ыйбаа кылып, жоолугу менен жүзүн саал жашырып отурган эле. Ал үчүн күбөсү жооп берди:

— Э-э, багыштабаса минтип эне-атасынан безип бу баланын этегин кармап качып жүрөбү?! Багыштады, багыштады!..

— Жо, жо, — деп башын чайкады абышка, — анетсе да, эреже шарият жол бербейт, жооп өз оозунан чыгыш лазим...

— Багыштадым, — деди Айзаада токтолбой. Мындан да абышка үч кайталап, тактап сурады. «Багыштадым» деп үч жолу жооп берди Айзаада.

Дагы бир сүрө окуду да:

— Эшим, Кудайберди баласы, —деп Эшимге жүз бурду, — Жамгыр кызы Айзааданын сага багыштаган денин эки дүйнөдө кабыл туттуңбу?

— Кабыл туттум...

Абышка Айзаада жакка жүз бурду:

— Жамгыр кызы Айзаада, Кудайберди баласы Эшим чын ыкласы менен сага багыштаган денин эки дүйнө кабыл туттуңбу?

— Кабыл туттум...

Ушундан соң абышка:

— Оминь...—деп кол жайды. —Эки дүйнө ак жүргүлө, бириңе бириң кара санаба, ичкен ашыңар, тапкан балаңар, жайган дасторконуңар алал болсун, бу дүйнөдө пенде ичинде, тиги дүйнөдө кудай алдында биз күбө... Аллау акбар...

Төртөбү бата кылышты. Абышка көк гүлдүү ак чыныны кош колдоп Эшимге сунду:

— Ке, уулум, мына бу таза, тунук суу — өмүрүң, актыгың, уурта!

Эшим чыныны алып, бир ууртады да, кайра берди. Абышка:

— Эми сен бүлө ээсисиң, бир пенденин милдети мойнуңда, кол каратпай багып ал, кор кылбай сактап ал... —деди да, андан кийин чыныны Айзаадага узатты: —Ке, балам, эми сен бир үйдүн ээсисиң, бир пенденин милдети мойнуңда, аяк асты кылбай күтүп ал...

Көзүнө жаш тегеренип, Айзаада суудан бир ууртады. Абышка:

— Эми, биз кыдыртып ооз тийели! Кана, Ак Эркем, сен баштап ооз тий. Бул суу ыйык суу. Эки пенденин тагдыры байланган суу...

Экөбү эки ууртаган соң, Ак Эрке чынынын түбүндө калган сууну «Этегинен жалгасын! Очогунан жалгасын!» деп ырым кылып, оттун боюна тегерете сээп салды. «Багы бийик болсун!» деп, пахтасын жабыкка кыстады.

— Э, балам, ышкы деген ушундай!—деди абышка ойлуу, салабаттуу отуруп. — Биз дагы жаш болгонбуз. Э, тиги энеңди бир кезде казактан алып качып келгем мен дагы! Атасы миң жылкылуу бай эле. Соода менен Сыр боюна барып калып, Ак Эркем ошондо онбеште экен, даланын кызыл гүлкайырындай ачылып калган кези экен, көрүп көңүлүм байланып калды. Сооданы чачтым. Саяк жүргөн бирөө болуп байдын үйүнө барып, акы сурабай бир жыл жылкысын кайтардым. О, анда мага акы керек эмес болучу, Ак Эркемин айда бир жылмайып коюшу мага байлык да, бакыт да эле!

— Өз тарыгыңа түшүп кеттиңби, баатырым? — деп, акырын күлдү Ак Эркеси. Абышка башын ийкей отуруп, көзү жалжылдап, качанкы өткөн жаш өмүрүнө кайра аралашып, өрөпкүй сүйлөдү:

— Казак көөдөндүү журт болот. Өлөбакысы бөйрөгүн таянган, кеби асмандан келген, дуулдаган журт болот. Жуучу салууга батына алган жокмун. Беришпейт болчу. Ак Эркемдин наристе ышкына, бактыма сыйындым. Сөзүбүз тынган күндөн баштап, жылкыда эки буудан ат бар эле, экөбүн тең жашырып суутуп, буудандар табына келген күнү Ак Эркем боз жигит болуп кийинип, «Э, жараткан, ач жолумду!» — деп, үзөңгү кагыша жарышып, качып чыктык! Ташкен аркылуу элге келсем, туугандарым алда качан «Өлдү» деп кара ашымы берип коюшкан экен. Э, балам, мен муну көргөм... — Ал ойго батып жүзү суз тартты. — Жеттим көңүлүм сүйгөнгө. Ынтымагым, ырайышым болду. Курсагым ачпады, үстүм тозбоду. Э, жараткан, мунуңа да шүгүр! Кудайым бир баладан гана кем кылды...

Ак Эрке көз жашын көйнөгүнүн жеңи менен сүрттү.

Эртеси «Бул жакшылыгына ыракмат! Сүйөнүп эле жата беремби?! Өзүлөрүнө жараша тирилиги бар го булардын. Ашына жүк, башына жүк болуп...» деп ойлонду Эшим. Кайырлашмакчы болду.

— Изиң сууганча, эми, эптеп баш калкалар жер издейсиң го, карагандын түбүн издейсиң го, балам. Баштан өткөн, качкан кишиге кең дүйнө алакандай болуп тарыйт ко, чиркин! — деп кынжылып отурду абышка, бир аздан соң: — Ылайыгындай кыл, мына, мында калам десең, кал, өз үйүң, өлөң төшөгүң болот менин үйүм, өз баламдай болуп жүрө бер. А жок, бактымды дагы башка жактан издейм десең, жол тигине, келиндин алдына ат берейин, эки адам көрүшөт, эки тоо көрүшпөйт, көрүшүп калсак, айтарсың ыракматыңы...

Эшим сүйүнгөнүнөн нымшып кетти:

— Бала кылып алыңыз...

Эмнегедир абышка да толкундап, жүзү нурланып отуруп калды. Ал толгонуп туруп, ойлонуп туруп эшик жакка карай үн салды:

— Э, Ак Эркем...

Эшиктен зайыбы кирди. Абышка зайыбын сынай тиктеп, бир аз токтолуп, айтсамбы, айтпасамбы дегендей, бир аз кыйылып турду да, акырын сүйлөдү:

—Тууган баладан көрсөтөбү кудайым убайды, тутунган баладан көрсөтөбү кудайым убайды...

Ак Эрке акча жүзүн кылайтып, байына бир түрдүү мээр менен тиктеп, байынын оозунан чыккан сөз ага чексиз кубаныч апкеле тургандай, астейдил кунт коюп, токтоло калды.

— Ак Эркем... карачы, кудайым өзү жеткирип турган жокпу бизге экөбүз кырк жылы зарыгып тилеген жалгыз баланы, карачы...

— Не болду, баатырым?.. —деп сүйлөдү Ак Эрке Эшим жакка жал-жал карай. — Андай болор күн кайда?!.

— Ак Эркем... —деди абышка эки көзү жалжылдап. — Түшүмдө чамгарагыма өзү келип, боосун үзүп качкан коңгуроолу көк шумкар келип конду эле, түшүм туш келип отурган жокпу ай, Ак Эркем... Мен мына бу азгын эрди көкүрөгүмдү жыттатып, уул кылып калсамбы деп турам, Ак Эркем... —деди абышка, үнү каргыл чыгып, дирилдеп кетти акырында.

Ак Эрке селее түштү. Байын телмирип тиктеди. Эшим үңкүйүп отурду. Орто тымтырс болду.

— Баатырым... — деди Ак Эрке болукшуй. —Сенин көңүлүң менин көңүлүм.. — Көзүнөн жаш кылайып кетти. — Мейли, кырк жылы бала деп, зар кагып, көп көз жашыбыз агып, балапан башыбыз куурап бараткан жокпу, садагам баатырым?! Мына, баланын көзү отурат. «Үйрүн тааныбаган ат болбос, элин тааныбаган эр болбос деген сөз бар го! «Асыранды баланы абысын чыгарат» деген сөз бар го! Буга не дейбиз, садагам баатырым?.. Эртең бир бейбаш тууганың «Тентиген кул!» десе балаңдын жүрөгү өрттөнбөйбү?! Эртең күнү батча абысыным «Куру тулупка мөөрөгөн байкуш!» десе, садагам баатырым, мен өлбөймүнбү?! Мында не кылабыз, садагам баатырым?..

Абышка нестейип эле, оозунан сөзү түшүп эле, отуруп калды. Улагада Айзаада тик турган бойдон. «Эмне кыласың? Эмне дейсиң?» деген ойго кысталып, Эшимден көзүн ала албай, көз жашы төгүлүп турду. Эшимдин жүрөгү дүкүлдөп кетти. Ал качанкы өлгөн өз атасы эсине түшүп, куду азыр ошонун жанында отургандай болуп, акырын эңилип, көзүн жумуп, абышканын көкүрөгүнө баш салды. Абышканын жылуу, өзгөчө коңур тери жыты келди. Абышка көкүрөгүнө басып кучактады. Экөбү тең эчтеме айта алышпады.

— Ата...

Эшим башын көтөрдү. Абышканын али кызылы өчө элек эки бетинин отунан ылдый сарыгып, көз жашы көгала сакалына түшүп кеткен экен:

— Асырадым, балам, асырадым, асырадым...— деди каргыл.

Ак Эрке жакасын карманып, кудайга мунажат кылды. Шолоктоп ыйлады.

— Туубасам да тутундум, балам, эмчек сүтүм бербесем да, элик сүтүм берермин, балам... Тутундум, балам, тутундум...—деп, чындап бедени ийип, көкүрөгүн ачып, оң эмчегин сала берди. Эшим тартынбай, кыйылбай, Ак Эрке кемпирдин эч качан бала сорбой бези ошол бойдон сакталган ак эмчегин жыттап, үрпүнөн жалмалап эмди.

Өз жамагатына өлбөгүдөй баркы бар Султанмаамыт алдынан кудайга атап аксарбашыл чалып түлөө өткөрдү да, артынан уул тапканын, келин тапканын элге даршан кылып, жамагатын чакырып той берди. Ошону менен Эшимди элге тааныштырды.

— О, көп курама! Көрүп алгыла, кудай мага уул берди. Чын көңүлүмдөн тутундум. О дүйнөдө бир кудай өзү күбө, бул дүйнөдө көп курама өзүң күбө. О, кагылайын журт,

менин уулум сенин уулуң! «Бөлөксүң» деп жерибегиле, тең ата, тең тууган кылып алгыла...

Султанмаамыт андан нары сүйлөй албай, болкулдап ыйлап жиберди. Жанында мойнуна бото салынып, кудайдан ыракым тилеп, элден бата сурап, Ак Эрке ыйлап турду.

— Эл дуулдады:

— Болсун! Болсун! Уул кут болсун, Султанмаамыт! Уулдан урмат көр, байкуш, келинден кызмат көр, байкуш...

Сакалы чубалып белине түшкөн кары адам эки колун тең жайып, көккө карап:

— О, жамагат! Султанмаамыт мурадына жетсин, тутунган уулунан убай көрсүн, бата берели, о жамагат!.. — деди, турган көпчүлүк дуу эте алакан жайышты. Кары элди кыдырата тиктей, үнүн атайы көтөрө айтты:

— Оминь! Эр Эшим Султанмаамыттын уулу, Эр Эшим кураманын уулу. Оминь, «бөлөксүң» дегендин кара оозуна кан толсун, оминь! — деп бата кылып жиберди. Көпчүлүк дуулдап коштоду.

Эшим энеси Ак Эркенин тырмагынан жаңы чыккан саймалуу сары чалбар кийип, бутунда койкойгон көк булгаары өтүк, кып-кызыл камзолду чалбарланып койгон, башына курама эли кийе турган төбөсү бийик, кайрымасындагы кундузу ничке келген бөрк кийген. Жүзү жарык да эмес, жабык да эмес, жамырап тиктеген чоочун элден сүрдөгөндөй саал акчыл тартып, бирок адеби менен, сыйы менен улуусуна ийилип, кичүүсүнө тигилип, кол берип көрүштү.

Те четте акырын шыкылыкташып жоор аңдып отурушкан эки сагызган сыяктуу ичи жаман эки адам өзүлөрүнчө акырын-акырын сүйлөшүп, көздөрүн тирмейтип баам салып отурушту.

— Э-э...Кайдан оop келди экен бу?..

— Кудай билбесе! Султанмаамыт бекер чабылып жатыры...

— И?

— Бу соо жигит эмес. Суркун карачы... Сөөлөтүн карачы... Өз элинен мамилеси тынган күнү «хайт!» деп кетип калат бу!..

— И-и, ырас, ырас... Баланын зарын тарткан шордуу Султанмаамыттын эмнесин гана айтасың?! Эликке чыгып али келин сынын бузбайт, атаңдын арбайы, казак катынынын согончогу да канабады...

— Тылагында мүйүзеги барбы кызыталактын?!

— Хи-хи...Мүйүзегин сен кайрып койбойсуңбу?

— Хы-хы-хы...

Алар кытылдап, күлүшүп, башка бирөө жакын келе бергенде ооздорун сыйпалашып, тымпыйып калып отурушту.

А көп курама бапырап, кең көкүрөк, бүркүт кабак, сөөлөттүү жигитти бооруна тартып жатышты.

Мына ошентип, Эшим курама Султанмаамыт деген жай адамдын тутунган уулу болуп, Эр Эшим атыгып, калып калган эле. Эл көтөрүлүп, ханга эрегишип чыкканда зарделүү азамат коңулда жата албай, жаңы туугандарынан жигит курап, Исхакка келип кошулган болучу.

* * *

Науман пансат түркчө сүйлөп кеткен фарстардан дагы бешти жол баштатып, эми «Жинди жүзбашы» атанган жүзбашыны тандалма жүз сыпай менен тез аттандырды.

Жинди жүзбашы капчыгайга салбай, беш жол баштоочуну алдыга салып алып, бети ачык жер менен, кырдап жүрүп отурду. Бат-бат токтоп, эки жакты арытып, эч ким жоктугуна көз жеткен соң, акырындап нарылайт. Эки жолу сары журтка кезикти. Эл эчак көчүп кеткен. Көчтүн изин кууп бир аз жүрүп, алды жагы заулдаган тыталама жардын боорунан өткөн жолго түшүштү эле, бир кыпчылга салынган жер көпүрө бар экен, эрегишчилер бузуп кетишиптир, алды жагынан да, үстү жагынан да айланып өтүшкө болбой, кайра артка кайрылышты. Жон ылдый, андан башка арга да жок эле, капчыгайга куюгуп түшүштү. Суу өйдө татырата чабышып, бети ачык жайыкка чыгышты. Чалгынчылар тонолгон жер ушул жер болучу. Ар жерде чөптү карартып, топуракты майлап, кандын орду жатат. Өлүктөрдү бир четке чогултуп көөмп салышкан экен. Сыпайлардын эти дүркүрөдү. Андан нары дүпүрөп жөнөштү. Көпкө жүрүштү. Тоо тыптынч.

— Бири калбай Чаткалга ашып кетишсе керек, - деди перстин бири, — Ушул жерлерде эле кумурскадай быкырап жатышчу эле...

Бул чөлкөмдө айыл табылбасына көзү жеткен соң, нары тоо арасына тереңдеп кете бериштен чочуп, ал күнкү жүрүштү бүттү деп, Жинди жүзбашы кайра тартты.

Алар бардык коркунучтуу, шектүү деп эсептелген бурум, буктурма жерлерден өтүп, капчыгайдын эң акыркы кыпчылына чыгып келишти. Айлана тыптынч эле. Тарс! Эң алдыңкы сыпай көкүрөгүн апчып, атынын жалына артылып түштү. Жалт берип, артка дуу коюшту. Тарс! Тарс! Арттан да сыпайлар аттан жалп-жалп түштү. Кайра дүргүп, тыгылып, бир капталды көздөй жабылды. Ал жактан да кабат-кабат ок чыкты. Сыпайлар ортодо уюлгуп, ак көбүк бүркөн суунун үстүндө шатырап, бири бирине ыктап алдастап, аттар үркүп, чырылдап кишинеп, кокуйлаган кыйкырык, чуу, кай бирөө аттын үзөңгүсүнө сүйрөлүп, кай бирөө аттын төрт аягында жөрмөлөп калды. Тарс! Тарс! Кара мылтыктын үнүн аскалар биринен бири жулуп алып, бирине бири уруп жиберип, кош жаңырыктап, тоо арасы буркан-шаркан түштү.

Бир сыпай ок чыккан жакты карап бакырды:

— О-о, мусулман балдары, жан соога!

Тарс! Кан жайкап жыгылды. Тарс! Тарс! Жан соога бермей жок. Сыпайлар чыйрала калышты. Бир жагын жиреп чыгууну көздөшүп, аттардын жалына өбөктөп: «Йа, алла! Йа, алла...» деп сүзө качырып жүрүп бериштн. Ал жактан да үстөкө-босток тарсылдап ок чыгып, аттар жер урагандай оңколоп жыгылды. Жан далбас кылып, бүкчүңдөп жөө качкандарды бадалдын арасынан кимдир бирөөлөр сорок- сорок этип чыга калышып, кылычтап таштап кетип жатышты. Чыкса курчоодон ээси жок кергичтеп качкан аттар гана чыкты.

Кара мылтыктын үнү тып басылды. Туш-туштан мергендер түшүп келишти. Каршы-терши сулап, сууну бөгөп жаткан өлүктөрдү жээкке сүйрөп ташташып, бүт куралын терип, тизгинине чалынып туруп калган аттарды кармап кайра бирпаста токой арасына сиңип кетишти. Капчыгай кара мылтыктын түтүнү жыттанып калып калды. Төбөгө жору айлана баштады. Тоо кайрадан тыптынч...

* * *

Ордо эч качан тоолуктар менен эсептешпей коё алышчу эмес. Тоолуктар биригип кетишсе, хандарды баш кийимдей алмаштырып, көп учурда ордонун өзүн тыптыйпыл кылып талаган кандуу жаңжалдарды чыгарышчу. Азыр мезгил башка. Кудаяр-хандын артында жарымпаша турат. Кудаяр-хан өткөн өчү, эски кеги козголуп, эрегишчилерди катуу жазалоого буйруп, «козголоңчулардын малы, мүлкү силердики» деп, кызытып, каалашынча укук берип, ээрчитишинче сыпай берип, пансаттарды аттандырып жатты.

Эл үрктү. Наманген шаарынын, байыркы Аксы шаарынын урандысынын, Кезен шаарынын айланасындагы түздө, суулуу жерлерде тирилик кылган карабагыш, катай уругу дүргүп көчүп, жайлоодон нары Таласка, бир чети Суусамыр аркылуу Сары-Өзөн-Чүйгө ооду. Жети кылым илгертен ата-бабасы мекендеген кыштактарын, Сыр-дайрадан кайрыган арыктарын, жаздоо, күздөө конуштарын Кудаяр хан түркчө сүйлөп кеткен перстерге, тажиктерге араптарга, алам десе жүүттөргө да, көп жылга болжоп ижарага[1] берип, отурукташтырып салды.

Буга эрегишип көтөрүлгөн элдин мизи кайткан жок. Исхак жазгы жортуулга катуу даярданып жатты. Экинчи тараптан, орус чиновниктери менен алака кылууга аракеттенип, «Тамыр бололу, жардам бергиле, көлөкөңөргө алгыла» деп, көп тартуу менен Токмок уездине элчи жиберди. Токмок уездинин начальниги майор Эллер тартууну толук алып, чын ыкласы менен жардам бермей болуп, убада кылды. Кеңешип коюш үчүн генерал-губернатор фон Кауфманга кат жазды. Фон Кауфман жардам түгүл, тополоңчулар менен ар кандай сүйлөшүүнү дароо токтотууну, элчилерди Токмок уездинен тез чыгарып жиберүүнү катуу буйрук кылып жоп берди. Элчилер арып, чарчап, кеч күздө Талас аркылуу араң кайра келишти.

Өз күчүнө таянуудан башка, тагдырга баш байлоодон башка арга калган жок. Эрегишчилер кышы бою тынбай, кыштоомо-кыштоо жер төлө казып, казанын аскан темир тулгасына чейин, теминген болот үзөңгүсүнө чейин кайра соктуруп, кылыч, кара мылтык, найза, үч ача, шылк этме жасашып, ок куюп, дары ийлеп, жигиттер кылыч ыгына машыгып, ат үстүнөн мылтык атууга көнүгүп, катуу даярданып чыгышты.

Эрте жазда кайрадан акбоз аттардын куйругун канга боёп, кайрадан элге жарчы аралады.

— Аттангыла! Аттангыла! — деп жаагын жанып чапты жарчылар. — О, түптүү журт, аттангыла! Хан дагы айныды. Өз калкын жоодой чапты, өз шаарын каракчыдай талады. Айтып акыл мукурады. Кылып айла түгөндү. Аттангыла, түптүү журт! Түйүндү кылыч менен чечер күн туулду. Аттангыла! Аттангыла...

Ие жалганбы?! Жүгү оорлосо атан төө бакырчак болот! Эл кайра дүүлүктү.

Ошол 1874-жылдын жай алдында, ат көккө кара тил болуп күчтөнгөн кезде, орун которуп жөнөгөн бал аарынын уюгундай дуулдап, дагы ураан кыйкырып, ат туягынан жер дүңгүрөп, мыкты куралданган үч миң ашуун эрегишчи дагы Чаткалдан кара селдей каптап түштү.

Чоң кара жолдун үстүндө, дөңдө жалгыз бейит жаткан.

Исхак жалгыз бейиттин түшуна келгенде атынан түшүп, чылбырды жанжигитке ыргытып таштап, бат- бат басып дөңгө чыкты. Мына, томпоюп жатат жалгыз бейит.

[1] И ж а р а — акысын алып, дыйканга убактылуу иштөөгө жер берүү, аренда.

Үстүн кызыл гүл баскан. Кызыл гүлдөр алдында жаткан шейиттин канынан абжалган сыяктуу. Исхак кыбыла жакты карап, бейиттин этегине чөк түшүп отурду.

Эр Эшимдин бейити болучу. Улам жумшаган сыпайларын улам буктурманга кабылтып, кырдырып алып, айласы кеткен Науман пансат баягы Камбар саркерди: «Эй, катай, — дептир дейт — үзөңгүлөшүң, кармап келип бересиңби, же, бүт катай уругу кырылсынбы, бооз катындары жарылсынбы? «Тирилей, колго тийгизсең, — деп, сөз жылымдаган, — ыя, силердин жерлерге да сарттар отурук кылдырыла баштады беле, жарасы жеңил, а кежилдегендерге кылычтын сабын кармалап гана койсом жетишет, бир күндө кайра көтөрүнүп чыгып кетишет. Болдубу?..» Анын да айласы куруган, катай саркер токой жамынган эрегишчилерге барып кошулуп шек билдирбей бирнече күн аралашып жүргөн соң ээндетип, бир бейпил күндө капыстан бастырып, байлатып апкелип берип кутулган дейт. Науман пансат кеткенден кийин бозгон эл кайра келип, баатырдын сөөгүн казыктан алып, жолдун үстүндөгү дөңгө чыгарып, гөр казып, жашырып коюшкан эле.

Бүт кол аттарынан тегиз жамырап түшүп, дөңдү этектей тартып, жер жайнап отуруп калышты.

Исхак башын жерге салып, мууну калтырап, оозуна эчтеме кирбей, көпкө унчуга албады. О, бир оокумда, акырын баштап куран окуй баштады.

Көп кол дем тартпай, аттардын анда-санда бышкырганынан бөлөк эчтеме угулбай, бир да киши кыбыр этпей, мелтиреп отуруп калышты. Исхак кыраатын келтирип, узун сүрөгө түшүп, муңканып окуду. Ыргак менен үйкалышкан арап сөздөрү бирде көмөкөйдөн күңгүрөнө кайрылып, бирде тил учунан шаңдуу чыгып, авага акырын калкып, кишиден кишиге өтүп, өзүнүн түшүнүксүздүгү менен, кулакка жумшактыгы менен, дагы ыйык, дагы сыйкырдуу күчкө оролуп, тиги бири сыңар тизелеп, бири чөк түшүп, бири камчысын таянып, бир тегиз дымып отурган көп элди ого бетер жымырата кармап, бала кезде түшүндө көргөндөй бир ажайып дүйнө, кудуреттин күчү, туулуу, өлүү, пенденин милдети, актык, каралык ар кимдин оюна келип, терметкен, жоошуткан жылуу үн болуп кулакка куюлуп, мээге жыңылдап сиңип жатты.

— Оминь!..—деп алакан жайды Исхак, ичинен күбүрөп, эли үчүн жан кыйган баатырдын арбагына багыштап, бетине бата тартты.

Бүткүл кол дуу-дуу этип күүлдөп толкуп бата кылышты.

Исхак ордунан турган жок. Былк дебей, баш көтөрбөй, тунжурап отурду. Эми эмне дейт? Эч ким болжой албады. Оозунуп ордунан эч ким тура албады.

— Бул бейит мазар болсун. Күмбөз салынсын. Ыйык жер болсун биз үчүн...—деди акырын.

Алар дөңдөн ылдый басышканда жер жайнап отурган көп кол учкан тарыкчылардай дүрр эте орундарынан тура калышты. Жанжигит күмүш жалдуу чабдар аргымакты жетелеп, логлоп чуркап, Исхактын алдына тарта берди. Кол түп көтөрө аттанды.

Ала-Буга, Ак-Там, Көк-Жар, Нанай, Мамай, Сефит- булан эли колдун алдынан көкбөрү алып чыгып тосушту.

II

Эми эмне кылуу керек? Жол эки айры болсо жолбун иттин башы каңгы! Ар кимиси арди айтып, жаат куралып, кайсы тарабынан айтканы туура экенине өзүнүн көзү жетпей, Кудаяр-хандын башы чындап каңгы болду.

Ушул мезгилде Россиянын «Санкт-Петербургские ведомости» газетасы өзүнүн беттеринде бул эрегиш жөнүндө: «Мурда белгилүү болгондой, көтөрүлүш бүт элди кучагына алды, ал кыргыз кыпчакты бириктирди, а түгүл хандын отурукташкан букаралары да көтөрүлүш жакка өтө башташты. Сөзсүз, жакын арада Худояр-хандын башы кетет, же бийлигинен ажырап, оруска кире качышка аргасыз болот» деп кабар жазып жатты.

Эрегиш күндөн күнгө күч ала берди. Сыр-дайранын, Кара-дайранын бойлорун кучагына алып, Көк-арт, Өзгөн багытына жайылды.

Диван чогулду.

— Кана, абтабачым? — деди Кудаяр-хан шектүү тиктеп. — Эми эмне кылабыз? Өзүбүз жайгарабыз деп отуруп, мына ушуга келдик. Кана, кантип жайгарабыз? Же... — Ал өз кыжырына туттугуп, эрдин бек кымтып, токтоло калды. — Селсаяк Болот келип, ордону бошот дегиче колду куушуруп отур дейсизби?!

Бул ачык кекетүү. Кутумдары ханды ага каршы бурай баштаган эле. Бирок, Абдырахман абтабачы мизбаккан жок. Ал өзүнүн салмагын билет. Күмүш чайдосту колго алып, колуна суу куюп, кетенчиктеп эшикке кайра чыгып кетип жүрчү күн эмес азыр. Мындай чалкеш кезде андан башка таянар аскер адамы жок ордонун. Анын үстүнө ал Мусулманкулдун уулу, кыпчак жаатынын тиреги, а кыпчактар али атка минип каптап чабар калың күч болучу.

— Дагы өзүбүз жайгарабыз, таксыр...

— Сиз жайгарып келиң! — деди Кудаяр-хан өчөшө. — Сиз алардын дилин билесиз. Бөлуптур, өз туугандарыңызды өзүңүз тынчытып келиң...

Абдырахман таазим кылды:

— Сиздин пашалык эркиңиз...

Эртеси Абдырахман абтабачы тандамал миң сыпай алып, Науман пансатты жардамчы кылып, Наманген вилаетине жүрүп кетти.

Ал эрегишкен эл чогуу жүргөн жерлерден буйтап, атайылап бет келишпей, Сыр бойлоп, Кызыл-жар багытына салды. Кабар жеткен экен, Абил бий жыйырма беш жигити менен өзү алдынан чыгып тосту.

Экөбү тең аттан түшүп, кучакташып көрүшүштү.

— Элиңиз тынчпы? Өзүңүз саламат жүрөсүзбү, бий ага? — деп, Абил бийдин колун коё бербей, сыга- сыга кармап, көзүн тиктеди абтабачы. Абил бий да астейдил:

— Кудайга шүгүр, жан үкем...

Атка минишип, катар бастыра беришти. Абил бий:

— И, өзүңөр кандай?.. Хазирети өкүмдар кандай? Бактияр доорапын сүрүп, соо-саламат жүрөбү? Жайчылыкта кабар алышпайбыз...

Эң акыркы сөз менен ич урунганын түшүнүп:

— Э, бий ага, бу пендең түшкүр ушундай турбайбы?! —деп, Абдырахман ойлуу тартып, башын ийкей, мойнуна ала жооп кылды. — Төрт түлүгү төп болсо, төрт тарабы кыбыла, кудайды эсине албайт экен, өзүнүн улам алды кызык өмүрүн эки жагын

каранбай кууп кете берет экен. Качан гана тагдырдын солкулдак көпүрөсүнө жеткенде, көпүрөнүн кап ортосуна барып алып башы айланганда, ошондо «кудай... кудай» дейт түрбайбы, ошондо жардамга кол сунар бурадарын издейт түрбайбы...

Абил бийдин көңүлү ыраазы болду.

Болгон тоо Бозбу алыстан тигилген боз үй сыяктуу. Эч жагынан башка тоолор менен тутуму жок. Жайкысын башына кар сактабайт. Дайыма мунарыкка чөгүп, мемиреп боз тартып турат. Бас жайлоо. Бирок, жылдын кайсы мезгили болсо да, үстүнөн токумдай булут кетпейт. Ошол токумдай булут тууйт. Күн жүрүш этегинде мелмилдеп жаткан асыл Ферганага да, күн батыш, күн чыгыш жагындагы ак мөңгүлүү бийик тоолорго да жараткандын мээрими жаан токумдай булуттан тарайт. Эл муну эне тоо дейт. Чокусунда тартылган түндүк окшоп кичинекей көл жатат. Тулпардын көлү дешет. Ошол Тулпардын көлүнүн керилген сазына Абил бий кырк өргөө көтөрттү. Ар өргөөгө мейман күзөтө турган экиден карал коюп, эшигине экиден сүт эмди тай согум байлатты. Өзү ортодогу он эки канат ак өргөөгө жайланышты. Максаты — ордо менен элеттин арасына дагы бир жолу данакер болуу. Эрегиштин корушу болуп турган уруктарга өзгөчө ишенимдүү киши чаптырып, башчыларын, бийлерин «ийри отуруп түз кеңешүүгө» чакырды.

Бир аз күндөн соң, кутлук-сейит, найман, черик, катай, карабагыш, мундуз уруктарынын билермандары көп кыйылып, көп толгонуп, акыры жалпы саруурга салмагы бар белгилүү бийи жакшы Абилдин сазесин гана сындырбас үчүн, «бара көрөлү» дешип, кутлук- сейит Шер датка баш болгон элүүдөй атчан келип түштү. Экинчи жактан жанында жети гана сыпайы бар Абдырахман абтабачы салам айтып келип түштү.

Абил бий аларды дароо жолуктурбай, ачуу арасында оңолгус көңүл калды кеп айтылып кетпесин деп, бөлөк-бөлөк жайгарып, ар жаатка өзү гана барып, өзү гана аралашып, өзү гана сүйлөшүп, эки күнү жумшартып үйралыштырды. Эки жагын тең сүт эмди тайдын жаясына, багалан козунун балбоорук этине карк кылып, суусунуна кымыздын гүлүн берип, келиштирип күттү. Үчүнчү күн дегенде он эки канат ак өргөөгө чакырып, Каракаш айымдын дасторконунда сакадай иргелген он бийге Абдырахман абтабачыны жүз көрүштүрдү.

Биртке кобурашып, сылыктык үчүн гана эсендик сурашып, суз учурашышты.

Каракаш айымдын дасторкону адаттан тыш толо болду. Түркүн боёлгон кант, жайдын күнү дүйүм мөмө, бышкан керчөө, муздаган казы, жал, ысык куйрук-боор, кыпкызыл кашкары токоч, түрдүү ширин даам жайнап жатты. Кол чаначта мейиз кошуп ачыткан кымыз, кытай чыныда сары шербет, койкойгон күмүш көөкөрдө кымыздан бөлгөн чагырмак мелтиреп түнуп турду.

Меймандар даамга карашты. Адеби менен түркүн , даамдан ооз тийишип жешти. Оокат үчүн келишкен эмес. Эки жак тең ичтен толгонуп, иштин ток этерине жакындап келгенин, чарт жарылып эми сөз чыгарын сезүү иреңдерин кумсартып отурду.

Сөз алдында Абил бий обдулуп турду да:

— Кана, жакшылар, бул шайтан мойну сынган болсун... Алдыга түшкөндүн жолу болсун...—деп, бир кур ал да апкаарый түшкөндөй мукактана, алтын саймалуу кымкап тонду Каракаш айымдын колунан ала коюп, Шер даткага жапты. — Кадырлуу датка, атайын хазрети Кудаяр-хан өзү Сизге арнап...

Кокондон ар түрдүү жакшы буюм, жакшы кымкап тондордон эки таңылчак кылып көк качырга жүктөтүп, Абдырахман абтабачы ала чыккан болучу. Эми өзү туруп, он бийдин баарына бирден тон жапты.

Бийлер күдүңдөшүп, бири биринин этегин тартып, кычыгы кызарып эт баскан ач көздөрүн алдыртан чекирейтишип, «Меникинен мунуку жакшыбы, ыя?» дешип, көрүп калышты. Шер датка кымкап тонду ийнинен силкип таштады:

— Жалаңач жүргөн эч ким жок! — деди ал, карылыктан чоң-чоң сепкил түшө баштаган жүзү сурданып, эки көзүнүн алдындагы көпчүңкү териси диртилдеп кетти. — Ата көрү ай! Кайсы жакшы көңүлүбүз үчүн кымкап жабышып отурат экенбиз?!

Аны көрүп, бийлер үстүндөгү кызыл-тазыл кымкаптарды аргасыз сыйрышып, ме деп ыргытып жибере алышпай, селдейип отуруп калышты.

Абдырахман абтабачы:

— Аваке, — деди саал эңиле, — мейли, менин сыйым болсун бул. Менин түшкөнүм болсун алдыңызга. Туугандыкка санабайсызбы? Колумду уялтпаңыз, аваке... — Кымкапты өзү кайра жапты. —Атамды көрдүңүз эле...

— О, Мусулманкул! Кайран агабыз!.. —деп жиберди Шер датка түтөп. — А ата эсиңде экен го үкөм?! Мына ушинтип! өзүбүз төбөбүз бирикпегендин кесепетинен тындым болгон кайран киши!.. Ушу катынпоз түбүнө жеткен...

Шер датка Абдырахмандын өйүгөн жерине тийип, ачык көкүттү. Абил бий арага түшө калды:

— Э-э, датка... өзүбүз курган ордо бузулуп кетпесин деген токтоолук го!? Билбейт дейсизби? Жетик акылдын иши го?!.

Шер датка күңкүлдөп сөгүнүп жиберди:

— Ие, тынчы жок, куту жок мамлекетиңди урайын... Жылуусу жок тонуңду урайын...

Абдырахман абтабачы кыпкызыл болуп кетти. Кары датка акырын калтырап, ыйлагыдай болуп, бир аз жумшара түштү. Кайра силке албады кымкапты.

Абил бий сөзгө өттү:

— О, жакшылар, — деп улутуна отуруп баштады, — не десек да, өз экен, Кудаяр-хан башын ийип, алдыбызга түшүп, куру кол эмес, тиги эле Букардын увазири кийбеген алтын тон жолдоп, ниетин агартып, дубайсалам жиберип отурат. Кетпеди дебейли, көп кетти Кудаярдан каталык. Кечирбеди дей албайт, көп кечирдик биз дагы. Мына, бул жолкуга эмне дейбиз? Ойлонолу...

Шер датка кырт деп ачуулуу күлүп койду:

— Көз буугуч болуп, ушул дүкөнчирик сарала чапанын башыбызга жаба салып, алдап жиберейин деген экен!

Бийлер копшолуп, ошонусу менен коштоп калышты. Абил бий:

— О, кадырлуу датка, иштин түбү сарала чапандабы?! Аны жакшы түшүнүп турасыз өзүңүз... —деди кейиштүү. — Кече атасын Кудаяр өлтүргөн ушул Абдырахман үкөбүз билбейби, мен билбейминби ханыбыздын болумсуздугун?! Сөздүн түгөнгөн жери, баарыбызды мукуратып, баарыбызды Кудаяр менен бирге отурууга мажбурлап отурган кудай урган биримдиктин зарылдыгы эмеспи?! Тартышып жүрүп не таптык? Арал кайда? Сары өзөн Чүй кайда, Талас кайда? Ташкен кайда?..

Шер датка толгонуп, мукактанып:

— Тилиң ширин, Абил...—деди, акырын кыр-кыр жөтөлүп. —Бирак, биздин арабыз тереңге кеткен айрылып. Кудаяр-хан биздин көнүлүбүздү тебеледи. Эмнеге ишенет билбеймин, бизге жылдан жылга катуу. Сен экөбүзгө эчтеке эмес, Абил, закет алса, салык алса, салыкты аябай калың алса мейли, жонубуз бар көтөрөбүз, а бей-бечара кишилерге чыдагыс болуп кетти го?! Сага кандай билбейм, жакшы иним, мага бул кымкап Кудаяр өз элимдин терисин сыйрып үстүмө жапкандай сезилип отурат...

Жаактууга жай бербеген чечен Абил жооп таппай калды. Домбунун куну түштү эсине.

— Андан калса, Абил, — деп кеп узатты Шер датка, — кичине бирдеме боло электе ордодон аскер чыгарат, аскери келип жигиттерди казыкка отургузат, бооз келиндердин ичин жарып, баласын бакыртып жерге түшүрөт. Бул эмне?.. — Башы калтылдап чаңырып жиберди. — Ыя, бул эмне?! Өз элине ханы кыла турган кордукпу, кокуй?! — Абышка саал энтиге күңкүлдөдү: —Казыкка отургузат! Үйрөнгөн экен...

Бул каардуу, кайгылуу сөздүн акырында үйдө отургандар аргасыздан жымыйып жиберишти. Хандын атына айтылган «Кудаяр бача» деген ушак бар. Ошону эске салган, атайын өчөшкөн кычы сөз эле. Абдырахман абтабачы нестейди. Бул элдин арасында, а түгүл дайыма ийкемге келип жүргөн Абил бийдин көңүлүндө да, Кудаяр хандык даражасын, так ээси деген зоболосун сыйлоо эч калбаган экен! Жылуу сөздөн да, ачуу сөздөн да билинип турат. Эгер биртке ийменүү калган болсо, Абдырахман ордодогу экинин бири, Кудаяр- хандын жакын адамы, ал отурган жерде ушунчалык катуу сөзгө барышат беле?! Бул ачык кастык, оңолбостук болучу. «Ким себепкер? Ким күнөөкөр ушунун баарына? Албетте, Кудаяр-хан өзү!» — деп Абдырахмандын азазилдей сергек көкүрөгү ой тегеретти.

Шер датка:

— Кече күнү эле, колунда куралы барлар менен кармашсын, мен анысын айтпаймын, жазыксыз айылдарды канга бөлөп, кыштактарды күл кылып кеткен Науман бүгүн дагы келип отурат, бул эмне? Бул «көнсөң көндүң, көнбөсөң тигине» деген сөз...

Абдырахман абтабачы сыңар тизелей калып, эшик жакты карап, алаканын шак чапты. Өз жигиттеринен жок экен. Абил бийдин мейман күзөтчүлөрүнөн бирөө босогого келе калды. Абдырахман:

— Нары биздин балдардан барбы, бери айтып койчу, тууганым... —деди акырын. — Науманды баштап келсин мында...

Ирең сурданып, эрди ачуулуу кымтылды. Бийлер үрпөйдү. Чатак чыгарабы деп, Абил бий да кыя тиктей берди. А Шер датка тоотпой отуруп, кайта кыжыры кайнап үн катты:

— Бул сездирүү! Бул коркутуу!

Науман пансат кирип келди:

— Ассалому алейкум!

Эч ким алик алган жок. Өзүн тике атып тиктеп каршы алган аскербашы Абдырахманга суроолуу карап, босогодон акырын башын ийип таазим кылды:

— Кулак сизде, аскербашы...

Үнүнөн анча да көз каранды эместиги билинди. Ханабад жеңиши үчүн Кудаяр-хан ага көңүл бөлүп, дагы өзүнө жакын тартып калган эле. Бул эр көкүрөк аскер адамын көптүрбөй койгон эмес. Анын кирдүү кабагы, тоңмоюндугу абтабачыны тырыштырды:

— Келе бери тапанчаны! — деди Абдырахман түз эле колун суна. Науман кашы селт деп, абтабачыны шектүү тиктеп, анан бул эмне үчүн кылынып жаткан иш экенине көзү жетпей, кантсе да тиги азыр аскербашы, кыңк этпөөнү талап кылган катуу буйрукка баш ийип, бир атар орус пистолду белинен сууруп ыргытты. Чекеси чүрүшүп, нааразылыгы, кыжыры көрүндү. Абдырахман абтабачы пистолду тосуп алды. Эки көзү аны сайын канталап:

— Чеч кылычты! — деди дагы. Науман пансат нестее түштү. Эрди кымтылып, кылычтын сабын кармалап, каяша кыла турган өңдөнүп, токтоло калды. Абдырахман пистолду окчо кармап:

— Келе! — деди катуу.

— И, мынча эмне болду, абтабачы? — Науман кылычын куру менен чечип ыргытты. — Түшүнө албай турам?..

— Сен бооз келинди ушул кылыч менен жардың беле? — Абдырахмандын көзүнөн заар учуп, кылычты кынынан сууруп көрсөттү. — Ыя?

Науман:

— Эмне экен? Өкүмдардын катуу буйругу менен келгем мен анда...

— Өкүмдар андай буйрук берген эмес сага! — деп Абдырахман абтабачы жарылып кетти. — Берген эмес! А жөн эле кылычыңдын курчтугун сынагансың сен айбан. Мына... —Ал жылтылдаган көк болотту бийлердин алдына ыргытып таштады. — Эми бул кылычтын курчтугун алдагы сенин эси жок башыңды кесип көрүп сынашсынчы.

Науман лансат бир кубарып, бир кызарып:

— Көзүңө кара, Абдырахман! — деди калтаарый, кектүү. — Мен дагы сендей адаммын! Мен дагы өкүмдарга ак кызмат көрсөтүп келе жаткан адаммын, эй. Жооп берип каласың өкүмдардын алдында! Каныңа тартып баратасыңбы сен?!.

Абдырахман анын сөзүн укkан жок:

— Мына, эки ортодо кан төгүп, ханды элине, элин ханына суук көрсөтүп жүргөндөрдүн бири. Алгыла. Кандай кылып өч алсаңар эрк силердики...—деди бийлерди кыдырата тиктеп.

Бийлер дал болуп калышты. Шер датка чекчейди. Абил бий жашырын бир ууртун тартып жымыйды. Ар кандай ыкка жыгылып, ар кандай шарлыкка барып, ордонун зоболосун коргоп жатканына Абдырахманга тен берди.

«О, бөрүнүн баласы!» деп, таң калды, ичинен ыраазы болду.

Балбан жигиттер Науманды эшикке түрткүлөп жөнөп калышты. Науман кашкөйлөнүп:

— Күп жакшы! — деди ичи өрттөнүп, оозу күлүп. —Ха, мейли, өлө турган жалгыз менби?!. Токто, тагдыр жазса, сенин шум каллеңе да бирөө кылычтын курчтугун сынайт, Абдырахман! Токто! Ха-ха!..

Абдырахман жүзүн үйрүдү:

— У жүзүң кургур...

Мына, Абдырахман абтабачы бул элдин көңүлүнө Науман пансатты көз көрүнөө курман чалды. Бул ордонун тилегинин актыгы, өткөн каталыкты моюнга алуу, элдин алдына жыгылуу болуп бааланды. Эң акыры, Абдырахмандын туугандарына күйгөнү, ыкканы, мындан нары да туугандарын канаттууга кактырбай, тумшуктууга нокутпай, өз калкасына алганы болуп эсептелди.

Абил бий тилинен бал таамп, ушундайча чечмелеп сүйлөдү. Муну этибарга албай коюу, этек кагып туруп кетүү тайкылык болорун, кээ болорун муютту.

Ал күнкү сөз ушуну менен бүттү.

Эртеси шашкедеги намаздан соң, Шер датка токтогон өргөөгө чайга чогулушуп, сөз кайра башталды. Шер датка түнү бою ойлонгон эле. Жүйөгө жол тосор шылтоо таба албай:

— Ошондой эле болсо го... Сен айткандай эле май көл, сүт көл болсо го, Абил...— деп, башы калтылдап отуруп калды. — Көрөбүз бул иштин акырын, дагы эле бизге ордо менен кан төгүшүп ажырым болушубуздан бөлөк аргабыз болбойт, көрөсүң, Абил...

— Көрөлү, датка ага, — деди шар Абил бий, — дагы сиз менен бизден кетпесин!

Шер датка шарт койду:

— Болуптур, биз урушту токтотолу. Кудаяр оюндагы кастыгын таштасын. Сарттарга ижарага берип жиберген түздөгү суулуу жерлерибизди кайтарып берсин. Урушта набыт болгон балдарыбызга күн төлөсүн. Беш жылга чейин жырык тыйын салык албасын...

Бийлер бир ооздон күбатташты:

— Сөздүн түгөнөрү ушу! Буга көнбөсө өзү билсин. Биз билгенибизди иштейбиз.

Абдырахман көзүн сүзө башын ийкеди:

— Сезип турам, аваке, Сиздин ордуңузда болсом, мен дагы ушу Сиз айткан сөздү айтмакмын, Сиз койгон талапты коймокмун. Калети жок! Каршы айтарыбыз эмне?!— деп күбаттады. —Мейли, баралы так ээсинин алдына. Жүргүлө мени менен аттуу, баштууң. Отуралы үй мүйүз тартып. Айтайын Кудаяр- ханга мына ушул силер айтканды, коёюн силер койгон талапты. Түшүнөт хан, эгер өлкө керек болсо. Талапка көнөт хан, эгер эл керек болсо! —Ал жаак териси тырышып, Кудаяр-хандын керт башына болгон кыжырын тышына чыгарды. —Көнбөсө (!) саткай сарым... өзүнөн көрсүн...

Абил бий сөз салмактай билген куу го. «Көнбөсө саткай сарым... өзүнөн көрсүн...» — деп ичинен кайталап, бир ууртун жашырын тартып жылмайып, бул жерде Кудаяр-хандын тагдыры ортого коюлганын сезип өзүнө өзү «Сөз ийине жетти!» деди.

— Э-э, датка,—деп жиберди ал ачык,—бала эмеспиз го, кудайга шүкүр, мындан артык сөз болобу, жарыктык?!

Шер датка үңкүйүп эле отуруп калды. Эсине курама Абдымомун бек түштү. Көз алдына азыр эрегиштин башында турган Исхак келди. Алар эмне дейт? Дарбып калган журт эмне дейт? Тынччылыктан башка да, биримдиктен башка да, тепселген намыс, кек, эң акыры эки бутту кенен сунуш үчүн кеңчиликтин зарылдыгы деген да бар! Шер датка башын көтөрдү:

— Бир өргөөнүн төрүндө отуруп гана бүтөрө койчу чактан өтүшүп кеткен эле биздин иш, Абдырахман үкөм...—деди акырын. —Кантели, өзүң мынча сазе кылып келип калган соң, аракет кылалы жабыла. Оорлукту көргөн эл. Арга кеткенде дүргүп көтөрүлгөн эл. Сүйлөшөлү ошол эл менен...

Кыйды Абил бий абышканын колдон суурулуп баратканын сезип:

— Датка, эл эмнеге умтулуп, дүүлүктү, элге эмне керек? Элге бейпилдик керек, тоюнчулук керек, өкүмдардын, адилдиги, камы керек. Мына, эл мына ушуга умтулуп дүүлүктү. Эми, минтип өкүмдар өзү, ордо өзү элдин талабына көнүп жаткан соң, эл эмне дейт? Эл жан дейт. Акырындап жылжып тынч тирилигине түшүп кете берет. Кана, ушундай эмеспи, жакшылар? — деп бийлерге кайрыла берди. Бийлер копшолушту:

— Анысы го ырас го. Бирок... —дешип кобурашты. Абил бий ушул жерден да маани улап кетти:

— А бали! Демек, ханы тынч болсо, анын аты Кудаярбы, же Болотпу, элге баары бир экен го?! Азыр эки жол турат. Айталы, эл эрегишет, кан төгүлөт, белчесинен кан кечип туруп Болот дегенди хан көтөрөт, мейли Болот элге карамдуу чыксын. Айталы, эл эрегишти токтотот, Кудаяр элдин талабына көнөт, элдин көксөгөн бейпилдиги кансыз колго тийет. Кана, түпкү максатка ушул эки жолдун жакыны, жеңили кайсы?

— Кудаярдын биз көксөгөн кеңчиликти берери күмөн. Эшеги ылайдан өткөн соң...—деп калды бийлердин бири. Абил бий токтолбой:

— Мен да көтөрүлөм анда! — деп шар кести сөздү.

Тоолуктар сөз баалаган, мааниге муюп баш ийе билген журт. Абил бийдин жүйө сөзүн жөөлөп өтө алышпай мойнунан байланып отуруп беришти.

Ал күнү аны менен сөз бүттү. Эртеси Абдырахман абтабачы токтогон өргөөдө уланды. Эки жактын тең көңүлү ачык болду. Кара мейизге ачыган кымыздын гүлү ичилип отуруп, урушту токтотмой, ар уруктан увакил бөлүп чыгарып, Шер датка баштап ордого бармай болуп сөз тынды.

Э, атасы башка менен коён уулаба деген ушубу?! Сызга отургузуп кетишеби?! Исхак санаага чөктү. Жигит ойну, саркерлердин кылчаңдоосуз колдоосу, ишеними анын сынган көңүлүн жубата албады. Канткени менен, бийлердин ордо кишиси менен урук башчыларынын тил табышып кетиши арттан келип төбөгө чапкандай, күтүлбөгөн сокку болду. Эрегиш толкуну басылган көлдөй дароо дымый түштү. Шер датканы ээрчиген уруктардын жигиттери кошундан бөлүнүп, өз айылдарына тарап кетишти. Эрегиштин көз көрүнөө биримдиги бузулду, өзүнөн өзү күрөшү токтоду. Исхак эмне кыла алат? Көңүлүнүн тереңине акырын сызылып таарыныч, өктө келип, Наумандын тагдыры эми анын башына салаңдап түшүп келаткандай туюлду.

Кайда кетип баратасың, о азамат,
бир кылчайбай, тагдырыңа баш байлап?
кылчактайбы кызыл үмүт алдыңдан,
же чыктыңбы көз карайлап, шор айдап,
жолдошуң ким үзөңгүсү кагышкан,
тааныйсыңбы, кайдан бозгон селсаяк?..

Көздүн жашындай кылгырып, жүрөгүн өрттөп, бир ором бул рубан келди көңүлүнө. Кайдадыр алыска, те көк мунарык үмкөнгөн улуу тоолордун башын, жетпес үмүт сыяктуу бир тартылып кылайып көрүнгөн акча булуттарды санааркап тиктеп, өзү менен өзү сүйлөштү. Өзүнөн өзү жалгызсырады.

...Кокондун биринчи ханы Алымдан үч уул калган эле. Иниси Өмөр хан көтөрүлгөндө бак талашып чыкпасын үчүн туну Шахрук бегин өз колу менен тындым кылган. Ибрагим бек, Мурат бек деген балдары энесинин этегин кармап, каратегиндик тагаларына баш калкалап кетүүгө аргасыз болушкан. Кийин экөбү тең так талашуу кагылышында мерт болуп кетишти. Ибрагим бектен Ша-айым деген кыз, бир жашар Болот бек калган. Ибрагим бектин жесири кызын Самаркандык Ахрар кожого берип, ошол жакка көчүп кетет. Кожонун таасири менен, Болотбек өзүнүн хан тукумунан

экенинен, ата мурасынан түңүлүп, сакы болуп, түн терметип, уктабай кылжыңдап зикир чалып, биротоло дувана болуп кеткен болучу.

Өткөн жылы кутлук-сейит Шер датка жанына үч жоро ээрчитип, Кудаяр-хандан да, Ташкендеги генерал- губернатор фон Кауфмандан да жашырын Самарканга келип, кожого билгизбей, Болот бекти издеп таап, азыр ыкыбалы кетип турган Кудаяр-хандан так талашып элдин эрегишине башчы болуп берүүнү сунуш кылды. Бул дүйнөнүн кызыгынан кечип кеткен дувана апкаарый түштү. Көзүн парлап тиктеди. Отурат, бет алдында талаанын карышкырындай сүрдүү, көздөрү кыйык, жүздөрүн коло кылып шамал кararткан, кандайдыр түпкү сырын ичине катып, тымпыйып, эриндерин бекем кысып, андан ачык жооп күтүп төрт тоолук, атасынын кыйыр туугандары отурат. Дувана ийнин кысып корунуп, жүрөгү үшүп тиктеп:

— Барбайм... — деп араң башын чайкады.

Имерип тиктеп отурган Шер датка көндүрүүгө аракет кылды:

— Бүткүл Наманген вилаети, бүткүл кутлук-сейит, найман, курама колдойт...—деди акырын. —Заман оң келип турат. Эл көтөрүлүп турат...

Дувананын кулагына «кутлук-сейит», «найман», «курама» деген сөздөр каракчынын атындай угулду. Жездеси Ахрар кожо кыргыз, кыпчакты ар кандай тартипти ойрондоочу бир балакет катары сүйлөөчү. Кожо атпайдын калкасы сахибкыран амир Темирдин өлкөсүн ушундай бытыраткан, тыштан жоодой чапкан, ичтен курттай жеген ушу токсон боолуу өзүбектер деп түшүндүргөн. Эң акыры атасы Ибрагим бектин да булардын Нүзүп деген караөзгөйү түбүнө жеткенин кулагына күйган. Болот дувана коркунучтуу жомок уккан бала сыңары өзүнөн өзү үшүп, төбө чачы дүрүлдөп, анан коркконунан кудайга наалыш кылып, кылжыңдап зикир чалышка түшүүдөн башка аргасы калбачу.

— Бар-байм!.. Адам жегичтер...—деди дувана бурчка бүрүшө. Көзүн жумуп алып, «Йа, алла! Йа, алла!» деп, башын силкип, калчылдап, шилекейи чачырап зикир салып кирди.

Шер датка башын чайкады. Жаңгер Алым-хандын тукуму ушунчалык майдаланып кеткенине ал астейдил таң калды.

Ошол түнү увакилдер Самаркандан чыгып кетишти. Бир нече күн жол жүрүп, арып, азып, жолу болбогондуктан огобетер шалдырашып, Ташкенге келишип, курама Абдымомун бектин коргонуна түшүштү.

Чыдамсыз күтүп жаткан эле, саламдашуудан мурда:

— И, ишиңиз кандай, датка?.. — деп, Абдымомун бек күңк этти.

— Йе... иши курсун!.. —деди Шер датка чарчаңкы.

Ошол бойдон сөз кечки маазүрдө дасторкондун четинде уланды. Шер датка Болот бекти кантип таап, кантип сүйлөшкөнүн, эмне жооп укканын бир баштан аңгеме кылды. Эң акырында:

— О, чоң кудайдын кудурети! Кайран Алым-хандын тукуму дешке оозуң барбайт...—деп, күрсүнүп баш чайкады. — Мына ушу, кайдагы бир санда жоктун артынан издепбиз, ушинтип убара болуп.

— Кудай урган...—деп Абдымомун бек да таң калды.

— Чай иче отургула, датка ата...

Ойго батып кеткен Шер датка жумшак үндү угуп, өйдө карап, өзүнө ийиле чай сунуп отурган жигитти көрүп, бир кур көзү чоңоё түшүп, «Самаркандын жаман дуванасы!»

деген ой кылт этти. «Жо, көзүндө оту бар экен го мунун? Кайдан келсин жаман дувана?! — Шер датка чайды жигиттин колунан акырын алды. «Гм, кудай-а тоуба!..»— деп, жигиттен көзүн айрый албай, чайды акырын ууртай баштады.

Абдымомун бек:

— Э, бу биздин жумушкер, —деди, — кооп санабаңыз, датка, бул жигиттер темир ысытып басса ооз ачпаган жигиттер!

Шер датка саал чалкалай:

— Тоуба-а, деди, — ушунча да окшош болорбу, ыя?!

Самарканга барып келген увакилдердин бири:

— Оозум батпай турду эле, датка! — деп калды. Абдымомун бек эчтемени түшүнбөй ар кимди бир тиктей берди. Шер датка:

— Бу жигит... — деди чай куюп чукчуюп сыңар тизелеп этекте отурган жигитти дагы имере карай, — жанагы жаман дуванага союп каптагандай экен, тим эле...

Абдымомун бек күлүп калды:

— Бу да кудайдын кудрети эмеспи, датка?! Окшоштор пендеден көп чыгат экен. Бирок, сырты окшош жасалганы менен, тагдыры, бешенесине сызганы такыр башка болот экен го...

Шер датка ой басып, башын ийкегиледи.

Нооча бойлуу, бүркүт кабак, бетинде саал чаары бар жигит эрдин жымыйыңкы кымтып, көзү бир шумдуктуу жылтылдап ойноп, датканы тигилип тиктеп калды.

— Оюңа бирдеме келип турат а, азамат? — деди Шер датка эркелете жылуу жүз багып. — Кайсы уруктансың? Кимдин уулусуң?

Жигит ызат билгизип акырын үн катты:

— Бостон болобуз, датка ата. Молдо Асандын уулумун.

— Э-э...Мударрис[1] молдо Асандын уулу турбайсыңбы. Атың ким?

— Исхак...

— А түзүк. Бар бол, уулум...

Шер датка башын ийкегилеп отурду. «Жакшыдан бөөн, а жамандан жахан деген ушубу? Жаңгер Алым- хандан тиги дувана, а Асан мылжыктан бу!» деген ойго кетип турду.

Молдо Асан кыргыз кыпчактын ичкилик бөлүгүнүн бостон уругунан эле. 1844-жылы ченде молдо Асан жалгыз уул көрдү. Сүйүнгөндөн балбалактап, ыйлап, азанды араң айтып, уулуна Исхак деп ат койду. Мектепке жашы жеткенде өзү окутуп арип таанытып, сабатын чыгарды. Жалгыз туяк өзүнөн түзүгүрөөк аалим[2] болсун деп, андан соң Кокондогу Түнкатар медресесинен таалим көрсөттү. Бирок, Исхактын ойноок мүнөзү медресенин суз, муздак, тар канасында эртеден кечке сүкүт тартып, мударристерге кыңк этпей, бүжүрөп күн өткөрүүгө көнбөдү. 1867-жылы окууну таштап, тоого өзүнүн кандаш бостон уругунун Охна кыштагына качып кетип калды. Жаңы үйрөтүлгөн азоо ат минип, шамал менен жарышып, баатырлык, адамкерчилик, элдин иши, эр жигиттин милдети сыяктуу кыргыз куралгандан бери даңазаланып келаткан улуу сөздү укту. Кудай, шайтан, бейиш, дозок дегенден башка да ушундай сезимдерге, шар турмуш агымына аралашты. Бул жаңы дүйнө анын канына, мүнөзүнө жакын дүйнө эле.

[1] Мударрис — медреседе дарс берген адам.
[2] А а л и м — жогорку билимдүү, окумуштуу адам.

Ошол мезгил Кокон ордосунун билермандарын ачык кошомат жоошутуп, дилин май бастырып, ич ара кек ууктуруп, катындардын төшөгү буунун алып, бир жылдан наркыны болжоор акылга мукурап, кирди- чыкты эси бары колдой турганы жок жалгыздап, ыдырап, эки ортодо эл таланып, эл бүлүнүп, көз жеткенге кол жетпей, кол жеткенге көз жетпей турган татаал мезгил болучу. Исхак аким менен дыйкандын, ууру менен момундун айрымасын билди. Элдин көксөөсүн, үмүтүн сезди. Өз кыштагынын окумалы, имамы болуп эсептелчү. Акыры аны да таштап, эл кыдырып, шаар кыдырып чыгып кетти.

Улам алды кызык узун жол аны Ташкенге алып келди. Түздун буйругу Абдымомун бек менен тааныш кылды.

Эртеси ээн бөлмөдө Абдымомун бек:

— Датка, кечеги назарыңыз түшкөн азамат «Мен ханзаада болуп берем» дейт... — деди күңкүлдөй. Шер датка:

— Ыя?..—деп жиберди. Абдымомун бек башын ийкегиледи:

— Ошентет, шоктонгон кызыталак! «Мен туу болуп берем» дейт. Чындап эле!..

Шер датка тигиле тиктеп калды:

— Ошентеби? Жүрөгүндө жалы бар окшойт! — деди, күлөйүн деп күлө албады, көзү кылайып, ойлуу тартты. —Ыя? А деги ойлоно турган сөз экен...

— Тобокел дейлиби, датка?

— Эртең Самаркандын жаман дуванасы чыкса... Шерменде болуп калабыз го, кудай урганды...

Абдымомун бек колун шилтей койду:

— Йе-е, датка... андай жаман үч кишинин төбөсү бириккен жерге чыга албайт! Бүгүн бул азамат элге алынып кеткен соң, эртең дуванаңыз ыйласа ким ишенет, жарыктык?!

Ушинтип, азамат Исхак Шер датка баштаган увакилдерге кошулуп, Болот-хан атыгып, бир жумадан кийин Чаткалга келген болучу.

* * *

Биринчи увазир Калназар парваначы[1] көтөрүлүш чыгарып жаткан тоолуктардан белгилүү Шер датка баштап, кырк увакил келип, хан алдына кирүүнү талап кылып жатканын Кудаяр-ханга билдирди.

Кудаяр-хан ордунан тура келди:

— Кана Абдырахман?

— Тоолуктардын колунда калыптыр...

— Эмне-е?..

— Эрегишкен эл кан төгүшпөй тынышыш үчүн бир кыйла шарт коюшкан экен, урматтуу абтабачы шартка макул болуп, аллаяр, Сиздин алдыңызга келип увакилдери талабын айтып, бир жаңсыл болуп барышканча, өз башын барымтага карматып калыптыр.

Кудаяр-хан мыскыл кылгансып кырт күлүп, дарчени көздөй басты:

— Шарт? — деди ал. — Кандай шартка макул болуп?

[1] Парваначы — даража, хан жарлыгын жарыялоочу.

Калназар парваначы майдалап түшүндүрмөкчү болду эле, хан силкип таштады:

— Эч кандай шартты укпайбыз! Эч кандай шартты кабыл албайбыз! Уктуңузбу, парваначы?

Калназар парваначы тилин тишине басып, хандын кыжыры жаңгыча күтүп туруп калды. Кудаяр-хан албууттана сүйлөдү:

— Чийинден чыгып кеткендерге мына биз шарт коёбуз. Биз өкүмдарбыз! Биз бийлик ээсибиз! Эгер топураган найман менен кутлук-сейит тез арада топураганын тыйышпаса (!) тез арада жанагы селсаяк Болотту байлап келип бербесе (!) үгүп турасызбы, парваначы...

Калназар башын эпеңдетип ийкей, көзүн кыбыңдатып калды.

— Эгер топураган найман менен кутлук-сейит топураганын тыйышпаса, Болот селсаякты мойнунан байлап келип беришпесе...—деп такмазалап кайра кайталады Кудаяр-хан. —Тыптыйпыл кылып таштайбыз! Уктуңузбу, парваначы? Кыпчактардын баягы жылкы көйүн көрсөтөбүз!

Калназар парваначы баш ийкеген жок бу сапар, алдыңкы эрдин тиштеп, диртилдеп ою алда кайда кетип жатты. Өзү кыпчак болучу.

Кудаяр-хан:

— Кайда кырк увакил азыр?

Калназар парваначы:

— Ушерде, өкүмдар...

Кудаяр-хан алаканын шак-шак урду. Ошол замат туура жактагы кичинекей эшик кыйч этпей ачылып, ордону күзөткөн сарбаздардын башчысы иреңи капкара удайчы кирип келип, ханга саал ийиле таазим кылып, кандайдыр Калназар парваначы жакты суук көзү менен алдыртан бир тиктеп алып токтой калды. Калназар парваначынын эти дүрүлдөй түштү. Кудаяр- хан ачуудан зиркиреп, нары-бери басты:

— Кырк! Кырк уруктун жолбашчысы тындым болсо... гм... топураган уруулар топурап кайда барат? — деди, суроосун Калназар парваначыга багыштап. Калназар парваначынын үрөйү учуп кетти:

— О, өкүмдар!..—деп жиберди жалынычтуу. — Өчүп бараткан өрттү кайра үүлөгөн болор бекен, о өкүмдар...

Кудаяр-хан:

— Өрт? Өчүп бараткан отту кайра үүлөгөн эмес, өчүп бараткан отко суу куюп жибергендей болот, билсеңиз! Уктуңузбу, парваначы? Өчөт! Бүтөт!

Калназар парваначы аргасыз күңк этти:

— Сиздин пашалык эркиңиз, өкүмдар...

Кудаяр-хан удайчыга буйрук кылды:

— Кырк чыккынчыны азыр карма. Башын алдыр! Бирин калтырбай! Эй, көзүңө кара, өзүм барып эсептейм, бири кем чыкса, өзүңдүн башыңды өз колум менен алып кошом. Уктуңбу?

Удайчы:

— Куп... куп, өкүмдар...—деп, таазим кылган бойдон, кетенчиктеп, кирген эшигинен чыга жөнөдү.

Кудаяр-хан менен Калназар парваначы бир аз сүйлөшө албай ар кимиси өз ою менен алек болуп туруп калышты. Туура кылдымбы деп хан сурай албады. Туура кылдыңыз деп парваначы кубаттабады.

Бир убакта:

— Жарым пашаны эмнеге дос кылып олтурам? Ыя?! —деп Кудаяр-хан өзү биринчи тиртеңдеп кетти. — Көрсөтөм! Көрсөтөм баарына! Көрсөтөм баарыңа энеңерди үч коргондун кайкысынан...

«Сиздин энеңизди да үч жолу үч коргондун кайкысынан көргөн кишилер болду эле...» деп, ичинен какшык айтып, сыртынан жыпжылма болуп, ит сыяктуу берилген түрүн көрсөтүп, шалдырап турду Калназар парваначы.

Капкара удайчы ошол эле күнү кечинде ордонун түбүндөгү эски абакка кырк увакилди бирин калтырбай желдеттерге кырдырып, баштарын бир жерге үйдүрүп, эң үстүнө Шер датканын башын койдуруп койду.

Бир топ ордо кишилерин ээрчитип Кудаяр-хан көрмөккө келди. Шер датканын сеңселген аппак сакалы кызыл-ала болуп канга боёлуп, эки көзү жумулбай калган эле. Так өзүн тиктегенсип, Кудаяр-хандын эти үркүп кетти:

— Шер го?.. — деди ал чала күңкүл.

— Ошол бетбак... —деди кошоматчылардын бири.

Кудаяр-хан унчукпай кайрылып басты. Ордо кишилери узун этектерин көлбөөртүшүп, артынан шашылып калышты...

...Абдырахман кымыз ичип жай отурган эле. Жанында бир топ элет бийлери да бар болучу. Тыштан дүпүрөп жүгүрүп, жүзбашыларынын бири кирип келди. Иреңи купкуу. Абдырахман:

— Йе, мынча акактап...—деди кашын көтөрө, жүрөгүнө бир коop кылт этип, элтейди.

— Бек, — деди аптыга жүзбашы, — увакилдер бүт кырылыптыр!..

Элет бийлери чур дей түшүштү. Абдырахмандын колунан кесе ыргып кетти. Кымыз жайнай түштү. Эки көзү тептегерек болуп кызарып:

— Ха! Шерт урган катынпоз! Иштин баарын ыразва кылган экен...—деп, ордунан тура калды. — Токугула аттарды...

Заматта керней бакылдап, тоолор кош жаңырыктап, бекерчиликке ыктап жай жаткан сыпайлар дүрбөп, жөөсү жөө, аттуусу аттуу чуркап чогула баштады.

Элет эсине келе электе, Исхак эсине келе электе Абдырахман аттанып чыкты.

Ал ушунча аракет кылып, кызыл өңүн саргайтып отуруп, ымга араң көндүрүп койгон ишин бир кыйкырык менен ойрондоп таштаган Кудаяр-ханды сөгүп келатты. Эң жаманы бүт ак ниет кишилерге, бүт элетке алдамчы, ыймансыз болду. Ушуга катуу күйдү. «Муну Кудаяр-хан атайы кылды. Элге алынып кетпесин, эл экөбүнүн ортосун биротоло аң кылып таштасам, менден бөлөк тумшук жылытары калбай, мага ак кызмат кылсын деп жүрсүн дегениби?». Мына ушул ой Абдырахмандын жүрөгүн өйүдү.

Бир кезде Нүзүп аталык Шералинин чокоюн илдирген диванханада ордонун бүт билермандары чогулуп отурушуптур. Абдырахман тартип боюнча эшиктен куралын чечип таштап кириш керек эле, ал бир атма орус тапанчасы белине кыстарылган бойдон, кылычы салбактаган бойдон, анын үстүнө камчысын сүйрөп, томсоруп кирди. Ал сылыктыкты, кантсе да сактап:

— Ассалому алейку-ум...—деп салам айтты. Бир Кудаяр-хандан башкасы дүр-р эте тура калышты. Баарынын көзү мактоо, ардактоо билгизип, жадырап тигилди. Өтө кыйдылар да, ордо салтын өтө ыйык күткөндөр да, абтабачынын камчы сүйрөп кирген адепсиздигин көз жаздымда калтырышпай, бирок азыр баатыр үчүн кечиримдүү деп,

өз салмагын билгендин эркелиги деп эсептеп, көпчүлүктүн шарына кетип турушту. Абдырахман тактын алдына барып, ийилип таазим кылды. Кудаяр-хан ордунан тура келип, анын эки чыканагынан өйдө кылып:

— Жолборсум...—деп, кулачын жайып, төшүн төшүнө басып кучакташты. Карап тургандарга бу катуу таасир калтырды. Кай бир кошоматчылар «ү-гү... ү-гү...»деп, акырын үн чыгарып, бышактап ыйлап кубатташты.

Ошол диванда Кудаяр-хан бүткүл Кокон аскерине Абдырахман парваначы аскербашы болсун деп жарлыкка мөөр басты. Өзүнөн өзү кадыры ордодо өкүмдардан кийинки даражага жетти

Эрегиштин күчү кайра бириге албай, бир жагынын кыжыры кайнап жатса, бир жагынын ындыны өчүп, аягы солгундап, күзгө таяп тынып калды.

Ташкенден генерал-губернатор фон Кауфман 8- октябрь күнү Кудаяр-ханга кат жазып:

«Өлкөңүздөгү тополоң, жаңжал сыягы биротоло тынып калды окшойт. Бул мага өзгөчө жагымдуу кабар болду. Эми кудай сактасын, чын көңүлүм менен экинчи мындай окуя чыкпоосун каалайм!»

деп куттуктады.

III

Кызынын көйүнөн да Сарыбайга зайыбынын элирип кеткени катуу тийген. Башына минтип кара түн кийип отурган чагында ошол Сүйүмкан байкуш күйбөйт беле, ошол аралжы болбойт беле?

Жан күйөрү жалгыз Мадыл. Ал дагы көр тирилиги менен алек. Колу тийгенде жанына келип, көп отуруп, сүйлөшүп, эрмек болот. Мадыл жокто жанына эч ким келбейт. Кайран киши өзүнчө тагдырына наалыш айтып, тунжурап отуруп, ичине өктө, арман толуп кеткенде комузун сыйпалайт. Комуз ар качан башында. Керели-кечке муңкатып комуз чертет. Комуз анын сырдашы, жападан жалгыз муңдашы болуп калган.

Тыңшачы эле туугандар бир кезде. Кийинки убакта андан четтеп калышты. Күүгө байыр кыла калган балдарды кесири тийеби дейби, энелери «кой, отурба бул жерге...» деп, болбос оюна койбой, ыйлатып жетелеп кетет. Бул эмнеси? Оокатына үч түтүн туугандын үйүнөн үч маал кезектешип бир кеседен жылуу бирдеме чыгарып берген болушат. Кесени алып келген киши үн катпай акырын келип, кесени акырын Сарыбайдын алдына коюп, колун акырын түртүп кесеге тийгизип коюп, унчукпай кайра акырын чыгып кетет, кесири жугат деп, бир үйдө жалгыз, канаты сынган үкүдөй тунжурап отурган, арык алсыз абышканын жанынан батыраак алыстагыча шашат. Бул эмнеси?..

Кийинки күндөрү Сарыбай адам менен сүйлөшүүгө зар болду. Ойгоо отуруу оор, тумчуктурат аны. Эч бир каңгыртты укпаска эки кулагын чып басып, ошондон нары мемиреп уктап кетүүнү тилечү. Уйку ага жашоо, кубаныч болуп калган. Уйку жанын тынчытат, түш көрөт. Түш аны бир кездерде өткөн көздүү, барктуу, мырза өмүрүнө кайра алпарат, көңүлү сүйгөн жакшы адамдар менен учураштырып, бир кезде өзү бүркүт салып, ат бастырган жашыл кадуу жерлерди аралатат. О, ал не деген ажайып дүйнө эле...

Бир жолу зайыбы экөбү, бири көздөн, бири акылдан ажырап калышканы эстеринде жок, бүрдөп турган жаш токойлорду кыдырып жүрүшкөн экен. Алар күн чагылышып турган ак булуттарды көрүштү, алар шаркырап аккан тунук суунун теңгеленип жылтылдап агып жаткан көбүктөрүн шыңгыратып кечип өтүп жүрүштү. Түрдүү чымчыктар сайрап, кылактап учушуп, Сарыбайдын башына өтө жакын учушуп, алардын таза ак канаттары жалтылдап, аны кайдадыр мындан да сонун бир жакка көңүлүн оодурду. Кимдир бирөө тоонун башынан өмүрдүн толгон мезгилинин оттуу, кумардуу күүсүн бир укмуш үндүү комуз менен кубулжутуп чертип кирди. Күү бүт авага толуп, көл болуп толкуду. Комуз тилин түшүнгөн Сарыбай эрип жүрөгү лапылдап кетти... «Мен өлгөн окшоймун, бейиште жүргөн окшоймун, болбосо мен көздөн ажырабадым беле, жараткан тигил жалган дүйнөдө көргөн кордугубузду, тарткан азабыбызды эселеп, бул чын дүйнөдө бизди бейишке чыгарып койгон турбайбы... Гм... бейиш ушул турбайбы... Гм... биздин жаздоолорго окшош турбайбы...». Сарыбайдын көкүрөгү ушуларды боолгоп, бейиш дүйнөнү дагы жакшылап карагысы келип, эч көзү тойбоду, эч ажырагысы келбеди...

Чоочун үргөн иттин үнү ойготуп жиберди. Сарыбай дагы эле баягы караңгынын кучагында өз тизеси өзүн үшүтүп бүрүшүп жатканын сезди.

Күн кайсы убак болду экен? Сарыбай башын көтөрүп, сыйпаланып тебетейин таап кийди да, тонун жамынып өйдө болуп отурду. Айыл арасында балдардын үндөрү

жүрөт, улак маарайт. Капкачан эле таң атып калган окшойт деп ойлоду Сарыбай. Муну кардынын ачып калышынан да билди. Эркектердин үндөрү бир жерден чыгып жаткансыды. Сарыбай кулагын төшөдү. Туугандар эмнени сүйлөшүп отурушат болду экен? Сарыбай баарын үндөрүнөн таанып, алардын кебетелерин көз алдына келтирип, көңүлүндө өзү да ошолордун катарына отургандай отура берди. Туугандар эмнеге күлүп жатышты экен? Бул дүйнөдө эмне кызыктар болуп жатты экен? Ушул топ тууган бир кезде өзү үудан жолдуу келгенде ушинтип бапырашып сүйүнүшөр эле, түн жарымына дейре жатпай эт бышырып жешип, чоң жагылган оттун жээгинде балдары менен бүт тегеректеп отурушар эле. Сарыбай улутунуп койду да, баш жагын сыйпалап комузун алды. Акырын күүлөй баштады.

Сарыбай буга да шүгүрчүлүк кылат. «Э, жараткан! Жаздай көктөтүп өмүр бердиң эле. Даректай мөмөлөтүп бала бердиң эле. Жүрөк толкутуп кадырга мингизип, топ элдин ичинде төргө чыгардың эле. Кана?
Ушунун баары аманат беле?! О, жараткан... акыры аягында ушинтип Сарыбайды өбөгүнен ажыратып, дөңү, чуңкуру көп жериңдин бетине эки колун сундуруп темселетип таштаганың ушубу?!» деп, айласы жок ушуга да кайыл. Сарыбай өзү да, муңканган комузу да буга жооп таба албайт.

Кеткет келгенде биротоло мүңкүрөтөт белем?! Үч үйлүү тууган төмөн кең өрөөнгө Саз-Сай деген жерге көчмөй болушту. Сарыбайдын абалы болсо бул. Өзүлөрү аңчылык кыла алышпайт. Колдогу бирин- экин мал жан сактоого туруштук боло албай турган. Сарыбай эмне демекчи?! «Кой, ач бол, жылаңач бол, мени эле тиктеп отур!» дейби?! «Болуптур, туугандарым, издеген жагыңардан бакты таап кеткиле ылайым. Курсагыңар ачпасын, ийниңер тозбосун, ажырыктай чайлап уругуңар көбөйсүн!» деп бата берип, жүрөгүнөн кан кетип коштошту.

Ээн, эски кыштоо, Сарыбайдын үйү, Мадылдын үйү үтүрөйүп куну качып калып калды.

Кудайдын күнү каркырадай чубашып өтүп жатты.

Бир күнү Мадыл көк өзөн жактан энтигип келди:

— Эл дагы дуу-дуу болуп атыры, аке. Кап, туугандар ушерде болгондо мен дагы кошулат элем кошунга. Өч алып, жаны тири болсо баягы байкуш кызды таап келет белем?..

Сарыбай үңкүйүп унчукпай отуруп, ичинен ой тегеретип, башын ийкей, эң акырында:

— Оолукпа. Уруш деген кыдырып боорсок жей бере турган айт эмес. Уруш деген кызыл кыргын, кара сүргүн болот. Кандай кылабыз, кеткен кыз кетти. Эми, таап келет элем деп, артынан сен жоголсоң, мен кантем, менин көргөн күнүм эмне болот?..— деди. —Өзүңүн ишиң кандай?

— Эки тогуз чөйчөк, бир тогуз чара аяк кырдым...

Сарыбай Мадыл жакка бет бурду:

— И, анчаны эмне кыласың?

— Көр оокатка аралжы болбойбу...

— Йе,—деп күрсүндү Сарыбай, — көр оокат ошону менен бүтөлчү беле? Көрксүз, калпыс кылып үч тогузду жасагандан көрө, жакшылап, кырын, чийинин, сырын келиштирип, жеңил кылып, урунган киши кубангыдай кылып үчтү гана жаса. Жакшы жасалса кымбат буюм, жаман жасалса кеңдөбөдө жатар итаяк...

— Жакшы эле...

— Сууга кайнаттыңбы аябай шакылдатып? Канча кайнаса ошончо бекем болот дечү эле Кулан акем, кийин жарылып кетпейт, өнөрүңө да, өзүңө да наалат калбайт дечү эле.

— Түзүк эле...

Кээ күнү Мадыл кыпкызыл болуп жошо менен сырдалган идиштерин куржундун эки көзүнө шыкап салып алып, өгүз минип эл кыдырып чыгат. Бирден, экиден алышат керектеген эл. Мадыл наркы мынча деп сурабайт. Ким көңүлүнөн канча чыгарса ошону алат. Кай бирөө жандык мал айтат, кай бирөө өзү алган идиштин ичи менен бирдини дан айтат. Мадыл бергенине ыраазы, көп дебейт, аз дебейт. Илгертеден келаткан өз ара мамиле ошол.

Ушундай түйшүктүү күндөрдүн биринде кырмачы көңүлү ооп бийдин айылына кайрылып калды. Бийдин үйүнө биринчи салам айтыш парыз. Мадыл босогону аттап, биртке мукактанып салам айтып, карбаластап куржунун улагага коё коюп, бүгүлүп колун коштоп сунду. Абил бий бир имере тиктеп, иреңи бираз жумшаргансып:

— Кел... —деп, акырын баш ийкеп, колун алып, отур дегенчелик кылып, этек ченин ээги менен жаңсап койду. Мадыл сыңар тизелеп отура калып, кайра леп туруп, бөжөңдөп куржунуна барып, бүжүрөп оозун ачып:

— Быйылкы кырган идиштеримдин түзүктөрү ушу... — деп, жаңы жаңак кеселерди бирден чубап, Каракаш айым жакты жал-жал каранды. Каракаш айым ордунан оолжуп тура келди:

— О-о, кайран жаманым, өнөрүң күч сенин!..— деп, кеселерди, чара аяктарды кармалап көрө баштады. —Түзүк, түзүк, жаманым...

Абил бий жука чепкенин желбегей жамынып отурган калыбында:

— Байбиче, Мадылым сага бир каралык буюм тартуулап келген тура,—деп коштоп койду. Мадыл шашып:

— Жо-о, бий, тартуу эмес эле, жеңемин босогосун куру кол аттабайын деп...—деди астейдил. — Оозуңуздан айлансын. Кол башындай жыгач да, көп болсо.

— Э, Мадылым, сен кол башындай жыгачты тартуулабайсың, сен өнөрүңдү, ошол кол башындай жыгачка салган жаныңды тартуулайсың. Тартуу деген тартуу. Кайрымжысы болот. Салт эмеспи бу.

Мадыл унчукпай калды.

Каракаш айым кеселердин бирин чайкап, кымыз куюп, байына сунду:

— Ырыска шерик буюм болсун, бий, алдынан даам татып коюңузчу.

Абил бий кесени алып, кайдигер бир тегеретип карап, түзүк дегендей башын ийкеп:

— Сенин атаң, биздин агабыз Кулан, кудай ыракматын берсин, колунан көөрү төгүлгөн жыгаччы эле. Түркүн оюу, сызуу түшүрүп жаңгактан идиш кырчу, кайыңдан койкойтуп ээр чапчу, кыпкызыл кылып кереге, уук жасачу. Атанын өнөрүнөн биртке калган экен сенде, Мадылым, —деди да, кымызынан бир жутуп, кесени кайра байбичесине кайрыды. — Күй кымыздан, байбиче, Мадылыма...

Мадыл Абил бийдин жылуу мамилесине жетине албай, ичиндеги жек көрүүсү тарап, маңдайы жаркып, тердеп отуруп калды. Ичтейи ачылып, күчтүү кымыздан аянбай ичти.

Абил бий секиндеп сөз тартты:

— И, Мадылым, сүйлөй отур. Акыбалыңар кандай? Кайран Сарыбай эсен жатабы?

— Жатабыз, бий ага, кудуреттин башка салган күнүн көрүп...

Абил бий анын кабагынан таарынычты сезди. Өзүнчө ойго батып башын ийкегиледи:

— Шүгүр де, Мадылым, дагы багына сен барсың. Кирдетпей, биттетпей багып тур, бул дүйнөдө кайтпаса, тигил чын дүйнөдө акыбети кайтып кетер...

Мадыл жер тиктеп отурган:

— Кудуреттин мурунку көйүнөн да кийинкиси бизге катуу тийди...—деп өйдө карады. Эки көзү кыпкызыл, эрди бозоруп, тымызын кеги кайнап көрүндү.

— Айрөк, көкүй! — деп чырт этип, Каракаш айым сөзгө аралашты. Ошол кызды оозго алып отурасыңбы, айрөк? Эмне жаман болдубу кызыңарга? Ордо кыз болду. Телегейи тегиз болду.

Мадыл жүзүн үйрүдү. Каракаш айым кашын чимирип, дагы ачуу бирдеме демекчи болуп келе жатканда, Абил бий башын чайкап токтотуп, анан Мадылга карап, жанагыдай эле жай, коңур сүйлөдү:

— Ырас, тийери тийди, Мадылым. Бирок, кыз жалгыз менин муктаждыгыма кеттиби?! Жамы журттун башына түшкөн балакетке аралжы болду го?

Мадыл ошол тултуюп отурган бойдон баш көтөрбөдү. Анын бул тултуюшу — макул эместиги. Мындайды жаздым кылабы, сезип, өзүнчө бир ууртун тарта тымызын жымыйып:

— Же... «бул ишке Абил бий түрттү эле» дегиң келип жүрөбү? — деп койду Абил бий.

Мадыл өйдө карай берди:

— Кудай сактасын, бий...

Башын ийкеп койду Абил бий. Иштин түйүнү — ошо «ит өлүм» үчүн бир уруу журт жабыр тартып калганында. Ким колдуу болду? Ким көкүттү? Бул ачыкка чыгып кетсе, куруп кеткир дагы заман бузулуп, кырк элчи өлүп, эл толкуп турган чакта өзгөчө, элдин кинээси ырбап, эл көзүнө ушул күнгө чейинки болгон бардык жамандык иштердин күнөөкөрү болбогон күндө да себепкери катары жаманатты болуп калар мүмкүн.

«Чок кармагандын колу күйөт» деген ушу — кетти бир кыз. А сен өчүңдү алып, көңүлүң тынып, жаныңды сактап, айлыңды корголоп калдың го?!

Ынандыбы, өкүнгөнүбү, баш ийкеп отурду Мадыл.

Ушундан соң сөз тереңге кеткен жок. Каракаш айым Мадылды этке, кымызга шыкап тойгузду. Кетеринде бир чоң сарала бээнин ноктосун карматтырды. Абил бий:

— Муну бир керегиңерге жаратып алгыла, Мадылым. Сарыбайга айткан саламыбыз ушул.

Мадыл бырпырап бээнин ар жагына бир чыгып, акактап сүйүнүп, бийге эмне деп алкыш айтарын билбей, калдастап калды. Жалынан сылайын деди эле бээ селтилдеп кетти. «Сен алып кете албайт окшойсуң» деп айтып жибере тургансып:

— Йе-е, жетелеп эле кетип калам! — деп шашты. «Сүйрөшү мүмкүн, үйүрдөгү мал, минип эле кет» деп, эски-уску токум курап, бээни токуп мингизди жылкычы. Ээрчип турган тайын жылкычы бөлүп кетмекчи болду эле:

—Жөн кой,—деп үн салды Абил бий, — энесинен бөлүнбөй кете берсин.

«Кечке калбайм» деген Мадыл кечикти. «Эмне болду? Бирөө казан асып калса, бабырашып отуруп, күн кечтеп, ошерде түнөп калган окшойт байкушум...» деп жакшылыкка жооруду Сарыбай. Ашканадан бир чөйчөк жарманы сыйпалап тапты.

Муздап калган экен. Өзөк жалгады. Акырын жылып келип төшөгүнө жатты. Ал көпкө уктай алган жок.

Айлана жымжырт. Жакын жердеги токой башы шуулдайт, шамалга термелип жаткандай. Жакын эле жерден байулу сайрады. Сарыбайдын эти үркүп кетти. «Эмнеге коркосуң? Кайсы аялуу жаның калды эле?!» деп өзүн өзү шылдыңдады. Эшиктеги Мадылдын актөш ити акырын үрдү. Сарыбай башын көтөрдү. «И, Мадыл келаткан экен!» деди Сарыбай, жүрөгү жылый. Көпкө күтүп жатты. Жок, эч шабырт жок. Бир убакта ак төш ит кыңшылап, куду Сарыбай жаткан тушка келип, керегенин түбүн тырмалап жиберди. Сарыбай:

— Э, ак төш!.. Сага эмне болду?..—деп койду. Ит чыдамы кетип дагы кыңшылады. Те алыстан уңшуган үн угулду. Шамал го деген эле, дагы угулду, даана угулду. Сарыбайдын эти дүр этти. «Карышкыр!..» деген ой зып келди. «А-у-у-у!..» деп, бир нечеси кошулуп кеткендей арты кош жаңырыктап кетти. Иттин чый-пыйы чыкты. Эшикте жаткан Мадылдын жалгыз ую үркүп, дүпүрөп туруп, күшүлдөп жиберди. Карышкыр кирип келдиби? Сарыбай ордунан атып туруп, керегенин башын улап, эшикке жетти да:

— Ха-а-ай!..—деп кыйкырды. Карышкырдын үнү тып басылды. Сарыбай өзүнчө бак-бак сүйлөп, дагы кыйкырды. Ит да Сарыбайды бел тутту белем, эрдемсий үрүп калды. Сарыбай тышта көпкө отурду. Эми эчтеме жок. Кайра дүйнө тынчып, жорткон желдин шуу-шуу эткени гана калды. Уй да кайра жатып, тынчтанып, кепшей баштады.

Күздүн сыдырымы сөөгүнө өткөндө Сарыбай кайра үйгө кирип, темселеп төшөгүн таап жатты. Келме келтирип, кудайдан тынччылык тиледи. «Мадыл эмне кечикти?..» деп жатып, уктап кетти.

«Тишим!.. Тиши-им!..» деп онтоду Сарыбай. Отуз эки тиштен жалгыз кашка тиши калган экен. Ошол жалгыз тиш сыздап ооруйт. Түбү бош. Сарыбай көгөргөн көлдү көрдү. Суусу шор экен. Көл толкуйт. Күр-шар этип, Сарыбайдын башынан аша жаба берип кетет. Сарыбай кача албады, мууну жок, кубаты жок. «Тишим!.. Тиши-им!..» деп онтоду Сарыбай. «Кел, сууруп таштайын!» деп, бир ирең капкара, көзү аппак бирөө пайда боло калды маңдайына. «Жалгыз тишим. Муну сууруп салсаң мен кантип оокат кылам?» деди Сарыбай. Тиги ак көзү чоктой кызарып, оозун чоң ачып кыжырланып келип, Сарыбайдын тишин бир сермеп сууруп салды. Жалгыз тиш канга жошулуп, Сарыбайдын алаканына түшө калды.

Сарыбай чоочуп ойгонуп кетти. Түшү экен! Жүрөгү дүкүлдөйт. Ал шашып башын көтөрдү. «Мадыл келди бекен?» деген ой дароо басты.

— Мадыл! — деп үн салды. Эч ким жок. «Али келбептир го?..» деп, тез туруп, темселеп эшиктин көзүнө жетти да, кыша эшикти түртүп, тышка чыкты. Желпилдеп сыдырым жүрүп турган. Табы жок, күн чыга элек экенин билди. Селдейип көпкө туруп, туш- тарапка кулак төшөп, тыңшап көрдү. Эч шарпа жок. Азыр Мадыл келип үйүндө уктап жаткан болгондо да таноосунун желин Сарыбай укмак! Токой жактан сайрап жаткан сагызгандын акырын шыкылыктаган добушунан башка тири жандын кыймылы сезилбейт. Кыштоо жымжырт. Шуу деп көңдөбөдөгү чогойнолорду ыргап өтүп, бир жолбун жел жортуп жүргөнсүйт. «Түшүндө тиши түшкөн жаман! О, бул эмне сыр бергениң, жараткан?!». —Сарыбайдын жүрөгүнө чындап чочулоо кирди.

— Мадыл! — деп бир кыйкырып алды. Кулак чыңыргандай тунжураган жымжырт. Сарыбай бир ордунда селдейип көпкө турду. Бир убакта арт жагы шырт деп калды.

Сарыбай абайлап сезип турду. Кимдир бирөө келаткансыды. Чөп сынып жатат, жер түйшөлүп жатат... Ким бул?.. Сарыбай артына бурулуп:

— Калыйма! — деди катуу, Мадылдын зайыбы келип калды бекен деп ойлоду. «Э, кече кетпеди беле төркүнүнө. Бүгүн келип калмак беле?!» деп кайта эсине келди.

Чөп сынбай калды. Жер түйшөлбөй калды. Жакындап келаткан киши болсо токтой калды окшойт деп, Сарыбай ошол тарапка басты.

— Бери келчи, айланайын, ким болсоң да...— деди мууну калчылдап, алсыз каргылданып. —Сен кимсиң?.. Ыя, Мадылга эмне болду?..

Жооп болгон жок. Чөп кайра шырп деди. Бери басты окшойт деп болжоду Сарыбай. Ал токтоп, эми кимдир бирөө келип, колун кармап учурашып каларын күттү. Көпкө турду.

Журт шимшип жүргөн ит болучу. Мадылдын ак төш ити кулагын тикчийтип, Сарыбайды карап, колун карап турду да, күйругун шыйпаңдатып келип, бирдеме үмүт кылып, Сарыбайдын бутуна сүйкөнүп, эркелеп калды. Сарыбай дароо эңкейип, саксайган барак жүндүү ит колуна кире түшүп нес болду.

Сарыбай иттин жанына отурду. «Бул кандай күн болуп кетти? Бир иттен башка жанында тири жан калбай... О, жараткан, бул эмненин кысасы?». —Ал өрттөнүп, канча кадаланып тыңшаса да, жанында сулап жатып алган иттин мурдунан чыккан желинен башка эч шабыртты сезе албады.

Башына көмкөрүлгөн караңгылык улам тарып бараткансып, кысып, кан тамырларын талытып, өлүктөй жымжырт тынчтык куса кылды.

Көп отуруп, бир убакта:

— Ак төш...—деди ал жанын сыйпалап, ит жанында жок эле, эки колун арбайтып, ордунан шашып тура калды. —Ак төш! Кайда кеттиң, Ак төш!.. — Бир паста жүрөгү сыгылып, жалгызсырап, коркуп кетти. —Ак төш! Ак төө-ш!.. —Өз үнүн өзү тааныбай бакырып, калдастап, боз үйгө барып бир урунуп, шалдырай түштү. — Ак төш, о сен дагы мени таштап кетип калдыңбы?!.

Ак төш төштө коңуз терип жеп, шимшилеп жүргөн эле. Сарыбайдын чакырып жатканын үгүп, башын көтөрүп, күйругун шыйпаңдатып карап турду, үмүт кылып турду. Акыры чыдай албай Сарыбайга чуркап келип, анын бою менен тең секирип, эркелеп, колун шимшилеп жиберди. Сарыбай жүрөгүн басып, калтыраган колу менен иттин башын сыйпалап, эркелетип үйгө жетеледи. Эч убакта үйгө башбагып көрбөгөн ит босогодон аттабай кыйыктанып, бүрүшүп коркуп, бошонуп кетиштин аракетин кылып кыңшылады эле, Сарыбай токтолуп, анын көңүлүнө карап:

— Ак төш... Ак төш...—деп, үнүн жалынычтуу чыгарып жоошутуп, көңүлү калып калса колдон чыгып келбей коёт деп, ага кошомат кылып, башын сылап, кулагын кашылап отуруп калды. Ит биртке жоошуй түштү. Сарыбай аны бала сыяктуу эркелетип, акырын түртүп үйгө кирди да, өзү көпкө кайсаланып, убара тартып, кыша эшикти жип менен босогого таңып байлады. Бул, ит кайта чыгып кетип калбасын деп кылган далалаты эле. Ал керегенин башын улап басып, иттин көңүлүн күү менен көтөргүсү келди, ит да болсо жанынан кетпей кубат болуп отурган макулукту кубанткысы келди. Көк тарамыштуу колу комуздун керилген кылдарын бир жанып, кылдардан «зың-ң» деген үн чыгып, көпкө дейре Сарыбайдын сезгич кулагында жаңырып, Сарыбай көкүрөгүн кере оор демин алды. Анын өктөлүү дилине арман күү толуп кетти.

Ал унчукпай отуруп, о качан бир, бир кездерде бир өткөн баатырлардын өмүрүн айткан бир күүнү күңгүрөнтүп, ойлуу, салмактуу, жай баштады. Анын түнүк акылы, сезими жүз катмар байыркы замандарды аралап, шарына, түрүнө аваз кылып, адамдардын үмүтүн, күрөшүн, талып жыгылган чарчоолорун, өлүмдөрүн кошту. Бир коктунун төрүндө, алакандын отундай ой жерде, чогойнолуу эски журттун четинде үңкүйүп жалгыз турган боз төбөл үйдүн түндүгүнөн комуздун коңур муңдуу ыргагы термелип чыгып жатты. Ава мемиреп, тоолор үңүлүп карап, жон кыдырган жел токтоп, дүйнө дем тартпай укkандай болду...

Сарыбай күүнү бүтүп:

— И, Ак төшүм, уктуңбу? — деп көйдү өз көңүлү үчүн. Ит көзүн жашылдантып, эчтеме менен иши жок, үргүлөп тынч жатты. Сарыбай күүнү өзү тыңшады, күүнүн маанисине, комуздун жан жылыткан тилине өзү түшүнүп, өзү тен берип, көңүлү толуп, өзү гана улутунду...

Таң үч жолу атты. Сарыбай түнү бою кирпик какпай чыкты. Ар түркүн ой башын маң кылды. «Мадылга эмне болду?. Менден жадаган белем? Катынын төркүнүнө жиберген болуп, өзү артынан кетип калдыбы?..» деп, жүрөгүнө таарыныч келди. «Жо, кантип ошентсин жалгыз жан күйөрүм! Анан эмне болду?» деген ой кайра мурункусун басты. Улам кылт этип, коркунучтуу элес келе баштады көз алдына. Түшү эсине келет улам. Абил бий көрүндү көзүнө. Ал Мадылды ылдый баш кылып астырып алып, кызыл ала кылып, малча терисин сыйрып жатат! Ал өз оюнан өзү коркуп кетти. «Бу мен как баш! Эмнени ойлонуп отурам, ыя?!» деп өзүн өзү жек көрдү.

Ал чекеси тырышып, башы ооруп ордунан чарчап турду. Убактыны билмекке эшикке чыкты. Күзгү сыдырым жүрүп турган экен, нары да маңдайы ж луу бирдеме сыйпалагандай болбой, ушундан улам таң ата элек же күн бүркөк деп болжоду. Шырт деген шоокумду кулак төшөп тыңшап, бир ордунда былк этпей көпкө туруп калды. Эчтеме жок...

— Мады-ыл!.. О-о, Мады-ыл!..

Жыңгыраган тынчтык. Өзүнүн үнү те алыста «ы- ы-ыл...» деп жаңырыктап баратканын укту. Дарак шуудурап жатты. Күзгү сары жалбыректарды жел үүлөп, кылдыратып аңтарып жатты. Кайдадыр, алысырааkта го, чымчыктар кужурашат. Бир гана адамзааданын шарпасы угулбайт. Сарыбайдын көңүлү сынды. Сызылып каңырыгы түтөдү.

«Соо болгон эмес экен! Соо болгон эмес экен...» деп, эми чындап жүрөгү опкоолжуй баштады. «Эми жалгыз чечекейимден ажыраймынбы, о таш боор жараткан?!». Өзөгү өрттөнүп, кудайга мунажат кылды. Оюна ар нерсе кетип, кимдин каргышына, эмненин убалына калганын түшүнбөй, бүткүл эсинде бар күнүн, өткөргөн өмүрүн өзү тескеди. Кылган жакшылыгын, жамандыгын эсептеди. О, жамандык кылуу мындай турсун, бирөөгө тике карап акарат сүйлөгөн жан эмес эле. Колунан келсе кимге да болсо жакшылыгын аябай, бирөөнүн сүйүнгөнүнө карап, өзү да сүйүнүп турган адам эле. Анан эмне болду? Эмненин каабы бу? Эмненин убалы бу? Эс тарткандан баштап тоо жандыктарына аңчылык кылган. Ушунун убалы жеттиби? О, теңир, ушундайбы?! Ушундай болсо аларды адамга ырыскы кылып неге бердиң?! Ошолорду Сарыбай көңүл кубанчы үчүн, көңүл ойну үчүн алыптырбы? Ал өзүң жарды, жармач кылып жер үстүнө коё берген көр пенделериңди баккан! Ыя, керектөөдөн чыккан эски буюмдай журтка таштап салганың эмнең, теңирим?..»

— Ак төш... Ак төш...—деди Сарыбай. Ит бирдеме үмүт кылып, леп жүгүрүп келип, Сарыбайдын бою менен тең секирип, колун жылуу тумшугу менен аңтарып жалап жиберди. Сарыбай аны эркелетип, акырын күбүрөдү:

— Ак төш... Ак төш... Ыя, эмне кылалы, Ак төш?.. Издейлиби шордууну?.. Же башыбыз оогон жакка кетелиби биз дагы?.. Ак төш...

Ал үйдүн бир сызмасын чечип алып, итти мойнунан муунбай турган кылып байлады. Ичкери кирип, жаткан ордуна өтүп, баш жагында дайындуу турган комузун алды, белине кыстарды, кайта керегенин башын улап тышка чыкты:

— Эчтеме эмес, Ак төш, эчтеме эмес... Сенде тил жок болсо да көз бар, менде көз жок болсо да тил бар... Эчтеме эмес, элди таап кетебиз, издейбиз шордууну... Жүр, жол башта, Ак төш...

Ит Сарыбайдын дитин түшүнбөй, алдыга баспай, тегеренип түруп алды. Сарыбай таягынын учу менен жолдун угун болжоп, колот ылдый, чоң жолго туштап салды. Ит ошондо билдиби, алдыга түштү.

— Мады-ыл!.. —Сарыбай ит тарткан жакка темселеп жөнөдү. —Мады-ыл...

Кыйла узай түшкөндө көңүлү түтпөй Сарыбай артына бурулуп тиктеди. Эмне көрүнмөк?! Тагдыры башына көмкөрүп койгон баягы жылчыксыз, түпсүз кара түн! Ал колоттун төрүндөгү чогойно кыштоо журтту, андагы эски кабырдай ыңжыңсыз калган эки боз төбөл үйдү көкүрөгү менен көрүп турду. Аттиң, каңгырап калат деген ушубу?! Атасы мекен кылган жер, өзү жарыктыкка келген, балалыгын өткөргөн, жигит доорун сүрүп жар сүйгөн, перзент тапкан жери, акыры келип, өмүрүн үшүк уруп, бардыгынан ажыратып, көөдөнүндө дүк-дүк эткен жүрөгү менен, бир ак төш итти жанына кара тутунуп, кудайдын эсинен чыгып селдейип жалгыз калып турган жери... Көңүлүнө дагы кылт деп жамандык түштү. Экинчи бул жерге кайрылып келе албай тургандай сезим келди. Сарыбай оор үшкүрдү, жерге эңилди, алсыз неменин эки тизеси калтырап, колу араң жерге жетти. Колуна чөп, чирий баштаган жалбырак урунду. Ал тырмалап, жыттуу ным топурактан бир ууч алып, ой басып түнжурап туруп, «Кай жерде өлсөм да киндик каным тамган жердин топурагы үстүмдө болсун...» деп, койнуна салып алды.

— Мады-ыл!..

Ит Сарыбайды белгисиз бир жакка жетелеп баратты.

— Мады-ыл...

Жолмо-жол ыйлактап үн салып келет. Өз үнүнүн жаңырыгынан башка эчтеме жок.

Сарыбай көп жол басты. Жакын эле жерден суунун шары угулганда ошол багытка кайрылып, суунун жээгине жетип, колун чайып, муздак суудан эки ууртады. Чарчаганы эми билинди. Колундагы таягы менен жерди домдоп көрүп, таяк бирдемеге урунду эле, таш экен, ага көчүк басты. Бүткөн бою бүт талыкшып, бели уюп, эти ысып чыкты да, чекесинен идиреп тер кетти. Көзүнүн тирүүсүндө Мадылдын же өзү бир балээге кабылганын, же андан качып кеткенин билбей бул дүйнөдөн кетери эсине түштү. «Жакын калды окшойт?..» деди көкүрөгү, акыры жакындоочу өлүм оюн алып. Ал корккон жок, кайгырган да жок, сүйүнгөн да жок, кандайдыр ушул кыйноодон чыгарып кетчү күч сыяктуу медер тутуп, эмнеси болсо да тези болушун эле каалады. Саал улутунуп, көрө тургансып, айланага моюн тегерете моюн буруп, зарыгып кулак төшөдү. Күн жымылдап турган болуу керек. Көк өзөн суусу бир күнүнда шылдырттап жатат, жортмологон жел сезилип, жээгиндеги кагайган бал камыштарды үзүл-кесил шуудур кактырып, жакын эле жерден чымчык сайрап, кош баш го, өзүлөрүнчө ынтымактуу

сүйлөшкөнсүп кужурашып жатат. Те алыстан ит үрөт. Кангырап үй мөөрөгөнү угулат. «Дүйнө! Чиркин ажайып дүйнө, өз кунуңда, өз сөөлөтүңдө толукшуп турасың го! Бирөө келет жыргал издеп. Бирөө кетет жан кыйноодон башка таппай, чарчап, жадап..». Сарыбайдын көңүлүнө ушулар келип урунду. Ал чекесин жеңи менен аарчып, тунжурап отурду. Жанында жаткан иттин акактаганы, мурдунан чыккан жели сезилет. «Аттиң, кетеримде, ушул ажайып, ушул бейжай дүйнөдөн кетеримде жанымда бир адамзаада болбогону кызык болду а?!» — деп, эркине, көктүгүнө баш бербей, Сарыбайдын жүрөгүнө сызылып арман келди. «Гм... Көр пенделигиң али кала элек а?—деп ал өзүн өзү шылдындап койду. — Сага адамзааданын эмне кереги бар? Жаныңда бирөө болгондо эмне?! Болбогондо эмне?! «О, кайран эр!» деп, эчкирип турсабы? Гм... Бүт көңүлү үмүттөн, келбес жактан жакшылык күтүүдөн жаралган белем адамдын! Туулганда да, өлгөндө да, бүт аалам сени карап, чексиз кубаныч, чексиз кайгы, өксөө, салтанат болсобу? Салтанатты мынча жакшы көрөсүң, шордуу адамзаада?!.». Ал жанына койгон комузун алды. Сыйпалап, терең үшкүрүп отуруп, бир күү кайрымакчы болду, эмне күү экенин өзү да билбеди, сыйпалап таппай койду, тепкеси жок. Нестейип токтолуп, «Каерге түшүп калды экен?» деген аргасыз ой жылт этти. Ал комузду тике кармап, эмне кыларын билбей, көпкө отуруп калды. «Мына, эң акыркы арман ушул болбодубу!? Бүт бугумду чыгарып желге сапырып таштап, эч күнөөсүз көөдөнүмдү бош алып, тазалап кетейин дебедим беле?!».

Ак төш тура калып үрүп жиберди. Эмнегедир Сарыбайдын жүрөгү шуу дейт түштү. Ит чебеленип, ээсин тегеренип, коргогонсуп үрдү.

— Ээн жерде эмне кылып жүрөт бу ит?..—деген кобур үндү укту Сарыбайдын сергек кулагы. Бери баскандай болду. Сарыбай өйдө боло:

— Мадыл... —деп обдулду, мууну калтырап, тура албай эмгектеп жыгылды.

Тирилик менен жүргөн Кулкиши эле. Тааный коюп:

— Йе... Сарыбайсыңбы?.. —деп, таң болуп, жүгүрүп келип колтуктан сүйөй калды. —Кайдан, кокуй?..

Сарыбай жооп бере албады. Эмелеки кайраты, өлүмдү шылдың кылып отурган акылы майышып, адамдын мээрин, адамдын өбөгүн сезгенде буулуккан баладай өпкөсү толуп, бүлкүлдөп жашып кетти...

...Эртеси күнү Мадыл бир сайда өз канына боёлуп, ичи көөп жаткан жеринен табылды. Сарала бээ токулгасы менен кайра үйүрүнө барып кошулуп кеткен, Абил бий дагы карматып, Мадылдын өлүгүн жүктөтүп берди. Бир үзөңгү үзүлүп Мадылдын бутунда калган экен. Ошондон улам, азоо бээ бирдемеден үркүп кетип, Мадыл бээден жыгылып, үзөңгү бутуна илинип калып бээ сүйрөп өлтүргөн болуп чыкты.

Сарыбайды билген элден анын башына түшкөн кайгыны уккан адам калган жок. Көк өзөндөн Теңирберди баштап, Темене-Суу айлынан Абил бий өзү баштап келди, а түгүл Тултемир да өкүрүп түштү. Тууган туурдук эмес күнүгө жамынып отура турган, тууган бирде жакшылыкта, бирде жамандыкта жаныңда өбөк, көмөк. Дүпүрөшүп гөр казганга жөнөшүп, бир жагы кара ашына мал союшуп, бир жагы өлүк көмүү салтындагы кемчилигин көтөрүп жатышты. Сарыбайда эмне бар? Өмүрүн мырза өткөргөн. Көр дүйнө жыйган эмес.

Сарыбай көрө тургансып, өлүккө жакын үңүлүп, көк тарамыш баскан арык колу калтырап, өлүктүн кан каткан бетин, көкүрөгүн сыйпалап, ыйлай албай, бул иштин чын экенине ишене да албай, апкаарып, купкуу болуп отурду.

Теңирберди:

— Сарыбай, шүгүрчүлүк кыл, Сарыбай...—деп, эки колтугунан сүйөп, өйдө тургузуп, өлүктөн мындай жетеледи. Сарыбай эчтеме дей алган жок, бирдеме дешке дарманы да калбаганбы, оозу жарым ачылып, бели сынып бийиктен түшүп жерге сойлоп калган куш сыңары, алсыз энтигип басты.

Сөөк жуулду. Өлүк көмүү шаанисин бүт өтөшүп, кепинге ороп, табытка салышып, үстүнөн сызма менен таңышып, анын үстүнө аардуу жука чапан жабышып, сөөктү карылар үйдөн алып чыгышты. Туугандар чуу туруп өкүрүп, Мадылдын зайыбы Калыйма, дагы бир-эки кыз-кыркын биртке ыйлап басылды. Салт ошол. Бекназар табытты кармап:

— О, эл...—деп үн салды. —Мадылдын зайыбынын боюнда үч айлык күмөн бар экен. Уктуңарбы, о эл, кулакдар болгула...

— А болсун, болсун. Артында туяк калган турбайбы, болсун, — дешти турган эл. Ушундан соң ал табытты коё берди. Тигиндейрек көтөрүп барышып, таза жерге кыбыла каратып коюшуп, дааратуулар жаназага турушту. Жаназа бүткөн соң, туугандар дагы биртике чуу чыгарып өкүрүштү. Табытты төрт жигит ийиндеп көтөрүп жөнөп беришти. Улам ийни талыганы токтолбой кетип чыга берип, анын ордуна башка бирөө тура калып, тынымсыз логлошуп тездеп кетишти. Шарият ошол. Гөр башына барганча жол-жолдон ыманын периштелер сурай берет имиш. Ошон үчүн көп суратып тууганды кыйнатпай түбөлүк жатар жерине тез жеткирүү зарыл имиш. Табыттын артынан аттуу, жөө эл самсып чубады. Теңирберди Сарыбайды атка мингизип жетелеп жөнөдү. Бейитке жеткенде туугандар дагы өкүрүк чыгарышты. Көр казгандар да бери басып өкүрүшүп, табытты алып жай башына жаңы топурактын үстүнө акырын коюшту. Чуу басылды. Теңирберди гөрдүн казанагына түшүп, андан наркы ичине кирип, текшерип чыкты:

— Түзүк. Тирүүңдө үйүң кең болсун, өлгөндө гөрүң кең болсун. Кең болуптур.

Андан соң табытты чечишип, өлүктүн бетин жабуу менен далдалап, алдынан Теңирберди акырын баш жагынан баштап алып:

— Бисмалла рахман рахим... Бисм алла рахман рахим... — деп, казанактан нары гөргө тарта баштады. Эки-үч кишилеп, өлүктү жатар жайына киргизишти, кыбыланы беттентип, оң жамбашынан саал кыңкайтып боз топурактын үстүнө жаткырышты. Өлүктүн далысына өбөк кылып биртке топурак коюш керек. Ал топурак туугандардын бир ууч салган топурагы болуш керек. Кулкиши этегин тосуп, эң оболу өзү бир ууч топурак салып, анан элдин жамырап катар туруп салган топурагын этегине чогултуп, гөргө күбүр эткизип төктү. Ушул топуракты өлүктүн далысына өбөк кылып коюшту. Туугандан буйруганы ушу. Туугандын алаканынын деми, туугандын кубаты ошол түңгуюк сыз жерде да сезилип турсун дегени белем, өбөк болуп, кубат болуп жатсын дегени белем?!

Теңирберди өлүктү жайына коюп бүтүп, казанактан нары бир адам сойлоп баткыдай жерди чым менен бекем бекитти да, алаканын кагып казанактан чыкты:

— Кана, топурак тарткыла...

Колуна кетмен, күрөк алып тургандар дүбүрөтүп топуракты шилеп киришти. Ушул учурда:

— О, эл!..—деп кайрылды элге Бекназар. —Биздин тууганыбыз Мадыл кандай киши эле?..

Абил бий оозунуп:

— Жакшы киши эле!.. —деп, салттын сөзүнө салттын жообун кылды.

Бекназар:

— О эл! Тууганыбыз Мадыл кандай киши эле?..

Эл дүңгүрөп жооп беришти:

— Жакшы киши эле! Жакшы киши эле!

Бекназар үчүнчү жолу сурады. Эл жабыла жооп кылды. Ушундан соң ал элге салттын экинчи суроосун сурап кайрылды:

— О, эл! Менин тууганым Мадылда кимдин аласасы бар? Айткыла, мойнуна карыз болуп кетпесин, айткыла... Арты куру эмес, туугандары биз барбыз, кутулабыз...

Бу өлгөндүн ыманын тазартуу. Мындай учурда салт боюнча аласасы барлар аласасын айтышат, гөр үстүндө кечкиси келсе кечип коюшат. Жок болсо жоктугун жария айтышат. Бекназар үч кайрып сурады.

— Жок! Жок! Эч кимибиздин аласабыз жок, Мадылда!..—деп, эл жамырап жооп кылышты.

Бекназар:

— О, эл! Мадылга бересеңер барбы? Айткыла, мойнуңарга карыз болуп кала бербесин...

— Жок! деди эл. —Жок, бересебиз да жок...

Абил бий:

— Тултемир! — деди үнүн кайгылуу көтөрө. Эл дуу деп Тултемир тарапты карап калышты. Абил бий:

— Мына, гөрдүн башында турабыз, Мадыл тууганыбызды жерге берип турабыз. Жан бар жерде өлүм бар, бир күнү баарыбыз ушубуз, кудай алдында мойнуңа ал. Азыр Домбу да жок, мына Мадыл да жок, булардын жакшылыгы, жамандыгы азыр сени менен мендей артында калган калыс туугандардын ортосуна түшкөн чагы. Жер жамандап барбасын, Мадылдын тору кашка атын агаң Домбу үстүнө ысык аркан чырматып жиберип, кулан чаар ат кылып, карөзгөйлүк менен тартып алды эле, ошону мойнуңа ал.

Тултемир мукактанып, кыпкызыл болуп кетти:

— Бий... Бий... Эмнеге Домбунун көзү тирүүсүндө өзүнө айтпадыңыз?..

Эл дуу-дуу болуп кетти.

— Башка сөздү кой, Тултемир, — деди Абил бий. Баягы Домбу атылган күнү кулан чаар ат чылбырын сүйрөп Мадылдын эшигине барыптыр го! Бул эмнеси? Жакшы билесиң эмнеси экенин, Тултемир! Ыманың бүтүн болсо, мойнуңа ал, ыманың болбосо, зордогон киши жок сени, кара өзгөй Домбу агаңдын мойнунда кеткени ошол, тору кашка ат кантип кулан чаар болуп калганын өзүң жакшы билесиң, өзүң иштеген экенсиң...

Тултемир башын салбыратып бирпас турду да, мине келген экен, кулан чаар аргымак башка бир ат менен куюшкандаштырылып турган эле, унчукпай барып, атты гөр башына жетелеп келди да, токумун сыйрып алып, күңкүлдөп чылбырын Сарыбайды карай ыргытты:

— Тууганым да гөрүндө тынч жатсын... Менин да кулагым тынч жүрсүн...

Эч ким байкабай калды. Бою сөлөк бир жаш бала артынан акырын келип, Тултемирди чокудан нары камчы менен тартып-тартып жиберди. Эл чуу дей түштү.

Тултемирдин тебетейи учуп кетти. Ал кайрылып карап, артында дагы камчысын таптап, секиргени калган мадылдай эки көзү тирмейип турган өспүрүмдү көрдү. Аңгыча жакын турган бирөө:

— Эй! Быякка тур э! — деп баланы тартып кетти.

Кулкиши өрөпкүп, жүрөгү дүк-дүк кагып, ичтен кубанып, эчтеме айта албай уурту титиреп туруп калды. Ал үйүнө келген кишиге Туткучу тике карап кол берип учурашып калса: «Көрдүңөрбү? Тегинде бар да! Киши болор кишинин киши менен иши бар, киши болбос кишинин ким менен иши бар?!» деген. Учурашканын көрдүңбү? Кайратын көрдүңбү?! О, кагылайын...» деп, бакылдап мактанып калчу эле. «И, эми Тултемирди эмне кыласың деп сурап койсоң?» дечү жетине албай. Келген киши:«Э, жигит, Тултемирди эмне кыласың?» деп сурайт. «Кайсы Тултемирди?» дейт бала. Келген киши: «Атаңды урган Тултемирди!». Эмне жооп берерин миң жолу уккан Кулкиши дагы кубанып, оозун жарым ачып, көзү күлүңдөп, күтүп калат. «Энеңди урайындыбы?! — деп ызырынчу жаш бала эки көзү ойноп. — Мен аныбы, эки бармагынан кайыш менен байлап туруп, түндүккө асып сабаймын, энеңди урайынды!». «Койсоңчу, ушинтип жүрүп, балаңды баш кесер кыла турган болдуң!» десе зайыбы, Кулкиши аны сайын кубанып, «Йе, атасынын өчүн албаган баланын элге эмне кереги бар?! Эмнеге тилейт баланы, эмнеге күтөт баланы азабын тартып, ошого жарабаса?! Токтой тур, али, дагы эки жылдан кийин теримди сыйрысам да бир күлүк кунан таап мингизип, Бекназар абасына кошуп берем. Териси сеники, сөөгү меники дейм. Үйрөнсүн келтек чапканды, заманы ушу болгон соң!» дечү. Мына, Туткучу топ ичинде тайманбай келип, Тултемирге камчы салганына кубанып, каны дүрүлдөп турду.

—Йе, кой дебейсиңерби, кайдагы адеби жок бала?! —дей берди Тултемир ызалуу, тебетейин кагып кие.

— А Тултемир! — деди Кулкиши чакчырыла. — Адеби жок бекен? Көп көрөсүң али мындайды. Көрүп ал, менин балам!..

Карылар Кулкишини жемелеп калышты:

— Э-э, Кулкиши, эстүү эле жан, качанкы тынган ишти козгоп! Эмне кыласың, кой...

Кулкиши кыбасы кана:

— Эмне тынат? Кыргыздын кеги кырк жылда...— деп, баласын колтугуна калкалап, четке чыга берди.

Гөрдү көөмп, табыттын эки жыгачын боз молонун үстүнө кошо таштап, эл бири калбай жерге жамырап отурушту. Теңирберди муңкана созуп, узун сүрө куран түшүрдү. Дуулдап бата кылышты. Жети кадам алыс баскан соң кайра отурушту. Бу сапар куранды Сарыбай өзү окуду. Тууганга эң акыркы гөр башындагы зыйнатып өтөп, бу дүйнөдө чекеси жылыбай кеткен пендесине кудайым тиги дүйнөсүнөн ырайым берсин дешип, улук тилек бата кылышып, баары бирдей ордунан тура, аттуусу аттуу самсып, жөөсү жөө самсып, бейиттен кайра тартышты.

Жуп жөнөрдө Сарыбай куланчаар аргымактын чылбырын Бекназарга карматты:

— Эми бизге күлүк аттын кереги жок. Заман чалкештенип келатат окшойт, «Эр жигит эл четинде, жоо бетинде» деген, коңулга бекине албассың, ме, менин ак көңүлүм, аргымак сага канат болсун... жолдош болсун.

Эл Сарыбайды ортого алышып, бири да жолдо калбай коштоп, дуулдап өлүк чыккан үйдүн эшигине өкүрүп түшүштү.

Келген эл кара ашын жеп тарады. Теңирберди Кулкиши экөбү Сарыбайдын жанында калып калышты. Дагы бир жандык мал союп, Мадылдын жетилигине куран окушту. Эртеси Теңирберди Сарыбайга:

— Кайрат кыл, Сарыбай. Эстүү жансың. Боору бүтүн ким бар?! Көргөнбүз баарыбыз өлүм дегенди. Адам өлүп түгөнөт экен го, чиркин!.. Адам өлбөсө жер көтөрө албай теңселет дейт...—деп, өзү да үшкүрө отуруп, аргасы жоктун тамсилин, кайратын айтты. — Э-э, биз адам көтөрөбүз башка түшкөндү, биз адам жүкчүлбүз! Оболу кудай кайгыны малга салган экен. Мал алысым дебей, жакыным дебей, баары бирдей малдын каны төгүлгөн жерге өкүрүп келе берип, дүйнө чууга толуп кетиптир. Ошондо кудурети күчтүү кудай кайгыны малдан алып адамга салып көргөн дейт. Карайт ки, адам бири өлсө бири ыйлап, бири кайрат айтып, бири күлүп отурат имиш. «Э, адам көтөрөт турбайбы?!» деп, кудай таалам кайгыны адамга калтырып койгон экен. Адам ошобуз. Сарыбай, көтөрөбүз, тири болгон соң тиргилик бар, аны ойлойбуз, алаксыйбыз...

Сарыбай башын калтырагансып ийкеп, же ыйлай албай, же күйүткө көнө албай, нес болуп отурду.

Ошол күнү көк өзөндөн улоо алдырып, Теңирберди менен Кулкиши Сарыбайды көчүрүп алып кетишти.

Сарыбай башын гана ийкегени болбосо эч сүйлөбөй койду. Эми ага дүйнөнүн оңу, терси бир баа өңдүү. Тиги сөзгө да, бу сөзгө да баш ийкейт. Керегени карап жаткан бойдон былк этпейт. Түзүк наар да албайт. Теңирберди дайым жанында. «Эми тили байланып калабы байкуштун?!» деп, Кулкиши камтама болот.

Чыпчаң бир ай дегенде Сарыбай үшкүрүп ордунан турду. Ал кандайдыр чымырканып, башына түшкөн бул жамандыкты да көтөрүп, күйүттү жеңип, саламга алик алып, ал сураганга жооп берип, тирилип турду.

Бир күнү комузун сурады. Теңирбердинин уулу Болот жаңы кыл тагып койгон эле, алып келип бере койду. Сарыбай комузду сыйпалап, көпкө тунжурай отуруп, улутунуп, акырындап «дың-диң», «дың-диң» күүлөй баштады. Бүркүт тытып серт кылган иреңи, ой басканда ого бетер түнөрүп, чеке тамыры көөп, көкүрөгүнө өктө, арман күү толуп кетти.

«Сен дүйнө!» деп чертти. Күү Сарыбайдын көкүрөгүнөн комуздун көкүрөгүнө өтүп, аздап жапыз күңгүрөнүп, тереңден өксүп, акырын башталды. Туулууну, өлүмдү көп көргөн, жыргалды сезип маңдайы айрылбаган, кууралды сезип мөңкүрөбөгөн, жүз жашап акыл токтоткон карынын оорлугу менен ой тартып, те өзөктөн алып, өмүрдүн ченемин, дүйнөнүн баасын ортого таштады.

Сен, сен дүйнө, сен дүйнө...
бир бетине күн тийген,
бир бетине түн тийген,
алды кызык, арты өкүнч,
оомал-төкмөл кем дүйнө...
Бөдөнөсү кыргыйга
жем жаралган, сен дүйнө,
эки эгиздин бирөвү
кем жаралган сен дүйнө...

Бир кезде жанына Мадылды алып, экөбү эки учкул ат минип, көп пул менен, алдына саймалуу кызыл куржун салынып, те Анжиян базарына түшкөн эле. Ошондо бир каландер өзүнчө күңкүлдөп, ушул ырды айтып, базарды тегеренип көпкө жүргөн болучу. Сарыбай ага бир мири теңге кудайы берген. Бергенине кубанбай, канча экен деп ачып карабай, байманасы ташыган дөөлөттүү адам өңдүү башын саал ийип, ыракмат айтканы го, бир тиктеп коюп, андан нары күңгүрөнүп басып кеткен. Анда Сарыбай камсыз эле, анда Сарыбай санаасыз эле, ага каландердин күңгүрөнгөн ырынан өз боюн өйдө туткан сөөлөтү кызык көрүнгөн. Бул дүйнөдө зору ким, кору ким, жыргалы кайсы, кууралы кайсы экенин, өмүрдүн чегин, бул дүйнөнүн баасын кийин, минтип өз башына түшкөндө түшүндү.

Сен, сен дүйнө, сен дүйнө,
ким жеткен сенин түбүңө?!
Жарыктыкты көргүзгөн,
ууз сүтүн эмгизген
апам кайда, сен дүйнө?! ...
алтын бешик терметкен,
алланын атын үйрөткөн
атам кайда, сен дүйнө?! ...
күлүк минип зуулаткан,
күндө сыйда куунаткан
бапам кайда, сен дүйнө?!

Комуз түркүн кайрууланып, Сарыбайдын дитин, арманын тышка шилеп, бул дүйнөгө өктө айтып, өч айтып, тагдырдын атын тизгиндеп, укукташып, бирде кашкөй шаңкылдап, бирде чөгүү, акыры алсыздыгын моюнга алуу, ындыны өчүү, муңга чыланып, өксөгөн ый болуп үн салды.

Сен, сен дүйнө, сен дүйнө,
кимге бапа кылгансын?! ...
пайгамбарды алгансың,
падышаны алгансың,
кызыл өңдөн аздырган,
бүтүнүңдөн тоздурган
караан күн, өзүң балбансың...
кылайган шоола боз салкын,
жарыктык өзүң бир тартым,
капилет түштөй жалгансың?!

IV

— «О, жарым эс, о кудай так төбөңдөн ургур, ушундай да кем акылдык кылабы?! О, кокуй кырк кишисин кырып салса эле, ушунча жер жайнаган элет мөгдөп калат деп ойлодубу бу жарым эс?! деп, тоолуктар кайрадан көбүрүп, бороон айдаган көлдөй толкуй баштады. Ордого барган кырк элчинин өлтүрүлүшү түздөгү ичкиликтерди нааразы кылды. Эми кармашуудан өзгө арга калбагандыгына кимдин да болсо көзү жетти.

Иши кылып, мындай бүйрө кызыткан, бир жагы арты кандай болору туңгуюк, коогалуу убакта мурдагы кийинки өзүнөн башыккан деген жигиттер чакыртпай келип, Бекназардын жанына топтолуп, өзүнөн өзү беш суу элден беш жүзбашы кошун куралып кетти. "Ай, ай... асте, асте..." дей албай калды Абил бий.

Мына кошун, баатыр болсоң башта эми! "Ким менен бирге болобуз?.. Не үчүн, ким үчүн баш байлайбыз?.." деп толгонду Бекназар. "Өз элин жоодой аңдыган балакеттен ордону куткармак эп" деген мурдатан көңүлүндө угуттай көбүрүп жүргөн ой аны эч токтотпой жетели, сүрөдү. "Көрөлү, — деди, акыры, — ким экен эл ээрчиген?.."

Көп өтпөй беш жүзбашы кошун баштап, жол ортосу Турпак-Белге чыкканда биртке тизгин жыйды Бекназар. Мына алдында жолу эки айры — бири сол тарапка бурулуп Сопу-Булак мазарга жеткирет, бири оң кол тарапка тоо этектеп кыйгап Чанач-Сайга өткөрөт. Эрегиштин башчысы ошол Чанач-Сай оозундагы жаңы күмбөз айланасында имиш.

Эч кимге кайрылбай, эч жерге түшпөй Бекназар да күмбөзгө барды.

Күмбөздүн жанында бир кары адам жүргөн экен, унчукпай келип, купуя куран окуду. Ушундан соң сырдуу күмбөздү тегеренип, ичине кирип, оюу-чийүүсүнүн түркүн түрүн карап, көрүп чыкты.

Абышка мүңкүрөп карыган. Тегерек кылып кырктырган сакалы буладай аппак. Төбөсү бийик, кайрымасындагы көрпөсү ничке келген бөрк. Төшү ачык сурп көйнөк, үстүндө шырыма бейкасам чапан.

— Кутман кары, — деди Бекназар, — кайсы элден болосуз?..

Абышка саал энтиге, жай:

— Э, эр жигит, несин сурайсың?!. Тиги курама болобуз. Эр Эшим зарыгып тапкан жалгыз уулум эле...

«Эшим» деген ат Бекназардын жүрөгүн солк эттирбей койгон жок. Башын ийкей кайрат айтты:

— Эр жигит, эл четинде, жоо бетинде деген ушул, аксакал. Жаман атты болуп жаздыкта өлбөптүр, жоо бетинде эл үчүн жан кыйыптыр баатыр. Кайгырбаңыз!.. Уулуңуз жок болсо, уулуңуз сүйгөн эл аман го...

Абышка илдиреп башын ийкеп отурду:

— Мени карытып кетти каралдым... Келгениме бир ай болду. Күмбөз айланасыга көп жыл жашай турган чынар терек сайдым, беш-алты түп саада, кара жыгач тиктим... Эртең көлөкө сая, парандеге болсо да, байыр кыла турган кадам жай болуп калсын деп...

— Ата!

Чоочугандай акырын үн чыкты күмбөз жактан. Аңгыча беш жашар чамасындагы уул бала жүгүрүп келип калды. Күмбөздүн нары жагынан кара кийинген зайып бир көрүнүп кайра жок боло түштү. Жанагы үн берген ошол окшоду.

Бала абышканын мойнунан кучактай берди. Абышка «О, кагылайын, үргүлөйүн!..» деп, колунан силкип- силкип эркелетип койду. Бала кулагына бирдеме деп шыбырады, чоң атасы сүйлөшүп отурган чоочун кишилерге алдыртан жалжал тиктей. Абышка акырын «азыр» деп койду.

Бала көзүнө урунганда Бекназардын жүрөгү дагы солк дей түштү. Эрдин кымтып, баланы имере тиктеди. «О, жараткан, өзү го?!» деген ой көңүлүнө кадалды. Абышка анын имере тиктегенин байкап, кызганып, «бирөөнүн көзүнөн, бирөөнүн сөзүнөн!» деп, бир келчү жамандыктан корголоп, баланын жүзүн көкүрөгүнө басып, нары карата берди. «Кана, углум, апаңа барчы, аттарды камдашсын, төмөнкү айылга түшүп кетебиз...» деп, кулагына шыбырады. Авазгөй эмеспи бала жаны! Жоо кийимчен алп кишини кылайып улам тиктей берди. «Кара каштуу, буудай ирең, чап жаак...—деп боолгоду Бекназар. —Көзү башка... Көзү гана башка...—деп өзү менен өзү ичинен сүйлөштү. —Жок, биздин уруктун көзү эмес!..». Бирдеме аны ушул ойго улам айлантып, жүрөгүн бирдеме мыжыгып туруп алды. «Ыя, энесинин көзүн тартып жүрбөсүн?!» деген ой капилеттен баатырдын ирең кубартып жиберди. Ал эч эстей албай койду. Айзаада келин эч качан өйдө караган эмес! Бекназар түз эле сурагысы келди. «Кой э, — деди өзүнө өзү, — жалгыз уулунан ажырап кан жутуп жүргөн бечарага бу балаң кимдики десем өлгөндүн үстүнө көмгөн болбойбу?!».

Аяр абышка Бекназардын оюн баамдап турган белем:

— Неберем... — деди акырын. — Жалгыздан калган жалгыз туяк...

— А болсун!..—деп, астейдил алкады Бекназар, капилет келген санаадан өзү да жеңилденип. — Баатырдан туяк калган турбайбы, уучуңуз куру эмес турбайбы, белиңизге таңуу бар турбайбы, кутманым...

— Көп ыйлап, келиним карама көр болгонсуп калды шордуу...

Элтейип укту Бекназар.

— Ырахмат... жакшы сөз жаңга кубат, ырахмат, эр жигbттер, өзү азыр да жашып, акырын кыбырап ордунан туруп, күмбөздүн нары жагына карай баланы ээрчитип жөнөдү.

Бекназар колду көздөй басты. «Акыры башта бир өлүм го. Бирак, Эр Эшимдин өлүмүн сүйгөн пендесине берет чоң кудай! Журт үчүн өлдү Эр Эшим. Менин Эшимимди айтпайсыңбы?! Тентип дарексиз кетти. Өлдү деп ушуну айт, мына!...» деп, санааркап атка минди.

Султанмаамыт, жанында каралуу эки зайып, булуттай боз быштыга айрымач токуп жалгыздан калган жалгыз туягын мингизип жетелеп, жөнөп калышкан эле. Бекназар элтейип артынан тиктеп, жүрөгү дагы солк этти...

Жолгошор жер биртке түзөң.

«Кошулам» дегенди эле кошуп ала береби Исхак?! Камбар саркер эсинде. «Кошуп алам» дегенге эле кошулуп кете береби Бекназар?! Азгырык болуп жүрбөсүн?! Эки жакта тең чоочунуу бар, эки жак тең этият.

Камчылуу колун серелеп карап турду Исхак. Эч кимден сескенип көрбөгөн дымактуу Бекназар камчылуу колун оң санына маданып, алаңдабай, каранбай бет

алдына көз тигип, кулан чаар аргымактын лепилдеген аяңында, беш жүзбашы кошун алдыңда. «Өзү го?..» ..деди тиги кырка тарткан көп атчандан биртке бөлүнө жалгыз турган адамды болжоп. Улам карааны чоңоюп, көзгө толуп келаткан алп сөөлөт. «Колбашы...» деди Исхак.

Киши таанырлык аралыкка жеткенде Бекназар саал тизгин жыйды, кызыган кулан чаар ойдолой имериле берди. Беш жүзбашы кошун эки канат боло чоюла тирелип келип токтолду. Сыдыра тиктеди Исхак. Мылтыкчаны көп көрүнүп кетти көзүнө. «О-хо-о...» деди ал ичтен.

«Бу... ким болбосун, эл ээрчиген адам...» деди Бекназардын калыс дили. Жай аттан түшүп, камчысын белине кыстарып, жай чайпалып, «эл ээрчиген адамды» көздөй басты. Йе, саламга жараша алик алынат! Бу сылыктыкты көрө Исхак да тез атынан түшө тосо басып калды.

Үн көтөрбөй токтоо салам айтты Бекназар. Саал чаары бар сур иреңи кадыресе жумшарып, ошондой эле акырын алик алды Исхак.

Кол алышышка умтула коюшпады эки жак тең. Эки жактан тең аска болуп тирелген кошун, жел да жоктой шабыртсыз, тымтырс.

— Жол болсун, баатыр аке... — деп ооз ачты Исхак. Бу сөздө «жолуң олжолуу болсун», «не жумуштап жүрөсүң» деген кош маани бар. Бекназар алдыңкы маанини болжой:

— Бирге болсу-ун, — деп жылуу көңүл көрсөттү. «.. ойлогон ой, көздөгөн максат төп келшиси-ин...» деп кошумчалады.

Ичи ийигип, эсте башын ийкеп:

— Төп келишсин... төп келишсин... — деди Исхак да. Бекназар:

— Укканбыз, — деди Бекназар ой толкуну чайпалып,— саркер сатып, өзү дагы оңбогонун, билебиз бийлер тойлоп, сыртыңдан бүтүм болгонун! Мына, келдик алдыңа, жакшы тилек, эл ээрчиген азаматка сүйөк, көмөк кылалы деп, эски ордону түрө чаап тыналы деп, журтка тутка, элге эге жаңы ордо куралы деп... Аргымак башын тартмай жок, ара жолдон кайтмай жок, тири калсак бир дөбөдө болушарбыз, көз жумсак тагдыр ошол, канжыгада көрүшөрбүз!

Бу ар бир сөзүн күңкүлдөгөнсүп акырын ныгырып сүйлөгөн, маани уйкашып түрмөктөлгөн, ичи ийги, сырты сестүү көрүнгөн адамды күбанып тиктеди Исхак.

Исхак унчукпай кучак ачты.

— Бали! — дешти күүлдөй кошундун бир жагы.

— Бали! — деп коштоду экинчи жагы.

Ошол 1875-жылдын жай алды көтөрүлүш дагы тоодон башталып, Нарын дайранын, Кара дайранын көкүрөгүнө, Көгарт, Өзгөн, Алай аймагына жайылып, түздөгү отурук кылган кыргыз кыпчак, сарт кыпчак уруктары да кошулуп кетти. Исхак урушсуз Анжиян шаарын ээледи.

...Салкын бак. Суусу жашыл болуп көрүнгөн оутта кызыл балыктар жалт-жулт этип секирип, кайра шырп- шырп деп түшүп, ойнойт. Бийик чынардын башынан булбул үн салат. Мөмөлүү бак, түркүн жемиш шагын ийет. Бакты аралап сейил кыла турган ничке жолго төрбөжүлдүн түрүндөй кылып, бири көк, бири кызыл бышкан кыш төшөлгөн, жээгине ар түрлүү гүл тигилген. Те нары жакта кичинекей кол арыкта тынымсыз булдурап таза суу агып жатат.

Макмал топучан, узун этек жука кымбат желбегей, апкыты жапыс кызыл булгаары кепич, Абдырахман ничке жолдо жай басып, эки жакты карап, эч көңүлү тынчыбай ойлонуп басып жүрөт. «Мына эми... кара сел каптап келе жатыры...» деди купуя, бүркүт кабагы салыңкы, оуттун жанына келип токтоду, эмнеге токтогонун сезген жок, кара канат кызыл балыктардын ойну да, төбөдө таңшыган булбул мукамы да, анын ой түйшүгүн алаксыта албады.

Күнү кече келип кеткен Абил бий көз алдында. Баягы, Абил аярбий, кабагын атайы жарык кылып, атайы сыпаа, атайы өз баркында, токтоо. Ал кадимден калган айтым сөз менен, куюлушкан ылакап менен баптап, кебин алыстан баштап, заман түрүнө, эл түрүнө баа бере эң акырында: «Э-э... заман ушул, үкем... Эл кайда болсо азамат ошол жакта болмогу, эл кимди ээрчип турса азамат ошол эл ээрчигендин жанында турмагы эп...» деп, кыйытып, оюна дүрбөлөң, көкбөрүчү зардесине от салып кетти го?! Кара, «тыяка өт, быякта кал» дебеди, билги киши билип алат, калыс пенде алдында да, кудай алдында да анын чекилиги жок. «Жо, мен эл менен болбоймун!» деп ким айта алмакчы?! Ушул азыр эл кайда, элди ээрчиткен ким болуп турганын Мусулманкулдун уулу ичи сыйрылып сезип турду. Хан тартылды көз алдына, атайы манчыркаган. «Йе... өзүңүн шоруңа манчыркайсың, таксырым... —деди купуя бир убактагы абтабачысы бетме- бет тургандай,—бүткөн ишти обу жок манчыркап өзүң бүлдүргөнсүң. Нааразы элге көп деле нерсе керек эмес болучу. Тоолук бүркүт мүнөз эл, жегенине кубанбайт, серпкенине кубанат. Сураган теңчилиги, биртке көңүл, алдына түшкөнсүгөн биртке сый эле жетмек. Ал эми! Селдин алдына тайтайып туруп токтотуп ал...». Ал сары гүлгө конуп шире соруп жүргөн аарыны тиктеп, саал эңкейип, ал көңүлүнөн тез эле чыгып, көзүн кыбыңдатып, жүрөк өйүгөн оюна кайра аргасыз түшүп, андан нары басты. «И, жабыр тарткан жалгыз эле тоолукбу?! Бу түздөгү дыйкандын да жери тарыды, шаардагы соодагердин малы дүкөнүндө чириди. Ким күнөөлүү? Өзү! Баарына өзү күнөөлүү...» деди ою. Кудаяр-хандын көз көрүнөө баркы кетти. А анын аброю таза. Ордонун бүт аскери амиринде, бүт кыпчак жааты, эң акыры тиги көлдөй толкуп каптап келаткан эл менен наслин териштирип тил табышып кетүү мүмкүнчүлүгү да турат. Абдырахман колун артына алган бойдон бакты имере тиктеп токтоду.

Өзү кап ортосунда турган экен. Жүз теше жерге төрт чарчы кылып тиктирген. Он эки пакса коргондуу. Ичине беш кана кылдырып, бет алдын айбан кылдырып, саймалатып, сырдатып жай салдырган. Маал-маал өзү келип, ээн отуруп, эс алып, сейил кылып кетер жер. Эшигинде караул бар, бейчеки чымчык учуп кире албайт. «Ырakматы атабыз, анда биз жашбыз, ишиң илгери болгуча итиңдин кошун тарт деп акыл айтчу эле. Ыя, коп эле тарттык бейм, эчтемени оозубузга албай, чын ыкылас менен, акы талап кылбай...». Ал жер тиктеп акырын басты. Көңүлү уйгу-туйгу болуп, колу менен жаагын сыйпап, чокчо сакалын кармай келип, токтой калды. «Ырakматы атабыз «мезгилди тааны, мезгилди баала, мезгил сени көтөрөт, мезгил сени жексен кылат» дечү эле. Мезгил келдиби?..» деп, азазил кыялы алда кайда кетти.

Кыпчак кыргынын кадырлуу Жаркын-айым «ортодогу бузуктардын айыбынан» деп жарыялап, кай бирөөлөрдү чындап эле ордодон кууп, хан уулу Кудаярды эл көзүнө тазартып, эң акыры Абдырахман экөбүн жүз көрүштүрүп, төш тийиштире кучакташтырып, «эми өткөнгө өкүнбөгүлө, бир тууган болуп жүргүлө» деп, Абдырахманды уул тутунган, аны ошентип тоң моюн бектердин таасиринен чыгарып алган. Бирок, Мусулманкулдун баласы бат эле алданып кала калгыдай аңкоо бала эмес

болучу, ал жаңжалдын теги «ортодогу бузуктардын эле айыбынан» эмес экенин жакшы билчү. Ишиң илгери болгуча итиңдин кошун тарт!. Мына ушул ата акылын көңүлгө түйүп, ал кезде колунан да эмне келе коймок, биле туруп билмексенге өтүп, тиштин агын көрсөтүп, Жаркын-айымдын ымына көнүп кала берген эле.

Эми азыр эрди бек кымтылып, коюу кара кашы үрпөйүп көзүн жаап, тунжурап ойго батты. Жүрөгүнүн тереңинде көп жылдан бери дымып жаткан, оңтой мезгил күтүп жаткан кеги, ата кеги ойгонду. «Келди мезгил, күткөн мезгил...» деп өзүнө өзү айтты.

Бир жумадан соң Абдырахман парваначы ишенимдүү кишилери коштоп Анжиян шаарынын жанындагы Ботокара кыштагына келди. Бир нече жолу жең ичинен сүйлөшкөн соң, акыры өзүлөрү жүз көрүшүүгө макулдашылган жер ушул болучу.

Кыштактын четиндеги коончу абышканын кичинекей коргонуна киргенде Абдырахман те нары жакта сапсары болуп бышып турган өрүктүн түбүндө дөңгөчкө чөкчөйүп анделек союп жеп отурган кишиге көзү урунду.

— Келиң... Келиң...—деп калды коончу абышка бүжүрөй.

Абдырахман эрдин бек кымтып, биртке кооптонуп, короонун ичине, тосо баскан кишилерге бир сыдырып серп салып, сөөлөтүн жазбай өзүн токтоо тутуп, илгери басты. Бири Чаткал багытынын колбашчысы Момун, бири Болгон тоо Бозбу айланасындагы саруу, багыш уругунун колбашчысы Бекназар, бири белгилүү бекзаада, бүткүл Өзгөн, Алай багытынын кошунунун башчысы Абдылла бек болучу. Көзүнүн кыйыгын салып алдыртан бир тиктеп, жанагы анделек жеп отурган киши гана козголгон жок, бир аз иреңи кубарып кетип, бирок өзүн токтотуп, кандай отурса ошол бойдон калып койду. Абдырахман даңазасы ордону титиреткен кишини болжоп тааныды. Ал сылыктык үчүн болсо да тигинин ордунан тура келип каршы албаганына тырчыды. Сөз мындан наркы кылар иш тең болгон соң, эки жак тең ийилиш деркер го! Абдырахман:

— Ассалому алейкум, — деп суз салам айтып, таазим кылбай, оң колун көкүрөгүнө алган болду.

Исхак эч шашылбай, жүз буруп, бир кадалып тиктеп:

— Алейкум-а ассалам, келиңиз, бек, —деп, Абдырахмандын колун ордунан турбай алды да, бет алдында жаткан ташты көрсөтө берди. — Келиңиз, отуруңуз. Өз үйүбүз, өлөң төшөгүбүз эмес, кечиргейсиз.

Абдырахман ыңгайсыз абалга кабыла түштү. Ал эч качан мындай басмырлаганды көргөн эмес. Ордо кишилери бүжүрөчү эле го! Башында таажысы бар киши өзү жалтактап сүйлөшчү эле го! Ичи тырышты. «Кимге келгем?..» деп, өкүнүч ой көңүлүнө кылт этип, эки кашынын ортосу бир тилинип тырышып, кабагы кирдей түштү. Бирок, тишин кашкайтып, билдирбеске аракет кылды. Исхак көрсөткөн ташка акырын көчүк басты.

Исхак баарын байкады. Байкамаксан, анделектен бир тилип сунду:

— Кана, даамга келиңиз, бек.

Абдырахман унчукпай башын ийкеп, акырын:

— Бисм илла...—деп, анделектин тилимин алды. Исхак сынап, кыя тиктеп саал чаары бар иреңи жумшарып, ууртуна жылмаюу келип:

— И? Кырсыктан тышкары жүрөсүзбү, бек? — деп астейдил сурады.

— Кудайга шүгүр, ханзаада.

— Бегим сынындабы, кылычы кунундабы? Кудай жалгап, кайсы периште айдап, экинин бири, ордунун тиреги мында келип турганын билсек болор бекен?

Абдырахман бир тилим анделектин бөчөгүн жерге таштап, шашылбай, жүз арчуусун алып, колуна жуккан ширени ааарчып, мурутун жанып, ой басып, бу Болотхан атын жамынып отурган неме оңой жоо эмес экенине тен берип, таң калып, алдыртан көзүн жылт эткизе бир тиктеп алды:

— Кайсы периште айдап келгени ханзаадага маалумдур. Кылычы кунунда экенин, жолубузду кудай кошсо, бирге сынап көрөлү, —деди Абдырахман. —Дилимди билген бир кудай күбө, сырымды билген пенде күбө, ханзаада, ушул элдин күнү деп, ушул өлкөнүн күнү деп жүргөн кишимин. Өз башыма мансап керек болсо ал мансап колумда. Бирок, өз өлкөмө, өз элиме бапасы жок мансап, бийлик мени иренжитти. Кабарыңыз бар, Чаткалдан чыккан чатакты жөндөп келсем, эси жоктор кайра канавайран кылып таштап, көңүлүмдү оорутту, эл көзүнө сындырды.

Исхак кырс күлүп койду:

— Эси жогун эми билдиңизби?

Абдырахман:

— Э-э, ханзаада, моюн сунуу деген да бар го акыры?!.

Булардын сөзүнө эч ким аралашпады.

Исхак анделек сойгон бычакты кармалап отуруп:

— Мейли, өзүңүз айткандай болсун, ишенели. Ушул элдин күнү деп, ушул өлкөнүн күнү деп, кара башын окко байлап жүргөн азамат дейли...—деп тирмейип тиктеп калды: — Айтыңызчы, а мен киммин?

Абдырахман элтейди.

Исхак:

— Мен ханзаадамынбы? Ушул элди бөөдө октун алдына, кылычтын алдына тосуп, «тактымды алып бер, бактымды алып бер» деп, айдап жүрөмбү? Жо, мен ханзаада эмесмин! Кудай жолунда жүргөн жай адамдын баласымын. Сиз аны абдан жакшы билесиз. Менин алдыма келип таазим кылуу бек башыңызды пас кылып турат окшойт. Көрүп турам, кабагыңыздын киринен көрүп турам!

Абдырахмандын эти дүрүлдөдү, эмне дээрин билбей, оозу жарым ачылып, нестейип калды.

Исхак:

— Мага эмне керек? Алтын такпы? — Ал башын чайкады. —Көр оокатпы? —Дагы башын чайкады. — Мага тигинин да, мунун да кереги жок. Мага эл катары кеңчилик керек, жанагы сиз күйүп жүргөн, кор болгон элдин кеңчилиги керек. Иштин теги мен элди алдыма салып айдап жүргөн жокмун, эл мени алдына салып айдап жүрөт. Демек, урматтуу бегим, мен эл өзү көтөрүп чыккан туумун, колундагы кылычымын. Сиз мага бек башыңызды ийсеңиз, мага жолуңузду кошсоңуз, аныңыз элге башыңызды ийгениңиз, элге жолуңузду кошконуңуз!..

Исхактын ачыктыгына, шарлыгына Абдырахман таң калды. Ал:

— Ниетиңе баш ийдим, баатыр! — деп жиберди. — Эртеңки күн эмне болорун кудайга коёлу, кудай билсин, бүгүн кошуп ал, баатыр, биригели!..

Көп өтпөй ордонун тиреги Абдырахман парваначы өзүнүн тандамал аскери менен, Иса-оулия, Калназар датка Анжияндын жанында эрегишке келип кошулду.

* * *

— О, Абдырахман! Кыларың ушул беле? — деп кең Кудаяр-хан үжүрөдө нары-бери басып турду. — Койнума жыландын баласын салып жүргөн экенмин го!. —Ал иреңи бир ууч болуп карайып, эриндери кеберсип, көзүн кыбыңдатып, эмнени ойлонорун билбей, башы кеңгиреп, токтоло калды. — Ха, туз ургур, тузума койдум...

Ушул учурда шашып, бир тууганы Султанмурат бек кирип келди. Көзү алайып, оозу жарым ачылып, акактап, үрөй жок. Кудаяр-хан нестейип тиктеди. Дагы бир балакет болгонун ал да сезди. Эмне деп сурашка даабады. Султанмурат бек кыкылдап туруп:

— Ханзаада Насирдин...—деп мукактанды, айта албай. Кудаяр-хан:

— Эмне болду? Айта бер, ханзаада аманбы?

Султанмурат бек:

— Кетиптир...—деди араң. Кудаяр-хандын көзү чоң ачыла түштү.

— Колундагы төрт миң аскерди баштап алып, Абдырахмандын артынан кетиптир.

Кудаяр-хан шалдырай түштү:

— Мындан көрө, өлдү деген сөздү уксамчы...— деди да, жүзүн үйрүп кетти.

Эрегиштин колу Маргаланга келгенде ханзаада Насирдин-бек алдынан тосо чыгып, Абдырахман тарабына кошулуп кеткен. Ханзааданын оюнда кандайдыр бир ыйык максат, элдин мүдөөсү деген кайдан болсун?! Илгертен ордо төңкөрүшү жакындап келе жатканын гана сезип, күч оогон жакка жылт берип калганы болучу.

Кудаяр-хан бүжүрөп, өз санаасына өзү эзилип, башын ийкеди:

— Чарабыз кайсы, бек? Бу да болсо, кудреттин башка салганы! — деди бир тууганын жубатып. —Бу өзүбүз турган Кокондогу сыпайлардын арасы кандай? Замбирекчи сарбаздар кандай?

Султанмурат бек:

— Кудайга шүгүр. Баары жайында.

Кудаяр-хан:

— Тескеп чык, бек, дагы бир сыйра. Бузуку кармалса, көпчүлүктүн көзүнчө чыккынчы деп, дароо башын алдыр. Аёо болбосун!

Султанмурат бек:

— Куп...

Кудаяр-хан:

—Бар эми. Кудай кубат берсин. Бир көзүң бир көзүңө жоо болуп турган чакта өзүбүздөн башка кимге ишенебиз? Бекем бол.

Султанмурат бек чыгып кетти.

Кудаяр-хан ичтен ыйлагысы келип, өзүн араң токтотуп, дарчеге барып, шалдырап сүйөнүп, тун уулу Насирдиндин көөдөк бала кезин эстеди. «Ха, арамы! Тез жеткиси келген экен такка»,—деп, кайра бат эти үркүп, чыйралып, азыр колунда болсо өз колу менен бырчалап таштагыдай болуп, кеги кайнап кетти.

Кудаяр-хан эсине келип, «Өй, кудрет, бу бала дегенди эмнеге атага кас жаратасың а?!»—деди.— Жашында кубаныч, эр жетсе душман...». Эч акылы жетпеди. Күнүмдүк нанын күнүгө кара күчү менен таап жеп, күн көргөн бечералардын алачыгында баласына сары улак болуп чабылган ата бар экенин, атасын акыркы күнүнө дейре ач кылбай, тоздурбай көтөрүп баккан уул бар экенин ал эч качан көргөн эмес. Бүткүл адамзаада ушул өз ордосундагыдай кайрымсыз, өз үйүндөгүдөй күйүмсүз экен деп ойлоду. Кудреттин ушундай жаратканына астейдил таң калды. «Эч камы жок бу көр дүйнөдө! Бийлик мына, байлык тетигине. А эмне үчүн кайрымсыз?» — деп кейиди.

Адамзааданы бузган, ыймансыз, кайрымсыз, күйүмсүз кылган ошол бийлик, байлык экенин ага эч ким эскерткен эмес, өзү эч качан сезбеген. Мына, азыр ыймансыз ата, күйүмсүз бала мамилеси өз башына түшүп турган чакта да, ошонун ошондой экенине ою жетпеди.

Эшик ага кирди:

— Өкүмдар, Вей паша...

Кудаяр-хан ордунан дирт туруп, балача сүйүнүп кетти:

— Айтпадым беле! О, мени булар таштабайт дебедим беле! Чакыр тез... —Генерал Вейнберг татар тилмечин ээрчитип босогодон көрүнгөндө, эки колун тең сунуп утурлай басты. —О, улук төрөм...

Генерал Вейнберг суз учурашты. Кудаяр-хан сынын сактай албай бүт өкүнүчү, чарасыздыгы тышына чыгып, кейип, арыз кыла сүйлөдү:

— Башыбызга каран түн салаңдап келатат. Улук төрөм... Кандай акыл айткайсыз? Кандай арга бергейсиз? О, урматы улук төрөм...

Тилмеч татар бирде ханга, бирде генералга карап, сөздөрдү шакылдатып орусчага котордү. Генерал Вейнбергдин жүзү былк эткен жок, көк көзү ойлуу тартып коюлуп, өз көкүрөгүндө ушу азыр уйгу-туйгу болуп жаткан оюн күпуя талдап, баа берип, хандын абалын толук түшүнүп, токтоо, акырын баш ийкеп турду:

— Да, көрүп турабыз, таксыр. Өлкөңүздө саясы абал катуу...—деди жай. Тилмеч котордү. Кудаяр- хан генерал Вейнбергдин камырабаганын көрүп, такыр чүрүшүп, ындыны өчүп, өзүнчө онтогондой болду:

— Көрүп турасыңар. Баарын көрүп турасыңар. Кандай күн болот эми?.. Мен силерге ишенбедим беле?!. Силерге таянбадым беле?!.

Тилмеч котордү. Генерал Вейнберг ойлонуп калды. Атайылап маалкатып, ханды өз абалын түзүгүрөөк сезсин деп, анын бүткүл кекирейген хан сөөлөтүн күбүп таштап, анан сүйлөшкүсү келип, дагы атайлап тымпыйды. Кудаяр-хандын ичи өрттөндү. «Бу каапыр эмне ойлоп турат экен? Булар да мени куласын дешип калганбы? Мен эмне кылдым буларга? Кандай өкчөсө ошондой түшүп, эркине көнүп берип отурганымбы!? Ушуларга оогонум үчүн, ушуларга таянганым үчүн өзүмдүн бектерим кетип аткан жокпу?!». Кудаяр-хан туталана колун силкилдетти:

— Кана?! Ачык айт! Дагы эмне кылып беришим керек?

Генерал Вейнберг мелтейип тиктеди. Тилмеч котордү. Кудаяр-хан кайра сынып, кайра майышып, капа кылып алдымбы деп, жалтактап, андан нары сүрөп, оозундагы сөзүн жоготуп алды.

— Бир гана айла бар, таксыр, — деди генерал Вейнберг, — ал генерал-губернатордон кат жүзүндө аскер суроо. Эгер сурооңуз кабыл алынса, бүттү, сиздин улук даражаңыз аман калат, сакталат.

Тилмеч котордү. Кудаяр-хан көзүн кыбыңдатып ойлоно калды:

— Мен жаңылбасам, урматтуу төрө, жарымпаша менен биздин ортобузда 1868-жылы түзүлгөн шартнама бар эле, ал шартнама боюнча кокус согуш чатагы чыгып калса өз ара жардамдашуу макулдашылган эле?..—деп, эсине салып, тиктеп калды. Тилмеч котордү. Генерал Вейнберг башын ийкеди:

— Кабарым бар. Бирок, таксыр, кокус согуш чатагы болуп калса өз ара жардамдашуу макулдугу болгону менен, ал орустун өз аскери кирсин дегенге жатпайт, ал куралдан жана да башка зарыл нерселерден көмөктөшүү менен гана чектелет.

Өзүңүз билесиз, орус аскери сиздин өлкөңүздүн ичине кирсе, Россияны көралбаган чет мамлекеттер «Россия басып алып жатат» деп чуулдап, ушак кылышы мүмкүн. Эгер сизге чын эле аскер жардамы керек болуп турса, анда сиз ошондой жардамды бере ала турган мамлекетке кат жазып, этегине мөөр басып, сурашка акыңыз толук бар. Сиздин катыңыз турган соң, ал мамлекет макул көрсө, ал жардамды берсе, сиз ал жардамды алсаңыз, анда, таксыр, эч кимдин кийлигишүүгө, ушак айтууга негизи жок, макулдашкан эки өлкөнүн өз эркы болуп калат.

Тилмеч которду. Кудаяр-хан ноюду. «Дагы кандай сыйыртмак ыргытып турат болду экен?.. Э, кудурет...» — деп күдүк болду. Кайсаланып, тиги генералдын көк көзү кабагына кадалып турганын сезип, айласы куруп:

— Эми эмне кылсам экен? Ушундай кылсак жакшы болобу? Туура болобу? Ыя? — деп, өзүнчө күңкүлдөдү.

Тилмеч Кудаяр-хандын өзүнчө күңкүлдөгөнүнөн бери шыпылдатып жатты. Генерал Вейнберг хандын кебетесинен көзүн албай, анын жүзүнөн ар бир өзгөрүшүн эсепке алып, байкап турду.

— Тилекке каршы, рыцардын сөзүнөн европалыктар, жалган болсо да, кагазга жазылган сөзгө ишенип калышкан, таксыр.

Тилмеч которду. Кудаяр-хан башын ийкеди:

— Куп... Куп, андай болсо...—деп, эшик жакты карап, алаканын шак-шак койду, эшик ага көрүндү. — Катчы мырзаны...

Тилмеч которду. Генерал Вейнберг:

— Таксыр — деди, — бул катты бир жазган сиз, бир алган мен гана билишим керек, антпесе, өзүңүз түшүнүп турасыз тыштагы абалды...

Тилмеч которду. Кудаяр-хан шашып калды:

— Куп... А куп...—деп, эшиктен катчы мырза көрүнгөндө, таазим кылууга үлгүртпөй, кет дегендей колун шилтеп салды. Катчы мырза бүгүлүп кетенчиктеп чыгып кетти.

Ушундан соң генерал Вейнберг ордунан туруп, колун артына алып, тилмечти бир кадала тиктей:

— Жазыңыз...—деди да, жер тиктеп ойлонуп, бөлмө ичинде нары-бери басып, тилмеч дароо портфелинен таза кагаз алып чыгып жазууга даяр болуп күтүп калганда ал: — «Түркстан генерал-губернатору урматы улук жарыктык фон Кауфман төрөгө...» — деп, андан нары жай, тактап айтып, жаздыра баштады. Кушкатты тилмеч орусча лепилдетип жазып кирди. Кудаяр-хан генералдын түшүнүксүз сөздөрүн кулак төшөп тыңшап, көзүн чарчаңкы ирмеп, шалдырагансып былк этпей отурду.

«Минтип башыма каран күн түшүп турган мезгилде белиме таңуу кылган, ишенимдүү деген кишилерим — молла Иса-оулия, Абдырахман абтабачы, Калназар парваначы бүт аскери менен менин душмандарым тополоңчу кыргыз тарапка өтүп кетишти. Эми аларга кошулуп, кайра өзүмө каршы уруш ачып келе жатышат. Мына ушинтип, Сиздей урматы улук жарыктык төрөдөн көп жардам, көп сүйөк көрүп келген элем, ушу азыркы кыйын учурда да Сиз мени тез жардамсыз, колдоосуз калтырбайт деп үмүт кылам. Өз башымды да, Кокон мамлекетин да улук даражалуу амиран императордун колуна тапшырам, кокус каргыш тийген тополоңчулардын арам ою ишке ашып кетпесин, Сизден орус аскерин көп замбиреги менен Кокон шаарына тез аттанууга буйрук берет деп, сынакы бурадар катары өтүнөм. Ишенем, урматы улук жарыктык, Сиз менин өтүнүчүмө макул болосуз деп, терең ишенем!..».

Кудаяр-хан «Эмне деп жаздырып жатты экен?» деп аргасыз ойлонду. Генерал Вейнберг токтоп, тилмечтин шыпылдаган колун ойлуу тиктеп туруп, тилмеч акыркы сөздү жазып дагы сөз күтүп калганда:

«...Сизди терең урматтаган Кудаяр-хан Шер Мухам- мад-Алихан углу...» деп бүтүрдү. Тилмеч жазып болуп, чекит койду.

— Которуп окуп бериңиз, — деди генерал Вейнберг тилмечке, өзү аппак жүз аарчысына акырын бышкырынып, чарчагандай көңүлсүздөнүп дарчеге басып кетти. Кудаяр-хан кабагын чытып, өзүнчө мурдун чыйрыды. «Кишинин көзүнчө да чимкиреби?! — деп этин жыйрып жийиркенди.

Тилмеч жай которуп, каттын сөзүн Кудаяр-ханга окуп берди. Кудаяр-хан куп этпей, башын ийкеп отуруп укту. Аягына чыкканда сөөмөйүн саал көтөрүп:

— Жанагы жерин... кайта окунчу, абзий... —деди бир кур иреңи кетип, бир кур жини келгендей, танабы кыпчылып. — Жанагы эмне, «өз башымды да, кокон мамлекетин да...» эмне кылам дедик?.. Ошол жерин...

Тилмеч кайта тактап окуду:

«Өз башымды да, кокон мамлекетин да, улук даражалуу амиран императордун колуна тапшырам...»

Кудаяр-хан ылдый тиктеп турган калыбында нестейди, көзү кыбыңдап:

— Гм... — деп кыңырылды. —Муну кандай түшүнсөк болот? Тапшырам?.. Кандайча?..

Тилмеч ошол замат Кудаяр-хандын күдүгүн генерал Вейнбергге түшүндүрдү. Генерал Вейнберг унчукпай келип, катты Кудаяр-хандын алдына жылдырды:

— Улук даражалуу таксыр, бу сиздин эң акыркы айлаңыз, эң акыркы мүмкүнчүлүгүңүз.

Тилмеч котордү. Кудаяр-хан суусаган таандай акактап, көзү жашылданып, тилмечтен арга издеп, мусулман баласы эмеспи деп эш тутуп, жалдырап тиктей берди. Татар тилмечтин жүзү андан бетер муздак, мелтейип, таштан жасап койгондой бир өзгөрүп койгон жок. Орто бирпас жымжырт боло түштү. Кудаяр-хан тердеп, колу титиреп, ошол өлүктөй жымжырттык ичинде каттын этегине мөөрүн басты.

* * *

Кокон шаарынын эли кулак түрүп, дүүлүгүп, сагат сайын тынчсыз. Колуна эмне тийсе ошо менен куралдана башташты. Курал дүкөндөрүнөн башка дүкөн жабылды. Базар өзүнөн өзү токтоду. Көпчүлүк түбүнөн көтөрүлүп кайнап келе жаткан суу сыңары тымызын оодарылып, кай бир жерде хандын бийлигине ачык акарат сөздөр чыга баштап, көлдүн тосмосу жарыла тургандай өтө коркунучтуу абал жакындап келатты.

Генерал Вейнберг Кокондогу полковник Скобелев башчылык кылган орус-казак отряды менен түздөн- түз хан ордосун, Кудаяр-хандын керт башынын амандыгын коргоого алды. Шаар элинин түрүн көрүп, окуя мындан ары кандай өнүгөрүн болжой албай, аргасыз байкоочу болду. Көп өтпөй бир түнү тилин алган төрт миң аскерди ээрчитип, ханзаада Мухаммед-амин бек көтөрүлүшчүлөрдү тосуп чыгып, кошулуп кетти. Бул хан ишенип отурган бар күчтүн жарымысы болчу. Эми Кудаяр-хан да, Вейнбергге да Кокондо туруу мүмкүн болбой калды.

Эртеси Кудаяр-хан бүт үй-бүлөсүн, ээрчиген ордо кишилерин, 80 арабага жүктөлгөн казынасын алып, полковник Скобелевдин казак-орус отрядынын тегерете курчоосу астында, ордодон чыгып, Кожон багытына кетчү Муймебер дарбазага карай жол алды. Алар менен кошо генерал Вейнберг өзү, чиновниктер, бир нече көпөсү бар эле. Шаар эли көчөмө-көчө жол бууп, тар көчөнүн эки тарабына шыкалып:

— Ха-а! Куйругун кыпчыган экен! Ха-а... — деп, табалап кыйкырышып, кай бирөө шылдың кылып, кай бирөө уят сөздөрдү шыбатып сөгүп, дуу-дуу болуп узатып жатышты.

Кудаяр-хан менен генерал Вейнберг бир чүмбөт арабада. Генерал Вейнберг бет алдын томсоруп тиктеп, тегеректе болуп жаткан ызы-чууга кайдигер, көргүсү жок, былк этпей, кумсарып келатты. Кудаяр-хан өзүнөн өзү акактап, тердеп, жашылданып, эки жакты алактап каранып, мураскор уулу Ормон бекти колтугуна жашырат, өңү өчкөн. Капыстан бир муштумдай кесек шуу деп келип, арабанын чүмбөтүнө шак деп, майдаланып чачырап кетти. Кудаяр-хан ийнин кыса, баласынын башын дагы ылдый кылып, өз денеси менен калкалай калды.

— У наалаты! У кан ичер! — деп кимдир бирөө жакын эле жерден чарылдап сөгүп жатканы угулду. Дагы бирөөлөр күбаттап, коштоп жаткандай болду. Же сөз кайтаруу, же актануу, же моюнга алуу көңүлүнө илешпей, башы бош калгандай дендароо тартып кеңгиреп кете берди. «О, кудурет... адам ушунча ачуулуу болуп баратабы?!» — деп, ыйлагысы келди. Ыйлай албады. Ошондо да, ушул адамдардын эмне үчүн «ушунча ачуулуу болуп» бараткан себебин көңүлүндө сүрүштүрбөдү. Ал адамзаадага астейдил таарынды.

Эл жардап, чуулдап, тар көчөнү аны сайын тарытып, эки тарабына шыкалып туруп алышкан. Кай бир жерде качкындар бирден чубап өтүүгө мажбур болушту. Жек көрүндү ханды тытып кетүүгө бербей, өзүнүн куралы менен, сүрү менен, бөлөк мамлекеттин өкүлүнө кол тийгизбөө салты менен коргоп, эсен алып чыгып бараткан казак-орус отрядына да:

— Өткүлө, өткүлө! Биздин каныбызды соргон кишини силер коргоп баратасыңарбы?! Болуптур, өткүлө, өтө бергиле азыр. Куда кааласа, силердин да сазайыңарды колуңарга беребиз, хан түгүл! — деп калчылдап жатты бир абышка. Өтүп бараткан атчан казак-орус тигинин ушунчалык жини келип турганына таңыркап тиктеп койду. Абышка тиртең этип, казак- орусту жон талаштыра таягы менен шилтеп калды:

— Ух! Карап коёт!..

Казак-орус атынын оозун кекейте тартып, кылычын сууруп, абышкага карай теминип калды. Ошол мүнөттө полковник Скобелев жетип:

— Токто! Эмне? Жин тийдиби?! — деп, кыйкырып токтотту.

Туш-туштан эл чуулдап, эл толкуп, жаңжал чыга жаздады. Отряд дым болуп, кут этпей, адамдан куралган тирүү асканын ортосу менен, андан нары акырындап жыла берди.

Алар шаардан чыгып кетишти. Андан наркы жолдо ар жерден куралдуу топторго улам учурап, жолмо- жол ок менен тегерене коргонуп отуруп, хандын казына жүктөлгөн кырк арабасын алдырып, отряд эртеси Россиянын кол астына кирип калган Кожон шаарына араң жетти.

* * *

Ордо жакта кернай тартылды. Бул ордодо өзгөчө бир жаңылык болгону. Болбой койчу беле?! Кудаяр- хан качты. Эрегишкен эл жеңди! Көчөдөгү котологон эл дуулдап ордого карай агылды. Улам күчөп, шаңданып, кернайлар жер жарып жатты.

Көп өтпөй кызыл килем жапкан ак төө минген жарчылар көчөмө-көчө чыгып калышты.

— Кимдин, кимдин заманы? — деп жарчылар салтанат кылып, үнүн бийик таштап, зоңкулдап, дүрбөгөн элди аралады. — Насирдин-хандын заманы! Кимдин, кимдин заманы...

Сакалы кардай агарып мүңкүрөп карыган бир адам эшигинен сыртка башын чыгарып:

— Кимдин дейт? — деп, киркиреп сурады. Көчөдө эл көп эле. Эч ким жооп берген жок. Төөнүн басыгына теңселип, жарчы кыйгап өтүп баратты:

— Кимдин, кимдин заманы? Бактияр сейид Насирдин- хандын заманы! О, бечара, карып, калың журт...

Эми таамай укту окшойт, кары кызыл ээгин жаба албай, кычыгына шоро токтогон кызыл көзүн алсыз ымдалап, жарчы кеткен жакты колун серелеп тиктеп:

— Э-э...—деп, ичинен күбүрөп, ой басып туруп калды.

Эми эле дуулдап турган эл мустарап болду. Ээрчигени жарчыны үнсүз ээрчип, ээрчибегени көчөдө турган жеринде селейди. «Ыя? Кудайдын каалоосу ушудур?..» деп ойлоп жатты көбү. «Бечара калк ушул үчүн көтөрүлдү беле? Итти агытып күчүгүн короочу кылабы?» деп күдүктөндү көбү.

Ушул учурда Исхак белинде куралы жок, үрөйүндө сүрү жок, эки буту аттын басмайылына кошо таңылып, капылдан торго чалынган шумкар өңдүү көк асманды сарсанаа болуп тиктеп, жүз сыпайдын ортосунда кайдадыр айдалып кетип баратты. Ушул учурда диванхана күүлдөп, жүзү бакыттан албырган Насирдинге Абдырахман өз колу менен таажы кийгизип, өзү шайх-уль- Исламдан бата алып, казыйдан миңбашылык даражага жол алып жатты.

Кызыл килем жабылган ак төө минген жарчылар көчөдөн көчөгө, мааледен маалеге өттү:

—Кимдин, кимдин заманы? О, бечара, карып калың журт! Бактияр сеид Насирдин-хандын заманы...

Эмне болуп кетти? Үч жылдан бери бел чечпей күрөшкөн эр кайда? Эл ичинде да, аскер ичинде да нааразы сөз, баш чайкоо жүрүп кетти.

«Болот-хан тактан өзү кечип кетиптир. Маккатуллага зыяратка жөнөп жаткан имиш!» деген сөз чыкты. Көпчүлүктүн аңы учту.

Абдылла бек ордонун эшигине келип түштү. Кызыл манат тышталган төбөсү бийик кундуз бөрк кийген, үстүндө кыпкызыл камзол, эндүү күмүш кур курчанган, көрк үчүн куруна кыны пилдин сөөгүнөн жасалган кичинекей шамшар илип койгон, бутунда кызыл саймалуу көк өтүк, колунда сабы сур эликтин бутунан катырылган жеңил камчы.

Ордонун эшигинде, көбүнчө Абдылла бекти тааныган күзөтчүлөр ызат көрсөтүшүп таазим кылышып, кетенчиктеп жол ачып калышты. Ал эч кимдин саламына да алик албай, эч кимге салам да айтпай, тез-тез басып, кирди.

Эшик ага башын ийкеп, үнсүз саламдашты да, ичкери кирип кабар кылды:

— Келди...

Ким келгени белгилүү экен, Абдырахман «Эмне кылсам?» дегендей, эшик аганы үңүрөйүп тиктеп ошол саатта көңүлүнө жакшылык да, жамандык да тең келип, алдыңкы эрдин тымызын тиштеп, ой басып, анан баш ийкеди. Эшик ага кетенчиктеп чыгып кетти. Абдырахмандын көзү эшикке кадалды.

Абдылла бек көрүнгөндө эле:

— О, келиң, келиң, бекзаада!... —деп, ал ордунан туруп, жылуу жүз көрсөтүп, утурлай басты.

— Ассалому алейкум! — деп, суз салам айтты Абдылла бек.

— Ва-алейкума ассалам! — деп, Абдырахман үнүн көтөрө шатман алик алып учурашты. Анын көптү көргөн кыйды сары көзү бир ирмемде Абдылла бектин кабагында келген кирди көрдү. «Жакшылык көздөп келбептир!» деген ой көңүлүнө тык деди.

—И, келипсиз! Кулак сизде, бекзаада?

Абдылла бек бир аз толгонуп отуруп:

— Эмнеге келгенибиз сизге белгилүү, миңбашы, — деп баштады. — Купуя болуп калды көп элге, бу эрегиштин туусу, аскербашысы кайсы Мекеге кетти? Ошонун дарегин билели деп келип калдык, миңбашы...

Абдырахман мизбаккан жок, бир уурту саал тартыла «алда качан тынган ишти козгоп» дегендей, эч камырабаган түр көрсөттү. Бир аз токтоп:

— Селсаяк болсо да, байкуш Исхактын мейнети бар эле! — деп, кейип сүйлөдү ал. —Бирок, бекзаада, эмне кылабыз кудайдын эркиби, эреже, нарк, шарият көтөрбөдү анын талабын. Мураскор башка экен...

Абдылла бек:

— Ушунча ат тердетип, ушунча кан төгүп, элдин тапканы ушул болуп калабы?!

Абдырахман кабагын чытып, таарынган кебете кийип, дарче жакты тиктеп акырын күңкүлдөдү:

— Э-э... бекзаада... баарын көрүп туруп, баарын билип туруп... —деди да, колун жай серелеп, муңайым үн менен улады. —Мына, баш койгон өкүмдарыбыз элге катаал болду эле, жарым пашага алданып өз өлкөсүнүн мүдөөсүн таштап жиберди эле, мына көптөп кетирдик. Дагы эмне керек бизге? Мындан ашыкты көксөп, чатакты ырбата берсек, чатагыбыз өз башыбызга жетет, өлкөбүз үчүн зыянга гана түшөт, уктуңузбу, башка бирөөнүн пайдасына кетет. Ушуну түшүнбөйбү зирек бекзаада?! О, жараткан! Азыр сеники, меники дешпей, так ээси ким болсо ошонун көлөкөсүнө чогулуп, өлкөбүздүн өлкө катары эртеңки күнүн сактап калышка аракет кылганыбыз оң эмеспи?! Ким кимибиз болсок да!

Абдылла бек:

— Бек, бу ак сөз. Бирак, эл өлкөнү буларсыз эле коргойт. Булар көтөргөн туунун түбүнө эч ким чогулбайт. Булардын ишениими, абийири, кадыры калды беле?! Капа болмой жок, ким кимибиз болсок да, бек ага, эл бизсиз эле өз туусун көтөрүп чыккан болучу.

Абдырахман кабагын салды. Башка жакты тиктеп, эрди кымтылып, түктөйүп ачуусу сыртына чыкты. Сөздү акырына чейин уккусу келдиби, же айтар жообун камдап жаттыбы, кут этпей үңкүйдү.

Абдылла бек такыды:

— Элдин туусун кайда бекитип салдыңыз? Жооп берсин деп жатышат! Эл нааразы...

Абдырахман чыдай албай кетти, өйдө карады, сары көзү кайнап:

— Эмне?! Эл?! Кайдагы эл?! — деп чаңырып жиберди. — И? Сан тийбей калдыбы? Сен, балакай, өзүм нааразымын де! Өзүм күйткүлөп жатамын де! Менин даражам тийгендеби, сен балакай, кимге да болсо макул болмоксуң, эл дегенди оюңа да алмак эмессиң!

Пенде эмеспи, Абдылла бектин көңүлүндө миңбашы болуу үмүтү жок эмес эле. Ал ачуусу келип кумсарып кетти. Өзгөчө балакай деп кемсинтүү сөөгүнө өттү.

— И? — деп ал дагы атылып сүйлөдү. — Сиздин даражаңыз тийсе жарашпайбы мага? Мен кемминби сизден?! Сиз Мусулманкулдун баласы болсоңуз, мен Алымбектин баласымын! — деди атайын такмазалап. — Эсиңизге келиңиз, дагы кан төгүлөт! Эмне кереги бар эле алакандай абиреси калбаган миң тукумунун сизге? Өлкөнүн мүдөөсүн мансапка алмашып отурган мына сиз өзүңүз болуп жүрбөңүз?!

Абдырахман сөз таппай калды. Ызырынып тиктеп, ушу азыр желдет чакырып кармата турган өңдөнүп кетти. Абдылла бек ордунан турду.

— Куп, биз эми кайталы, бек, — деди Абдылла бек кыя тиктей,—эшиктеги элдин, жер жайнаган колдун талабы ушул, Болот-хандын жанына забын кылбаңыз, анда ордону таптакыр өрттөтүп аласыз. Менин сизге жан тартып айтар кеңешим ушу ки, бек, тез бошотуп бергениңиз оң.

Артын каранбай чыгып кетти. Абдырахман миңбашы отурган жеринде былк этпей, бейиттин башына койгон ташбаба сыяктуу тунжурап, отуруп кала берди.

Бектер, манаптар кошулган соң эрегиштин катары кыйла өзгөрүп, ошого жараша мүнөзү да, мүдөөсү да өзгөрүп кеткен болучу. Абдырахман парваначы саркерлерден бөлүп, ээндетип туруп Исхакты шак карматып, өзүнүн бир тууган жээни, бакмасы Насирдин бекти хан деп жариялап жиберген эле. Ал «Болот- хан» атанып жүргөн селсаякты жок кыла коюп, артынан күйөрү ким, эрегиштин саркерлерин ымга көндүрүп, толкуган элди газават менен алаксытып, бардык тарапты өз колуна топтомокчу эле. Мына эми, минтип, бүт тоолукка кадыры чоң, ханике катары сөзү өтүмдүү датка айым Курманжандын баласы келип, чак түштө ордого келип, чыр салып кетти. Эмне кылуу керек? Абдырахман отурган ордунан турбай, тунжурап ойго батты.

Анын алдында бир гана жол. Кайтмай жок эми башталган иштен. Жарым пашага каршылыкты күчалтып, мусулмандардын мусулмандык ыманын күйткүлөп, жалын тутантып, тезинен газават көтөрүп пайгамбардын көк[1] туусун алып чыкса, караламан журт ыйык тууну ээрчип күүлдөп атка минсе, ошондо гана ордого каршыккан жааттын күчү бөлүндү болот, ошондо гана бейбаш саркерлердин деми кесилет да, кудай берип жарым пашаны Ташкенден кууп чыккыдай болсо, анда селсаягы эстеринен чыгып, журттун бардык тайпасы ага ыраазы болуп, милдеткер болуп тынышат. Ал мына ушуну болжоду.

[1] Пайгамбардын көк туусу — газаваттын туусу, жашыл болгон, бирок «көк чөп» деген сыяктуу «көк туу» деп айтылып калган.

V

Махрам сепили Кожон шаарына кырк беш чакырым аралыкка орношкон, бир ныптасы Сыр-Дарыя, бир ныптасы тоо, эки айланта урулган бийик дубалы бар, замбиреги жетиштүү, урушка керектүү куралы, ок- дарысы, оокат-азыгы, жем-чөбү мол, жыйырма миң ашуун аскер турган бекем жай болучу.

Барары менен Исхак кароол мунаранын түбүндөгү эң терең, эң караңгы зынданга салынды. Өлүмгө буйрула тургандар гана жатчу. Ордодон бир жаңсыл буйрук келмейинче жан адамды көргөзбөй, эч ким менен сүйлөштүрбөй, тири дүйнөдөн такыр бөлүп кармоо өкүм болунган эле. Бу кооптуу туткунга кароол коюуну, кароол алмаштырууну, оокат бердирүүнү сепилдин беги баягы элеттен «күн бүтөргөн» Иса-оулия өз колуна алды.

«Эмне үчүн али өлтүрүшпөйт?..» деп ойлонуп отурду Исхак, зындандын сыз дубалына сүйөнүп, караңгылык тумчуктуруп, ал бирдемени, жүрөгүн өйүгөн бирдемени эстегиси келди. Баары кымкуут, эчтеме эсине келбей койду. Ал ордунан туруп, эки көзүн чоң ачып, көөдөй караңгыны теше карады. Эчтеме көрүнбөйт! Колун сунуп, алдыга басты. Үч кадам аттаганда колу дубалга урунду. Токтой калды. «Гөр деген ушубу? Мени тирүүлөй көмүшөбү?» деп сурады өзүнөн өзү.

Те бийиктен күрт-күрт деп шарпа угулат. Кимдир бирөө басып жүргөнсүйт. «Кароол...» деп шалдырап ойлонду Исхак, ким болсо да тирүүлүктөн кабарчы, ошону эш тутуп, телмирип тиктеп тыңшады. Бир убакта шарпа угулбай калды. Отуруп алды окшойт.

Темселеп келип, кайра дубалга сүйөнүп отурду. Караңгыдан качып, көзүн жумду. Оюна кымкуут санаа кайра төгүлүп келе баштады. «О, кайда экен азыр менин азаматтарым?.. Эмне кылып, эмне иштеп жатышат экен? Мени издешпей коюштубу?..» деп, ага өзү жооп таба албады. «Ордо менен жарашып кетиштиби?». Дагы жообу табылбады. Ал өйдө туруп, баш- аягы үч кадам жерде, ал жердин тарлыгын, караңгылыгын унутуп, ой-санаага кошо агып, нары-бери басты. «Мен эмнени жаза бастым? Эмне ката кетирдим?» деп ойлонду. Көз алдына кабагы кирдүү Абдырахман келди. Эки көзүнөн от күйгөн Абдылла бек көрүндү. Исхак онтоп жиберди. «Силерге ишендим! Силердин күчүңөрдү эрегишке бириктирип кетем дедим. Силерге ишенип, капкан жаткан жолго салып, көрүп туруп, билип туруп, капканга өзүм бут салып бердим. Э, кыйды түлкүнү серпем деп келип, журттагы куу казыкка тийип жарылган бүркүт болдум...» — деп жүрөгү тилинди.

Эми көз алдына ар бири өзүнчө дүңгүрөтө кол баштаган Момун, Уалихан, Бекназар, Эшмат саркери келди. Мына, жылуу жүз, тааныш үн. Исхак азыр алардын арасында отургандай жаны кубат алды. «Ушулардын бирин жаныма албай Абдырахмандын капканына барганымды көр?!» —деп көңүлүнө арман келди сызылып. «Мага Абдырахмандын удайчылары жабылганда жанымда батырбашым Атакул бар эле. Ал эмне болду экен? Бир гана жолу нары карап баскан далысын көрдүм. Эмне болду экен?..» — Исхактын жүрөгү шуу дей түштү. «Нары карап кеткен! Ошол жексурлук кылып кеттиби?!..» деген ой заматта кылт этти. Жүрөгү дүкүлдөп, башын чайкады. Көптөн бери өзүн кайтарып жүргөн батырбашысын чыккынчылыкка кыя албады. «Өлсө кармашып өлдү! Өлбөсө мага окшоп, тирилей гөрдө жатат!» деп, өзүн өзү алаксытты.

Бирок, Атакул батырбашынын үңкүйгөн далысы көзүнө кайрадан улам көрүнүп, көңүлүн эки ача кыла берди:

Исхак өйдө карап, жүрөгү болк дей түштү, те бийиктен, бир жерде ийненин көзүндөй жылчык барбы, бир учук ак жиптей нипничке шоола үлбүрөп, жерге жетпей түгөнүп турганын көрдү. Ордунан ыргып турду. Шоолага алаканын тосту, чогултуп алгысы келгендей. Алаканынын оту араң көрүндү. Жарык бир тамчыдан ашкан жок. Исхак куса болуп кетти.

«Бул эмне деген кордук?! Ыя, бул эмне деген зордук?!» деп, көзүн жумуп бурулуп кетти Исхак. Ушул азыр душманы менен да, тууганы менен да бетме-бет болуп, өзүнүн жамандыгын да, жакшылыгын да калыстардын ортосуна салып, туугандын күйтулугу болсо наалат айтып, душмандын түздүгү болсо ыракмат айтып, бул ит тартыш дүйнөдөн көп кыйналбай кеткиси келди. Эмнени көксөйт?! Кайда талпынат?! Ал азыр тири арбак! Оронун түбүнө түшүп калган ташбака! Канаты жулунган куш! Кимге жетет?! Кимге өктө кыла алат?! Исхак алсыздыгын толук сезди. Көңүлү сынды. Шалдырап, кайра отуруп, дубалга сүйөндү.

Аны үйку жыкты.

— Ыя! — деп, чоочуп кыйкырып, башын көтөрдү. «Кайда жатам?» дегендей, эки жакты абайлап карады. Эсине келди. Көзгө сайса көрүнгүс караңгы. Өлүктөй жымжырт. Гөрдө жатып тирилгендей сезилди. «Бирөө чакыргандай болду го» деп өзүнөн өзү сурады.

Тегерете карап, баягы бир учук ак жиптей үлбүрөгөн шооланы издеди. Эчтеме көрүнбөйт. Ал селт этип ордунан тура калды. Эки колун тең сунуп алдастады, тиги дубалга барып бир урунду, бу дубалга бир урунду. Үнүнүн бардыгынча бакыргысы келди, эмне үчүндүр бакыра албады, суудан чыгып калган балыктай оозун ачып, энтигип кетти. Аны бир заматта караңгылык, жымжырттык думуктуруп жиберди. Жүзтөмөн түшүп, эки көзүн басып жыгылды. Бирпас жатып, жүрөгүнүн дүк-дүк түйлаганын угуп, акыл токтотту.

«Э, эмне болуп турам?.. Эмнеге тыбырайм?! Тагдыр пешенеме ушуну жазса, тагдыр өзү мойнума ушул кылтагын салып, өлүмүм ушундайча боло турган болсо, ыя, мен эмне кыла алам, тагдырдан качып кутулган ким болгон?! Эгер жазатым мында болбосо, жатканым убактынча тарткылык, бир күнү жер үстүнө чыгармын, кайра минермин аргымак атка туу булгап!..» — деди, бир аз жүрөгү тынчтанды.

Эми көңүлүнө жымыратып үмүт келе баштады. «Кайдасың, кара башымды сайып камын көргөн журтум! Кайдасыңар, үзөңгү кагышкан жоролорум! — деп ичтен кыйкырды. Жооп болгондой көз алдына ажайып жарыктык дүйнө жаркырап жайылып, дабылдар дүңгүрөп, ат дүбүртүнөн жер солкулдап, өзү кураган, өзү таптаган көп кол алдынан тосуп келаткандай болду. Ал эң ири алдыңкыларын чындай таамай көрдү. Дагы жүрөгү козголуп, толгонуп кетти. Эмеле көз алдына жайылып келген, бирпаста күбанычтын, өкүнүчтүн даамын таттырган ажайып дүйнө жалп өчүп, караңгылык, өлүктөй жымжырттык, жалгыздык кайра ортого алды.

Исхак зындандын төбөсүн тиктеп, бир шоола көрүнөр бекен деп зарыгып самап, кулак төшөп тыңшап, бир тири жандын шарпасы угулабы деп, жүрөгү сыздап отурду. Эчтеме жок. Кулак чыңырат. Өлүктөй жымжырт. Эптеп бир шабырт болсун дедиби, атайылап жөтөлүп койду. Өзүн алаксытып:

— Кайсы убак болду экен? — деп өзүнөн өзү сурады.

— Мен кайдан билем, отурам го сен отурган жерде?! — деп өзүнө өзү кырс жооп берди. Оозун чоң ачып, кыш дубалдуу зынданды жаңыртып, карсылдап күлдү. Кайра бат томсоруп, мисирейип катты.

Бир убакта бир учук жиптей ак шоола акырындап сызылып, бийиктен түшө баштады. Чочутуп кетирип албайын дегенсип, ал дем чыгарбай, былк этпей, мелтиреп тиктеп отура берди. Жарык анын сызылып агып, жерге жетпей буу болуп, жоголуп жаткан ичер суусундай көрүндү, төгүлүп жаткан өмүрүндөй сезилди. Ал ордунан турганын билбей, ак жарыктын алдына барды, барып, абайлап эки кочушун тосту. «Чын эле менин өмүрүмбү? Бирде келет, бирде көздөн кайым болот. Же үзүлө албай, же улана албай, тагдырымдын кол таразасында мөлтүлдөп турабы?..» —деп ойлонду. Ак жарык кочушуна тамгандай, кочушу толгондой, ал абайлап, ак жарыкты оозуна көтөрдү, эки-үч ууртады. «Эненин сүтүндөй ширин экен, жарыктык...» — деди. Көңүлү, чын эле, каниет алгансып калды.

Те алыстан жер үстүнөн шарпа угулду. Исхак башын селт көтөрүп тыңшады. Шарпа так үстүнө келди. Темир капкак шырк деп ачылып, сүттөй жарык туткундун башынан ылдый, зындандын түбүнө шар төгүлүп кетти. Караңгы карыктырган көзү чымырап, жарыкты карай албай, Исхак бетин басты. Бирдеме жанына тып деп түштү. Нан эле. Күндө бир убак ташташат. Жипке салаңдап кичинекей жез чайнек түштү. Бул кайнаган суу. Ал унчукпай чечип алды. Өйдө карап, те бийикте бетин сакал баскан бирөө тиктеп турган экен:

— Ассалому алейкум, мусулман! — деп үн берди Исхак. Тиги корккондой көзү алая түшүп, шашып башын тартып кетти. Темир капкак шарак деп жабылды. Башына кайра кара түн чүмкөлдү.

— Эй! Э-эй!..—деп кыйкырды Исхак. Жооп жок. Күрт-күрт эткен шарпа алыстап, бир убакта таптакыр дым болду. «Бүгүн да сүйлөшпөй кетти. Эмне үчүн сүйлөшпөйт? Мен жамандык кылдым беле? Кимге жамандык кылдым эле? Ким болду экен?..» — деп тунжурады.

Бир сындырым нан менен өзөк жалгап, суу ичип, ал бир аз чыйралып, кубат алгансып калды.

Күн артынан күн өтүп жатты. Исхак күндүн өткөнүн унчукпас кароол нан таштаганынан болжолдойт. Күн менен түндү төбөдө асылып турган бир учук ак жиптей үлбүрөгөн жарыктын бирде өчүп, бирде пайда болгонунан гана айырмалайт. Сакалы, муруту өсүп, чачы кулагына түшүп баратты. Биринчи күндөрдө зындандын сасыгынан башы ооруган эле. Эми таптакыр билбей калды.

Көңүлүнө көбүрүп арман келип, ыр болуп, өзүнөн өзү куюлушуп төгүлдү. Ал шалдырап улутунду. Ал тышты эстеди. «Көк шаңкайып ачык бекен? Те алыстан улуу тоолордун баштары үлбүрөп, ар жеринде үзүлүп түшкөн чүудадай болуп, ак булуттар калкып тургандыр...—деди көңүлүндө. Күн жылуу бекен? Азыр мезгил жакшы, мемиреп, эне сыяктуу мээрим төгүп турган чыгар. Э, ажайып ак коргон тоолордун ортосунда көк ирим көк деңиздей мелмилдеп, асыл Фаргана керилип жаткандыр, ырыскысы ташып, өрүк жыттанып, нан жыттанып, коон жыттанып...». Ошол шаңкайган улуу тоолордун ичинде, асыл Фаргананын бетинде кумурска болуп жоголуп, чекеси тердеп жөө басып, буту талып, бу дүйнөнүн кеңдигин сезип жүргөн сыяктуу болду. Ушу азыр бир учук ак жиптей ак жарыкты медер тутуп, эненин сүтүндөй ээмп отурганын, сыз, сасык зынданды бирпаска болсо да унутуп, жүрөгү жылыды.

Ал бүрүшүп, эки тизесине чекесин коюп, дагы жоопсуз, учсуз ойго чөгүп отурду. «Эмне үчүн өлтүрүшпөйт?..» —деген суроо көңүлүнө дагы келди. Жооп табууга аракеттенген жок. Өзүнчө кырс этип күлүп койду. Эмнеге күлгөнүн өзү да билбеди.

— Дүң-ң... — деп, алыстан туңгуюк күңгүрөнүп, шоокум келди. Башын көтөрүп, кулак төшөп тыңшады.

— Дүң-ң!.. —деп дагы алыстан келип, таман алды биртке титир этип кетти, дагы: — Дүң-ң!.. —деп, дагы таман алды титир этип артынан дүңгүрөп, үн кандайдыр кеңдикке тарап, сиңип кетти.

— Замбирек! Замбирек атылып жатат!..—деп, Исхак ордунан тура калды. Замбирек кайдандыр алыстан дагы атылды. Жүрөгү лакылдап кетти. Момун, Бекназар, Эшмат жер жайнаган кол менен, туу кылкылдатып, Махрам сепилин каптап келе жаткандай туюлду. Ал алдастап:

— Эй! Э-эй!! — деп бакырды, бийикти тиктеп, зындандын темир капкагын тиктеп. — Ким бар? Э-эй, ким ба-ар?!

Күрт-күрт шарпа угулду. Бирөө келаткандай. Так үстүнө келди. Зындандын темир тор капкагы шарак этип ачылып, сүттөй ак жарык Исхактын башынан ылдый, зындандын түбүнө шар этип төгүлүп кетти. Сакал баскан кароол экен. Саксайып тиктеди:

— Эмне? Келме айтып коёюнбу?

Исхак адамдын үнүн укканга сүйүнүп кетти:

— Жо, тууган, келмем оозумда...

— Эмне? Кыйкырбай жатпайсыңбы кудай деп?!— деди кароол нааразы үн менен, зындандын темир тор капкагын жаба баштап.

— Эй, тууган!..

Кароол кыйылып токтой калды.

— Тышта эмне болуп жатат? Ыя, замбирек атылып жатабы?..

Кароол башын салаңдатты:

— Сага эмне кереги бар, мусулман? Бу дүйнөнүн көйү бүткөн го сага!. —деди кейигендей, анткен менен кетип калбай, негедир зериккенден болсо да, сүйлөшкүсү келип тургану сезилип. — Эмнесин сурайсың? Бу дүйнө кымкуут. Газават...

Исхак бир кур нестейип, ойго алдырып, токтой калды да:

— Ким баштады?..—деп сурады. Кароол жооп бербей, нары жакты тиктеп, бирдемеге алаксыды да, кайра үңүлүп:

— Ким тарыса ошол баштайт да чатакты... — деди акырын.

— Ордо баштаган экен! Абдырахман баштаган экен! Жыландын куйругун баскан экен, кайран журтту курутуп алмак болгон экен, кайран өлкөнү түгөтмөк болгон экен... —деп, Исхак өрттөнүп тескери басты, зындандын караңгы түбүндө алдастады.

Кароол карап туруп, өзүнчө: «Өзү жаткан жери бу болсо, кудайдын куттуу күнү өлүмүн күтүп отурса, элге, өлкөгө күйүп сүйпөгөн бу кандай неме? Акылынан ажырай баштаган экен байкуш...» деп, мындайларды көп көргөн, кайдигер болуп калды. Исхак дагы өйдө тиктеп:

— Эй, баатыр, — деди буйрук кыла, — Иса-оулияны чакыр, тез келсин, айта турган сөзүм бар!..

Кароол боору ачып:

— Кой, дөөрүбө, мусулман, — деди, — сүйлөшүүгө болбойт, ачуума тийсең, капкакты жаап коём.

Жапса жаап коёт да! Исхак унчуга албай калды. Ичи түтөп, баш-аягы алты кадам зындандын түбүндө өзүнчө күңкүлдөп, нары-бери баса берди. Кейиши, өзү менен өзү кобурашканы кароолдун кулагына көпкө дейре угулуп, анын көңүлүн дагы тартты.

Кароол таңыркадыбы, кызыктыбы, иши кылып, эңкейип:

— Эй... Сен кимсиң өзүң?..—деп сурады. Исхак так алдына басып келип, чалкалап тиктеп, те бийикте турган сарбаздын сакал баскан башын көрдү. Андан нары чөйчөккө куюлган тунук суудай мөлтүрөп асман көрүндү. Ал каргыл үн салды:

— Баары бүлүнө турган болуптур го?! Эми менин ким экенимди билип эмне кыласың, тууганым?!. А сени, Абдырахман! Териңди тескери гана сыйрыбай...

Кароол те төмөн зындандын караңгы түбүндө, темтейип, сакалдан эки эле көзү алайып көрүнгөн мусапыр адамдын оозунан чыккан сөзүнө ого бетер таңыркап, Абдырахман кайда, бу кайда, акылынан ажыраганына толук ишенип, карс-карс күлдү:

— Йе, таксыр, Абдырахман кача алабы сиздин чеңгелиңизден, терисин бир эмес беш сыйрысаңыз сиздин пашалык эркиңиз?..

— Күл. Күлө түш. Жарым эс. Жети атаң мекен кылган өлкөң канавайран болуп жатса, кайсы ырысыңа күлөт экенсиң? — деди Исхак жай. — Эрегиш эмне болду? Тарап кеттиби?

Кароол соолуга калды:

—Кайсы эрегиш? Хазрети аскербашы көтөргөн эрегишби?

Исхак баш чайкады. Кароол:

— А-а...—деп эсине келтирди. —Болот-хан баштаган көтөрүлүшбү, Болот-хан өзү Макка-туллага зыяратка кеткен дейт го. Кураган аскерин хазрати Абдырахмандын амирине таштаган экен, жармы ыкрар кыпса, жармы ыкрар кылбай, кымкуут болуп жатышат имиш.

Исхак шалдырап зындандын түбүнө отуруп калды. «О, шумкарларым...» — деди, ишин токтотпой, ордонун кысымына моюн бербей жатканын акыл менен сезди, азаматтарына ишин таштабаганына ыраазы болуп, ишинин ыйыктыгына ишениими дагы артып, жүрөгү алпыгып, сүйлөөгө жарабады.

— Эй, таксыр, — деп шылдың кылды эми кароол, — сизге эмне кереги бар эле алардын?

Исхак ордунан туруп, сарбаздын ырсайган кебетесин суз тиктеп, башын ийкеди:

— Мен ошо Болот-ханмын...

Кароол оозун кайыштырып, астейдил күлдү:

— Хи! Хазрати Абдырахман эмессиңби?!

Исхак титиреп:

— Наадан! — деп чаңырып жиберди.—Ишенбей турасыңбы?!

Кароол дагы күлдү. Ал ишенген жок. Күлүп, башын тартып алып, Исхак дагы бирдеме дегиче, зындандын темир оор капкагын шарак эттире жаап салды. Караңгылык башына кайра чүмкөлдү.

— Эй! Эй, токто! — деди Исхак. Жооп болгон жок. Күрт-күрт этип шарпа алыстап, тым болду.

Алыстан замбирек атылды.

...Күн өтүп жатты окшойт. Бир учук ак жиптей кылайган жарык бир нече жолу өчүп, бир нече жолу туткунду сүйүнтүп, кайра жанды.

Зындан гөр сыяктуу. Күтүп отуруп зарыкты, үмүт өңдүү алыстан шоолаланган ак жарык али чыга элек. Ал, жок дегенде, ийин талыткан караңгылыкты сезбес үчүн көзүн жумду. Көз жумулса ой келет. Ойлонбоюн дегенине болбой, бирине бири алмашып, кубулуп, көңүлүнө ар түркүн ойлор түшүп, өзү аралашып, көзүнө көрүнө баштайт.

Ана... Өзүн көрдү... Төр жайлоо. Те нары иргелген аргымак аттар жайылып жүрөт. Өзүнүн акбоз аргымагы ичинде экен, чылбырын сүйрөп, токуму менен, алдынан тосуп, кишинеп чыкты. Кимдир бирөө колтуктап атказды. Экөбү ат жалына өбөктөп, кайдадыр бир жакка жарышып жөнөштү. Шамап дуулдап, ат дүбүртү, үзөңгүлөрдүн кагышканы кадимкидей кулагына угулуп баратты. Тигине эңсеген эңсеси бийик ак өргөө. Экөбү эңкейбей киришет. Төрдө отурган ак элечек, келбеттүү байбиче жылуу жүз менен тосуп алды. Өзү туруп сабадан кымыз куйду. Ал аптыгып жутту. «Азып калыпсың, жолборсум!..» деди байбиче, жүзүнөн эне мээрими төгүлдү. Ал эрэркеп кетти: «Жан энем... Ак сүтүңдүн кубаты дагы ушуга жеткирди!..» — деп, эт-жүрөгү болкулдап, каңырыгы түтөдү...

«Бул кандай аян?.. Кудайым берет бейм, чыгат окшойм бу көйдөн?..» — деп жоруду Исхак бүрүшүп отуруп.

Ана... Дагы өзүн көрдү... Узуну чыгып өлүп жатат. Эңсеси бийик ак өргөөнүн бир капшытында алдына көк камыш төшөнүп жатат. Жаш өлгөндүн белгиси кылып, чамгаракка чымкый карадан аза туу көтөрүшкөн экен. Көп азамат кырчоо кармап, кылыч өбөктөп «Эзил кайран...» дешип, жер дүңгүрөтүп өкүрүп турушат. А тиги Уалихан. Карт бугудай акылдуу, аяр абышкалардын алдына туруп, анын жаназасын окуганы жатат.

«Бул кандай аян?..» деп таң калды Исхак. «Өлүм жакын го? Сөөгүмдү сурап алып, элим, азаматтарым ушинтип ариет кылып көмүшөбү?..» — деп кеңгиреди.

Ал башын көтөрүп, эки көзүн чоң ачып, өйдө тиктеди. Эчтеме жок, көөдөй түн каптап турат. Көңүлү кайра чөктү. «Таң качан атар экен?..»—деп өзүнөн өзү сурады. Өзү жооп берген жок. Куса болду. Жымжырт. Кулагы чыңырды. «Дүйнөдөн дагы бир чымын жан учуп кетти окшойт...»—деп ойлоду, артынан «Менин жаным болду бекен?..» деген муздак ой жүрөгүн сыдырып өттү.

— Э-эй, барсыңбы? — деди бейтааныш үн. Исхак башын көтөрүп, эмне дээрин билбей, нестейип туруп калды. Шаты салаңдап түшүп келди. Ал жүгүрүп туруп, шатыны кармады. «Боштондугуң келди!» деди үмүтү. Ошол замат «Түн экен го? Эмне үчүн түндө эстеп калышты? Өлүмүң келип жүрбөсүн?!» — деп, этектен тартты коркунучу.

— Э-эй, бери чык! — деп шаштырды бейтааныш үн. Исхак унчукпай, шатыга тырмышты, тизеси уюп, бууну титиреп, зындандын оозуна жетти. Кимдир бирөө билектен алып, өйдө тартып алды.

Исхак аптыга түштү. Ава таза, муздак окшоду. Көзүнө биринчи эле эки сарбаздын үңкүйгөн турпаты, капкара асман көрүндү.

Сарбаздар эч сөз айтпай, бири артынан түшүп, бири алдына түшүп, аны бектин турагына алып келишти.

Кыркма сакалы, муруту көгала, жалаң карала топусу менен, шырыма кара чапанын жамынып, Иса- оулия өзү жалгыз отурган экен. Туткун эшиктен киргенде, ал былк этпей, кирпигин да ирмебей, тырмагын бекитип отурган эркек кара мышык өңдөнүп,

ичтен тымпыйып тиктеди. Балдын мумунан жасалган шам араң бүлбүлдөп, үжүрөнүн ичин коңурсутуп, жарык кылып турат.

Исхак дүшманынын көзүнө ноюгандай көрүнбөйүн дедиби, тың басып, боюн түз алып, эки көзү Иса- оулиянын чекесине кадалып кирди, салам айтпады. Бир аздан соң Иса-оулия кашын көтөрдү:

— Келиң, ханзаада,—деди карынын муңайым жумшак үнү. Исхак жооп бербеди, жүзүн үйрүп башка жакты тиктеди. «Ханзаада» дегени мыскылдай тийди. Иса-оулия эрдин кымтып, ойлуу тиктеп отуруп, жамынып отурган шырыма кара чапанынын түшүп кеткен жеңин ийнине кайра оңдоп салып:

— Углум, — деди акырын, — отур, жай сүйлөшөлү...

Саал ыргылжың болуп, арыктаганга билине түшкөн чаары одурайып, ирең суз тартып, Исхак дубалга сүйөнө келип отурду.

Иса-оулия жыртайып кызарган көзүн чарчаңкы ымдалап, ой басып, тиги Исхакка «ханзаада» дегени жакпай калганына баамы жетти белем, өзүнчө улутуна:

— А мейли, углум, кулагыңа жаман угулса ханзаада дебей ак коёюн,—деди токтоо. —Сөз түйүнү анда эмес. Сөз түйүнү бу, углум... Өз ара чабышуу, өз ара так талашуу уштапта пайдасыз экен. Чүрчүт жарымпаша күндөн күнгө этегибизден басып, мойнубузга салып алган сыйыртмагын күнүгө сыгып тартып келе жаткан чакта өзгөчө. Бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарбасак, биз динибизден, жерибизден, бийлигибизден жакында кол жууп кала турган окшойбуз...

Исхак кабагы чүрүшүп, терс карап отурган калыбын жазбай, тунжурап отура берди.

Иса-оулия:

— Мына уштапта өз токочуна күл тартып, өз максатына гана чаба турган болсо, мейли хан болсун, мейли бек болсун, майли кара аламан болсун, журт безери, эл безери деп бааланат. — Иса-оулия бир аз кынжылып токтоп, ой басып, өкүнүчтүү күрсүндү. — Насирдин үмүттү актабады. Эми эмнесин жашырабыз? Касам уруп, үмүттү актамак гана түгүл, жарым эс атасынын жолоюна түшүп, чүрчүт жарымпашага сүйө-нүп, миңбашыга каяша көрсөтө баштады. А майли, хан аты бар, каяша көрсөтүп тим болсо көтөрүмдүү болор эле...

Исхак таба кылды:

— Бу каргыш тийген ордону жоготмоюнча тартыш бүтпөйт дебедик беле? Бу Миң түкүму адамдан ачкөз болуп кетти, өзүлөрү болсо болду, өлкөнүн өрттөнүп кеткени менен кылдай иши жок, булар баш болуп турганда бу ордо эч качан бирикпейт, эч качан жамиятка убайы болбойт дебедик беле?!

Жообу кайсы? Иса-оулия унчукпай отуруп укту.

Абдырахман ордону колуна алган соң жамы журтка, журт туткасы бийлерге деп, туш-тушка кат жаздырган. «О, мусулмандар! Бабабыздын бейити тепселди. Мазарыбыз булганды. О, калың журт! Ошон үчүн, ошого чыдап жүргөндүгүбүз үчүн көп жылдан бери дыйкан тынч эгинин экпей, чарбадар тынч малын бакпай, соодагер тынч соодасын кылбай, тууган туугандын мүлкүнө кол сунуп, тууган туугандын канына забын кылып, байыркы эрежебизден, пайгамбардын шариятынан тайып, өзүбүздөн өзүбүз тарыдык. Жат аким жарымпаша орто жерде биздин тенибизден түйтүнүп келе жатат. О, мусулмандар! Туугандын урушу — торконун жыртышы. Өз ара таарыныч эчтеме эмес, ушунча зарыл болсо, ийри отуруп түз кеңешип алабыз, азыр биз жат акимден кутулушубуз керек. Аттангыла! О, мусулмандар, көтөргүлө пайгамбардын көк туусун!»

деп, эл аралатып жар чакырткан болучу. А дегенде «жерди, элди бошотуп алуу» деген сөз кимдин да болсо көңүлүн азгырып, көпчүлүк журттун толкуну ошол жакка оогон эле.

Абдырахман аракетин тез кылды. Август айынын башында чек ара болуп эсептелген Аблык кыштагына кирип барышты. Он миң кол курама уездин каптады. Алар бат эле Ташкен — Кожон почта линиясын алып, орус аскери турган Түлөө чебине чабуул коюшту. Ошол эле учурда Кожон багытын каптаган кол жолмо- жол бир нече почта станцияны колго алып, Кожон шаарына 12 чакырым жакын жердеги Дигмай кыштагын бошотту. Сыр-дарияны бойлоп жүрүш кылган аскер Силмахрам, Самгар, Нау, Паркен кыштактарын бошотуп, Ташкендин өзүнө 40 чакырым жакын кирип барышты. Ошол күнү Кожон багытында Кожон —Оро-Төбө почта линиясын бузуп, жолундагы көпөс Исаевдин айнек заводун кыйратып өтүштү да, Кожон шаарынын өзүн камоолго алышты.

Тийишүүгө шылтоо гана күтүп турган Ташкендеги генерал-губернатор фон Кауфман эми козголуп, генерал Головачевдун командасы астында бат атар мылтык, замбирек менен толук жабдылган 1500 кишиден турган аскер аткарды. Кожон шаарынан полковник Скобелев башында турган орус аскери бошоткучтардын алдын тосуп чыкты.

Фон Кауфман Ташкенде өзү тынч жатабы? Жең ичинен Насирдин-хан менен байланыш түзүп, аны Абдырахманга каршы ойготууга жетишти. Ордо кишилеринен Насирдин-ханга ишенимдүү таяныч жаат курап салды.

Генерал Головачев Ангрен өзөнүндө Зулпукар баштаган 6 миң колду тосуп беттешти. Ошол айдын орто ченинде катуу салгылашып, колунун жарымы кырылып, Зулпукар тоого чегинүүгө мажбур болду. Полковник Скобелев Кожон багыты жакта ийгиликке жетишип, Паркен кыштагын кайра басып алды.

Ушундан соң ордодо Насирдин-хан жааты оор абалдан пайдаланып, Коконго орус аскерин киргизип, орус аскеринин күчү менен ээнбаш элдин эрегишинен да, Абдырахман жаатынан да кутулууну Көздөп, Насирдин-хан көмөк сурап Ташкенге жашырын кат жиберген. Өлкөнүн «анык ээси» Насирдин-хандын суроосу боюнча Кауфман орус аскерин чек ара кыштактарынан Фарганага каптатып түшүргөн болучу.

Мына ушундай жагдайда Иса-оулия түн жарымында Исхакты зындандан алдырып, минтип жумшактап сүйлөшкүсү келип отурган эле.

Иса-оулия башын ийкеди:

— Ошондой сыяктанып калды, углум, ошондой сыяктанып калды. Эми эмне кылабыз? Ыгына, ылайыгына жараша бир иш кылышыбыз зарыл го. Менин кеп урушуп отурганымдын мааниси ушул ки, углум...

— Ал ойлонуп, кайра-кайра Исхактын жүзүнө кунт коюп тиктеп отуруп, жай, камырабай отуруп сөз улады. — Элибиз эки аран, күчүбүз бөлүштү болуп жатат. Бириктирели, углум, газаваттын ыйык көк туусунун түбүнө элибизди, күчүбүздү. Макул, Миң тукуму жерге кирсин эми! Баш коёлу азирети миңбашыга...

Исхак мелтейип тиктеди. Ага Иса-оулиянын жүзү дагы жумшарып, Ботокара кыштагындагы коончу абышкага окшоп, кудайга күлдугунан башка бу дүйнөдө көйү калбаган ак пейил бир абышка болуп көрүндү. «Бу кыйды чал эмнени имерип отурат? И, алдагысы келет го?!» деп ойлонду Исхак. Иса-оулия тегерек, кыска кылдырып черттирген көгала сакалын экчей, коюнга кире муңайым сүйлөдү:

— Углум, эстүү жансың, ойлончу... «Ата журт үчүн, тууган эл үчүн, дин үчүн газаватка кошулгула, азирети миңбашынын амирине ыкрар кылгыла, мен көндүм» деп Бекназарга кат жаз углум...

Ошол убакта жумушкер күмүш табакка бир чөйчөк менен мойну узун саймалуу кумура коюп көтөрүп кирип келди. Иса-оулия:

— О, суусун ичелиби?.. —деп, кумураны жумушкердин колунан алды. — А, өзүбүз ак куюп ичебиз... — деди тамшана. Бул «сен кете бер» дегени. Жумушкер жылып басып кайра чыгып кетти. Иса-оулия күймөнүп, чекесин алтын менен чегелеген, түбү чуңкур, кичинекей чөйчөккө кумурадан бирдемени кую баштады. Исхак караган жок. Жытынан сезди, шарап экен. Таза бышкан жүзүмдөн ачытып, үстүнө биртике сүт тамгызып коюшат да «мусаллас» дешип, атын буруп алышып, ордонун өтө такыба адамдары да иче беришет. Шарап күнөө, мусаллас болгондо сооп имиш. Иса-оулия ыракаттана «Бисм илла!» деп, мусалласты тамагы курк- курк этип жутту, анан өзүнчө күңкүлдөп кудайга шүгүрчүлүк айтты да:

— Кана, даамга кел, углум...—деп, чөйчөккө толтуруп куюп, Исхакка сунду. Көптөн бери мындай суусундан көзү каткан Исхак албай коё албады. Ал чөйчөктү эки колдоп көтөрүп, дем албай жутту да, тамшанып токтоду. Суусуну канбай калганын сезип, Иса-оулия дагы бир чөйчөк куюп сунду. Аны эки бөлүп жутуп, суусуну канып, каниет кылып, бир үшкүрдү да:

— Ырахмат кайырыңызга, бек, — деп, бүткөн бою чымырап Исхак отуруп калды.

— Ырахматты кудайга айт, углум... —деди да Иса- оулия жанагы сөздүн учун жалгады: — Ойлонуп бак, углум, ушундай кылсаң өлкөңө да, өз жаныңа да аралжы кыласың...

Исхак ойлонуп, бир жагынан шарапка денеси жымырап, көпкө жооп бербей отурду. Ал кыйды чалдын көшөрүп жооп күтүп отурганын сезди да, башын көтөрдү:

— Өзүңө өзүң чыккынчылык кыл дейсизби?! — деп, шарап көңүлүн көтөрө баштап, Исхак акырын күлүп койду. —Ошондой зарылдык болуп турса, бек, жол меники болчу, өзүңүз билесиз, майли менин амириме силер көнгүлө, менин туумдун түбүнө силер келгиле!

Иса-оулия заматта иреңи сууп, томсоруп, дагы тырмагын бекитип отурган эркек кара мышыктай тымпыйып, бирпаста жат болду. Булар мансапты гөрүнө көтөрүп кете тургансыган кишилер болучу. Исхактын сөзүнө ичинен көбүрүп жини келип, «Бу акмактын не деп дөөдүрөгөнү?! Өзү кайда отурат, кайдагы кол жеткисиз ишти көксөгөнүн кара, эй! Баарын коюп, бөөдө өлүмдөн кара башын куткарып кетпейби бу?!» деп, астейдил таң калып тиктеди. Исхактын жүзүнөн эч майышпаганын, өлүмдү эсине салса да, селт этпегенин көрүп отуруп, ымга келишинен түңүлдү белем, алаканын шак-шак койду, эки күзөтчү сарбаз кирип келишти эле оң колунун учун чарчаңкы шилтеп, туткунду алып кетүүнү буйрудү да, ордунан тизесин таянып араң туруп:

— Көктүгүң жетет түбүңө, балам!..—деди да, желбегей жамынган шырыма кара чапанын оңдонуп, артын карабай үжүрөдөн чыгып кетти.

Ошол күнү полковник Скобелев көп аскер менен келип сепилди камоого алды.

Шарап өзөгүнө түшүп, Исхак шылкыйып жыгылган бойдон тарс катып уктап жаткан эле. Бирдеме катуу силккендей болуп, чоочуп ойгонуп кетти. Зындан капкараңгы. Силккен эч ким жок. Ал кайра жата баштады.

Ошол учурда бирдеме шуулдап, кулакты жеп ышкырып, дүңгүрөп өтүп, жердин үстүнө, жакын эле түшкөндөй болду. Бул эмне? Исхак тыңшай калды. Дагы алда кайдан шуулдак келатты. Эми өтө жакын, зындандын оозуна жакын эле түшкөнсүдү. Жер түбү менен солк этти. Исхак ордунан ыргып турду. Тышта кыйкырык, чуу. Дүпүрөп нары-бери бирөөлөр чуркап жүрүшөт. Аңгыча кулагына үнү тааныш кытайча замбиректер «түңк!», «түңк!» деп, удаама-удаа атылып калды. «И! Орус келген экен!» деди Исхак, зындандын түбүндө нары-бери басты. Зындандын так ортосуна тура калып, капкагын тиктеп үнүнүн барынча бакырды:

— О-ой!!. Ким ба-а-р!!.

Анын бакырыгын тыштагы кымкуут басып кетип жатты. Эч ким укkан жок. Уштапта тышта тамдар урап, камышка өрт кетип, адамдарды, байланып турган аттарды замбиректин огу шыпырып, жер теңселип жаткан. Угарга киши жок эле. Исхак нестейип көпкө турду. Тыным таямсыз алыстан замбирек огу мээге кирчүдөй ышкырып келип, бирде алысыраак, бирде зындандын так бурчуна түшкөндөй кулак тундуруп жатты. Чырылдап ат кишинейт. Кокуйлап, апалап өкүргөн үн угулат. Зынданга жакын жерден бирөө тапыратып чаап:

— Өкүрбө! У энеси талак!! — деп зиркилдеп өттү. —Өрттү! Өрттү! Суу чачкыла! Кийиз менен баскыла! У энеси талак...

Исхак тааныды. Абдырахман! Ошол мүнөттө табасы канып бир ууртун тартып күлдү. «Алдастап калган экенсиңер го?!» —деди ичинен. Тескери бурулуп басып, зындандын кыш дубалына барып урунганда токтоп, ошол бойдон үңкүйүп туруп калды. Улам күчөп, замбиректин, ракет станканын октору сепилдин ичин мөндүрдөй сабап, тытып, астын-үстүн түшүрүп жатты. «Эмне кыла алышат?. Эмне менен жооп кылышат?..» — деп, жүрөгүн кайта өкүнүч мыжыкты. Ошол замат дили катып кетти. «Күйтулар! Өлкөнү куруттуңар, окшошкон күйтулар!!» — деп, өзүнөн өзү чаңырып жиберди. Ошол күйтулардан азыр алдында болсо, колу эмес тиши менен тамактап, тиши менен кекиртегин үзгүдөй эле. Ал өзүнүн зындандын түбүндө турганын сезди. Тири арбак экенин ойлонду. Шагы сынып, шалдырап турду. Жер силкинип жатты. Зындандын төбөсү бир убакта кычырай түшүп, бир-эки кыш дүп- дүп деп ичине түшүп кетти. Зындандын ичине күйүк жыт, чаң кире баштады. Исхак кайрылып караган жок, турган жеринде селдейип катты.

Жакын эле жерден бирөө онтоду. Исхак селт эте түштү. Зындандын оозу жакты жалт карап, колун жогору сунуп:

— Кимсиң? О, айланайын... —деп үн берди. Жооп болгон жок. Кимдир бирөө акырын онтоп жатты. Ошол тапта бирдеме дир-дир этип таамп кетти. Исхак колун тосту. Дагы тамды. Колго жармашат. Коңурсук. Кан экен! Ал эки колун арбайтып бийикке сунуп:

— Ой, айланайын! Тууганым... Бир тууганым...— деп бакырды. Жооп болгон жок. Онтоо тып басылып калды. Жымжырт. Күйүктүн жыты, чаң тамагын кургатты. Исхак кайра соолукту. Бир алаканындагы канды сыйпалап, бир кур, дили катты. «Ыя, душманымдын каныдыр?.. Бектин каныдыр?..» — деди көңүлү. Жалагысы келди.

Замбиректер, ракета станкалар кайрадан атыла баштады, кайрадан шордуу сепилдин ичин топон кыла баштады. Сепилдин дубалы окшойт. Бирдеме күү-күү деп, түңгүюк күлдүрөп, кайдадыр урап жатты. «Баары кыйрады. Баары бүттү...» — деп ойлоду Исхак.

Исхак жүзтөмөн түшүп, боорун сызга басып, жатып калган эле. Атуу да токтогон эле. Зындандын капкагы кычырап ачылды. Жогортон кимдир бирөө:

— Өй... — деди акырын, — барсыңбы?..

Исхак башын көтөрдү. Булаңгыр жарык түшүп турган экен. «Түн...» деп ойлонду кайдигер. Бирпаста кум санаа миң кубулуп, «Дагы эмне эстеп калышты?.. Түн болсо...»—деп, кооптуу ойго кабылып, башы кеңгирип, ыргылжың тартты. Ошол учурда алдына тырп этип аркандын учу түштү. Жогортон шыбырады:

— Өй... барсыңбы?.. Арканды карма...

Ою бир жаңсыл боло албай, эч бир максат, үмүт түртпөй эле ордунан ыкшалып тура келип, Исхак арканды кармады. Үн эми чыдабай:

— Өй, бол эрте... —деп шаштырды. Исхак аркандын учун белине ороду. Аркан чытырап чоюлуп, ал акырындап көтөрүлүп, бир убакта буту жерден үзүлүп кетти.

Ал зындандын оозуна тырмышканда түңгуюк үңкүйүп турган бир кишинин сөлөкөтү көзүнө чалынды. Асман капкара: Ава кан жыттанат. Тиги киши колунан тартып алды. «Ким бу?..» деген ой кылт этти. Ошол тапта ал өлүмүнө да, бошотондугуна да кайыл, даяр болучу. Тагдырына кызыгуу, баш оорутуу азыр кара жанына гана жүк сыяктуу. Ал жүрөгү канап:

— Эмне болдуңар?.. —деп күңк этти. Тиги бүрүшө:

— Кыңдебе, кудай жалгагыр...—деп күбүрөдү, боюн жыйрып, караңгылыкты ого бетер оронуп.

Экөбү бузулган дубалдарды аралап, ар жерден өлүккө чалынып, темтеңдеп отурушуп, сепилдин кырына чыкчу тепкичтин түбүнө жетишти. Токтоло калышты. Исхак айланага көз чаптырды. Капкараңгы, эчтеме көрүнбөйт. Те бийикте азан айтылчу жалгыз мунара гана карарат. «Ок тийбей турган экен...» деп ойлоп койду. Те нары жакта кимдир бирөөлөр кобурашып жүрүшөт. Онтогон, сөгүнгөн, аны тыйган кайгылуу, токтоо үн угулуп жатты. Бир аздан соң көзү караңгыга биртке үйрөнүп, кара-бараан ажыратыла баштап, ар жерде бурч гана сороюп, бүт эле уранды болуп күдүрөйүп жаткан тамдардын жүлгөсү көрүндү. «Кыйраган экен...» деп бармагын тиштеди. Ээрчиткен киши жеңинен тартты.

Сепилдин кырына чыгышты. Те төмөн жактан, сепилдин тыш жагынан шаркырап аккан суунун шары угулду. Исхак эңилип тиктегенин өзү билбей калды. Капкараңгы! Көзүнө сеңселген көк токой, көбүктөнүп бүркүлүп агып жаткан кашка суу, үстүнө салаңдап шарга чарпылып, желсиз түнү термелип турган кызыл жалбырак самби тал элестеди. Өлүм коркунучун унутуп, ушул аркан бою дубалдын нары жагында бошотондугу тургандай жүрөгү түйлады. Көзүн жумуп ыңтыла бергенде, сырдуу киши үлгүртпөй шап кармап калды:

— Шашпа... Ме, муну карма, акырын...

Колуна тийген аркандын учун белине ороп кармап, унчукпай, Исхак сепилдин бийик дубалынан акырын салаңдап түшө баштады. Ошондо да, «Качты аты кылып, сепилден таштап жиберип өлтүрүшкөнү жатабы?..» деп, кооптуу ойдон кутула албады. Күттү ошону. Аркан биртикеден саамыктап, ал улам жерге жакындап баратты.

Буту жерге тийгенде бүткөн бою дүркүрөп, кандайдыр жаңы кубат, жаңы кайрат алгандай, каны толкуп кетти. Тыталама кери ылдый дыргаяктап жөнөдү. Тегизге жетип, сүрдүгүп жыгылды. Кайра туруп, сууга умтулду. Белчесинен бата түштү. Бир кочуштап бетин чайып, «бисм илла рахман рахим...» деп күпуя күбүрөнүп, негедир көңүлү

муңдуу тартып, жашып, муздак суудан аптыга жутту. Сергий түшүп, ошол замат кандайдыр жаңы кубат, жаңы кайрат кирип, ошол замат кимдир бирөөгө жүрөгү таш болуп, кекке толуп, башын көтөрүп, кайра жээкке чыкты да, суу жээктеп, суу ылдый жүгүрүп жөнөдү. Алдынан бир чоң караан көрүндү. Исхак энтигип, токтоло калып:

— Сен кимсиң? Тоспо жолумду, тоспо! — деп кыйкырып жиберди. Караан бери жүгүрдү:

— Исхак! О, кайраным...

Исхактын жүрогү солк этти. Бекназар! Ошол замат негедир каңырыгы түтөгөндөй болуп, бууну бошоп, Исхак жүгүрө албай, сенделе басты. Лүкүлдөп чуркап жетип, Бекназар кучактай берди.

— Түрбайлы! Тез! — деди Бекназар. Жигиттер заматта караңгыда булаңдап турган акбоз аргымакты Исхактын алдына тарта беришти. Бекназар Исхакты акбоз аргымактын үстүнө ыргытып салды. Исхак тизгинди алып, аттын жытын сезип, ат үстүнүн куш канатындай жеңилдигин сезип, көңүлү эргип кетти.

Бир удургуй түшүп, алды чоюлуп, акбоз аргымак ак коёндой булактап, аны башын тартканга болбой куланчаар аргымак жандай салып, Бекназар баатыр Исхакка каралап, колтугунан сүйөй, артта жигиттер түрмөгүн бузбай, ат туягы кара буурул түндү жарып, шамал менен, куюн менен жарышып, алар учу-кыйрына куш жетпеген кең Фаргана түзүнө сиңип жөнөштү.

Кең өргөөнүн төрүндө улгайган эки зайып кечки шам намазын окуп бүтүшүп, бетке бата тартылган убак ченде тышта ит үрүп, ат дүбүртү угулуп, «о, кет...» деп тыштагы эр бүлөдөн бирөө келген кишилерди утурулап баскандай болду. Бата кылышты, бири үн чыккан жакка саал жүз бура көңүлү бөлүнө калгансыганда жанындагы үй тирилигин кылган аял бүлө «туруп карачы...» дегенди айттырбай билип, леп туруп, тышка кетти.

Кечки кара күүгүм, бир топ атчан, тыш үй бүлө кишилер алардын аттарын алышып турушкан.

«Үйдөбү?..» деген басмырт үн угулду өргөө ичине. «И-и, Абдылла экен...» деди ордунан али былк этпеген байбиче, уулунун эсен келгенине көңүлү жайлана түшө. Жер таяна ордунан тура баштаганда, өргөөнүн саймалуу кош каалга эшиги акырын ачылып, таш чырактын күңгүрт жарыгында Абдылла бек көрүнүп калды, артынан бирөө, анын артынан Бекназар кирди.

— Арыбаң, апа... —деп салам айтты Абдылла бек. —Күүлүү отурасызбы?..

Үчөвү бирдей эңилип таазим кылышты.

— Бар болгула...—деп алик алды Курманжан. — Келдиңерби?..

Улам бир түкшүмөл ойлорго кабылып, улам бир опурталдуу окуя көз алдына тартылып, санаасы түркүн бөлүнүп, зарыгып күтүп отурганы байкалды.

— Келдик,—деди Абдылла бек, көңүлү жай,— кудай жолубузду ачкан экен.

Узун бойлуу, жалаң этине боз таар камзол кийгизилген, бетинин түгү чайлаган чырмооктой тармалданып, өсүп кеткен. Бир серп салып, «ушул экен го?..» дегениби, акырын башын ийкеп алды датка өзүнчө.

Анын назары түшө калганын сезип, сыңар тизелей таазим кылды Исхак:

— Мына, келдик алдыңызга, датка эне...

— Өйдө бол, азамат, —деди датка, — өзүбүз өйдө болбосок, эч ким өйдө кылбайт бизди.

Эки ийни таар кийимден оркоюп, энтигип, алсырап турган немени дагы бир тиктеп, токтолуп, «зындандын сызы өткөн экен балага...» деген ойдо, дагы өзүнчө акырын башын ийкеп:

— Бир аз күн тыныккыла, бой-аякты, ой-акылды жыйгыла...—деди Абдыллага.

Экинчи күнү тамырчы алдырышты.

Тамырчы бүжүрөгөн абышка экен, эки көзүн сүзүп, тыңшагандай былк этпей отуруп, Исхактын тамырын кармады да, бир убакта эти өсүп кызарган көзүн тирмейтип ачып, өзүнчө баш чайкап, баш ийкеп, өзү менен өзү кеңешкендей купуя күбүрөнүп алды.

Ал жанынан чыкпай, оокатын ылгап, улам тамырын көрүп, семиз соолук сойдуруп, терисин майлуу сыйрытып, ысыгында Исхакты териге ороп жаткырып, улам ысык чай ууртатып, улам төшөнчүсүн кургактап, жаап, көл-шал кылып тердетти да, жаш ширин таруу бозодон жылымдап жуткузду. Жаны тынчып, уктап, үч күндөн соң Исхак тула боюндагы ак шишиги кетип, арык болуп, өз салмагын өзү сезбей жеңил болуп, баш көтөрдү.

Тамырчы тамырын кармап, өзүнчө башын ийкеп, «...а шүгүр..» дегенсип, эринин кыбыратып койду. Бек менен жооптошуп, үйүнө кетти, кеч курун кайра келди да, жан баштыгына томпоюп келген бирдемени кымырылып эч бирөөгө көрсөтпөй, Исхакка да байка пай жез чайдооско салып, өзү суу куюп, өзү от жагып, жанынан кетпей отуруп, абдан арашан кылып кайнатып алып, пыялага боор көпмө кылып, Исхакка ичирди.

Бир башка жыт, топурак эле даамданган шорпо. Тамырчыны тиктеп калды Исхак.

— Кубат берет... — деп койду акырын тамырчы. Эмне экенин өзү айтпаган соң, Исхак такыган жок, берген маалында кайтарбай ууртап коё берди.

Бир аптанын саналуу күнүндө эки көзү жылтырап, нур кирип, иреңине чырымтал кызыл жүгүрүп, тарамышына кубат толуп, көзкөрүнөө оңолду Исхак. Балапан бүркүттүн жетилгенин, күндө бир маал кош канатын дуулдатып күчүн чамалап, күчкө толгонун билген соң эргип көк тиктеп шаңшып калган убагын ким көргөн? Куду ошо болуп, күндүз тынчый албай, түндө түйшөлүп, көзүнө жайкалган туу, жайнаган кошун көрүнүп калды.

— А шүгүр... — деди абышка тамырын көрүп, өзүнчө маашыр, мулуңдап. —Ойго жатсаң ойго жат, тоого жатсаң тоого жат — калуусуз болуп айыктың, балам... —тишсиз кызыл ээги көрүнө үнсүз кыш-кыш этип, күлүп алды. — Шаа марандын шорпосу шыпаа болду, балам...

— Кудай жалгасын...—деди Исхак астейдил,— менден кайтаар, менден кайтпаса кудайдан кайтаар, ава...

Тамырчы дагы үнсүз кышылдап күлүп алды:

— Ап-бали! Жакшылык адамдан кайтпайт, адам үчүн ичи кең кудай, кудай гана кайтарат...

Кайырлашты да, ошол кубанычы көкүрөгүнө толгон бойдон акырын бүжүрөп мейман үйдөн чыгып кетти абышка.

Исхактын майышмак түгүл, запкыдан жүрөгү сестенип калмак түгүл, өрөөпкүп калганын баамдап, «өпкөгө өткөн сыз, буундарына толгон сары зил кеткен экен...» деп, кубанып болжоду Курманжан.

Тез, Абдылла бек, Бекназар үчөвүнүн башы кошулуп, өлкөнүн ошол кездеги ал-абалы, ордонун, тыштан басып кирген чоочун акимдердин ойлору, аракеттери жөнүндө ачык пикирлешишти. Кеп башталары замат, маани үчүгү байкалары замат

аягын, ток этерин туюнган зиректиги, ар нерсеге өз болжолу, өз аракети барлыгы көптү көргөн керээт датканы ыраазы кылды.

— Жакшы,—деди ал, — ушул азыр өлкөнүн, өз алынча мамлекетин сактап калыштан кымбат иш жок, жакшы, азамат, көздөгөн айкын максатың бар экен.

Исхак:

— Көмөк кылың, датка эне.

— Мына, —деди датка, тигилерге карай жаңсап, — бири жол башың, бири кол башың, көмөк жактан камтама болбо, кошун, оокат берилет.

Исхак:

— Ырахмат, датка эне, эки дүйнө ыраазы болобуз, көтөрүлүп турган үч тайпа элиңиздин алдында, көрүп турган кудай алдында сизге милдетдарбыз, датка эне.

Эми датка айым ойлуу тартып, жер тиктеп калды. Те баягыда ордону колго алмакчы болгон өз байы Алымбек келди көз алдына, аны аттан жерге түшүрбөй кайрат айтып, дем берип, уяткарып, ордо күрөшүнө кайрап, кайра кайтарып жибергени, ошондогу туталанган өз үнү кайрадан кулагына угулду. «Мейли, кайран бек канын төккөн улук үмүт, ким тарабынан болсо да, иши кылып, жүзөгө ашсын, мейли...» деди ою.

— Болду,—деди ал, жашыл көзү түркүн кубулуп, — бир кечиктирсеңер мезгил колдон чыгып кетет, салгыла бул азаматты ак кийизге, кошун өзү көтөрсүн, өзү «кан» деп көтөргөн азаматынын артынан баш бурбай өзү ээрчигидей болсун. Эми, айтып коёюн, ак кийизге жумуру баштын каны чачылбасын, алла таала курмандыкка өзү буйруган ыйык мал өтөт ырым үчүн, эсиңерден чыкпасын.

Кимиси куп дебей коё алат бу жүйөгө?!

Ааламдын өчпөс чырагы жаркып чыгып келе жаткан убак эле. Исхак — каңтарма сары булгары өтүк, кең багалеги саймалуу, жырык, өңдөлгөн чалбар, кыл торко камзол, белинде күмүш кур, үстүнөн ыйык жашыл түс жабынчы, башында саймалуу ак тебетей. Акбоз жорго тартылды алдына.

Тизгинин кармап, колтугунан сүйөгөн болуп, кадырлуу датка энеси өзү аткарган жосун жасады:

— Кана...—деп алакан жайды. —О-омийин, бир алла жолуңарды ачсын...

Бир убакта ушинтип бата берип турган Шер- датканын сөлөкөтү көз алдына келип, анын каңырыгы түтөгөн үнү ошол тапта кулагына те алыстан угулгансып, бу батанын милдети, кара тер менен, кан менен жооп бериле турган оорчулугу аны сайын сезилдиби, эт-жүрөгү калтылдап турду Исхактын...

АЛТЫНЧЫ БӨЛҮМ

I

Он эки миң кишиси набыт болуп, Абдырахман абтабачы каршылыкты токтотту да, беш жүздөй гана аскери менен, Иса-оулияны ээрчитип сепилден чыгып кетти. Ошол мезгилде фон Кауфман өзү көп аскер баштап, өзү Кокон шаарын беттеп келаткан эле. Насирдин-хан тез Абдырахман жаатын ордодон кууп, дарбазаларды бекем жаптырып, Абдырахмандын өзүн шаарга киргизбей койду да, эч токтоосуз, өзүнүн кадырман деп эсептеген ордо кишилерин ээрчитип, Насирдин-хан дарбазадан жөө чыгып, урмат көрсөтүп тосуп алды.

Насирдин-хан менен жүз көрүшкөн соң фон Кауфман согуш министрине:

> «Өкүмдар императорго кыңк этпей баш ийгенин жана берилгенин көрсөтүп ханзаада менин алдыман өзү чыгып тосуп алды. Чын дилинен айткан баяндамасынан жана да башка анын актануусун тактаган кабарлардан улам кокондуктардын биздин кол алдыбыздагы жерге басып киришине анын керт башынын эч байланышы жоктугуна ишенүүгө болот. Ханзаада ишенип алака кылууга жарай турган адам экенине менин көзүм жетти»

деп кабар жөнөттү да сүйлөшүүнү баштады.

Тез эле генерал-губернатор фон Кауфман менен Насирдин-хан шартнамага кол коюшту. Ал шартнама боюнча өлкөнүн түндүк тарабы –
Нарын суусунун оң жээги стратегиялык маниси бар Наманган шаары кошо Россия империясынын карамагына өттү. Ал аймактын калкына алтын баасы менен 600 миң сом көлөмүндө контрибуция салынды. Өзүнүн хан атынын гана аман сакталып калышы үчүн Насирдин-хан баарына жан деп макул болду.

Мына, өз эли менен тыгыз байланышта турган жергилик төбөлдөргө караганда да, бу улам бири кетип бири келип турган «хан» дегендер алда канча сөзгө, ийкемге бат келимдүү, бар болгону, алардын куш жеминдей биртке кадыр бийлигин колдоп койсо ошол жетиштүү – эмне десең ошондой. Буга «тили чүчүк, дили каттык» деп баалана баштаган жарымпаша өтө кылдат.

Ал эми бир нече жылдардан бери басылбай келе жаткан козголоң базар ичинен кокустан тутанып кеткен тополоң эмес, ордо бийлигине каршы уюмдашкан эрегиши гана эмес, тегинен көптөн бери өкүм сүргөн жана акыркы жылдарында түркүн тайпа журтуна опасыз болуп бара жаткан бийлөөчү тукумду биротоло кулатыш, мамлекетин кайра куруп бекемдеш, өлкөнүн өз алдынчалыгын сакташ зарылдыгы үчүн чыккан көтөрүлүш экени көрүнүп турат.

Бул мүдөө Россия империясынын ушунчалык көп каражат жумшалып, атайы «Экспедиция» деп аталган аскер аттандырылып, кан төгүлүп, бир жагы Арал фортунан, бир жагы Капал крепостунан бери жүзөгө ашырылып келе жаткан оторчулук кызыкчылыгына түздөн-түз карама-каршы болорун те акпашанын сарайынан таалим көрүп келген генерал-адъютант кантип көз жаздымга калтырсын?!

Ошон үчүн жарымпаша кандай ык, кандай күч менен болсо да, бул көтөрүлүшкө катуу каршылык уюштуруп, «согуш жариялоо» укугун пайдаланышка өттү.

Генерал-губернатор Маргалан бегинин сарайында жанына тилмеч алып, атайын бирөөнү күткөнсүп отурган. Адъютант, батырбашы Атакул ортого алышып, бир жүдөө дувананы алып киришти. Генерал-губернатор көзү жайнап, кашын бир аз көтөрүп, кызыгып тиктеп алды. А дувана эки ийнин кысып, жүз багып тиктебей таш кирпидей бүрүшүп турат.

— Ушубу?

— Ушу, бийик даражалуу жарыктык.

Генерал-губернатор ууртунан жылмайып:

— Келиңиз, ханзаада! — деди дуванага.

А дувана ого бетер беденин жыйрып, дирт эте кабагы чүрүшө калды, өйдө карабады. «О, алла... каапырдын жүзүн көрсөтпө, о алла, тарт чымындай жанымды келмекөй пендем десең... о, алла...» деп, ичинен келме келтирип, эси оогонсуп турат. Генерал- губернатор тилмечин карады. Тилмеч ийнин куушурду:

— Бийик даражалуу жарыктык, бу кудайына сыйынып, өлөр алдындагы дувасын күбүрөгөндөй болду сыягы.

Генерал-губернатор:

— Гм... — деп, ыраазы болбой күрсүнүп койду. Тилмеч:

— Бу дүйнөнүн кызыгынан кечип кеткен неме окшойт, эс-акылы жайында эместей... —деди акырын. Чекесинен тери чыпылдап турат дувананын.

Генерал-губернатор дагы эле үмүтүн үзбөй:

— Ну, атыңыз ким? — деп суроо кылды.

Тилмеч которду, а дувана укпагандай. Тыяктан кыжырлана келип, батырбашы Атакул дувананы силккилеп, «...өй, сурап турбайбы, айтпайсызбы акыры өзүңүздүн атыңызды, атаңыздын атын...» деп туталанып шыбырап-күбүрөп калды.

— Менби?..—деди дувана мукактанып, эки колу титиреп, үнү каргыл. — Мен энди альхамдулилла, мусулманмын, бир алланын пендесимин, Мухаммад расулилланын үмөтүмүн... аллага шүкүр, атым Пулат- бекдур...

Атакул:

— Атаңыздын аты калып калды, бек... — деди кулагына.

Дувана:

— А энди... атабыздын аты, бир алла арбайын жаннати кылгай, Ибраим-бек...

Дувананын үзүл-кесил айткан сөздөрүн тилмеч аркалуу түшүнгөн соң генерал-губернатор күлбөй коё албады:

— Кокус, ханзаада, сизден бирөө ушундайча сурап калса, ушундайча ачык жооп бере аласызбы?

Тилмеч которду, дувана өйдө карабаган бойдон салбырап башын ийкей:

— А энди... сурап калса... сурап калса...—деп, ичинен «энди коё берер бекен бу каапырлар...» деп, эт-жүрөгү титиреп турду.

Тилмечтен үгүп, генерал-губернатор башын ийкей жымыйып, ушуга болсо да ыраазы болгонсуп калды. Муну эл алдына алып чыгыш милдетин батырбашы Атакулга жүктөп, аны ошол эле жерде Маргалан беги кылып дайындап чыгарды.

Маргаландын «орус көтөргөн» жаңы беги дувананы эл көргүдөй кылып алыш үчүн тазалантып, үстү-башын жаңыртып алмакчы болду. Бирок, сопу болуп кеткен неме

жуунбай да, сакал-мурутун черттирбей да, ханзаадалар гана кийчү бир сыйра сарпайды ийнине салбай да койду. Шөлбүрөгөн жука боз челкен, башында эски бөз боз чалма, аягында жыртык кайыш кепичтүү маасы, колунда түз да эмес ийри аса таяк. Ушу бойдон эл алдына алып чыгышка мажбур болду Атакул.

Элди ийрип чогултуруп, базарма-базар кыдыртып:

— Мына! — деп кыйкырып, моюн толгоп басканга айкырык салып токтотуп, «ханзаадасын» көрсөттү «орус көтөргөн» бек. — Мына, анык ханзаада Пулат-бек! Өз оозунан уккула! Тиги «Пулат-бекмин» деп жүргөн безери Пулат-бек эмес, ал бир жүргөн селсаяк! Анын аты Исхак!

Жанында жүргөн ханзаада Султанмурат бек: — Эшиттиңерби?! — деп, камчысын бүктөй кармай силкилдетет. Кошо жүргөн жарымпашанын увакили кумсарып, элди да, элбегилерди да, баарын көздөн өткөрүп байкап жүрөт.

Сураган киши болуп калса дувана баягы жообун айтып кыңылдап, анан кадимкидей каңырыгы түтөй көзүнө жаш алып жиберет:

— О-о... үргүлөйүн дин-мусулман балдары, бошотуп алгыла мени... каапырлар мени зорлоп алып жүрөт... О-о, дин-мусулман балдары...

Эл ичи бушайман. «Ыя, ханзаадабы ушу байкуш?..» «Ай, ким билет?!». «Көз боёп эле жүрүшөт ко булар...» «...айттырып атышат ко...».

Бу бечара дувананын чын эле ханзаада экенине ишене албай койду эл. Көбүнүн атайы эле ишенгиси келген жок.

Бул акыбалды кошо жүргөн увакили генерал-губернаторго оозмо-ооз саласал кылды. Генерал-губернатор жымыйып отуруп укту. Көтөрүлүштүн башчысынын жалганын чыгарып, ээрчиген жана ага жан тартып турган жамы тайпаларга кадырын түшүрүп салыш үчүн бу дувананы атайы Самаркандан алдырган аракети акталбай калганын билди.

«Тили ширин, дили каттык» деген атка конгон жарымпаша эми «дили каттыктыгына» өтүп, өтө катаал эскертүү буйрук чыгарды:

Жамы кыштактардын жана айылдардын жергиликтүү билермандарына тегиз жария кылынсын, эгер кол алдыларындагы эли тополоңчуларга кошулса, же жан тартып жашырса, же кандайдыр бир жардам көрсөтө турган болсо – ошол кыштак, ошол айыл таланат, билермандары катуу жазага тартылат!».

Бул буйрук түрки тилине которулуп, көчөмө-көчө, мааледен маалеге таркатылды.

Тоо дайрасы тынч кезинде бук этпеген кул, кол арыкка кайрып алып кайда жетелесең эркиңде. Тоо дайрасы кирген кезинде качыраган пил, алдына турба, же агымына карай чабак ур, ар кандай тосмону агызып, ар кандай тукту жырып, буркан-шаркан түшүп өзүнүн жүз жылдап аккан нугун бузат да, жаңы багытка, жаңы нукка түшүп кете берет.

Эл тоо дайрасынын кирген кезиндей кайра ташкындап, чириген ордого, бапасыз ханга каршы кайра күчөдү. Жарым пашанын айбаты токтото албады.

Фон Кауфман согуш министрине:

«Насреддин-хан күрөшкө аскер да, акча да жыйнай албай койду. Анын Анжиянга, Шариханга, Балыкчыга койгон бектери же аскерден жок, же куралдан жок шаарлардан

куулуп таштaлды, эл да, курал да көтөрүлүшчүлөрдүн колуна өттү. Көтөрүлүштүн башына дагы баягы молла Исхак Хасан оглы келди...»

деп шашылыш билдирди.

Исхактын аты дагы биримдиктин, бoштондуктун ыйык туусу болуп көтөрүлдү. Элдин бардык катмары, чоң шаарлар Насирдин-хандын өкүмүнө ыкрар кылуудан баш тартты. Насирдин-хан бир ууч ордо кишилери менен Кокондо отуруп калды.

«Ишти өз колубузга албасак болбойт, өлкөдө тартипти жана тынччылыкты сакташ үчүн (ушул чакта кыпчактар менен кара кыргыздар турук кылган жерлерди тезинен сыдырып, алардын жалпы тынччылыкты бузууга болгон ар кандай аракетин баса турган жана жазалай турган) өзүбүздүн куралдуу күчүбүздү Кокондун карамагындагы журттун ооздукталбаган тентек, кашкөй элементине каршы коюшубуз зарыл»

деп фон Кауфман түздөн түз кийлигишүү үчүн уруксат сурап, согуш министрине кайрадан отчет жазды.

Эл Ботокара кыштагындагы Исхакты байыркы салт боюнча ак кийизге салып хан көтөрүп жибериштн.

II

Исхак булуттай акбоз аргымактын тизгинин саал жыя кармап, Анжиян капкасын ойлуу тиктеп, бирпас токтоло калды. Тумшугу чучтуйган найын көк булгаары өтүк, тик жака кызыл манат камзол кийип, белине чымкый көк ботокур орогон, төш жарыча кыңырык, бир атма орус пистоль, башында кызыл манаттан кыюулаган төбөсү бийик, чоктуу жапжаңы ак калпак. Бир жагында Бекназар, бир жагында Абдылла бек. Артында кылка-кылка көп аскер. Ал көз кыйыгын салып, ага жат да эмес, жылуу да эмес, суз сепилди астыртан сыдырып тиктеди.

Сепилдин кырынан урматына замбирек менен күрс дедире асманды карай күр дүрмөт атылды.

Исхак үзөңгү кыбыратары менен, булуттай ак боз аргымак оштонуп буластай жүрүш алды. Ал дарбазага жакын келгенде аттан түштү. Түшөт деп эч ким ойлобогон, коштоп келе жатышкан саркерлер, бектер бири бирин тиктеп калышты. Исхак аргымакты жетелеп басты. Аны көрмөкчү саркерлер, бектер аттарынан күбүлүп түшүп, артынан шашылып жөнөштү. Ал карабаган соң, каалабаган го, сырттан тосуп караламандан мурда жүз көрүшмөккө келгендер да кут этишпей, колдору боорунда, ийилип таазим кылган бойдон турган жеринде катты.

Исхак эч жакты, эч кимди карабай, эрдин кыбыратып «Бисм илла рахман рахим...» деп купуя күбүрөп, дарбазадан жөө кирди да, как жерге чөк түшүп, байыркы Анжиян шаарынын топурагын өөп тоop кылды. Өйдө туруп, те этегине көз жетпей турган көп элге:

— Ассалому алейкум, эзелки шаарым, эзил журтум... —деди, өтө басмырт, үнү калтырап салам айтты. Эл дүңгүрөп кетти:

— Кош келиңиз, аллаяр эл эгеси!..—дешип, ири алдыдагылар, баары бир тегиз эки колу боорунда, алик алып, таазим кылып турушту. Исхак сакалы белине түшкөн мүңкүрөгөн карыны өйдө кылып, төшүн төшкө
тийгизип, кучакташып көрүштү. Кары адам жетине албай, мууну бошоп, көзүн жеңи менен сүртүп:

— О, жараткан, берген дагы өзүңсүң, алган дагы өзүңсүң, бечара калкка берген көлөкөңдүн жолун ач, бир өзүңдүн даргөйүңдө сактай көр... —деп күбүрөп, кимдир бирөө бышактап жиберди.

Ошол замат капканын кырында турган эки кернайчы айлананы шаңга толкутуп, бапылдата керней тартып киришти.

Эң алдыга жарчы кетти:

— Болот-хан! Болот-хан...

Көчөмө-көчө эл лыглык. Шаңга шаң, салтанатка дем болуп дагы үч мерте замбирек күрсүлдөп, эл толкуну кошул-ташыл, жер термелгендей болуп турду.

—Болот-хан! Болот-хан...

Чоң дарбазадан тартып бектин сарайына дейре чоло калтырбай бойро төшөлүп салынган болучу. Кырмызы туу алдында калкылдайт. Булуттай акбоз аргымак бойронун үстүндө буластап желе басып, Исхак саал эңилибирек олтурган калыбында тизгинди жыя тутуп, былк этпей, эки жакты көз кыйыгы менен гана аңтарып, жүзү нурданып келатты. Бекназар баатыр, Абдылла бек куйрук улаш. Көп аскер...

— Жаңгер! Жаңгер!

Эл деңиздей толкуп, көчөмө-көчө жол бууп, дуу- дуу кыйкырып, дүрдүгүп коштоп баратты. Каада билген карылар жылуу жүз багып:

— Аман бол, ата углу, аман бол!.. Мархамат, ата углу...—дешип эки этеги жырык, шөлбүрөгөн кара чапандарынын узун жеңдерин бооруна алып ызат көрсөтүп калып жатышты.

Эмне берет бул элге? Колунда эмне бар, эмне жакшылыгы бар? Бул төбөсүнө көтөргөн бул журттун үмүтүн, ишеничин канткенде актамакчы? Исхак жамыраган көпчүлүктү көз кыйыгы менен сыдырып тиктеди. «Миң тукумунун кордугунан куткарам... Дагы эмне кылып бере алам?.. —деп ойлоду. Ушул үчүн аттанган, ушул үчүн кара башын сайып жүрөт. Ушул элеби? Негедир ичи түтпөгөнсүйт, ой ага толгоо салат. Төлөөрү, үзүрү көңүлүнүн тереңинде аз, кем баа сезилди.

Дүүлүккөн элдин көзүнө акбоз аргымак чубалган булут, Исхактын сөөлөтү чатырап күйгөн жалын болуп көрүнүп кетип барат. Толкуган дуу-дууга, салтанатка шаң, сүр кошуп, тынымсыз «ба-ба!», «бу-бу!» деп, кош кернейлер ово термейт.

Шаар бегинин сарайына келип түштү Исхак.

* * *

Махрам сепилин коргоодо аскеринин көбү кырылып, а Коконго келсе «өзүм көтөрүп алдым» деген жээни Насирдин-хан киргизбей коюп, же күрөшкөн элдин ичинде жок, же ордонун ишинде жок, кеңгиреп талаада калып турган убагында жерден тилегени көктөн түшкөнсүп, дагы баягы «атасынын эмчектеш тууганы» өзү келди. «Э, адашкандын айыбы жок, кайра үйүрүн тапкан соң...» деди ал, деги эле эчтеме болбогондой кабагы жадырап. Мүңкүрөп отуруп башын ийкеди Абдырахман.

Не кылган менен, арада эстен чыккыс иш жатат. Бу го аргасы жок, а хан даражасы болуп калган адам эмне дейт? Элчилик үчүн, өзү туу болуп турган биримдиктин кадыры, кереги үчүн өткөн айыпты кечирип, көргөн кордугун унутуп, койнун ачып кабыл алабы? Эки жагында тең, канча болсо да, эл турат, куралчан күч турат.

Ошо «адашкандын айыбы жок, кайра үйүрүн тапкан соң» деген накылды бетине кармап, ак байрак көтөрүп, өз жанын оозуна тиштеп, өкүл келди Исхактын алдына. Наркы, берки айтылган кеп жүйөсүнөн аттап өтө албады Исхак да, баш ийкебей коё албады. «Келсин, бексинген дымагын көрөйүн...» деди бир ою, бир жумшарып акылы жеңип, бир туруп өткөн кеги кайра угуттай тымызын өнүп. Орто, Ботокара кыштагында жүз көрүшмөй макулдашылды.

Коончу абышканын баягы эски короосу.

Исхактын өтө жакын адамдары чогулган. Оң кол тарабында Абдылла бек, сол тарабында Бекназар баатыр, саал артта катчы наиби белгилүү курама Абдымомун бек, көчүп калган жерлерине караган-шак тартылган, камыш каланган эски коргондун ортосунда жаткан баягы өрүк ноголонун үстүндө сол бутун саал суна, оң бөйрөгүн таянып, эшик жакты карап, Исхак кумсарып отурду.

Эч кимиси Исхактын ичин билген жок. Ал көп эле кеңешчинин кеңешин укту, бирок бир жолу да баш ийкеп же баш чайкап, көңүлүнө уюганын же уюбаганын сездирбеди.

Эски коргондун кажыган эшиги акырын кыр-рк деп ачылды. Жежөдөй кичинерип, жөжөдөй ак күп болуп карыган Нармамбет датка, артынан дагы эле сөөлөтүнөн

жанбаган, бүркүт кабак Абдырахман көрүндү. Эч ким былк эткен жок. Тырмагын жашырган кара мышыктай тымпыйып Иса-оулия кирди.

Эң артта Абил бий, иреңинен не кубанч, не кооп көрүнбөйт. Саал ийиле Исхак жакка эл катары таазим кылган түр көрсөткөн соң өзүнүн Бекназар үкесине асте жүз багып, асте баш ийкеп, бир уруктун балдары эмеспи, анын да кабагы жазыла калганына көңүлү жылып, анан боюн качырып ошол арттагы бойдон токтолуп, туруп калды. Биринин терс кебин бирине айтпай, кайра экөбүн тең оңдоп сүйлөп, көңүлдөрүн ийгерип, данакерлеп, бу «эмчектеш» деген тууганын ара жолдо калганында дагы бир оң нукка тартып, тиги те илгерки кыпчагын кырдырып алган көйкөйлүү күнүнөн бери өлөйүн деп өлө албай үйүндө чөгүп жатып калган кары датканы ителеп ордунан тургузуп, билги кишиге бул экөвүн өткөн тарыхтан бүгүнкүгө сабак болор бир кейиштүү риваят кылып, алып келген ушул кымырылган аяр экени сезилген жок.

Кары датка, аса таякчан, жакын келип, калтылдап салам айтты:

— Ас-салому алейку-ум...

Дагы эле бек сөөлөтүн коё бербей, саал башын ийген болуп, оң колун көкүрөгүнө алган болуп, кары датканын айткан саламын гана күбүрөп кайталады Мусулманкулдун баласы.

«Чабылар баш болсо, бүгүлсөң да чабылат, бүгүлбөсөң да чабылат!» деп турду кашкөй көңүлү.

Исхак калтылдап араң турган кары датканын сакалын сыйлады, ордунан тура келип:

— Ва-алейкума ассалам... —деп токтоо алик алып, кош колдоп көрүштү. Бул ракымга жетине албай, көптү көргөн кары датка жыртайган кызыл көзүнө сызылып жаш кылгырып:

— Углум!.. Кем болбо, углум...—деп, калч-калч этип араң сүйлөдү.

Өрүктүн ноголосуна колтуктап барып:

— Отуруңуз, датка ата...—деди Исхак.

Эки жак тең кут этпей, анын бул сылыктыгына тен коюп, баары ичтен ыраазы болуп, таң калып карап калышты. «Эл көрүп, каада көрүп калган экен!..» —деди Абдылла бек ичи жылып.

Учурашуу кезеги Абдырахманга келгенде, Исхак иреңи бузулуп, мелтейип суук тиктеди.

А байкалбаган аяр бий адеп сактагансып бир ордунда, жымыйып тиктеп турду, ошол тапта нечен түркүн ой өкчөп. «...о баягы өзүң менен өзүң жоо убак бир башка эле — бириң өлүп, бириң калгансың, бириң кырып, бириң кырылгансың... Бүгүнкү түрү бөлөк, тили бөлөк, дини бөлөк, тыштан келген жоо убагы бир башка — ушул азыр эстүү эл бир дөбөгө чогулат, эстүү журтбашы бирөөнү өзүм дебей, бирөөнү жатым дебей, кошуп алат... А эс болбосо, аттиң ай, кеткетиңдин келгени ошо — башыңдагы багың, алдыңдагы тагың түгүл... —кан ордосун, кайран өлкөсүн алдырат...» деп, шырп эткен сөздү, жылт эткен көздү жаздым кетирбей, былк этпей катып турду.

— Келдиңизби? — деди үнүн басмырт чыгарып, таба, мыскыл кошуп.

Абдырахман:

— Тагдырдын жазганы экен...—деди селт этпей. — Неге кекеткидей?!

Дөөлөт консо бир чымындын башыга
зымырык куш салам берур кашыга!

Келип турганыбыз ушу...

Исхак Абдырахманды кызыгып тиктеп, башын акырын ийкегилеп, бир ууртун тартып мыйыгынан жымыйды:

Жапалак үкү мактанса
жардан чычкан алдым дер,
жаман тууган мактанса
жакшысын буттан чалдым дер.

Абдырахман абтабачы, эч качан мындай сөздү укпаган, ормоюп карады. Исхактын чаар иреңи сур тартып, көзү заардуу жылтылдады:

— Мен ким элем? Иштин талуу жери мен белем? Ырас айттыңыз, ким элем, элдин өзү дөөлөт кондурган чымыны, элдин сунган найзасынын учу гана эмес белем?! — деди катуулап. —Менден бак талашып, тууган болуп койнума кирип, жылан болуп мойнума оролдуңуз, жол болуп алдыма созулуп, тузак болуп бутумдан чалдыңыз. Ойлоп багыңыз, сиз мени гана аксатпай эзил журтту аксатып таштадыңыз! Өрттөй шатыраган кол кайда?! Капкалуу шаарлар кайда?!

Абдырахман нестейди. Эмне дейт?

Нарманбет датка ортого түштү:

— Э-э... углум... —деп маани айтты. —Мусулманкул көктүн уулу ошол катасын оңдош үчүн келип олтурбайбы, сен өзүң үчүн эмес тагдырын мойнуңа жүктөгөн бечара элиңдин биримдиги үчүн ошол катаны кечиргени жүз көрүшүп отурган жоксуңбу, айланайын?

Исхак да, Абдырахман да соолугуп, сөз жүйөсүнө тен коюп туруп калышты. Көптү көргөн кары датка маани улады:

— О, жаранлар!.. Ушул мүңкүрөгөн бойдон туулган эмеспиз энеден биз дагы, чачыбыз күнгө агарган эмес биздин дагы. Биз дагы жол баштап көргөнбүз, кол баштап көргөнбүз.

Кырды кырдай басканбыз,
душманым түшүп калсын деп,
кырга оро казганбыз.
Өзүбүз казган орого
өзүбүз түшүп, өлүп кала жазганбыз.

Уккансыңар, кабарыңар бар, кармашканбыз биз дагы, биздин кармашыбыздан, о, бүткүл кыпчак уругу түкүм курут боло жаздаган, жаранлар!.. —Ал энтигип, кыркыр жөтөлүп, өрүк ноголого кайра көчүк басты:

О, ат башына күн түшсө
ооздук менен суу ичет,
эр башына күн түшсө
өтүгү менен суу кечет,
эл башына күн түшсө

кыштын күнү үй чечет...

Мына, эл башына иш түшүп турганда, бак талашуу, кектешүү журт камынан зарылбы акыры?!. Ичтеги кирди жууп, төштү төшкө тийгизип табышкыла...

Сөз жетти. Исхак астейдил жумшарып, Абдырахмандын кабагы жайылып, экөбү төштү төшкө тийгизип кучакташышты.

«А шүгүр...—деп алды тыякта Абил бий, — билгилик кылды... билгилик кылды... мындан наркысын дагы көрө жатарбыз...»

— Бек, — деди Исхак, — өткөн кылыгыныз кечиримдүү, себеби ушул ки, сизге таарынууга гана акыбыз болгон. Мындан наркы шарт башка, укук башка...

Абдырахман кеп маңызын сезе:

— О, албетте, аллаяр...—деди, эми майышып, хандын өтүмдүүлүгүн мойнуна алып, төмөн бүгүлүп: — Бир алла сүйүп бак берген, эли сүйүп так берген адамга ар пенде жаны менен кызмат кыларын, каны менен жооп берерин билебиз... —деп, өңүрүнөн өөп тоop кылды.

Иш жакшылык менен бүткөн соң, баары кубанып, коончу абышка чарпаясына чакырып, ширин көкчө сойду.

Ошол түнү Исхактын түшүнө ажыдаар кирди.

* * *

Исхак ойгонуп, ордунан өйдө болуп, жүрөгүнүн дүк-дүк эткенин козголбой караңгы бөлмөдө үңкүйүп көпкө отурду. «Мына, —деди ою, — каралай көз калың журт ак кийизге салып, жерден төбөсүнө көтөрүп, эки тизгин бир чылбырын колуңа карматты — эми сен өкүмдарсың! Кана, эми эмне иш кыла аласың?..»

Эрте мененки намаздан соң ал өтө жакын нөкөрлөрүн, аскер пансаттарын чогултуп, кыдырата тиктеп отуруп:

— Эми, жакшылар, жөнөй берсек болобу ордобузга? — деп, суроо койду акырын.

— Албетте.

— Урушта туруш жок.

Исхак:

— Орус аскерине өзүбүз барып тийишпейбиз. Ушу бүгүн биздин ак дилибизди түшүнсүн үчүн, бизге бөөдө каршыкпасын үчүн жарымпашага элчи жиберебиз. Албетте, азырынча биз менен алакага келе койбос, анткени ордодо ким отурса ошону менен сүйлөшөт, ошондуктан биз сөзсүз ордону алып, Миң тукумун өлкөнүн ээси катары жарым паша менен шартнама кылып отурган укугунан ажыратышыбыз зарыл. Мына, эртеңден баштап кылар ишибиз ушул.

Пашанын сураганы — буйругу.

— Сиздин өкүмдарлык ыйык эркиңиз! — деп, кашкайып ыкрарлык билдиришти баары.

Исхак томсоргон калыбынан өзгөргөн жок:

— Илгери эки жолоочу жол жүрүп келатып, бири «Ой, наркы кырга кантип чыгабыз?» деп, жүрөкзаада болуп, жолдошунан сураптыр. Анда жолдошу «Алдыбыздагы кырды ашып алалычы, наркысына жеткенде көрө жатарбыз!» деген экен. Менин берер жообум да ошол. Оболу ордону алып, ишибиз оруска келип

такалганда алар менен кандай алака кыларыбыз көрүнө жатар...—деп, кеңеш акырын келечекке таштады.

Исхак өз туусуна бириккен кошундун эсебин тактады. Эки жыл бою көп сыноодон өткөн, куралы, биримдиги жакшы, урушка жарамдуу чыныгы эрегишчи аскер 20 миңдей экен. Абдырахман баштаган кийин кошулган бектердин 10 миң аскери, Өзгөн, Ош, Анжиян, Маргалан айланасынан тапкан куралын көтөрүп атка минип чыккан каракелтек эл болуп, баш аягы 70 миң ашуун кошун жыйналган эле.

Жооруулдун жолун болжолдош үчүн эртеси аскер кеңеши болду.

Ошол кезде Кокондун өзүнөн чыкчу насталик деген саргыч кагазды оймо-чиймелүү сыр тактага жайдырды да, Исхак бир аз ойлонуп, үңүлүп турду да, куш канат калам менен насталиктин бир четине үч тегерек чийди, андан соң жаа сызды да, жебесине окшотуп ортосуна бир сызык түшүрдү. Ал тизилип карап тургандарды алдыртан тиктеди. Бири чекирейип, бири бүшүркөп, анын эмне кылып жатканын эч кимиси али түшүнбөдү. Насталиктеги сызык биринин көзүнө жебелүү жаа болуп көрүнсө, бирине үчүп бараткан канаттуунун сүрөтүнө окшоду.

Исхак насталик кагаздын тиги четине чоң тегеретип сызып, ичин чиймелеп карартты да:

— Көрдүңөрбү?..—деп сурады акырын.

Тургандар:

— А, таксыр... Көрүп турупбуз...—деп дуу эте калышты. Жалгыз Абдымомун бек ооз кыбыраткан жок. «Йе, кудай, өзүң сакта!.. Жандуунун да, жансыздын да сүрөтүн түшүрүү чоң күнөө эмес беле?.. Калам-и-Шарифден кабары бар мусулман ушу будпарастын ишин кылганы кандай, о бир кудай?!» деп оюна коркунуч кирди.

— Мына бу бүркүт! — деди Исхак калам менен сая көрсөтүп. Абдымомун бек селт этип жакасын кармана берди. Исхак аны алдыртан байкап, бир кыя тиктеди да, сөзүн улады:

— Окшошобу? Бүркүт! А мына булар... —Ал үч тегерек чийинди сайды. —Бүркүттүн түнөк кылган бийик аскалары! Тиги... —Насталиктин бир четиндеги чоң тегеректи сайды. — Бул чоң уя! Уяны каргалар ээлеп алышкан. Мына, бала бүркүт жетилип, ала барчын болуп, эми каргаларды кууп чыгыш үчүн учуп чыкты...

Күлүп калышты. Өкүмдар тамаша кылып жатат деп ойлошту. Исхак күлгөн жок. Заматта бирда бирөөнүн ууртунда күлкү калбай, кайра баары мыдыр этпей калышты.

— Ушул бүркүт биздин көтөрүлүш, ушул турган сиз, биз! — деди Исхак. — Жетилип чыккан бийик түнөктөрү Наманген, Өзгөн, Ош, Анжиян, а талашкан чоң уя өлкөнүн ордосу Кокон.

Дуулдап калышты.

— Көп жашаң, таксыр!

— Бул эмне эле десе! Эми бүркүттүн чабытын чийип көрсөтүң!

Исхак жай сүйлөй баштады:

— Эң оболу бүркүттүн өз түнөгү бекем болсун. Намангенге 5 миң, Өзгөнгө 3 миң, Ошко 5 миң Кол каракелтектин эсебинен бөлүнүп өрүш алсын! — Ал Шаамырза датка менен Ярмат датканы карады. — Сиздер, урматтуу даткалар, бириң элбеги, бириң аскербашы, тандалма аскерден 5 миң, каракелтектен 15 миң кошун алып, мына ушу баарыбызга ыйык, баарыбызга кымбат Анжиян шаарын сактоого калгыла.

Даткалар таазим кылышты.

Исхак:

— Бүркүттүн оң канаты тандалма 5 миң, Уали, сиз башчы. Сол канаты 5 миң, Бекназар баатыр, сиз башчы.

Саркерлер таазим кылышты.

Исхак:

— Куш канаты менен учат, куйругу менен конот. Жардамчы күбат болуп, өз жигиттериңиз канча болсо ошонун баары, Абдымомун бек ага, сиз башчы. Сиз, Абдырахман бек ага, ушул кошунага ыктайсыз.

Бектер ыкрар болушту:

— Сиздин пашалык эркиңиз...

Исхак:

— Тумшугу тандалма 5 миң сыпай, 5 миң каракелтек, буга Абдылла бек, сиз башчы.

Абдылла бек макул болду.

Исхак:

— Эми бүркүттүн чеңгели калды. Чеңгели тандалма миң сыпай, 150 замбирек! Жер тар дебең, Абдылла баатыр, сизден бир аз артта чеңгелди башкарып, биз бололу. Буга макулсуңарбы?

— Күп жакшы! — дешип дуулдап жиберишти.

Исхак насталик кагазга дагы бир үңүлүп алып сөзүн улады:

— Оң канат дайра бойлоп, Балыкчы аркалуу Маргаландын этегинен өтүп, андан нары түз Коконго бет алат. Сол канат Кувасай аркалуу Маргаландын үстүнөн имерилип, андан нары Коконго бет алат. Коконго жеткенде эки канат биригип, Кокондо эки курчап камоол баштайт. Тумшук түз жол алып, Маргаланга түз такалат. Эки канаттын азгантай жардамы кошулуп, тумшук Маргаланды алат да, андан нары Коконго жүрүш кылат. Ал эми куйрукчу? Куйрук алыстан караан көрсөтөт, кереги болгон учурда аскер бөлүп жардамга келет, кереги болбогон учурда арттагы душмандын чачылган-бүлүнгөн топторун сыдырып жоюп жүрүп отурат.

— О, эч ким калбаган экен! Баары карышталган экен! — дешип, мактоого сөз таппай калышты.

Исхак:

— Эки канаттын, тумшуктун, куйруктун, чеңгелдин байланышы тынымсыз болсун. Эки жактап, үч жактап жүргүзүлсүн. Менин буйругум өз чабарманым аркалуу. Буйрук жетери менен аткарылсын!

Баятан бери эки көзү чекчейип, баарын байкап, баары ичтен салмактап отурган Абдырахман «Э, бу мынча акылды кайдан үйрөнүп алган?!» деп, ичинен астейдил таң калып отурду.

Исхак уруш кеңешине катышып отургандарды бир тегеретип тиктеп, сабыркап ойлуу тартып:

— Эми, жоролорум...—деп токтолду, кайра бир сыйра тиктеп, маани айтты. — Каргалар каркылдап жатышат. Уу тиштеп жүргөндөрү да жок эмес. Бирак, канчалык үнү катуу чыкканы менен, канчалык жамандыкты камдап жатышканы менен алардын алы чак. Каргаларды канатынын алдына калкалап, алдынан сыз өткүзбөй, үстүнөн бурчак тийгизбей асырап турган башка тоодон учуп келген темир тумшук алпкаракуш бар...

— Жарым паша! — деп жиберди кимдир бирөө.

Исхак сүйлөй берди:

— Мына ошол темир тумшук алпкаракушка бет келүүдөн этият болуу зарыл, карааны көрүнгөндө кайгып, кыйгап өтүү зарыл. Колдон келсе...

Эшиктен эч ким алдын тоспой турган өзүнүн атайын чабарманы шашып кирип келди. Исхак башын көтөрүп, элтейип, кабар жаман экенин чабармандын түрүнөн дароо сезип, эми аны уккандан коркконсуп, күтүп, оозун жарым ачкан бойдон, чабармандан көзүн алалбай селтейди. Фон Кауфманга жиберилген элчини коштоп кеткен эле. Баары таанып, баары нестейди.

— Аллаяр! — деди чабарман аптыгып. —Жарым паша элчини карматып калды.

Жардаган саркерлер, бектер, карт бугудай акылдуу кеңешчилер мелтиреп дем тартпай, Исхактын оозунан эми эмне сөз чыгар экен деп, күтүп калышты. Исхак ийин кага улутунуп эсин жыйды. Кумсарган чаар иреңине кан толкуп, а түгүл жүзү күлө багып, тобокелге баш байлаган эрдин кашкөй кейпине өттү:

— Эчтеме эмес. Иш бүттү деген сөз эмес. Мына ушул катуу кабарды угуп туруп эле, ачууну акылга бастырып, биз ал темир тумшук алпкаракуштун алдынан чыкпоого, буйтап, кайгып өтүүгө аракет кылуубуз зарыл. Чоң уяны каргалардан тартып алган соң, каргалар уя ээси деген укуктан ажырайт, ал укук бизге өткөн соң темир тумшук жырткыч куш биз менен алака түзүүгө мажбур болот! Биз мына ушуну эстен чыгарбообуз керек, мына ушуну көздөшүбүз ылазым...

Жыра тарткан, кошумча айтышка батынган киши болбоду. «Туура сөзгө, туура ишке сын жок...» деген ой үстөмдүк кылды баарына.

* * *

Төшөлгөн килемдей түрлөнүп жайылып кең Фаргана мелмилдейт.

Кол менен жасап койгондой, ар кай жерде топудай- топудай сары дөбө. Саз бойлоп, суу бойлоп, тилкеленип, бир жайык менен бир жайыктын ортосуна көшөгө болуп, дүңгүрөп калың өскөн камыш. Малга, жанга жайлуу ылымта, буйга жерлер топ-топ кыштак, алыстан дарагы күдүрөйөт.

Ошол мезгил ак төөнүн карды жарылып, ырыскы жерде чачылып жаткан мезгил эле.

Эки жак тилке-тилке эгин жай. Арпа эчак жыйылган, четинде кырманы томурайып, аңызы агарып күнгө жалтырап жатат. Буудайдын орулганы орулуп, кырман четине чаркап болуп жыйылып, орулбаганы кыпкызыл болуп желге көлбүп, даны ыдырап төгүлүп турат. Көлмө жерлер бүтүндөй шалпая, шалы да быша баштаган, түбүнөн бака чардап, башы ийилип, жай ыргалып, сарала шайыдай үлбүрөйт. Ар кай жерде жаңы ачыла баштаган пахта көрүнөт. Андан нары башы-аягына көз жетпей, тукаба сыяктуу күлпуруп, мала кызыл гүл төгүп, беде жатат. «Бытбылдык! Бытбылдык!» деп, бир көрүнүп, бир жоголуп, бөдөнөсү ээн сайрайт. Тигил саз камыштын түбүнөн тартып, төрбөжүлдүн чийининдей жөөк салынган коон-палек, ар түркүн коону сайдын ташындай, карала, көгала дарбыздары алыстан бөгүп жаткан илбирске окшоп, палегине батпайт. Өтө бышкан «басып алды» коон палегинен өзү үзүлүп, өзүнөн өзү чарт жарылган. Бармактай кызыл кабак аарылар «дүн-ң», «дүң-ң» деп үн чыгарып коюп, шире соруп, сайрандап жүрөт. Сары анжир, кызыл анар, ууздай ак шабдалы бышкан, а жол боюндагы, эгин жайлардын марзелериндеги өрүктөр күбүп алар киши жок, чачып таштаган алтындай болуп, түбүндө жайнап төгүлүп жатты.

Эч адам көрүнбөйт. Файзабад кыштагы да аңгырап бош калган. Ачыгы ачык, чачыгы чачык. Ээсинен адашкан бир ит көчөдө жалгыз селпеңдеп желип, дубалдын кырында отурган мышыкка тап коюп, жетпеген соң, кайра селпеңдеп жөнөп, каңылдап улуп коюп, тентиреп жүрөт.

Кыштак четинде коончунун сересинин түбүндө жыйып үстүн камыш менен жаап койгон коондорун майкандап кемирип бир жоор көк эшек турат.

Эл үркүп кеткен. Бир жагынан ордонун аскери, бир жагынан тосмосун жырган көлдөй көтөрүлүшчүлөр каптап келатканда бөөдө кайгыдан качышып, үй мүлкүн, оозго тийип турган дыйканчылыгын таштап, эң мурун сулуу кыздарын, ишке жараган жигиттерин корголотуп, адам жүрө албаган чычырканактуу сайларга, жолборс, илбирс, доңуз күпкө кылган түнт камыштардын арасына баш катып кетишкен.

Жер ээн, кыштак ээн, саратан чызылдап, үлп-үлп этип ысык керимсел гана жортуп турду.

Ордонун аскерин Султанмурат бек баштап келди. Ал көлтөйүп, буту кыска эмеспи, үзөңгүнү аттын омуроосуна карай тээп, айлананы ныксырап карап, «Бул жер эмне үчүн бош калган? Эли кайда?» деп да сурабай, кызыкпай, ичинде канчалык коркунучу болсо да, ат үстүндө үргүлөп, талыкшып, тердеп камыгып келатты. Жанында Абдулазиз ясаулбашы[1] Көп аскер арты көрүнбөй чубалат. Нар, төөлөр замбиректерди бирден сүйрөгөн. Ат туягы кара жолду эзип, чаң бурап, жел ыккан жакка кайра себилип калып жатты. Жүзбашылардын чарчаңкы үнү, чаалыккан аттардын бышкырыгы арттан угулат. Туу кылкылдап, сыпайлардын токуму, жоо жарагы күнгө чагылышып, бирине бири жалганып, арты көрүнбөй чубалган аскер өзүнчө бир жай ийрилип сойлоп келе жаткан эң зор ажыдаар өңдүү.

Темине берип, жандап:

— Бек, — деди Абдулазиз ясаулбашы, — кошунду түштөнтөлү...

— Майли... —деди да, Султанмурат бек аттын башын көлөкөнү карай бурду.

Түштөнүүгө буйрук берилген соң, көп аскер туш келди аттарын коё беришип, өзүлөрү ээн жаткан коонго жайылып, бирден коон, дарбыз көтөрүп, бапырашып, суу боюна, камыш арасына көлөкөлөп киришти.

Эми алдыга дасторкон жайып, удайчы Султанмурат менен Абдулазиздин алдына ширин тордомо союп коё баштады эле бирөө чаап келип, атынан ыргып түшүп, төбөсү менен тик сайылып таазим кыла берди.

Султанмурат бек оозуна салган бир кесим коонду жута албай эти өсүп кеткен кызыл көзү чекчейип токтоло калды. Бул алдыга кеткен кайгуулдун[2] бири болучу. Абдулазиз ясаулбашы обдула:

— Эмне? — деди катуу. —Тилиң байланып калганбы?!

— Таксыр... Жоо келип калды...

Султанмурат бектин колунан коондун тилими түшүп кетти. Абдулазиз ясаулбашы ордунан атылып туруп:

— Ур! — деди дабылпаска, өзү шашып жоо киймин кийе баштады.

Дабылпас дүңгүрөтүп дабыл согуп кирди. Туш келди тараган көп аскер кымкуут түшүп, кай бирөө куралын таппай, кай бирөө атын таппай, кай бирөө өз онбашысын, өз тобун таппай кыжы-кыйма болуп кетти. Жүзбашылар атчан кыйкырып чабышып,

[1] Ясаулбашы — аскерлик даража, жасоолдордун башчысы.
[2] К а й г у у л – чалгын, чалгынчы.

жигиттерин чогултуп, адашып жүргөндөрдү эчтемесин калтырбай сөгүп, күпүлдөп, жоо ороп калгандай аң учту, карбаластап калышты. Султанмурат бек оозу жарым ачылып, эки жакты карап, те алыстан көрүнгөн өз сыпайларын тааный албай, каптап келаткан жообу деп, биротоло алактап калды.

Абдулазиз чымкый кара аргымакты ойното чаап, көп аскердин башы-аягына кыдырып, тескеп чыкты да, жүзбашыларды чогултуп, согушууга оңтойлуу өңүткө бөлүп, ар кимисинин убагын, кезегин түшүндүрүп, кайсы жүздөн кийин кайсы жүз ат коюш керектигин, сыгылбай, топурабай, куру чуу көтөрбөй, акыл менен, көз менен уруш кылууну катуу көрсөттү.

— Сиз бери келиң, мындай,—деп замбирекчи сарбаздардын жүзбашысына колу менен өңүт көрсөттү, — о тиги кичинекей жоносчону көрүп турасыз а, а жакшы көрүп турсаңыз, так ошол жоносчону сиз ээлейсиз, энди те тиги орулбай жаткан буудайды көрүп турасыз а, кырк замбиректи ошол буудайдын нары четине жоо келе турган четине мелжетип коёсуз, биз ушул жерден жоону тособуз, жоо улам көбөйүп агып киргенде, угуп алыңыз, арт жагына кырк замбирек менен согосуз, тыным болбосун, жыйырмасы ок салгыча жыйырмасы атып турсун, кайта жыйырмасы ок салгыча кайта жыйырмасы атып турсун, жоонун агымын токтотосуз. Эми сизге муну катуу эскертемин, эгер мурун ок чыгарып, замбирек бар экенин билдирип койсоңуз, же замбиректи таштай качсаңыз, угуп алыңыз, сизди замбирек менен өзүм атып таштаймын, жазаңыз ушул.

— Куп, аскербашы...—деп, таазим кылды жүзбашы.

— Куп болсо, барың энди!

Жүзбашы замбирекчилерин көздөй дүпүрөтө чаап кетти.

Султанмурат бек улам жоо келчү жакты каранып, ичинен титиреп, титирегенин билдирбеске тырышып, эрдин бек кымтып, айланчыктап, нары-бери бастырып, көз көрүнөө тынчы кетип турган эле. Абдулазиз ясаулбашы сулуу чертилген, кыска, быжыгыр кара сакалын сыйпалап, алагар көзү ойлуу, Султанмурат бекке бурулуп:

— Бек, — деди сылык, муңайым, — качкан да кудай дейт, кууган да кудай дейт, кудайга сыйынып, ушундайча уруш кылабыз эми. Дагы кандай асыл акыл бергейсиз?..

— Эмне айтайын? — деди Султанмурат бек, — сиздин билгениңиз менин билгеним, сиздин буйругуңуз менин буйругум, ясаулбашы!..

Ошол учурда чуулдаган кыйкырык чыгып калды. Селт эте түшүштү. Те алыста эки атчан кубалашкан таандай караңдашып, кайгып чаап, жоо келет деп турган жакка кетип баратышкан экен. Артынан беш- алты сыпай кууп токтоп калышты. Чуу чыгарып кыйкырган ошол сыпайлар эле. Абдулазиз ясаулбашы колун серелеп карап, эки атчан бир дөбөдөн нары имерилип кеткенге чейин тиктеди да:

— Гм, — деди башын ийкей, акырын, — жоонун кайгуулу... жакындап калышкан экен...

Жалжал тиктеп, эмне дээрин билбей, Султанмурат бектин үрөйү учту. Абдулазиз жер тиктеп, демин ичине алып, тыңшай калды. Те алыстан адам үнү чыккансып, аккан суунун шыбырты окшоп, жер дүңгүрөп, калың атчан келе жаткан окшоду. Шыбырт улам даана боло баштады. Бүт аскер дем тартпай угуп турду. Султанмурат бектин өңү өчүп, ичинен келмесин келтирип, «Э, кудай, даргөйүңдө сактай гөр!..» деп күбүрөп, ачык эле калтаарыды.

Бир убакта утуру бетмаңдай жактагы дөбөдөн бир атчан көрүндү. Дөбөнүн эки жагына кыркар тартып токтоло башташты. Улам көбөйүп келди. Көп өтпөй дөңдөгү атчанга эки канат болуп, канаттын учу көрүнбөй, баары атчан, баары жаракчан, арасынан жылчык көрүнбөй, аска болуп тирелди. Дөңгө айчыктуу туу сайылды. Дөңдөгү чоюндан жасалган өңдүү, алп киши, алдындагы куланчаар аты жер жыттап, жер чапчыйт. Султанмурат бектин көзүнө ал баатыр кара чаар жолборс минип тургандай көрүндү.

Бекназар баатыр булдурсунду бүктөй кармап чекесине алып, жер танабын көзү менен өлчөп, бетмаңдайындагы өмбүл-дөмбүл жерди, кылка камышты, алдында шырдактай жайылып жаткан түздү көзү менен аңтарып карап турду. Ордонун аскери бөрү тил найзадай кылынып, үч кабат кылып тизилген, те топ киши турган кашатчаны кыркалай дагы үч катар коюлган. Бөрү тил жиреп кирсе, эки канат болуп турган аскер эки жактан оролуп, кычкачтай сыгат. Бүт куралын шаймашай кылып, ордунун такшалган колу, иргелген колу мыдыр этпей катып турушат. «Жакшы өңүт алган экен...» деп ичинен ойлонду Бекназар баатыр бүгүнкү кыргын катуу болорун сезди.

Эки жагында эки кайгуулчу турган эле. Бекназар баатыр:

— Саны канча? — деп сурады, ордо аскеринин өңүтүнөн көзүн албай. Кайгуулчунун бири:

— Беш миң ашуун көрүнгөн, Бекназар аке...— деп жооп кылды.

— И, андай болсо, бул турган беш миң чыкпайт, тандалган миң сыпай тетиги жал камыштын артында бүгүп турган экен анда. Замбиреги кайда экен булардын?

Бекназар баатыр унчукпай ойлонуп, көпкө туруп, оң ийни жакка башын бурду. Оң канатка чапчу жигит теминип келди:

— Лап-бай, баатыр ага...

— Урушта туруш жок, биз азыр тийише баштайбыз, — деди Бекназар, — Уали саркерге чап, алысырактан тездеп өтүп жоонун бүгүп турган колуна тийсин, «анын энчиси ошол жакта бөлүнүп коюлуптур» де.

— Куп, баатыр ага! —Жигит чү коюп жүрүп кетти.

Бекназар жер өңүтүн улам тегеренип карай берди. Замбирек көрүнбөйт! Анын жүрөгүнө ушул күдүк болуп турду. Те туура жактагы жоносто кырка жыйылган чөмөлөлөрдү көп имерип тиктеди. Бирок жанында кыбыр эткен жан жок эле. Замбирек кай жерден атылса башкага карабай замбирекчи сарбаздарды көздөйсүңөр деп, сайлуу кара мылтыкчан жүз мерген бөлдү.

Ушул учурда тиги дөңдө Абдулазиз ясаулбашы жүзбашыларына керектүү жаңы буйруктарын берип турду. Анын жүрөгүн өйүгөн көтөрүлүшчүлөрдүн көптүгү. Улам арты чаң ызгый, ат кулагы тийишип, адам башы кылка-кылка, жер майышкан көп кол. «Канча сан болду экен?» деп, жүрөгү сыздап ойлонду. «Жоо жарагы чактуудур! Жыгачтан учтаган куу найза, табылгынын дүмүрүнөн кургаткан чокмор, барында кылыч, азында кара мылтыкдыр?! Тийишип көрсөк бекен?..» деди бир ою, жарымпаша берген жүз бат атар мылтык бар, ал ошону медер тутту.

— Сиз бери келиң!.. —деп, мерген башысын өзүнө чакырып буйрук айтты. — Сиз тетиги жал камышты көрүп турасызбы? А жакшы көрүп турсаңыз, жүз мергенди так ошол жал камыштын жээгине жаткырасыз, ок текке кетпесин, ашыкпай, коркпой, түз мелжетип ок чыгартасыз. Кайраттуусун! Куралы мыктысын! Уктуңузбу?..

— Куп болот, аскербашы!..

— Күп болсо барың энди...

Күн так төбөгө келип, ава үп болуп дымып турган эле. Көтөрүлүшчүлөр чабуулду биринчи баштады. Миңдей тандамал баатыр он кабат болуп, акырын жылып жөнөгөн жардын көчкөнүндөй тегиз атып, дабылдар дүңгүр кагып, каптай жөнөдү.

Султанмурат бек «Жараткан, өзүң калка боло көр!..» деп, калчылдай баштады. Кумсарып турган Абдулализ ясаулбашы анын кебетесин көрүп:

— Бек, сиздин азиз каллеңиз үчүн бу дүйнөдө да, о дүйнөдө да сурак бергим келбейт, — деди кыжыры келип, — сиз буктурмага өтсөңүз, ал жердеги аскерге баш-көз болуп, биздин урушту алыстан көзөмөлдөсөңүз дагы, керек чакта мен кабар кыламын, өз удайчыларыңыздан башкасын толук бизге көмөккө салсаңыз.

— Жакшы кеп!.. Макул...—деп, ошол жерден эле аттын башын артка кайрыды Султанмурат бек. Абдулазиз «Жаны эле ширин булардын!» деп, жек көрүп, артынан чакырая тиктеп:

— Бек! Галавачы пашага жигит чаптыра көрүң, бек!.. —деп үн салды. Буларга тутумдаш генерал Головачев, генерал Троицкий аскер менен келаткан болучу. Султанмурат бек кайрылып кароого жарабай, сөз маанисин толук да укпай, «Макул... Макул...» деп, сопоңдото желдирген бойдон артын карабай кетти.

Көтөрүлүшчүлөр улам жакындап келе жатты. Же кыйкырганы жок, же обдулуп ат ойното чапканы жок, баары бирдей жорттуруп, ат туягынан жер дүбүр-дүбүр этип, кандайдыр бир тажаал сүр коштоп, улам жакындап келе жатты. Баары кылычты бир сууруган, баары бирдей тик көрүп, шилтенүүгө дапдаяр, күнгө жалт-жулт этип, баары бирдей кылкылдайт. Эң алдында, эшик төрдөй алдыда куланчаар аргымак элирип, камыш кулагын бир жапырып, бир тикчийтип, тыбырай жортот. Үстүндөгү алпатан баатыр ыргытып сабынан кайра тосуп наркескен кылычын ойнойт. Те нары дөңдө айчыктуу туунун түбүндө он эки карыш тай казандай дабыл тынымсыз дүңгүрөп, баатырларды коштоп, демине дем, сүрүнө сүр кошуп, тынымсыз дүңгүрөп жатты.

Абдулазиз ясаулбашы тагдырына сыйынды. Көк чалма менен башын оротуп, үстүнө кара темир туулга кийип, кара куштун канатынан кылынган ясаулбашылык жарлыгын оңдонуп, бир кубарып, бир шерденип, дем тартпай карап турду. Анын да деми аз эмес! Эки жагында зымырык куштун канатындай жайылып ордонун иргелген көйкашка сыпайлары турат. Не деген кыргындарды көрбөгөн, не деген шыркырап аккан кандарды кечип өтпөгөн?!

— Керней! — деди ясаулбашы эрдемсий.

Ошол замат кернайлар жер жарып, дабылдар дүңгүрөп кирди. Эки жоо дабыл, кернай, ат дүбүртү жер теңселтип, эки тоо бири бирине карап урап жөнөгөн сыяктуу тажаал айбат, сүр менен беттешти.

Чымкый кара аргымакты чимирилтип:

— Йа, алла! — деди Абдулазиз ясаулбашы.

Куланчаар аргымак төрт аягы менен тең бийлеп:

— Йа, ата арбагы! — деди Бекназар баатыр.

Эки жоо тең ат коюп жиберишти. «Ур!», «Сок!» деген өчтүү, заардуу үндөр зиркилдеп, эң алды куюн сыяктуу аралашып кетти. Наркескен кылычтар жарк- жарк шилтенип, аттар кош аяктап тура калып, кылыч куу найзаны сындырып, кылычты каскак кагып түшүрүп, жакындап чапма шылк этме, чоюнбаш эрлердин чокусуна былч-былч согулуп, кай бирөө аттан бөрт үчүп, кай бирөө мурдунан кан түтөктөп агып, ат жалына

өбөктөп жыгылып жатты. Ээри бош калган аттар бөктөрүнчөгү дүңкүйүп, тизгинге чалынып, темир менен адам бир аккан кара селдин арасында чыга албай чырылдап кишинейт. «Йа, алла, өзүң колдо!», «Йа, ата арбагы өзүң жар бол!» деп, эки жактан тең баатырлар айкырып качырышат. Эки жоо улам бири мойсоп, жиреп, улам бири артка чегинип, улам бири бир канаттан толгой чаап, эч бөлүнүшпөй, эч аянышпай бырчылдашты.

Бир маалда кырка чөмөлө турган дөңдөн удаама- удаа дүңкүлдөтө замбирек атылып калды. Огу көтөрүлүшчүлөрдүн артын кесип, «күрс!, «күрс!» жер челип түшө баштады. Кол таруудай быркырап качты. Бекназар куланчаар аргымактын жалына өбөктөп, кылыч булгалап, «Октон кач! Октон кач!» деп кыйкырып, андан нары колду сыпайлардын бир канатын көздөй, ошол жакты жемиртип кирмекчи болду. «Толгой! Толгой! Толгой чап...» деп, өзү оңду-солду кылыч шилтеп кетти. А Абдулазиз ясаулбашы толготтурбаска аракеттенип, бүт сыпайларын көтөрүлүшчүлөрдүн кара селин кайра каптатып, кайра сыктырып, наркы замбиректин огуна кептеттирмекчи болду. Тынымсыз замбирек атылып, кулак тунуп, ат үркүп, ок түшкөн аймак быт- чыт, чаң ызгып жатты.

Чымкый кара аргымактын үзөңгүсүнө тура-тура калып, ясаулбашы «Ур! Ур! Тааныткыла энесин үч коргондун кайкысынан!» деп, замбирекчи — сарбаздарына дем берип, оштонуп, шерденип, ойдолотуп турду. Ошол учурда жүз мерген ат үстүнөн кара мылтык сундуруп, замбирек турган дөңдү качырып чыгышты. Кара мылтык «даң-ң!», «даң-ң!» атылып, огу замбиректерге чарпып тийип, сарбаздардын шаштысын алып жиберди. Абдулазиз ясаулбашы замбирекчилерге ошол замат бир жүз сыпай бөлдү. Ошол замат көтөрүлүшчүлөрдүн бир канаты созулуп чаап, имерилип, замбирекчилердин артынан каптап чыкты. Жакындан атылган окко карабай, жыгылганы жол-жолдо калып, бирок суу сыяктуу агып, замбирек орнотулган дөңдү бир жайпап өтүштү.

Тарс! Тарс! Капылдан мылтык атылат. Улам ондон, бештен баатыр аттан ооп түшүп калып жатты. Тарс! Тарс! Бекназар баатырдын жүрөгү селт этти. Тарс! Тарс! «Э, ата арбагы! Орус мылтык ко?!» деп, Бекназар четтеп чыга берип, эки жакка серп салды. Эчтеме көрүнбөйт. Тарс! Тарс! Улам ондон, бештен баатыр ат жалына кулачтап жыгылып жатты. Бекназар куланчаар аргымактын жалына өбөктөп чаап барып, жал камыштан кылактап өтө бергенде жакын эле жерден орус мылтыктын үнү «тап!» этип, ок кыйылдап желкесинен өттү. Ал бүйтап чаап, те алыстап барып, жал камыштын түбүнөн кичинекей көк түтүн бурк-бурк дей түшүп, артынан орус мылтыктын заар үнү тарс- тарс чыкканын даана көрдү. Ал:

— Момун! Момун! — деп кыйкырды. Чабуулга кезеги жакындап калган Момун саркер чаап жетти:

— Лап-бай, баатыр ага...

— Кыйратып сала турган болду орус мылтык! Жал камыштын түбүн кара...

Момун саркер чү деп аргымагын теминип жиберди. Артынан беш жүз кол селдей акты.

Ордонун мергендери көтөрүнгөн бир чоң баштыктан пактасы бар эле. Ал атканда мылтыкка жаздык, тыяктан ок келгенде калканч болучу. Ок пактага биртке кире түшүп, бир жерин булайта коюп гана өтөт, мергенге эч сака жетпейт.

Момун төрт тарабынан каптап кирди. Орус мылтыкчан мергендер орундарынан тура калып, качып атып, буйга жерге жата калышып, кайра тарсылдатып атып, уруша башташты. Аты курч азаматтар аралашып калышты. Кай бири тура качкан мергенди желкеден алып, көкбөрү сүйрөгөндөй дырылдатып баратып, башка бир мерген аткан окко учуп, ат жалына жыгылып, ат кеткен жакка кетип да жатты. Момун жаралуу жолборстой оозун ачып качырып, чоң кара сакалчан сарбазга жетти. Сарбаз алаңдап, баштыгын кош колдоп төбөсүнө кармай берди. Пахтасы чубала түштү. Сарбаз бир мүдүрүлүп, мөңкөңдөп, жыгылып кете жаздап барып, аңга түшө качты. Кылыч шилтеп, эмне үчүн мерт кыла албаганына ыза болгон Момун кайра атырылды. Ошол учурда кара сакал сарбаз мылтыгын бетине алып калган экен, Момун аттын бир капталына боюн таштады. Тарс! Ок түтүн аралаш күү этип аттын жалынан ашып кеткендей болду. Момун жетип сарбазды ат жалына басты.

Кылыч жарк-жарк шилтенип, орус мылтык бадырап атылып, кимдир бирөө бакырып, кимдир бирөө ыйынып онтоп, кимдир бирөө эчтеме укпай, эчтеме сезбей, иреңи жымыйып тыптынч жан берип жатты.

Абдулазиз ясаулбашы урушту карап, замбиректери, орус мылтыкчан мергендери кысымга түшкөнүн, ошону менен бирге көтөрүлүшчүлөрдүн күчү үч бөлүштү болуп турганын көрдү. Замбиректин үнү тып басылды.

Көтөрүлүшчүлөр эрегишип, өчөшүп, кайра күчөп каптады. Дагы куланчаар аргымак ыргыштап, оозунан ак көбүгүн омуроосуна сампарлатып, үстүндөгү алпатан эр наркескен кылычын оңду-солду шилтеп, заар үн салып, чаңырып келди. Дабылдардын дүңгүрүн, кернайлардын айкырыгын эми баатырлардын «Хайт! Хайт- тайт! Хайт-тайт!» деген кыйкырыгы басып кетти.

Абдулазиз ясаулбашы «Каптасын!» деп буйрук берип, буктурмага Султанмурат бекке жигит чаптырды.

Чабарман эптеп кымкууттан чыгып, ичи саздуу калың камышты аралап, араң өтүп барып жер сыйпалап калды. Нары-бери кыйкырып чапты. Эч ким жок. Султанмурат бек алыстан кыргынды карап туруп, жанынан түңүлүп, артынан кара таандай чуулдап каптап Уали саркердин колу чыкканда эле алдындагы атын созултуп чаап качып кете берген болучу.

Тыякта Абдулазиз ясаулбашы көмөктөн али үмүт үзбөй, улам алаңдап артын каранып, кан кечип, кан күсуп кармашып жатты. Бир маалда ал жактан да көтөрүлүшчүлөр каптап чыкты. Баатыр ясаулбашы оттун ичинде калды.

Сакалы ээрдин кашына түшкөн, узун бойлуу, кары сыпай «Йа, алла! Йа алла!» деп зикир салып жиберди. Жеңиш эмес, эми кара жандан түңүлгөн сыпайлар үйрүлө, коркуубу, эрдемсүүбү, баары бирдей дуу көтөрө коштоп кетишти. «Йа, алла!», «Йа, алла!» деп, зиркилдеп кошулду. Алар жанды оозуна тиштеген кашкөйлүккө өттү.

Эки жоо улам эрегишип, улам өчүгүп, улам бири толгой чаап, улам бири бөрү тил найза болуп жиреп кирип, аёону да, аянууну да унутуп, эстен кетип бырчылдашты.

Уруш кечке утур ордонун аскери Абдулазиз ясаулбашы баш болул тегиз сулап жыгылганда гана басылды.

Жана гана ырыскы жайнап турган жер боорун адам өзү тебеледи, өз каны менен саз кылды. Сенселген буудай, үлбүрөгөн шалы тыптыйпыл болуп, ным жерден чаң чыкты. Дүйүм мөмө, коон, дарбыз ат туягына эзилип, жексен болуп ылайга аралашып, канга аралашып жуурулду. Кара жерден бырыксып буу көтөрүлдү...

Эртеси жеңишти сүйүнчүлөп, куттуктап, Исхактын алдын чабарман тосуп чыкты. Исхак сүйүнчүсү үчүн аттан эңилип жигитти кучактап өптү. Тышына шүүшүн чыгып канжыгасында жүргөн баштыкты алып, оозун чечип жигит Исхактын алдына кармады. Исхак үңүлүп тиктеп:

— Йе, бул эмне?..—деп чоочуп кетти.—Кимдин башы?..

Чабарман баштыктын түбүнөн кармап башты жерге түшүрдү:

— Таксыр! Баатырлар сизге тартуу кылышты!

Абдылла бек эңилип:

— Э, жакшы тартуу экен, таксыр! — деп жиберди. —Абдулазиз ясаулбашынын башы экен. Ордонун иши бүтүптүр! Бул адам эң акыркы мыкты аскербашысы болучу. Бүттү! Мындан нары жол тороп эч кимиси чыга албайт эми...

* * *

Ишенген ясаулбашынын кыйрап калышы Насирдин- хандын ындынын өчүрдү. «Эми арга не болмокчу? Бу селсаяк ушунча кутуруп кеткенби?!» деп, аны санаа басты. Мындай күндөрдө чылым, мусаллас гана көңүл жубатты.

Бир кечте эшик ага:

— Өкүмдар... азирети Султанмурат бек... — деп кабарлады.

Насирдин-хан бурулдатып чылым тартып, көзү жашылданып, өзүнөн өзү мылжыйып, жумшарып, бул дүйнөнүн көйүн такыр унутуп, жаны жай алгансып, ыксырап отурган эле. Ал ойсуз жылмайып, кашын бир аз көтөрүп, киргиз дегендей акырын башын ийкеп ишара кылды.

Эшик ага кетенчиктеп тез чыгып, тез эле Султанмурат бекти ээрчитип кирди. Султанмурат бекте да өң кеткен, суюк сакалы сербейип, эки көзү алайып, жүдөгөн. Оозу кургап турган таандай ээрди кеберсип, хан үкесинин каарынан жүрөгү үшүп, салбырап таазим кылып, үнү калтырап салам айтты. Насирдин-хан анын кебетесин имерип тиктеп, иштин жайы ага белгилүү, башын өкүнө ийкеди:

— И? Жан алгыч кууганбы сизди?..

Султанмурат бектин кулагына какшык угулду. Ал дит бага албай, ошол салбырап таазим кылып турган бойдон баш көтөрө албай:

— Өкүмдар...—деп, үнү каргылданып, актанып сүйлөй баштады. — Бир кудай өзү күбө, селсаяктын каракчыларынын ичине азезилдин өзү кирип алганбы... тим эле, кудай бетин нары кылсын, кутурган карышкырдын үйрүндөй... Гм... Анан ошентип...

Насирдин-хан жек көрүп тиктеди. «Күпүйгөн ашкеби! деди ичинен. Жанынын этин жеп, колдо бар аскерин берип, баатыр Абдулазиз ясаулбашыны кошуп, «Галавачы пашага кара бол, көмөк бол, селсаяк Исхакты көптөп кармап байлап кел» деп аттандырбады беле?! Мына ишенгени... «Сөксөң да, урсаң да, канжалатып башын кессең да эчтеме чыкпайт. Турат бир көлтөйгөн арам эт!» деп жүзүн үйрүп, алтын чөйчөктүн түбүндө калган мусалласты акырын чайкай, ыргылжың тартты. Оюна эч арга чүргөлбөдү. Отур дегендей Султанмурат бекке кол жаңсады. Чарчап, коркуп, тизеси титиреп араң турган Султанмурат бек этек жагына колжоюп тизе бүктү. Кирпигин араң кыбыратып, салбырап отуруп калды. Насирдин-хан аны тиктеген жок. Султанмурат бек эсинен чыгып, өзүн өзү табалагандай бир ууртун тартып, мыскылдуу жымыйып, ойго батып отурду. Ичкилик бара- бара көңүлүн жумшатып, аны бардык ойдон алаксытып,

бардык нерседен эринтип, акырын ныксыратты. Ал алаканын урду. Ошол замат эшик ага кирип келип таазим кылды. Насирдин-хан ага да өйдө карабай:

— Дүтар...—деди акырын. Эшик ага кетенчиктеп чыга жөнөлдү.

Султанмурат бек эми энтиккени токтоп, биртке жүрөк басып:

— Ар кандай иш бир кудайдын эркн менен...— деп сөз баштады. — Бирок, бир кудай сактаганды сактайм деген, жарымпаша менен акыбалды маслахат кылыш зарыл, өкүмдар...

Насирдин-хан унчуккан жок. Султанмурат бек:

— Жаш да болсоңуз сиз башсыз бизге. Өкүмдарсыз. Эртелеп бирдеме кылбасаңыз...

Аңгыча эшик аганы ээрчип, орточо бойлуу, капкара сыпаа муруту бар, эки көзү жалжылдаган жигит кирип, дүтарин бооруна кыскан бойдон, төмөн ийилип, салам айтты:

— Ассалому алейкум, аллаяр...

Тунжурап отурган Насирдин-хан баш ийкей алик алып, унчуккан жок, колунун учу менен маңдай жагынан орун көрсөттү. Дүтарчи сыңар тизелеп, коомай отура баштады. Султанмурат бек оозунан сөзү түшүп, алдыртан жаман көзү менен тиктеп тим болду.

— Күү чалың, курдаш!.. — деди Насирдин-хан жылуу ырай менен, көзүн сүзүп, акырын теңселди. —Күү...

Дүтарчи оболу дүтардын кош кылын бир жың-ң дедире чертип, анан уккан пенде хан эмес карып болсо да көңүлүн бир көкөлөткөн, бир жолу өзүнүн эл катары эле адам экенин, бу бейбапа дүйнөдө анын да ырыскысы, анын да акысы бар экенин эсине салган, сездирген салтанат күүнү чала баштады. Насирдин-хан күүгө эридиби, же өзүнүн ички санаасы эргиттиби, же шарап менен чылымдын күчүбү, көзүн сүзүп, жүзү муңайым тартып ачылып, акырын теңселип отурду.

Султанмурат бек «Жыргаган экенбиз өкүмдарга?! Миң тукуму тукумкурут болгону жатса, о жараткан, мунун отурганын көр!..» деп, көңүлүнө ар жаман ойлор келип, бирок мыңк этишке жарабай, ындыны өчүп, өзүнөн өзү жоголуп отурду. Дүтар үнү куунак, дүтар үнү шаңдуу, жүрөктүн эң ничке, эң түпкүрдөгү назик кылына урунуп, эңсөө, эргүү толгон, толукшуган бий ыргагы төгүлүп, кайра басым күңгүрөнө терең ойго, токтоо ойго толгонуп, кучак жеткис шаң, улуу салтанат дүңгүр кагып жатты. Султанмурат бекке ал дүңгүр деңиздин толкунундай каптап келаткан көп атчандардын дүбүртү болуп угулду.

Насирдин-хан улутунуп жиберди. Ошол шалдырап олтурган калыбынан өзгөрбөй алаканын шак-шак чапты. Күү бүтө элек эле. Дүтарчи эмне болгонун билбей, нестейип, дүтарин кучактап токтой калды. Эшиктен тез кирген эшик агага:

— Тон жап... — деди күңк эте Насирдин-хан. Дүтар чи ордунан туруп, ызат көрсөтүп, ыракмат билдирип, төмөн ийилип таазим кылды. Эшик ага алтын сайма кымкап тон апкелип, дароо дүтарчинин ийнине салды. Дүтарчи жүзү албырып сүйүнүп:

— Ыракмат, өкүмдар... Дагы мартабаңыз ашсын... —деп, астейдил ырааэылык айтып, бутунун учу менен кетенчиктеп жөнөлдү. Эшик ага да чыгып кетти.

— Салтанат күү... Толгон журтка, толгон күнгө, толгон өкүмдарга ылайык толукшуган күү... —Насирдин-хан оң бөйрөгүн таянып, жашылдана кылгырган көзүн ачып, акырын күрсүндү. — Кайсы ырысыбызга?! Эмнебизге салтанат күү угуп эрип олтурабыз?!

Көзүнөн түпсүз кайгы, өзүн өзү мыскылдоо, келечеги жок адамдын күлкүсү көрүндү. Ичинен сөгүп отурган Султанмурат бектин жүрөгү сыйрылды.

— «Бизге башсыз, өкүмдарсыз» дейсиңер а?! Баарың мени карап, баарың мага төңкөп турасыңар а?! — деди Насирдин-хан. — Бийлигибиз оруска кетти, ишенген элибиз бир селсаякка өттү. Ыя, эми менде эмне ал бар?! Эмне арга бар?! — Барган сайын үнү катуулап, ирең сур тартты. — А силер, ханзаадалар, бектер, таксырлар... эмне кылып жүрөсүңөр?.. Ата мурас бийлик кана?! Эл кана?! Мага эле керек беле?! Тажы кийген эле кишиге керек беле?! Эмне үчүн азирети Кудаяр баш болуп, баарыбыз бир селсаякка тең боло албадык?!.

Хан өзү жооп таппай олтурган сурооого Султанмурат кайдан жооп бермек? Жылдызы түшүп шалдырады.

Насирдин-хан алаканын шак-шак чапты. Эшик ага пайда болду.

— Дүтар...—деди Насирдин-хан ыргылжың тарта. Дүтарчы эми эле кетти го? Эшик ага эмне дээрин билбей токтоло калды.

— Дүтар! — деди катуу Насирдин-хан, эшик ага эшикке атып чыгып кеткен соң, ал ыйлагысы келгендей кабарчыктап, буулуп озүн араң токтотуп: — Мына, отурасыз, мында, Миң тукумунан, асылзаада аскербашы Султанмурат бек! Тексиз селсаяк Исхактын атынын дүбүртү чыкса катыныңызды таштап, куйругуңузду кыпчып ордону көздөй качасыз. Мен эмне кылам ыя, «жарымпаша менен маслахат кылыш зарыл» деп, мага акыл айтып коёсуз а?!

Султанмурат бектин өлбөгөн төрт саны калды.

Эшик ага дүтарчини кайра апкелди. Насирдин-хан бир аз кабагы ачылып, шараптан бир кылт этип:

— Кел, курдашым, — деди үнүн көтөрө, — күүдөн чалың, курдашым. Бу бейбапа, бу жан этин жедирген тар дүйнө менен коштошуу... арман күү чалың...

Дүтарчи сыңар тизелеп отуруп, дүтарын кыңгыратып күүгө келтире баштады. Султанмурат бек ордунан козголуп.

— Мен барайын... Мага кандай буйрук кылгайсыз, өкүмдар?..—деп дабдырап турду. Насирдин-хан эч көңүл бурбады. Султанмурат бек жыла басып чыга жөнөдү. Насирдин-хан карап да койбоду.

Түнү бою дүтар үнү басылган жок...

Таң атып кетти. Куш жаздыкка чыканактап жаткан жеринде үргүлөп, Насирдин-хан эчтемени сезбеди. Тыштан чуу чыкты. Дүтарчи элтейип, кулак түрдү. Кыйкырык чыгып жатты. Кимдир бирөө сөгүп жатты. Күү-күү... Дүтарчи колун сунуп, акырын түртүп ханды ойготмокчу болду. Батынбай колун кайра тартып алды. Ошол учурда эшик карс ачылып, далдактап чуркап эшик ага кирип келди:

— Таксы-ыр!..

Дүтарчи бурчка бүрүштү. Насирдин-хан бир атма орус пистолун ала турду:

— Ыя?..

Эки көзү кыпкызыл. Эчтеме түшүнбөдү. Эшик ага апкаарып:

— Таксыр... Таксыр... —дегенден башкага тили күрмөлө бербеди.

Насирдин-хан алдастап дарчеге жетти. Ордону эл курчап калган экен. Жөө самсыган эл. Те нары четте эшек минген, атка ункашкан, төө минген көрүнөт. Эл кыйкырып жатты:

— Чы-ык быякка! Бөрүнүн тукуму! Чы-ык быякка, наалаты!..

Насирдин-хан эл эмне үчүн чогулганын, кимди чык деп, кимди сөгүп жатканын түшүндү. Ирең кумсарып, унчукпай карап турду. Ичи гана уйгу-туйгу. Кылар аргасы кайсы? Аскер кайда? Замбирекчи сарбаздар кайда? Тагдыры Миң тукуму менен бир ордо кишилери, бир аз ишенимдүү жигиттер, ордо кыздары гана калган экен. Удайчылар ордонун дарбазасын ичинен бекем дембелеп жаап, кылыч менен, мылтык менен, найза менен көпчүлүктү тосуп турушат. Эмне кылса? Ал ойлонду. Жок, анын кыр көрсөтүүгө эч кубаты жок экен. Көзүнө сызылып жаш келди. «Күнүм бүткөнү ушубу?..» деп арман ойлонду. Бери карады. Эшик ага буйрук күтүп, ылдый бүгүлүп таазим кылды.

Насирдин-хан:

— Орустун элчисине жигит чуркатың...

Эшик ага:

— Эч кимди ордодон чыгарбай жатышат, таксыр. Орустун элчиси да ушинтип идарасына камалып калды...

Насирдин-хан:

— Аскери бар го алардын?!

Эшик ага:

— Атпай жатышат, таксыр!

Насирдин-хан далысынан сокку жегендей онтоп, көзүн жумуп, шалдырай түштү. Анан:

— Ордо кишилерин жыйнаң. Жүктөтүң казынаны...—деп, алсыз күбүрөдү.—Кожон дарбазасына карай жүрөбүз. Жатып ичерлердин бирин тышка түртүп чыгарың. Айтсын калкка!.. Кара жанын сурады десин, кетет десин...

Эшик ага кетенчиктеп чыга жөнөлдү. Насирдин- хан кайра чакырды:

— Кыргыз айымды бери...

— Куп, таксыр...

Насирдин-хан ирең өлүктүн иреңиндей сары тартып, күту учуп, үңкүйүп турду. Оюна эчтеме түшпөй, акылына эчтеме чүргөлбөй койду. Колу титирей баштады. Эч аргасы жок эле. Эгер бир гана аргасы
болсо (!) ушул эшикке камалып келген элди өз колу менен бирден сайып, бирден жарып, канына боёп салар эле. Ошондо да өчү, мооку канбас эле! Тиши кычырады. Өз заарына өзү уугуп, ачуусу менен коркуу аралашып, ал бүткүл денеси менен калчылдай баштады. Өзүн токтото албады.

Эшиктен жаш зайып кирди. Узун бойлуу, кызыл жүздүү. Ак шайы көйнөк, үстүнөн карала кымкап камзол кийген, башында алтын сайма керене, эки билектей кош өрүм чачы толорсугунан ылдый түшүп, күмүш чачбак согончогуна төгүлүп келди. Колунда балтыр бешик баласы бар.

— Арбаңыз, падышам... — деди зайып акырын. Эмнеге чакыртканын күтүп калды.

Насирдин-хан:

— Кыргыз айым...

Зайып:

— Кулагым сизде, падышам...

Насирдин-хан:

— Тартууга келген күң эдиңиз. Эсиңиз менен, көңүлүңүздүн түздүгү менен ордомдун эркеси, ак никелүү зайыбым болдуңуз...—деп зайыпты сынай тиктеди, эмне айтар экен дегендей, а зайып кабагы суз тартып, жер тиктеп турган калыбынан былк

этпей сөз акырын күттү, муну түшүнүп Насирдин-хан башын ийкей сөзүн улады. — Тышта не күн болуп жатат? Мына, төркүндөрүңүз түбүмө жетти, кыргыз айым. Илгертен тоолуктар менен тамыр-сөөк да болуп, минтип жоолашып да келген экенбиз. Мен эле көрбөпмүн мындай күндү?!. — Ал түп атасы Хажы бийди, чоң атасы Шерали-хандын, өз атасы Кудаяр-хандын жолун эстеди. — Эстүүлүк кылың, кыргыз айым. Баланы сактап калың. Алып кетиң тоого, этегиңизге ороп. Акыры, эр жеткенде эси болсо билер ким экенин. Бул дүйнө оомал-төкмөл экен, бир күнү оомат келсе бул бала сиздин бактыңыз болуп, тагаларына дагы таяныч болуп, биздин тукумубуздун баскан жолун басар...

Зайып:

— Падышам, менин төркүндөрүм өз ичинен бирөөнү ак кийизге салып алып келатат дейт ко? Бул чын болсо, бу сийдигиңизди алар асырабас бекен...

Насирдин-хан селейди. Тыштагы чуу күч алды. Бирөө жалбарып, бирөө чаңырып жатты. Насирдин- хандын кулагына чуу кирбей, эси кетип, бөлтөйгөн кара каш баланы тиктеп селейди. Зайып жооп күттү. Насирдин-хан башын ийкеди:

— Энесиз го, кыргыз айым. Сактаңыз баланын жанын...

Зайып:

— Сөзүңүз эки болбосун, падышам, сактайын. Талак кылыңыз. Өз күнүмдү көрөйүн мен дагы. Эркин болоюн.

Насирдин-хан таң калып тиктеди. Зайып көшөрүп жооп күтүп турду. Насирдин-хан:

— Мейли, кыргыз айым, эркин болуңуз. Сизден эң акыркы сурарым ушул ки...

Зайып:

— Ыракмат, падышам. Жети атасы хан болуп эмне тапты?! Кимге пайдасы тийди?! Теги башка, атасы башка дейм, атын башка коём. Жүрөр эл ичинде таман акы, маңдай тери менен күн көрүп...

Насирдин-хандын эки көзү чакчайып кетти. Эрди титиреди. Оозунан сөз чыкпады.

Зайып баланы кош колдоп Насирдин-хандын алдына кармады:

— Падышам, башка аргаңыз болсо, мына өзүңүз билиңиз.

Өзү берки үч катынынан туулган балдарын сактап кетсе да куп кеп. Толгонуп туруп, аталары атайы кылып келген ишти бу да кылып, тоолуктардын арасына бир сийдигин таштагысы келди. Билсе билер тегин, билбесе өзүнө. Аргасыздын иши. Насирдин- хан баланын бешенесинен сылады. Каңырыгы түтөгөндөй болду:

— Кайыр... Канжыгадан көрүшөрбүз...

Зайып ийилип таазим кылды да, баланы бооруна кысып, акырын басып чыгып кетти.

Бул хандын төртүнчү катыны болгон, Сарыбайдын кызы Кундузай эле.

— Эшик ага! Эшик ага! — деп чаңырды Насирдин- хан алдастап. Жооп болгон жок. Ордонун коргонунун ичинен тарсылдап мылтык атыла баштады. Кылыч кырчылдап, бакырган, онтогон үндөр жакын эле жерден угулду. Дарынын, кандын жыты келди. Насирдин-хан келме келтирип, кылычын бир колуна, бир атма орус пистолун бир колуна кармап, калчылдап, бурчка барды. Эшик дүпүрөп жатты.

Лүкүлдөп караулбашы кирип келди:

— Таксыр! Кутурган эл артына сүрүлдү. Ортодон кан төгүлдү.

— Кан? Дагы көбүрөөк! Дагы!! — деп нары кетти, бери кетти Насирдин-хан. — Бирин койбой! Бирин койбой...

Ушул учурда дарчеден ок зып деп кирип, дубалдагы килемге кадала түшүп турду. Тарс! Тарс!

Караулбашы:

— О, таксыр, күч келсе кана?! — деди түтүнү чыга. Насирдин-хан терс бурула берди. Караулбашы кайра лүкүлдөп чыгып кетти.

Эшик ага акактап кирип келди.

Насирдин-хан:

— Казына жүктөлдүбү?

— Жүктөтпөй жатышат, таксыр...

Насирдин-хан онтоп жиберди. Ошол учурда караулбашы кайра жулунуп кирип келди:

— Таксыр! Эл шаардын дарбазасын ачып... Болот- хан...—деди аптыга. Насирдин-хан ага атырылды:

— Жап оозуңду, шүмшүк! — деп атма орус пистолуна кол сермей. — Кайдагы хан?! Селсаяк дебейсиңби? Ууру дебейсиңби?

Караулбашы тике карады:

— Асте кылыңыз, таксыр! Күч кимде болсо, оомат кимде болсо, эл кимде болсо хан ошол!

Насирдин-хан шалдырай түштү. Караулбашынын көзүнөн жаны ачыганда ээсине асылып капканы турган иттин заарын сезди.

— Гм... — деп онтоп жиберди ал, эси эңгиреп, турган ордунда тегеренип, темтеңдеп, — ыя? Казына эмне болот? Ыя?..

Эшик ага ыйлактап колтуктап алды:

— О, жараткан! Жан болуп береби казына?!.

Караулбашы экөөлөп Насирдин-ханды баспас оюна койбой колтуктап алып жөнөштү.

Ошол тогузунчу октябрь күнү Насирдин-хан азгантай ээрчиген кишилери менен ордодон чыкты. Эл жолмо-жол кыйкырып, кесек менен артынан уруп Кокондон айдап салды. Ал эли жок, аскери жок, кол башындай алтыны жок, Кожон шаарындагы атасы Кудаярга барып кошулду.

Экинчи дарбазадан эл жолуна бойро төшөп: — Жаңгер! Жаңгер! — деп кернай, сурнай тартып, шаң, салтанат кылып Исхакты тосуп алды.

III

Исхак акылдуу тандап жанына ордо кишилерин курады. Курама Абдымомун бек катчы наиби, кыдыр-шаа Сулайман удайчы казына башчысы, адигине Өмөр бек датка парваначысы, өз уругу бостондон молдо Муса ынагы, кутлук-сейит Момун эшик агасы болду. Өзгөчө ишенимдүү Абдылла бек Кокон шаарына бек болду. Кыпчак Уали, саруу Бекназар кошундун эки канатына аскербашы болушту. Жалындаган жаш өзүбек Эшматка ордону кайтарган сарбаздардын караулбашы милдети тагылды.

Кокондун ич ара кымкуутунан пайдаланып, Кара- тегин вилаети өз алдынча болуп, беги Райым-шаа өз агасы Музафар-шааны кууп салып, бийликти тартып алган эле. Музафар-шаа Коконго качып келген. Балакатка жеткен сулуу кызы бар экен, ордо жакшылары аны Исхакка ника кыйышты. Ошентип качкын Музафар- шаа да Исхактын ордосуна өтө таасирдүү адам болуп кошулду.

Жаңы өкүмдар хан тукумунун атын жамынбай эле «Исхак-хан» деп өз ысмына мөөр ойдурду. Биринчи күндөн баштап, эски ордонун бектерин куугунтукка алып, колго тийген ханзаадаларды эч аябай көзүн жоюуга киришти.

Бир күнү:

— Өкүмдар, ханзаада агаңыз кармалды.

— И, кимиси?

— Султанмурат бек бахадур! Сизге беткат да, азирети Сагибзаада кожонун ашканасына бекинип калган экен, ошол мааленин[1] эли бутунан сүйрөп чыгышыптыр, капа болбойсузбу, өкүмдар, кантсе да агаңыз?..

— Хи, агам эмей?! Капа болбой анан! Кайда?

Ушул сүйлөшүүдөн соң Султанмурат бекти Исхактын алдына түртүп киргизишти.

Султанмурат бектин иреңи купкуу, көлтөйгөн боюн кайда жашырарын билбей эби жок бүжүрөп, боору титиреп, кызарып эти өсүп кеткен көзүн үлдүрөтүп, ичинен тынымсыз келме келтирип, босогону араң аттады.

Төрдө эки киши отурган экен. Султанмурат бек какалып акырын салам айтты. Тигилер алик алышып, орундарынан тура ызат көрсөтүп калышты. Султанмурат бек жал-жал тиктеди. Бири иреңинде саал чаары бар, узун бойлуу, каңгаал, бүркүт кабак киши. Ал азырак кара сакалы бар эрдин бек кымтып, көзүнөн от жанып, тешип тиктеди. Бири орто бойлуу, буудай өң, мурду саал кочкор тумшуктанган, өңдөгөн теридей сыпаа чалыш киши. Бир ууртун тартып, көзү күлүп, мыскылдап турат. «Кимиси экен?» деген ой кылт этти.

— Келиңиз, аваке...—деп, иреңинде саал чаары бары каршы алды. —Төргө чыгыңыз...

Кол алышып көрүшүштү. Иреңинде чаары бар кишинин сол жагынан орун алды. «Ушул!..» деп, Султанмурат бектин жүрөгү солк этти. Экөбү эки жактан имерип тиктешти. Султанмурат өзүнөн өзү кичинерип, «маймыл көргөнсүп тиктешет да?..» деп, дили ыза болду. Айласы канча? Ого бетер салбырап, нымшып кетти.

— Кандай, саксаламат жүрөсүзбү, аваке?

Султанмурат бек мукактанып, башын ийкегиледи.

«Шүгүр...» деген сөз оозунан араң чыкты. Тигилердин көздөрү чекесине кадалып турат. Сезди. Өйдө карай албады.

[1] М а а л е — махалле, квартал.

— Кенен отура бериңиз! Өз үйүңүз, өлөң төшөгүңүз. Же... менин Алим-хандын авладинен экениме али ишене албай...

Султанмурат бектин эти дүркүрөп кетти. Мурдун быш-быш тартып, аргасыз копшолуп, «Жо...» деп, жарым ооз үнү кыңырылды. Берки сыпаа жигит:

— Самаркандын дуванасы кайда? — деп суроо кошту. Султанмурат бектин өлөр жерине тийди. Суроо дагы жаңырды:

— Сиз өзүңүз, ханзаада, колунан жетелеп, элге көргөзүп жүрдүңүз го?

Султанмурат бек мурдун тарта албай калды. «Өлөт деген ушубу? Өлөт деген ушубу?..» деп, башына да, тилине да эчтеме кирбей, кар-кар тери кетти. Бууну бошоду. Тиктеп отуруп, кейигендей, табалагандай башын ийкей:

— Мейли, билбеген адам уу ичет, эми айтыңызчы, аваке, Алим-хандын авлади кимибиз? — деди бүркүт кабагы. — Сиз билесиз, ачык айтып бериңизчи, мына бу Абдылла бек «Сен эмессиң» деп, мага ишенбей жатат го?..

Бирин бири жымыйып тиктешип коюшту. Султанмурат бек тигинин этегине тоон кылып:

— Э, менде эмне күнөө?!. Кыл дегенин кылдым да!.. Айт дегенин айттым да!..—деп калтырап, бүк түштү. — Сиз экенсиз Алим-хандын чын авлади! Сиз экенсиз элдин эгеси... Жан соога!.. Кызмат көрсөтөйүн. Отуңуз менен кирип, күлүңүз менен чыгайын.

— Өйдө болуңуз, — деди Исхак эки колдоп акырегинен сүйөй, — о жарыктык, сиздин жаныңызга кастык ойлогон ким?! Өйдө болуңуз.

Дасторкон келди.

Эми жанынан үмүт кылып, иреңине кызылы чыгып, делбиреп калган Султанмурат бекке Исхак серп таштады:

— Мага караганда сизге көбүрөөк белгилүү, аваке, азрети Кудаяр өз элин жоодой аңдыды, кек куушуп, өлкөнүн таркин кетирди, эң акыры эмне кылды, акпашага алдатып жиберди.

Султанмурат бек кошомат уруп, башын ийкегиледи.

— Эл үчүн, өлкө үчүн төрт жылы бел чечпей кармашып келдик. Мына, ордо, эки тизгин бир чылбыр колубузга өттү. Эми эмне кылабыз? Толо аяк ашын, аргымак атынын терин, азамат уулдарынын канын аябай, бизди туу кылып көтөргөн каралай көз элге эмне жыргал бере алабыз? Канткенде эл көңүлү ыраазы болот? Сиз экөбүз, ушуну ойлонушубуз зарыл...

Бул сөздү угуп отуруп, Султанмурат бек «Ыя?.. чын эле кайран бахадур Алим-хандын абладиби?.. Ал эмес дегендер ортодогу кутумдар окшойт го?..» деп, башы кеңгиреп, кече күнкү өзүнө азыр ишенбей, же бу сөздүн жүйөсүнө ишенбей коё албай, ою эки анжы болду. Көз алдына фон Кауфман, Атакул баатыр- башы келди. Азыр жанында болсо: «Мына буга окшогондор бузуп жүрөт ортону!» деп, көрсөтө берет эле, кармап берет эле. Жүрөгү дүкүлдөдү. Кыялында баатырбашы аны беттен алып: «А сизчи?! Жарым пашанын алдында, көп элдин алдында (?) сиз эмне дедиңиз эле?!» деп, шилекейин чачыратып сөгүп коё берди. Султанмурат бек шалдырады. Абтабачы жигит сунган чайды чала кармап, колуна жаба төгүп алды. Исхактын «А... зыяны жок...» деген жумшак үнүн укту. «Ырыскым түгөнүп баратабы?..» деп, жаман жоруп, ичи сыйрылды. Ал Исхактын «кеңешкен» сөзүн унутуп калды.

Абдылла бек мыйыгынан күлүп отурду. Исхактын иреңи сур тартты. «Хи, мына Миң тукуму... Эки сөздүн башын бириктире албайт. Өлүмдү тике карап туруп бере албайт.

Дүнүйөгө устун болгусу келеби, ыя, булардын?! Бир кишиге пайдасы тийбеген кырс, тытынган ач көз, уялаш иттей да ынтымак күтө алышпайт. Ушуларбы өлкөнүн туткасы, ушуларбы көп жылдар бою элдин табынган кожолору?!» — деп таң калып отурду.

Султанмурат бек терин жеңи менен аарчыды.

Исхак:

— Эс аласызбы, ава? — деди суз. —Бул дүйнөнүн көйүнөн чарчадыңызбы?..

Көлтөйгөн Султанмурат бек мурдун тартты. Же баш ийкерин, же баш чайкарын билбей, кирпиги араң ирмелип кыңырылды. Эшик ага Момун тура келип, ага кымкап тон жапты.

— Ийиниңиз күбанып чыксын, бек ага...—деди Исхак, бир ууртун тартып жымыйып, суук тиктеп. Султанмурат бек аны байкаган жок, жетине албай, каңырыгы түтөп:

— Ырақмат... Бул дүйнөнүн жыргалын көр...— деп, андан нары эмне кыларын, эмне дерин билбей, «Ичер суум бар окшойт?!» деп, тирүү калышына ишеним сызылып келип, эти ысып кетти.

Исхак башын чайкады: «Тигини! Жыргалдан башка самаары, тилери жок булардын?! Карачы, өкүмдар болуу өз жыргалын көздөө деп билишет!» деп иреңи түктөйдү.

Султанмурат бек ордунан күбанып турду. Улам- улам таазим кылып коштошуп, ушул жерден чыкканча шашып, күдүңдөп жөнөп калды. Эрдин бек кымтып, мелтейип тиктеп, Исхак башын ийкеди:

— Узатып койгула...

Бул өлүмгө кыйган буйрук болучу. «Күндүн көзүн көргөн суукка тоңбойт, хандын көзүн көргөн арам өлбөйт» дечү эле го? Абдылла бек кыя тиктеп калды. Исхак:

— Чириген жыгач, — деп, колунун учун терс шилтеп койду, — устун болбойт, отунга да жарабайт...

Султанмурат бек эртеси күнкү таңды көргөн жок.

Атакул баатырбашы колго түштү.

Эшикке келгенде Атакул баатырбашы мууну титиреп, муздак тер кетип, бирок кирбеске айласы жок, босогодон араң аттады. Мурдагы үзөңгү жолдоштор көп го, ошолордун көзүнчө теримди тескери сыйрытат го деп ойлоду. Исхак өзү жалгыз экен. Күтүп отурган сыяктуу.

Атакул:

— Ассалому алейкум...—деп, үнү каргылданып араң салам айтты.

Исхак кашын көтөрүп тиктеп калды. Чаар иреңи бир күр сурданып, эрди бек кымтылып, көзү кайнап, атылып тура кала тургандай октолду. Атакул өзүнөн өзү кичинерип, аны сайын куту учуп, же жүгүрүп барып этегине жыгыларын, же кайрат кылып өз боюн түз тутарын билбей эсинен танып салбырады.

— И, Маргалаңдын беги! Кел, кел... —деди Исхак. Үнүнөн кекээр угулду. Атакул энтигип кетти. «Таксыр... Таксыр...» деди ою алдастай. Бирок, алдастаганы оозунан чыккан жок, эриндери алсыз кыбырады. Исхак колунун учун акырын жаңсап, отур дегендей ишара кылды. Атакул леп чөк түшүп, шалдырап тагдырына баш салды.

Аны алып кирген Бекназар арттан келип карап турду.

Исхак салбыраган Атакулду имерип тиктей отуруп, өзүнчө кайгырып, өзүнчө ийкегиледи. Атакул башын көтөрө албады.

— Мени Абдырахмандын удайчылары кармаганда сен жанымда белең, Атакул? — деп сурады Исхак. Атакул былк эткен жок. Исхак атайын чукулады:

— Нары карап кеттиңби ошондо? Далыңды эле бир көрүп калдым эле!

Атакул салбырап башын ийкеди. Ушундан соң Исхактын каны кызып, ушу азыр Атакулду тирилей жечүдөй ызырынып, өзүн токтото албай, калчылдап обдулду:

— Чыккынчы! Канча төлөдү Абдырахман сага? Саткын! —деп чаңырды, ордунан тура калып, Атакулдун артына өтүп тооруп басты. — Өзүң айт! Кана, өзүң айтчы, кызыталак, туз урган, сени саткын дебей эмне дейм? Саткын эмей, чыккынчы эмей эмнесиң?!

Атакул улам эти дүр-р этип, биртке чыйралып, күнөөнү моюндап, ажалын да моюндап, башын ийкей отуруп:

— Шайтан азгырып... Кудай уруп...—деп жан аргасы айтты.

Исхак ого бетер чарт жарылып кетти:

— Сен мансапкор, оңой мансап таап кеткиң келген! Миң тукумунан ыракмат алып, дөөлөт алып кеткиң келген!

Атакул кут эте албады. Исхак кайра ордуна барып, демиккени басылбай, өкүнүч, ой толгоо басып отуруп калды. Бир убакта соолугуп:

— Кана, эми жазаңды өзүң айт... —деди ал. Эмне дейт? Атакулдун дени өлүп кетти.

— И?..

Атакул акырын башын көтөрүп, телмирип тиктеп, акырын кайра жер тиктеди:

— Өлүм...

Исхак шалдырап отуруп калды. Бекназар да унчукпады. А Атакуп ичтен чыйралып, акылына келип, эшикке түртүп чыгарууну гана күттү. Тиктеген жок, жансоога сураган жок. Исхак шалдырап отуруп:

— О, атаңдын көрү, көп жолду бирге бастык эле, көп сууну бирге кечтик эле, теңтуш элек, тилектеш элек...—деди ачык муңкана, — сени өлүмгө берүү ушу бизге жеңилби?.. Бирак, сен чыккынчысың, сага өлүм...

Өлүмдүн актыгын эми мойнуна алып, андан кутулбасына көзү жетип калган Атакул селт этпеди.

Исхак:

— Кечире албайбыз! Өзүң бетиңе жугузган кара тагыңды өзүң гана жууйсуң, Атакул...

Атакул бир ууртун тартып, кайгылуу жылмайды. «Кара тагымды кызыл каным менен жууйм го?» деген ой жүрөгүн сыдырып өттү. Исхак иреңин тиктеп, иреңинен ичин аңтарып отурду.

— Уктуңбу, Атакул? Өзүң бетиңе жугузган кара тагыңды өзүң жууйсуң. Ак кызматың менен жууйсуң!

Атакул селт карады. Исхак жүзү муздак мелтейип, дагы бир сыр чыгарып, эки көзү тереңдеп жылтылдап турган экен. Кайсынысына ишенерин билбей, оозун жарым ачкан бойдон нестейип туруп калды Атакул. Исхак башын ийкеди:

— Эми адал ниетиң, ак кызматың менен...

Атакул эми шалдырады. Бир кездеги үзөңгү кагышып бирге жүргөн кездери эсине түшүп, көңүлү агарып, бала сыяктуу каңырыгы түтөдү.

— Исхак! Айт ачыгын, кандай кызматым менен жууймун? — деди ал абдула. Исхак анын көзүн тиктеди:

— Ачыгын айтайынбы?

— Айт, ачыгын айт...

Исхак:

—Сени Маргаланга жарым паша бек койгон а?

Атакул башын ийкеди:

— Мейли, Маргаланга бек бойдон кал, —деди Исхак сынай тиктей, — эми ошол ашналыкты, ошол алаканы улантасың, жакшыртасың...

Атакул жутунуп алды.

— Ишенип кой. Жарымпаша менен биздин ортобузга жүрүп бер. Ушуга жарасаң, кара тагыңды жууганың гана эмес, өз элиңе, өз өлкөңө теңдешсиз кызмат көрсөткөнүң болот. Уктуңбу?

— Уктум, таксыр! — деп жиберди Атакул. Исхак тирмейип тиктеп, имерип тиктеп токтоло калды. Мунун чыны экенин, же мазагы экенин ажырата албай, Атакул кайра шалдырады.

— Кокус, батырбашы, колдон чыгып кеттим деп...

— Каным менен! Анда каным менен...—деп жиберди Атакул. Исхак кумсарып тиктеп, башын ийкеди:

— Жакшылап ойлон, жаныңа бизден киши албайсың, өзүң барасың, өзүңдүн сөзүң кылып айтасың. Биз орус менен урушпайбыз, муну сен жакшы билесиң. Чатагыбыз ордо эле, мына ордо бизге өттү. Эми биз менен сүйлөшсүн жарымпаша. Өлкөнүн ээси биз. Сенин вазийфаң ушул, батырбашы, биз менен алакага, ымга келүүгө ийгер. Өлгөнү үчүн алым төлөйлү, колго түшкөн орустардын бир тал чачына зыян кылбай кайра өткөрүп берели. Өзүң баштап алып бар, мына ошону, өзүңдүн Маргалandагы бектигиң жарымпашанын сөзү эки болбой али сакталып турганын, уктуңбу, батырбашы, күбө кыл...

— Исхак, — деди Атакул шалдырай, — өнбөс доого жумшадың...

* * *

Эки сарбаз ортого алып, туткун унтер-офицерди айдап келатты. Эл жардап карашат. Бири «каапырдын жүзүн көрбөй өлөйүн» деп, тескери бурулуп туруп калып жатты. Бири мойнун созуп жүткүнүп «Өй, орус деле адамга окшош турбайбы?» дегендей, кызыгып карап жатты.

Туткун иреңи купкуу, тагдырына көнгөн, чарчаңкы кадам шилтейт, эки жакты карабайт, эчтемеге кызыкпайт.

Кызыл кымкап тон кийген, башына чымкый көк селде оронгон, бөдөнөнүн күйругундай чукчуйган, ак сакалдуу кишинин алдына алып келишти. «Пулатхан өзү окшойт» деп ойлоду унтер-офицер кадала тиктеп. Тиги көзүнүн кыйыгын салды. Колунда ак пияла. Эрмектеп чай ууртап отурган эле. Этегирек килемдин четинде иреңи жездей, мурду чоң сары киши отурду. Унтер- офицердин жүрөгү солк эте түштү. «Оруспу?» деген ой кетти. Жылуу тиктеп, ага сөөлөттүү адам жай ооз кыбыратып бирдеме деди. Орус иреңденген:

— Ысмың ким дейт, —деп которду. «Каргыш тийген крешин...» деди унтер-офицер ичинен, —пайдасы болсо шайтанга да кызмат кылып кете бересиң!.. Тилмеч суроону кайталады. Унтер-офицер:

— Данил...—деди жай. Тигилер бирдеме деп, өзүлөрүнчө кобурашып калышты.

Жолдо араба сынып, аны оңдоп кете коём деп, Данил отряддан калып калган эле. Эч ким көрүнгөн эмес. Эми арабаны оңдоп жөнөгөндө алды-артынан көп караан чыкты. Жай эл өңдүү, куралдары жок болучу. Жакын келгенде кыжылдап кыйкырып калышты. «Жарымпаша!», «Жарымпаша!» деген сөздөрдү ажыратты Данил. «Тапкан экен жарымпашаны?!» деп күлүп койду ал. Чукул келип он чакты адам чап салып киришти. Данил ок чыгарды. Бир киши бакырып жыгылды. Ошондо туштуштан ызылдап кыйкырышып, ок тийгенине, өлгөнүнө карабай жабылып, акыры аны арабадан сүйрөп түшүрүштү. Ошол жерден өзүлөрү өлтүрүп жибериштен коркушту окшойт, көпкө кажылдашкан соң, колу-бутун байлап, өзүнүн арабасына салып Маргаланга апкелип беришти. «Ок чыгарбасам да болот беле?» деп, өкүнүп отурду.

Сөөлөттүү адам огобетер жүзү жылуу тартып, башын ийкей отуруп Данилге көп бирдемелерди айтты. Данил тилмечти карады. Тилмеч:

— Бул адам улуу наиб, баатыр Пулат-хандын жакын адамы, катчысы,—деп баштады, бирдемеге көндүрчүдөй ийкем менен, — айтканы айткан болот, өлкөнүн Пулат-хандан кийинки экинчи адамы атактуу Абдымомун бек...

Данил таңыркап тиктеди. «Хан өзү эмес турбайбы» деп, көңүлү толбоду. Бу каргыш тийген бунтчулардын башчысынын мүйүзүн көрмөк эле. Тилмеч күңкүлдөп сүйлөдү:

— Данил, карагым, улуу наиб сени мусулман динине кирсин дейт...

Данил селт карады. Тилмеч башын ийкеди:

— Мусулман динине кирсин дейт. Динге кирсе, жаны калат, жаны түгүл үстүнө үй, астына ат кылып берем дейт, сулуу кыз тандап үйлөнтөм дейт, өзүмө бала этем дейт...

Данил башын чайкады. Тиги сөөлөттүү адамдын жүзүндөгү ырайым бирпаста жок болуп, куду ыркырап турган илбирс өңдөнүп, кичинекей сары көзү ойноп, Данилге кадалды. Үмүтү алдап, дагы күтүп, унчукпай турду.

— Эсиңе кел, Данил, — деди тилмеч түшүндүрүп, — бөөдө өлүп алганда эмне чыкты?! Ойлон. Ойлонуп туруп жооп бер, Данил...

— Эмнени ойлоноюн, — деди Данил ирең кубарып, эрегише кашкөйлөнүп, — энем тууп, кайсы динге чокундурган болсо, мен ошол динимде өлөм!

Тилмеч:

— Энең чокундурган динимде калам деп өлгөндөн көрө, алдыңда турган мусулман динине кирип, тирүү калган жаманбы? Үстүңө үй, алдыңа ат, сулуу кыз...

Данил тилмечти кагып салды:

— Сага бердим аларды! Көр дүйнөнү сен ал.

Тилмеч сүйлөй албай калды. Сөөлөттүү адам андан бирдеме деп сурады. Тилмеч бир гана ооз сөз айтты. Сыягы «көнбөйт» деди окшойт. Сөөлөттүү адам ордунан атып туруп чаңк этип кыйкырды. Нары жактан кызыл кийим кийген сарбаз жүгүрүп келип эки колун боорына алды. Эки-үч сөз ыргытты. Сарбаз кайра чуркады.

— Бекер кылдың, Данил...—деди тилмеч башын чайкап. — Бекер кылдың. Диндин эмне кереги бар сага? Жаныңды сактабай...

— Сен сакта жаныңды. Дүнүйөгө устун болосуң!— деп кер сүйлөдү Данил.

Сөөлөттүү адам дагы бирдеме деп чарк этти. Эки сарбаз Данилди түртүп ордунан тургузуп, коргондон сыртка айдап жөнөштү.

Эки колун артына байлап, дубалдын түбүнө жалгыз коюп коюшту. Аңгыча жыйырма чакты сарбаз чубап келди. Баарынын колунда милтелүү мылтык. Онбашы сарбаздын

айтуусу боюнча мылтыктарынын милтесине чакмак менен от коё башташты. «Өлтүрүшөт экен...» деп ойлоду Данил. Ыргылжың ойлор башын каңгытты. «Эки өлбөйсүң, бир өлүмдөн качып кутулбайсың!» деп акыл токтотту.

Кыйла убакыттан соң жайма-жай көйкөлө басып, жанагы сөөлөттүү адам келди. Жанында дагы эки кымкап тондуу жүрөт. Ал келип, кобурап беркилерге сөз айтты. Беркилер баштарын чайкап, Данилди чекчейип тиктешип, кабактары жаман, наалат айтып жаткандай болушту. Сөөлөттүү адам тилмечке бирдеме буйруду.

— Данил, — деди тилмеч өкүнүчтүү, — айтканына көнсөңчү кургур...

Данил башын чайкады. Тигилер дуу этишип, нааразы үн салышты. Тилмеч дагы:

— Эң акыркы жолу сунуш кылды. Данил, же азыр өлтүрүлөсүң...

Данил башын өйдө көтөрүп, эргип кыйкырды:

— Уктуңарбы, мыкаачылар! Уктуңарбы, мен энем тууп, кайсы динге чокундурган болсо, ошол динимде өлөм, уктуңарбы, каргыш тийгирлер?! — деп оштонду.

Сөөлөттүү адам тири жегидей болуп, тирмейип тиктеп, анан бирдеме деп акырын сүйлөдү да, колун кескин шилтеп буйрук кылгандай болду.

Сарбаздар баары тегиз шыкаалап калышты. Онбашы сарбаз чаңк этти. Анын ачуу үнү менен кошо дүңгүр этип жыйырма мылтык бир атылды. Данил кыйкырышка үлгүргөн жок. Түтүн каптады. Көк түтүн улам коюуланып, алдында турган караандар теңселип, күүгүмдөнүп, көзүнө эчтеме көрүнбөй калды. Ал андан наркысын сезген жок. Бүк түшүп жыгылды.

Сөөлөттүү адам жүзүн үйрүп, тез бурулуп басып кетти.

Бул окуя Исхакка дароо жетти.

Шашылыш мажлис чогулду. Бектер, саркерлер диванханага келе башташты. Акырын салам айтышып, баш ийкеп учурашышып, алдыртан көз менен сыр алышып, кандай шашылыш маслахат экенин иликтешип турушту. Эч ким билбейт экен. Ар кимиси өзүнчө ой жооруп күтүштү.

Эшиктен Исхак кирди. Баары дуу туруп, таазим кылышты. Чаар иреңи ого бетер карасур тартып, күдүрөйүп, кабагына кар жаап келди. Коштой келген Бекназар баатыр куралдуу удайчыларын улага ченге токтотуп, өзү да босогого туруп калды. Эмне болуп кетти? Эшикти эмне үчүн тостурду? Мажлиске чогулган жакшылардын жүрөгүнө кооп кирди. Бирок, эч ким коркунучту өзүнө албады.

— Ассалому алейкум, жакшылар...—деп салам айтты Исхак, ички каары билинип, үнү калчылдап чыкты.

Жамырап алик алышты. Тактын оң жагында улуу наиб Абдымомун бек, сол жагында Өмөрбек датка турган эле. Исхак тактын жанына барып, отурбай, чогулган жакшыларын бир сыдырып тиктеди. Сөздү эмнеден баштарын таппай токтоло калды. Ордо эрежеси боюнча алыстан келип, каймана кылып, ортого саласал кылуу керек беле? Анын андай салтанатка табы жок, дили кыра болучу. Ал ички каарын беките албады. Жымырылып турган Абдымомун бекти атып тиктеди:

— Бек...

— Лаббай...—деди Абдымомун бек леп эте.

— Канча сооп иштедиңиз бүгүн о дүйнөңүз үчүн?

Абдымомун бек түшүнбөй, кичинекей сары көздөрү диртилдеп, эмне жооп айтарын билбей, өкүмдардын иреңинин сурунан жалтанып бүжүрөдү:

— А кудай жолунда жүргөн адам эмеспизби... Беш ирекет намазыбыз, кайырыбыз, садакабыз...

— Бир капырды мусулман кылса, өзү гана эмес, жети атасына сооп, ага дозок оту арам, таңгы маашүр кезинде пайгамбардын шапаатын токтоосуз алат. Жакшы эле аракет кылган экенсиз. Кызыталак капыр Данил көнбөй өлүп кете бердиби? Аттиң, өмүрүнчө элдин акысын жеп дозокко кеткен жети атаңызды саал жерден бейишке тартып чыгарып коё албай калыпсыз да, бек?!.

Дароо түшүнүштү. Абдымомун бектин сооп издегени Исхакка жакпай калган экен. Эч кимиси кут этпей, бул кагылыштын аягы эмне менен бүтөрүн мелтейип күтүп калышты. Абдымомун бек кубарып, бир аз ыза болуп, көмөк сурагандай эки жакты жал- жал тиктеди:

— Эми, өкүмдар... баарыбыз мусулман баласы эмеспизби...—деп, шарият жобосуна таянды.

— Сиз мусулман баласы эмессиз! Сиз шайтансыз!! — деп чаңырып жиберди Исхак. Абдымомун бек селт эте тушту. Кубарып турган иреңи кыпкызыл болуп кетти. Уккан кулагына ишенбей, андан наркы сөздү укпай, эси эңгиреди. Исхак такка отура калды. Колун кезеп, зиркилдеп кайра турду:

— Сиз бул өлкөнүн баласы кылбай турган, мусулман баласы кылбай турган кастыкты кылдыңыз! Уктуңузбу, сиз шайтан гана кыла турган ишти кылдыңыз! Сиз бизге карай акканы турган дөңиздин тосмосун жырдыңыз. Бизди карай секирүүгө шылтоо гана таппай турган жолборсо шылтоо таап бердиңиз...—деди, андан нары токтоно албай, эки көзүнө кан толуп, сөгүп кирди. —Кара шайтан! Тыңчы! Чыккынчы!..

Тургандар турган жеринде катты. Абдымомун бек шалбырап тердеп кетти. Же кайрат кыла албады, же күнөөсүн күнөө деп моюндашка жарабады.

Исхак энтигип, бир кара буусу чыгып, соолуга калды.

— Кана, ушул акмакчылыгыңыздан соң өзүңүз айтыңызчы, шайтан эмей, ыя, кара шайтан эмей эмнесиз?!. —деп кайгылуу күңкүлдөдү.

Абдымомун бек актана турган өңдөнүп, баш көтөрдү эле, Исхак кайта чарт жарылып кетти:

— Кереги жок шылтоонун! Кереги жок эми актануунун, сабылуунун...

Абдымомун бек бүжүрөп кетенчиктеди. Исхак октолуп басты. Абдымомун бектин селдеси чубалып кетти. Ал жыйышка чамасы болбой, эшикти карай кетенчиктеп жөнөдү. Исхак алка жакадан ала тургандай болуп, жулунуп басты:

— Кара шайтан! Тыңчы! Чыккынчы!..

Селдеси төрдөн босогого чейин ийрилип чубалып, Абдымомун бек кабагын түйүп турган Бекназар баатырга барып такалды. Бекназар баатыр кыжыры менен Абдымомун бекти желкесинен ныгыра басып, Исхактын алдына токтотту. Абдымомун бектин көзү булаңгыр тартып, боору титиреп, тумшугу чукчуйган саймалуу көк өтүктү өпмөкчү болду. Исхак жийиркенип бутун тартып алды:

— Ыплас... — Эрдин тиштеп, эки көзү канталап, ойлонуп туруп: — Ха, тузуңузду таттым эле, жаныңыз соога... —деди акырын, анан эшикти карай колун шилтеди. — Чыгып кетиңиз!

Жалаң баш бойдон Абдымомун бек сенделип чыгып кетти.

Эч ким кут этпеди. Баятан берки ачуусу эми кайгыга айланып, шалдырап, эрди кеберсип, жерде жаткан селдени тебелеп, Исхак төрдү көздөй басты...

* * *

Ташкен шаары...

Түркстан генерал-губернаторунун мекемесинин күтүү залында эки гана киши отурду. Кең фойенин оң дубалынын түбүнө жакын коюлган кызыл булгаары капталган чоң дивандын эки учунда, бирине бири далысын салып, месирейип катып, жер тиктеп отурушат. Бири орто жашап калган, ireңи кара сур, кыркма сакал, башында чалма, чалманын оң тарабына таккан хандык жарлыгы бар. Карала кымкап чепкендин ичинен кийген кызыл манат камзолдун төшүндө Россиянын биринчи даража Станислав ордени жаркырайт. Ошол жакасын атайын ачып отургансыйт. Берки киши андан алда канча жаш, ireңи куба, сасирең, оорукчалдай эки көзү киртейип, муңканып отурат.

Генералдын эшиги ачылды. Экөбү тең тура калышты. Коңур кара чачтуу, штабс-капитан мундирин кийген, сулуу, муруттуу ак саргыл жигитти экөбү тең утурлай басышты. Сыягы экөбүнүн иши эки башка өңдүү. Тиктешпейт, ортодо оңолгус кастык, о дүйнөдө да жүз көрүшпөй турган таарыныч сезилет. Кимибизди кабылга чакырар экен деп экөбү тең күтүп тиктеп калышты.

Жаш офицердин мөлтүрөгөн көгүлдүр көзү жазгы булуттай таза да, суз болучу. Күтүүчүлөргө анча көңүл бөлбөй:

— Таксырлар, — деди жадаган өңдүү, — бийик даражалуу жарыктык бүгүн бошобойт экен...

Беркилер жарыша ооз жасап келе жатканда сүйлөтпөй башын ийкеди:

— Айттым. Айттым. Биринчи даража Станислав орденинин кавалери, бийик даражалуу, Кокондун мурдагы ханы Кудаяр, ошондой эле мурдагы хан Насирдин күтүп отурушат дедим.

Беркилердин ындыны өчө түшүштү. Экөбү эки жакка бурулуп, сенделип, кокус бири кетсе бирин кабыл алып жүрбөсүн деп, кызганып, ичтери тарып, кайра дивандын эки бурчуна дагы терс карап отуруп калышты.

Ушул учурда эшиктен Атакул баатырбашы кирди. Фойенин жасалгасын карап, алаңдап келатып, диванда отурган кишилерди анча бейлебей келип, кайдигер кишиге сыпаалык үчүн айтар саламды айтты, саал баш ийкеп, ооз кыбыратып. Кудаяр башын көтөрүп, ал дагы башын акырын ийкеп алик алганда, баатырбашы чоочуп кетти, кетенчиктей берди. Кудаяр кайгылуу жымыйды:

— И, баатыр жигит, жылаан көрдүңбү?..

Атакул баатырбашы Насирдинди да көрдү. Эсине келе калып:

— Хи, — деди ал кыжыр менен, — чага турган жылаан экен десе, тили суурулуп калган сасык жылаандар турбайбы!..

Насирдин ордунан атып турду. Оозу бир жагына кыйшайып, эки көзү чакырайып кетти. Атакул баатырбашы жүлжүйүп тиктеп, мыскылдап бырс күлүп койду:

— Тек ийрилип жат жайыңа. Октолуп койгонун?!

Штабс-капитан кабинеттен чыкты. Марашып турган кишилерди көрүп, бери басты да, Атакул баатырбашыны бутунан башына тиктеди:

— Сиз кимсиз?

Атакул баатырбашы шашып кетип, баш уруп жүгүндү:

— Мен... Урматтуу Төрө... Баатырбашы Атаку мун...

Штабс-капитан тааный койду:

— А-а Маргаландын бегимин деңиз!.. Өзгөрүп кетипсиз го?..

Атакул баатырбашы «Эми, ушинтип... төрө...» дегенден башка эчтеме айта албады. Штабс-капитан токтотпой кабинетти карай баштады:

— Жүрүңүз. Бийик даражалуу жарыктык сизди күтүп отурат...

Кирип баратып, Атакул баатырбашы бир кайрылып, көрдүңөрбү дегендей көкүрөгүн көтөрүп, үч күндөн бери кабыл алынбай жаткан эки ханды тиктеп койду. Кудаяр да, Насирдин да аң таң болуп отуруп кала беришти.

Генерал-адъютант фон Кауфман колунан эч жамандык келбей тургандай жылдыздуу киши. Кең столдун нары жагында, жумшак креслого коомай отуруп, кагаз карап күймөнүп отурган эле. Адъютанты киргенде козголгон жок. Кагазына үңүлө берди. Дубалда тике туруп түшкөн падыша Александр II нин чоң портрети турган. Эч качаң көрбөгөн эле, Атакул бир чаргып тиктеп, андан төмөн столго үңүлүп отурган фон Кауфмандын ыштаган жаргактай кашка башын, ойго чөмүлгөн суз жүзүн көрүп калды.

Адъютант:

— Маргалан беги Атакул баатырбашы...

Губернатор башын акырын көтөрдү. Көзүнүн төбөсү менен мелтейип суз тиктеп, босогодо төбөсү менен тик сайылып баш уруп турган Атакул баатырбашыны көрдү да, каламын столго таштап, иреңин саал жумшартты.

— Ассалому алейкум, улуу төрө... жарымпаша... —деп үнү дирилдеп салам айтты Атакул баатырбашы. Алик ордуна:

— Бери жакын келиңиз, — деди фон Кауфман.

Түркстан генерал-губернатору баатырбашыны жылуу кабыл алды. Кудаяр да, Насирдин да оюндан чыкты. Эми губернатор кимге таянат? Күчүк да болсо, өстүрүп ит кылып, мына ушул Атакул өңдөнгөн ийкемдүү адамдарды колго алуу керек эле. Губернаторго ордону талашууга укук болуп бере албаса да, көтөрүлүштү өз ичинен ыдыратып, өз ичинен былгытып, ынтымагын кетирүүгө булар жарап беришет. Бул элдин кимиси гана болбосун, көтөрөм десең, алына, акылына карабай көтөрүлөм дей берет, ан үчүн баарына кайыл, ан үчүн баарына көзүн жумат, от кеч десең от кечет, сууга чөк десең сууга чөгөт. Атакул ким? Темтейген бир айбан. А Маргаланга бек бол десең, акылдап жүгүрдү. Мурунку тагдыры кан менен кошулган үзөңгүлөштөрүн сатты. Былк эткен жаңылыкты, дүрт эткен кооптуу жагдайды күндү күн дебей, түндү түн дебей чаап жеткирип турат. Кудаяр менен Насирдинден кандай айырмасы бар?! Же Кудаяр менен Атакулдун айырмасы канча?! Биринен бири акылдуу эмес, биринен бири терең эмес, баары тайкы, баары тайыз. Супурасы куру болсо да даңкты, кандай болсо да мансапты жакшы көрүшөт.

— Иш кандай? Жакшыбы? А, жакшы болсун. Жалган хан кандай? Сизге тийген жокпу? Тие албайт. Кам көрөбүз. Жакында ал карөзгөй күмжам кылынат. Сиздей баатырлардын көмөгү зарыл. Тилмеч которду.

— Улук төрөм... Таксыр... —деп мукактанып, Атакул жал-жал тиктей калды.

Фон Кауфман баамдап туруп «Жүрөгүн өйүгөн бирдеме бар мында, мейли, кеңири отуруп айтсынчы», деди акырын тилмечке. Тилмеч жубаткан соң, Атакул батынып сүйлөй баштады:

— Жаман ой албагыла, улук төрөм, менде эч кеп жок... Исхак кеп салат, эгер урматтуу улук төрө жарымпаша макул болсо жүз көрүшсөм дейт, орус менен ата-бала

бололу дейт... Ушинтет... Менде эч кеп жок... Чыны ушул ки, Исхак Кудаярга, Кудаярдын тукумуна гана эрегишип чыккан адам. Кудай акы, Исхак элге тынч хан болот, ошон үчүн артынан эл ээрчип жүрбөйбү, Кудаярдан алда канча жакшы хан болот...

Атакул эки көзүнүн тегереги тердеп, тамагы какшып, эми жарымпаша эмне дейт деп, өзөгү карайып, жал-жал тиктеп, өзүнөн өзү күнөөлүү болуп, отуруп калды.

Тилмеч которду. Фон Кауфман эрдин бек кымтып, иреңи былк этпей, томсоруп көпкө тиктеп калды. «Гм? Ууру качан да болсо ууру бойдон калат! Оозуна Исхагы кайра кирип калган турбайбы. Кудаярдан жакшы хан болот? Хи, биз силерди жакшы хандуу болсун деп келип отурган экенбиз го?!» деди ичинен. Ордунан туруп, жай басып, Атакулдун артына өттү. Атакул башын кылычка тоскондой катты. Губернатор анын желкесин тиктеп туруп, кайра нары басты:

— Маргаландын беги,—деп баштады, — эмне, сизди жалган хан кысмакка алып жатабы? Коркпоңуз. Өзүнүн саналуу күнү калды. Бизге анын эч кереги жок. Кереги болсо, дагы хан тукумунан бирөөнүн кереги болуп калар. Тексиздин эч кереги жок.

Тилмеч которду. Эки көзү жалдырап, анда мен эмне кылышым керек дегендей, Атакул оозу жарым ачылып, суроолуу карай берди.

— Сиз эр жүрөк адамсыз, — деп мактады губернатор, — сиздин бизге болгон ак ниетиңизди биз жакшы билебиз, эгер мындан нары да жан үрөп кызмат көрсөтсөңүз, мен го сиздин өтө жакын тамырыңызмын, улуу даражалуу ак паша көңүлдөн жаздым калтырбасына толук ишенип коюңуз, бир шаардын беги эмес, бүткүл Коконго таасирдүү, кадырлуу адам болуп калышыңызга эч шек болбойт...

Тилмеч которду. Атакул эки көзү жалтырап, жутунуп алды. Көңүлүнө ар деме кетти. «Аттиң ай, болсо кана?! Исхактын өзү бийлик деп, даңк деп чаап жүргөндүр?! Өлгөндөн соң бейишиңдин кереги жок...» деп, лабизи өрттөндү. Губернатор так ушуну сезгендей, ач көз күшка кызарган бирдемени көрсөтүп талпынткандай сөздү дагы жылымдатып урду:

— Кудай буйруса, келерки жылдын башында улуу даражалуу ак пашанын туулган күнүн белгилеп, бүткүл Россиядан, колониялардан, дос элдерден, кас элдерден мейман, авазгөй чакырылып, өтө салтанаттуу чоң той өткөрүлөт. Бу селсаяктын тополоңун тез бассак, ошол улуу азем үстүндө улуу даражалуу ак пашанын өзүнө сизди жүз көрүштүрөм го деген үмүттөмүн...

Тилмеч которду. Атакулдун эки көзү чакчайды.

— Кантип тез басабыз? Бу тексизиңер өзүн хан кылып алды. Бүт элиңер, бирди жарым сиздей акылы тетик адамдар калбаса, баары самсып ээрчип алышты. Так ээси хандарыңар атасы баласына тили өтпөй, баласы атасына тили өтпөй, ит менен мышыктай тытышып, бир жаман күпкө ордого ээ боло алышпай куулуп таштадлы. Эмне кылуу керек? Мындай чакта акылды, күчтү мына сизге окшогон азамат адамдар табат. Күн чыгыштын байыркы бир акылманынан: «Жамы өлкөгө, жалпы элге бирдей пайда келтире турган окуя кайсы?» деп сураганда, акылман: «Нары жаман, нары тынчы жок хандын көзүн жоюу» деген экен. Кандай таамай айтылган а?..

Тилмеч которду. Жүрөгү бирдемени сезип, ылдый тиктеп, Атакул шалдырады. Фон Кауфман өзү да бир аз ойлонуп, нары басып, бери басып, Атакулдан көзүн албай тамеки тартты. Жай кыймылынан, ишенимдүү кыймылынан жазбай, креслосуна өттү. Отурбай столдун суурмасын тартып, кайра токтоп, Атакулга карады:

— Сизге тагыла турган бир оор милдет бар, — деди ал сыр тартып тиктеп, — сиз аны аткара аласыз, нары үстүнө жалган хандын өзү менен жолугушуп да калыпсыз, эң сонун, жакындашыңыз, пайдаланыңыз, түбү келип негизги милдетти аткарууга жеңил түшөт. — Суурумадан колжойгон бир атма пистолду алып столдун үстүнө таштады. — Албетте, бул биринчи аракет эмес, эң оболу сөз менен, иш менен узурпатордун каракчыларынын ичин иритесиз, эмне болжолу болсо, эмне максаты болсо бизге тез кабарлап турасыз. Жок, андан эчтеме чыкпасына көз жеткенде, ушул... —Сөөмөйү менен пистолду көрсөттү.

Тилмеч котордu. Түрүнөн эле жаман сөз болуп жатканын Атакул туюп отурган, ордунан тура калды.

Генерал-губернатор пистолду алып, унчукпай Атакулга сунду. Атакул кыйылды. Генерал-губернатор көшөрдү. Атакул жер тиктеп салбырап турган бойдон сенделип келип, пистолго кол сунду.

— Кайрат кайда?! — деп, бир чети көңүлүн көтөрүп, бир чети кекетип, фон Кауфман кабагын түйдү.

Атакул пистолду алды. Фон Кауфман:

— Ташкендин түбүндө Алымкул аталык кантип атылганын уккансызбы?

Атакул башын ийкеди. Фон Кауфмандын көңүлү кадыресе көтөрүлө түштү:

— Эң жакшы!

Атакул баатырбашы коштошуп, салбырап тышка чыкты. Эч жакты карабай чоң эшикке жетти. Кудаяр баласы экөбү дагы эле зарыгып күтүп отурушкан экен. Ал Атакулду ээрчий карап, акырын аския айтып күлдү:_

— Йе... бачага окшоп уйпаланып чыкты го?!

— Бача болуп башынан өткөргөн билбесе... —деди Насирдин жылдыра. Кудаяр кызарып кетти.

Ошол эле күнү Ташкенден чыгып, беш кошчусун ээрчитип, эч ким менен сүйлөшпөй, эч жерге кайрылбай, Атакул баатырбашы жүрүп келатты.

Орус аскерлери күзөткөн кароолканаларга жетти. Фон Кауфмандын өз колу коюлган, печаты басылган документти көрүп, унтер-офицер колун чекесине алып, урмат көрсөтүп өткөрдү.

Артын карабай жүрүп отурду. Кокон сыпайлары тоскон жесекке жетти. Караулбашы анын колунан Исхактын мөөрү басылган күбөлүктү көрүп, эки колун бооруна алып, ийиле таазим кылып, кетенчиктеп жол бошотуп өткөрдү.

Эчтеме анын көңүлүн көтөргөн жок. Жүрөмал аргымактын жалын тиктеп, эч жакты каранбай, жолукканга салам айтып, саламга алик да албай, өз оюна, өз санаасына өзү эзилип келатты.

«Бу жарымпаша, ыя, менден эмнени талап кылып отурат? Мени дили таза адам катары, бек катары көрсө, кудай урган, башка бир татыктуу милдет бермек. Элди бөлүп ал, жигит кура, кан майданда кармашып өл десе, о анда, бир жөн эле. Киши өлтүр дейт! Аяксыз жүргөн бирөө сыяктуу эле, колума курал карматып эле, киши өлтүрүүгө жумшап жатпайбы?! Менин баам ушубу?..» .Атакул эрдин тиштеп, иреңи капкара болуп, бир жагы ыза, бир жагы оор талап аны эзип, көзү жашылданып келатты. Бир кыялы мейли деди. Эртеңки кылар иши көз алдына келе баштады. Тигине ал өзүн көрдү. Исхак турган топко келди. Бир атма пистолду сыйпалады. Мына, эшик төрдөй

жер! Ал ок чыгара албады. Колу калтырады. Жүрөгү түйлады. Ошол учурда Исхак жалт карады. Көзү чекесине кадалды...

Жаман түштөн ойгонуп кутулгандай, жаман оюнан бир силкинип суурулду, жеңилдене калды. «Же жан калар иш болсо экен! Колго түшпөй каламбы?! О, жараткан, мурунку эки тайып, эки жолу бетим кара болгонум азбы? Эмне деген атым калат? Укумдан тукумга Атакул атым кан ичер, элин нанга саткан, куш жеминдей мансапка алмашкан чыккынчы болуп, азазил болуп айтылып өтөт. Менин атымдан өз балам уялар. Менин атымды өз каным сөгөр...»

«Эмнеси коройт жарымпашанын?! Көп болсо, сөөк ыргытып коюп, итче ээрчитип жүргөн, бир арзан баа чыккынчы өлөт экен да. Эмнеси кемийт?! Ок катары пайдаланат. Окту бир мерте атат. Мерчемге тийсе да, тийбесе да октун кеткени ошол, артынан издебейт... Тийип калса набы жарымпашаныкы. Исхакты мертинтет! Түркүн тайпа журттун азыр башын бириктирип турган ыйык тууну кыйып түшүрөт...»

«Эмне деп барам? Жарым пашаны көндүрмөкчү эмес белем? Мурунку кара тагымды ушул ак кызматым менен жуумакчы элем го?! Хи, Исхак да оңойбу?! Болуп калса пайдасы, болбой калса эрте жоктун бири деп, ал дагы ок катары пайдаланып, өлөр жерге камаганын карачы?!» Ирең кумсарды. Танабы кыпчылып, эрдин тиштенди. «Менин баам ушул элеби? Эки жагы тең арзан баа кылыштыбы? Чыккынчынын баасы!» деп күбүрөндү жүрөгү сыйрыла. Ал бир атма пистолду белинен сууруп, жалтыраган кара темирди имерип тиктеди. Күрсүнүп алды. «Өңү ажалдай суук... кызыталак...» деди эси эңгирей.

«Жарым пашадан кантип кутулам? Ыйык туу болуп турган адамга кантип кол көтөрөм? Э, баары келип, ноктолуу башка бир өлүм...» Жер сары. Дарак жалаңач. Тоолор суз. Сөөктөн өтүп, шуу-шуу этип, муздак жел сыдырат. Убайым сыяктуу көңүл чөктүрүп, жер, бүт айлана сары.

Ат кошчулар сопоктоп жүрүп, чарчап, өзөктөрү карайып, баатырбашынын эмне үчүн мындай капалуу кайтканына акылдары жетишпей, ар кимиси ар түрдүү жоруп, акырын күбүрөшүп, камчылана-темине жүрүп келатышты.

Тарс! Жигиттер селт эте беришти. Атакул баатырбашы атынан ооп түшүп баратканын баары көрүштү. Эмне болуп кетти? Ооздору жарым ачылып, ок кайдан чыкканын аңдай алышпай, бирпаста коркунуч ороп, эки жакты элтең карашты. Куралга кам урушту. Эчтеме жок. Теребел тыптынч. Жигиттер жарыша чаап жетишти. Бири тизгинин басып тигиндей токтой калган аргымакты кармады. Калгандары аттарынан күбүлүп түшүп баатырбашысын сүйөштү.

Ок так Чыкыйга атылган экен. Бир атма орус пистолдун оозу түтөп жанында жатканын көрүштү...

* * *

Исхак ой басып, башын көтөрбөй, куш жаздыкка чыканактап жатты. Жанында бир сепейген кара абышка отурат. Эчки сакалдуу, кичинекей башына калдайтып ак селде оронгон. Тунарган сары көзү тирмейип өткүр, алакандай куба жүзүнөн нааразылык көрүнөт, кыймылы ишенимдүү, үнү чыйрак.

— Бул эмне?! — деп, абышка титиреңдеп алаканын жая, кейип сүйлөп жатты. — Жакшылыгын көргөн, тузун таткан, көзүңдүн агы менен тең айланып, кызматыңды

кылып отурган адамың эле го?! Же күнөөсү күнөө сыяктуу болсо экен. Бир каапырды өлтүрүп койду деп да, ушунча каар төгөбү, кокуй?!

Исхак эми козголду:

— Бейишке чыкпаса, кызыталак, жети атасы көрүндө өкүрүп жата турбайбы! Жан далбас кылып, биз быякта, жарымпаша менен эптеп сүйлөшө албай, эптеп алакага келе албай жатсак, мунун кылган ишин кара?! Түшүнбөйбү акмак болбосо?!

Абышка укқусу келбей, ичинен кылчылдап:

— Эмне кылсаң да, балам, кудайдын ишине, шариятка каршы жүрбө! — деди абышка. —Мага түгүл, көп мусулманга жаккан жок бул кылыгың. Мусулмандын мусулмандык бир милдети ушул, колунан келсе, бирөө болсо да, кайридинди, адашканды ак жолго үндөп, мусулман коомуна тартуу. Бекти чеки кыпды деш күнөө...

Исхак жаздыктан өйдө болду. Эрди бек кымтылып, кабагы тырышып, саал чаары бар иреңи сурданып, көзү кызарып, абышканы тиктеди. Абышка башын чайкап, дагы эле тилин тартпады:

— Душман сүйдүрүп айтат, тууган күйдүрүп айтат. Мен күйдүрүп айтам, тууганың гана эмес, атаңмын мен сенин...

Исхак:

— Кудай канчоо? — деп сурады.

Абышка нестейип, оозун кымтый албай, «Ой, бу балам акылынан ажыраганбы? Астапурулла! Кудайды экөө деген мусулман эмес. Муну мусулман айтса, шарт динден чыгат. Бул эмне деп отурат?» деп, жалдырап отуруп калды.

Исхак:

— Кудай бирөө. Иса ким? Пайгамбар! Мухаммад ким? Пайгамбар! Орус Иса пайгамбардын үмөтү, биз Мухаммад пайгамбардын үмөтүбүз. Туура айттымбы?

Абышка динден чыгарып кетеби дегендей, мелтейип кооптонуп, башын да ийкебеди. Исхак маани улады:

— Бир кудайдын эки пайгамбарынын жолун бирин бирине каршы коюш чекилик. Ырас, кийинки дин кармайт деген пенделеринин жаңылыштыгы жок эмес. Бирак, мусулман болмок ыклас менен, асте-асте, а өлүм менен коркутуп, кан төгүп, эки жакка эки дүйнө күнөөкөр болмок бир паста го?! Эки жакка тең ынтымак кылыш, азиз дил, таза болуш илазим эмеспи?!

Абышка үтүрөйүп коркту.

— Тоуба кыл! Тоуба кыл...—деп, көзүн алайтып, жакасын сыга карманып, абышка кобурап келме келтирди. Иреңинде кан сөлү калбай, өзүнөн өзү демигип, колу титиреп кетти. Исхактан жүзүн үйрүп, диниме салакасы тиет деп, жаны чыгып корккондой болду. Абышканын түрүн карап отуруп, Исхактын көңүлү оорду:

— Ата, — деди ал акырын, — менин ишиме киришпеңиз, мындан кийин минтип, кадыр салып, арага түшкөндү коюңуз. Келбеңиз алдыма. Жанагы сөз ушул жерде калсын...

Абышка эч жооп айтпай, жүзүн үйрүгөн бойдон, түйтүңдап таарынып, этегин кагынып чыгып кетти. Исхак ичинен дүрт этип кыжыры кайнап, бирок өзүн өзү басып, мелтейип тиктеп кала берди.

Бул абышка Исхактын өз атасы молдо Асан эле. Исхак ордону ээлеген соң, бектер таап келишкен. Кандуу күрөш ичинде көп жылдан бери жүрүп, өзүнүн саясы максаты менен алек болуп, кыял кечип жүрүп, Исхак атасы кайда экенин да унутуп калган эле.

Не кылган менен, теринин жыты тааныш өз ата эмеспи, келгенине кубанган. Бирок абышка көз көрүнөө көөп кетти. Исхакка батыл сүйлөп. Кээде чыргоолонуп, кыял көрсөтүп, тийешеси жок ишке киришет. Муну ыкчылдар пайдалана башташты. Этият боло баштаган эле, бул кечтеги ортого түшкөнүнөн Исхактын андан такыр ичи муздап калды. «Эмне кылам? Бу чала молдо өз атам...» — деп шалдырады.

— Дагы бир календер келип, киргиз деп отурат. Эмне кылайын.

— Кандай календер?

— Билбейм. Сенделген бир чал.

— Киргизчи... Ким экен ал...

Бир аз убакыт өткөн соң Момун алдына салып календерди алып кирди. Кийими жупуну. Өңү жүдөө. Бирок, эч кимден корунбай турган, жалтанбай турган, көзү тик. Исхак бир элтейип тиктеп, боолгоп, ордунан тура калды да:

— Э-э... азирети капызбы?..—деп, көзү жайнап, кучак жая басты. —Жарыктык, кайдан жүрөсүз?..

Кучакташып көрүшүштү. Исхак жадырап кубанып, календердин колунан тоop кылды:

— Келиңиз! Төргө өтүңүз, азирети... —Ал таң калып турган эшикагага колун шилтеди: —Ордобузга кут келди! Чогулсун мында жакшылар, катар туруп кол беришсин азиретиге...

— Э, углум, элден жакшы адам түгүл жакшы мал чыкса аваз кылат, журтка тутка, ордого баш болду деп уктум, мына алдыңдагы тактыңды, башыңа конгон бактыңды көрүп, кабагыңды, пейлиңди сынап кетейин деп келдим... —деди календер улага жакка отурар жерин көздөй.

Исхак улагага отургузбай колтуктап алып төргө килемдин үстүнө куш төшөккө өткөрдү. «Майли, майли, баары бир эмеспи кайда отурса...» деп өзүнчө кобурап, календер чал төргө чыкты.

Бул киши менен Исхак мындайча жолуккан эле.

— Кайда барам дедиң, жакшы жигит?

— Ташкенге, таксыр.

— Салт төө бар. Ошону минип аласыңбы, майли, мусулман баласы эмеспизби?! А киреси кандай болор экен, жакшы жигит?

— Күчүмдү берейин баргынча, таксыр.

— Күчүмдү берейин? Гм... Куп болот, жакшы жигит.' Маргаланга токтойбуз, бул жүктү түшүрүп, аерден башка жүк алабыз, Анжиянга тиебиз, андан да башка жүк алабыз, андан нары Наманган, андан нары Ташкен. Майли, мусулман баласы эмеспизби, жүккө кол кабыш кылып, илешип кете бер, майли...

Исхак ушул сөздөрдү кербенбашы менен азыр сүйлөшүп тургандай угуп, кербенбашынын чекир көзү, коңкойгон кызыл мурду, акы албаган жумушкер өзү келип турганына ошондогу ичинен кубанган түрү көз алдына келди.

Кеч учкан каркыралардай те алыстан илең-салаң ыкшоо чубалып, кербен Сыр-Дария боюнан түндүк багытка беттеп бараткан. Теребел каксоо. Дөңү, жону таздын чокусундай кубарган, кумдуу сайында сейрек жылгын, итсийгек, жаңгыз аяк шоро чөптөн башка көрүнбөйт. «О! О! деп чарчаңкы төөгө дем берген уйкулуу үн, жалпак таман жаныбарлар буйла чойдуруп, көздөрүн жашылдантып, жүгү оору өйдө-ылдыйда «бу- ук...» этип, муңканып коюп, баары бир тегиз, толкун сыяктуу уланышып, жай

маңууда. Күн чычаласы алыстап, ава бир аз салкын тартты. Ар кай жерден ала көлөкө көрүнө баштады.

Мына ушул ээн жерде, чегирткенин канаты күйгөн ысыкта жалгыз жөө жолоочу кетип бараткан. Эч ким көңүл бөлбөй, кырк төөлүү кербен жай ийрилип, чоюлуп өтө берди. «Аса таягынан башка жанында жолдошу, куралы, сүйөгү жок, жер кезген календер окшойт?..» деп ойлоду Исхак, төө үстүнөн ныксырап, төөнүн басыгына термелип келатып. Ал эң арткы төөдө болучу. Жандай бергенде:

— Ассалому алейкум... —деп, акырын салам айтып койду. Календер токтой калып:

— Ва-алейкума ассалам!.. —деп, кыраатына келтире өтө тың алик алды. Исхак анын суусаган үкүдөй акактап, эки көзү жашылданып турганын көрдү. «О-о, илештире кет, азамат!» дейт ко деп турду. Жо, абышка этегин кайра кыстанган, кайрат менен жолуна кайра түшө берди. «Ээн жерде каерге жетер экен байкуш?..» деп, Исхактын боору ачыды. Саал бастыра берип:

— Э, кудайы жолоочу... Келиңиз, учкашып алалы!.. —деди. Календер бир тигилип тиктеп алды да, эч ашыкпай басып келип, унчукпай, ага чейин Исхак чөктүрө салган төөгө тырмышып учкашты да, төө
«бук» деп ынтылып, ордунан туруп басканда, арттан «Кем болбо, углум..» деп, күңк этип бир ооз сөз айтты. Ошол бойдон үн каткан жок, чаалыккан кары адам эмеспи, бир аздан соң Исхактын артына бети менен сүйөнүп, шылкылдап үргүлөй баштады.

Кербен те алдыда бузулган эски капканын оозуна окшоп аңырайып көрүнгөн кууш сайдын оозуна жакындап баратты. Айлана жымжырт.

— Өй! — деп үн салып, көк качырды кекейте тартып, арттагыларды шаштырды кербенбашы. — Тез! Бөлүнбөй тез-тез жүргүлө!

Малайлар «чү, чү» деген болуп, теминген болуп калышты. Жылаан ийнине сойлоп кирип бараткан сыяктуу кербен алды артын көрбөй, арты алдын көрбөй, мүйүштөн мүйүшкө имерилип, кууш сайга кирди. Күн кечтеп, сайдын ичи аны сайын күңүрт тартты. Кыргакта жаткан бүдүрөйгөн таш жол тосуп акмалап жаткан кишинин башына окшоп көрүнөт. Эки жак тар, бир кие чөбү жок, эшилме кызыл чаптуу, айры өркөчтүү төөлөр кейиптенген бирине бири уланышкан жапыз адырмак жер. «Ийри-Сай» дешет. «Ууру-Сай» дешет. Топ каракчы, жалгыздап өңүп баскан ууру мерчем кылган, жеке-жарым киши даап өтө албаган кооптуу жер.

— Өй, чү дегиле!.. —Өй...—дейт кербенбашы, эми үнү басайып. Малайларга жан керек эмеспи? Төөлөрдү шакылдата камчыланып, теминип баратышат. Жүрөктү шуу дедирип, коркунучтуу балбалактап сайрап, жакын эле жерден караң-караң этип байулу сайрап өттү. Төөлөр ыйлагандай «бу-бу.. бу-бу...» деп, муңканып логлошот.

Эми гана Ууру-Сайдын башына чыгарга жакындап, сайдын тумчуктурган караңгысынан суурулуп, кербен нары акчыл шаңга жүткүнүп калган кезде алды жактан, мүйүштүн нары жагынан дүбүрт угулду. Көкүрөк кыйылдаган сыяктуу «гы-ый», «гы-ый» эткен, онтогон үн, будалаган иттин ырылдаганындай туңгуюк, кыжырлуу дабыш жетти. Кербен алды тык токтоду. Арты каптап келип, кээси алдыга сүрдүгүп өтүп, ийриле, жыйрыла калды.

Эки караан тикелешип кармашып жаткандай. Эч ким эчтеме айтпай кербен өзүнен өзү сүрүлүп кайра өз жолуна кайра түштү. Кербенбашынын көк качыры кошкуруп үркүп, «шык-шык» деп, оозун тартып да, теминип да жөнөлдү. Исхак минген боз каймал лепилдеп желди. Жандай беришкенде жолдун алды жагындагы тегизде алышып

жатышкан эки караан ажырашып кеткендей болду. Бири «гы-ый» этип жерге сулап жатып калды. Бири эшик-төрдөй чубалып четке чыга берди. «Карышкыр экен!» деди Исхак. Көк жал карышкыр тигиндейрек барып, тилин жеңдей кылып салаңдатып, акактап, эч качпай, эч тоотпой, соксоюп отуруп алды. Эки көзү жылдыз курттай жылтырайт. Исхактын эти дүрүлдөдү.

— О, бетпак! — деп айбат кылды Исхак. Көк жал карышкыр козголуп да койгон жок. Жерде жаткан «И-и-и..» деп онтоду. Исхак кыйкырып жиберди:

— Ой! Адам экен!

Кербендин алды токтолбоду. Эң акыркы малай гана кайрыла калды. Исхак төөнү чөктүрмөкчү болуп буйланы тез-тез булкту. Тиги карышкырды көрүп турган каймал буулдап, чимирилип, чөкпөй койду. Исхак кишинин башын жөлөдү. Жер майкан. Кишинин ичегиси ийрилип чубалып, карды нары жерде томпоюп жатат. Киши акырын онтоду. Исхак эмне кыларын билбей:

— Эй, кокуй...—деди, оозуна ушу кирди. — Кимсиң? Кокуй...

Киши колу калч-калч этип, карды жок ичин бир сыйпап, тиштенгендей акырын сыздап онтоду:

— Э... Көр оокат...—деди энтиге. — Орокчулук кылып... Ишти бүтүп...

Үстүнө үңүлүп турушкан календер, малай, башын жөлөгөн Исхак дем тартпай угушту. А тигинде оозу кандуу жырткыч жаланып коюп, дагы эле кетпей соксоюп, күтүп отурду.

— Маңдай терим он чейрек буудай болду эле. Аны өз боюм менен тең оро казып... кырман башына көөмп...

Календер жашыгандай:

— О, шордуу кедей...

Тиги чыйралды:

— И-и-и... Калбай эле ээрчип алды. Колумда келтегим бар болучу. Орогум бар болучу. И-и-и... Улам жакындап ыкыс берип чап салды. Келтек менен корундум. Келтегимди тиштеп талашты. Келтек менен уруп жибердим... алдырар күнү жаздырар... тийбей калып, тиштей качты... Алыс алпарып таштап келди. Акыры, орогум да колумдан чыкты. Анан... ушерде экөөбүз качырышып кармаштык... И-и-и... —деп сыздап онтоду. — Гм, о кем дүйнө, мен дагы эр жигитмин деп жүргөн киши элем, кармаштык окшойт бир аш бышым... Эң акыры адамдын шабырты чыкканда, угуп мен... алдырар күнү жаздырар... кылчая бергенимде азуулуу жырткыч алып түштү... жара тартып кетти... И-и-и...

— Кайрат кыл, айланайын... — деди Исхак мууну титирей. —Алып кетебиз!..

Ошол учурда кербендин алдынан кербенбашынын кыйкырыгы чыкты:

— О-о-о! Эмне болду-у? Баскыла дейм о-ой...

Малай дирт дей түштү:

— Ана эми! Тездетели...

Тигинде көркоо жырткыч эки көзүн жылтыратып, дагы эле соксоюп, көшөрүп отурат. Исхак:

— Кана, төөнү чөгөрүп жибер...

Киши акырын сыздап онтоду:

— Мен ыраазымын... — деди. — Мен эми кайда барайын?!. Кайсыл жерде каным төгүлсө жазатым ошол жерде калсын эми. Кудай этимди жырткычка буйруган болсо, мен кайда качып кутулайын?! И-и-и...

— О-о-ой!..—Тыяктан тиринин жанын сууруп, кербенбашы дагы шаштырды.

Кайра чымырканды белем:

— Жол боюнан кара алачык көрүнсө тие өткүлө. Беш бирдей жетим көрүнсө бешенесинен сылай кеткиле... —деп, шордуу пенде сыздап, онтоп, коштошо тургансып, калч-калч эткен алсыз колун өйдө көтөрдү. Исхак анын колун көкүрөгүнө басты, ал эмне дээрин билбей калды:

— О, тууганым ай!.. Сени кантип көрүп туруп таштап кетебиз?! — деди, оозуна ушу кирди.

— Кош... — деди өлүм чылбыры мойнуна түшкөн шордуу, ал эми жашыгандай ээрди калчылдап. — Кош, ак көңүл адам!.. —Бул дүйнөдө ыраазы кыла албайм, тигил дүйнөдө ыраазы кылармын. Чапаным жаткандыр, ошол чапаным менен башымды бек ороп таштап кеткиле. Сураганым ушу... Жырткычтын тиши бейкүнөө жүзүмө тийбесин... И-и-и...

Эми эмне дейт? Исхак шалдырады. Календер муңканып келме айта баштады. Тыяктан тиринин жанын алып кербенбашы ызылдап жатты.

Жан таслим кылып жаткан адамдын ыманы түздөлгөн соң Исхак унчукпай барып, нары жерде тытылып жаткан эски чапанды апкелди да, малай жардамдашып, бир паста анын башын бек ороп салды. «Кош, шор баскан кедей!..» деп, ичинен күбүрөй, эт жүрөгү болкулдап, календер, малай үчөбү төөлөргө тырмышышты. Алар үстүлөрүнө чыгаары менен, бири бирине ыктап ормоңдоп араң турушкан жаныбарлар жерге жукпай лепилдеп жүрүп беришти.

Алар мындай чыгары замат жырткыч жүгүргөнүнчө түшүп, жетери менен кишини өчү бардай бою менен тең көтөрүп, кайра күрс дедире жерге уруп жиберди. «Йы-ый!..» деген бир гана добуш чыкты да дым болду. Канкор жырткыч тумшугун матыра, ныгыра тиштеп, үзүп, жулкуп, лукулдатып жеп кирди...

Бир жагы өз дүйнөсүнөн коркуп, бир жагы ачуусуна өзү туттугуп, көк качырдын үстүндө түйлап турган кербенбашы, Исхак жеткенде эле алдын тосуп сөктү:

— Ой! Ой, энеси талак! Эмне токтойсуң сен?! Ыя, атаңдын абагайы беле ошол?! У энеси талак...

Исхак:

— Кожоюн, адам баласы экен. Карышкыр жара тартып таштаптыр...

Кербенбашы андан бетер ажылдады:

— Йе, өлгөн бирөө экен! Менин эмне тиешем бар?! Ыя, жара тартмактан башын кемирип жатпайбы, менин ишим эмне?! Мунун боорукерлигин. Ой, бул жерде андай талаанын ити эмес адамдын карышкырлары көп жүрөт. Ыя, эмне, мени ушерде талап кетсин деп турасыңбы, энеси талак?! — деди да, Исхактын артындагы бүрүшкөн абышканы көрө сала: — А бу кимиң? — деп чаңырды. —Ой, дагы кимди салпайтып учкаштырып алгансың сен?! Төөнүн белин үзүп...

— Кожоюн, кары киши экен...—деп мукактанды Исхак.

Андан нары сөз укпай:

— Түшур, экөбүн тең! — деп буйруду кербенбашы. Карап турабы, күлтүлдөгөн малайлар Исхак менен календер абышканы заматта төөдөн сүйрөп-сүйрөп түшүрүп ташташты да, боз каймалды логлотуп кубалап жөнөп кетишти.

Исхактын жини эми келип:

— Жо, токто! — деп кербенбашынын алкынган көк качырынын тизгинине чап салды. — Мен оор кызматыңды кылып келатам го?! Ташкенге жетүүгө убада болбоду беле?!

Көк качыр тизгинге жеткирбей чимирилип, куйругун чабыга чабынып, кулагын делдеңдетип ээсин ала качты. Кербенбашы камчысын көрсөтүп:

— Кызмат?! Куураган гана селсаяк, мен сени ээн жерде өлтүртүп, тиги карышкырга кошумча жем кылып кетпегениме ыраазы бол! — деген бойдон кайрылбай кетти. Исхак күйүгүп:

— Кел, өлтүрт! — деп, артынан ташкалып чуркады. Кайдан жетсин?! Көк качыр зыпылдап бирпаста чубашкан төөлөргө жашынып кетти.

Ушунун баарына баятан күлүп карап турган календер абышка:

— Кой, таарынба буга, — деди, — көр дүйнөнүн артынан жүргөн көр пенде турбайбы бечара!.. Кудайга сал. Кудай өзү калыс болот...

— А сени-и!.. — деп соолукту Исхак. — Кантейин, алым жок, кудайга салам. Алым болсо, аргам болсо барбы, бул дүйнөдө эле, өзүм эле эсептешип алат элем!

Абышка:

— Бул көр пендени ошол көр пенделиги үчүн кечирип кой, углум. Эч качан көңүлүңө кир, жаман ой, кек сактаба. Кир, жаман ой, кек өзүңдү бузат, диниңди карайтат. Кечиримдүү бол, ак бол. Өз көңүлүңө жеңил, өз жаныңа жеңил... —деди да, тиги көр дүйнөнүн артынан жүргөн, адамга жардам кылайын деп ойлобогон, сооп иштебеген көр пендеге таба кылгандай, чубалган кербендин артынан күлө карап, күңгүрөнүп эки тизим ыр айтты.

О, көр пенде, көр пенде,
бала калса мал табар,
катын калса эр табар,
а чымын жаның чыркырап,
кайда барып жай табар?!

Этеги жок, жеңи жок,
эндей көйнөк кийерсиң,
эшиги жок, төрү жок, э
эн үйгө кирерсиң...

О, көр пенде, көр пенде,
ошондо айлаң не болор?!.

Эки жолочу жолун улантты. Абышка:

— Бу да кудайдын буйругу, бизди мына бу тоо арасындагы курама элинин тузу тарткан экен, кайрылып эл кыдырып кетебиз да, углум? — деди эч кам санабай. Исхак

көпкө унчуга албады. «Шашып кайда барам?! Ташкенде таятам сагынып отурупбу?!» деп ойлонду. Көңүлүндө макул болду.

Караңгыда бири-бирин жетелеп, кара тутуп, тырп- тырп басышып, тердеп-кургап көпкө жол жүрүштү. Исхак кыйналды. Бүжүрөгөн абышка аны байкап:

— Кайыл бол, баарына, углум,—деп насийкат кылды. — Кейигенде не чыгат?! Жакшылыкка билип умтул, жамандыктан билип кач. Жакшылык алдыңдан тосуп чыкса кокустан келгендей сүйүнбө, жамандык алдыңан бөгөсө кокустан бөгөгөндөй кейибе. Баарына кайыл, баарына таяр бол. Бүгүн жакшылык көрсөң — эртең жамандыгы бар деп бил, бүгүн жамандык көрсөң — эртең жакшылыгы бар деп бил. Бул дүйнө ушундай, жараным, бирде төө мингизет, бирде жөө жүргүзөт...

Эртеси эки календер көп айылга кездешти.

Иттер үрүп чыкты. Четки боз үйдөн кызыл көйнөк жаш зайып эшикке чыгып, «И, дуваналар экен».. деп өзүнчө күбүрөндү да, эч шашпай толукшуй басып, кызыгып карап, «О кет!» деген болду. Иттер басылып калды.

Эшигине жакындаганда календер абышка муңдуу, салттуу коңур добуш салып, жер кезген адатын өтөп, сайрап кирди:

Кетсе деөлөт башыңдан,
келмеги кыйын ал кайтып,
өмүр өтөр бир күнү
кызыл өңдү саргайтып,
чырпыгы сынса талыңдан
чынар болбос ал кайтып,
өткөн өмүр — качкан куш,
аттиң ай,
пөпөлөйсүң эмне айтып?!

Толукшуган жаш зайып, ырды тыңшап, мелтиреп жер тиктеп туруп, көңүлүнө бир маани туура келди окшойт, ачкыл жүзү нурданып, алагар көзү кылайып, «туура» дегендей башын ийкеди да, бутуна жалаң кепич салып чыккан экен, багалеги саймалуу сарала шайы ыштандан ак бакайы жалт-жалт этип, өргөөсүнө кайра кирип, бир нан алып чыкты. Исхак нанды алып көлбөөрүгө салды. Календер зайыпка:

— Кем болбо, кызым, кем болбо...—деп, басмырт кобурап зайыпка бата берди.

Чоң өргөөнүн эшигинен көгала сакал, сыпаа адам эки колун бооруна алып:

— О, азирети... Келиңиз, азирети...—деп, үнү каргылданып, кубанып тосуп алды.

Исхактын ичи жылыды. Отоо ээси бутунун учу менен дикилдеп, өзү эшик ачып, кең өргөөнүн төрүнө өзү төшөк жазып, куш жаздык таштап, жетине албай калды. «Өтө жакшы тааныш экен го. Кудай кааласа, жакшылап эс алып, жакшылап тоюнабыз го эми?!.» деп үй ичин тегерете каранып, көңүлү жайланып отурду.

— Ким элең, жараным? — деп сурап калды календер. Чамгарак ээси этек жакка сыңар тизелей:

— Менин атым Күлбарак, азирети...—деп жооп кылды. — Сизди мындан үч жылы мурун Намангендин базарынан көргөн элем. Мени тааныбайсыз. Көпчүлүктүн ичинде сиздин алтын сөзүңүздү укkан элем. Сизди таанып туруп, тааныmаксан болуп алдыңыздан кыя өтө алабызбы, жарыктык?!. Мына, эшик-төрүм, атайын ат жиберип

чакырып алалбай турган адам өзүңүз келип калыпсыз биздин элге, мархамат, жай мейман болуп, акыл, насият таштап кетиңиз, эл куту...

— Ниетиңизге ыракмат, жараным... —деди календер баш ийкей.

Эшиктен эки өспүрүм кирип келди. Чоочун кишилерди көрүшүп, алдыңкысы оозу бош, тартынып салам айтып, босогого токтоло калышты. Чамгарак ээси көзү жалжылдап, акырын:

— Кол бергиле атаңарга!..—деди. Өспүрүмдөр адеп сакташып, саал ийилип, кош кол берип учурашышты. Календер өспүрүмдөрдүн кабагын тиктеп, ичинен эркелеткендей, жадырап тиктеп, сынап тиктеп:

— А болсун! — деп көңүл билдирди астейдил.— А түзүк, керилген боз жигиттер, а түзүк...

Атасы тиктегенде эле түшүнүшүп, кичиси от жагууга кам уруп, улуусу тышка чыгып, тез эле кыркыла элек багалан кара козуну жетелеп кирди:

— Ушуга бата берип коюңуз, ата... — деп, наристе үн менен календерге кайрылды.

Козуну союуга уруксат батаны беришти. Чамгарак ээси аны сайын кубанып, азыр меймандардын назары түшүп турган баласы үчүн кубанып:

— Тез, кагылайын! Тез жайгарып келе кал...— деп бакылдап сүйлөдү.

Ал түнү чамгарак ээси отун өчүргөн жок. Кубанып, бир чети мактанып, коңшуларын бүт чакырды. Он эки канат кең өргөө ак сакалдуу карыга, элечектүү зайыпка, кыл муруту кылайган боз жигитке, кызыл- тазыл кыздарга толду.

Календер чарчаганын унутуп, келген элди кыдырата тиктеп, «И, булар эт жегени эле келбегендир?! Сөз укканы келип отурушат го?!» деп, чечилип, те алыстан, жүз катмар асрлардын нары жагынан, ак менен каранын, бар менен жоктун чегинен кеп салды. Сөз кыйышкан жерде бир түрмөк рубаи айтты:

Көңүлүбүз чагылгандын отунан,
көз жашыбыз шоро суудан кошулган,
жүргөнүбүз уюлгуган шамалдан,
көнүлүбүз кызыл жолборс камалган
жуурулушуп боз топурак бир жаңкеп,
жаралганбыз аты улук «адам» деп,
аз болуп ичер суву, көрөр күнү,
көп болуп көр оокаттын тирилиги...

— Э, сөз эмес бекен?! — деп коштоду отургандар. — Мына, адам деген ушул!..

Сөз жалгап, календер байыркы өткөн акылмандардан, муштаиддерден маани айтты. «Юсуф ва Зулайха», «Лайли ва Мажнүн» дастанынан үзүп, узак айтты. Тели куш таптап куш кылган, тентиген жыйып журт кылган Эр Манастын сынынан айтты. Эч ким ордунан козголбоду.

Эл эртең менен тарады.

Эки жолочу бир аз чырм этип алышкан соң жолго камынышты. Чамгарак ээси зайыбын тиктеди эле, зайыбы жүк бурчуна даярдап турган эки чапанды алып келди. Чамгарак ээси өзү туруп, эки чапанды эки жолочунун ийнине салды:

— Акылман, үйүмө кут киргендей болду, өтө кубанычтамын, эми жаман да болсо жакшыдай көрүп, ушу арзыбаган чүпүрөктү ийинге салып кетиңиз...

— Э, жараным, чапаныңа эмес ак ниетиңе ыраазыбыз, — деди календер.

Очок ээси менен коштошуп, сыртка чыгышты. Эшикте эки өспүрүм эки келишкен атты сагактап, күтүп турушкан экен. Чамгарак ээси:

— Эми, азирети,—деди саал мукактана,—ушу эки кыл куйрук экен, минип кеткиле. Аз да болсо көптөй көрүп...

Эки ат тең токулуу. Камчылары ээрдин кашында илинип турат. Исхак ичинен сүйүндү. «Ох, бутумдун шору арылган экен, кудай!..» деди ичинен. Календердин жүзүнөн кубануу билинген жок. Ал жакшы адамдын көңүлүн оорутпайын деген ой менен гана башын ийкеди:

— Ниетиңе жараша бол, жараным, ниетиңе жараша бол!..—деп алкады да, көздөрү балбылдаган боз уландарга карап, алакан жайып: —О, айланайын шумкарларым, жаман атанын артынан ээрчибегиле, жакшы атанын изинен жаңылбагыла, аллау акбар!..

Эки календер аттанып жүрүп кетишти.

...Жол боюндагы кара алачыктан өзүнчө шашып бир улгайган зайып чыга калды. Нары сөгөттүн түбүндө дагы эки алачык үрпөйүп турат. Эки көзү чекчейип, келгендерге таң калгансып, зайып бир пас селдейе калды. Кара алачыктын ичинен ыңылдап онтогон үн угулду.

— Арыбаң!..—деп салам айтты календер. Зайып эми эсине келгендей эки жагын каранып:

— И... Келгиле...—деп калды. —Келгиле... Бул үйдө бейсарамжал болуп...

— Оору барбы?

— Жо-о... оору деле жок... —деп, зайып бирдемени айта албай кыңырылды.

— Бир кырсык болуп атабы?

Зайып эми тез-тез сүйлөп:

— Айланайын, бир бечара кедейдин бүлөсү эле, байы да жок үйүдө, эки күндөн бери толгоо тартып эле... Эси кетип жатат... —деп, шыпшынды ыйламсырагандай болуп. —Же... бирдеме салкынын салып атабы?..

— Байы кайда кетти эле?

Зайып алачык жакка кулак салып:

— Көп эле төрөгөн зайып эле, эмне болду билбейм, кыйналып жатат, — деди да сурооого кайдигер жооп кылды: — Көр оокаттын айы эмеспи, айланайындар?! Кургур орокчулук кылып чөлгө кеткен...

Исхактын жүрөгү шуу дей түштү. Заматта көз алдына көк жал карышкыр менен алышып жаткан киши келди. Унчукпай календер аттан түштү.

— Мына, — деди ал, — менин таягымды карматып, өбөктөтүп, өзүң эки колтугунан сүйөп, жардам бериң бечарага.

Зайып календердин аса таягын алып, кара алачыкка кайра кирип кетти. Календер алачыкка сүйөнө отуруп, «Ушунча бина кылган соң, кудай өзүң сакта, кудай, өзүң жолун ач!..» деп, астейдил тилек мунажат кылды. Алачыктын ичинен кыңкыстаган үн угулду. Жанагы зайып, «Ай, Тояна, көзүңдү аччы! Кармачы мына бу таякты. Эшигиңе кызырдай киши келип отуру, Тояна, көзүңдү аччы. Чымырканчы, байкушум...» деп күңкүлдөп жатты. Кыңкыстоо күчөп угулду. «Ии, ошентчи... Өйдө болчу... Кудай дечи, байкушум...» деп жатты зайып. Кыңкыстоо күчөдү, Исхактын жүрөгү сыйрылды. Калч-калч эткен колу менен курсагы жок ич жагын сыйпай, «И-и-и...» деп, жан таслим кылып жаткан

шордуунун сыздап онтогону кулагына кайра угулду. Тилин жеңдей салаңдатып, акактап, эки көзү жылдыз курттай жылтырап, тигиндейректе соксоюп, жылуу канды күтүп отурган жырткыч көзүнө кайра көрүндү. «Ошол шордуунун бүлөсү окшойт ыя?..» деп Исхак аргасыз ойлонуп отурду.

Көп эле убакыт өттү белем, бир убакта «Ыңа- а!..» деп, жаңы көздүн үнү чыкты. Ордуларынан тура калышты. Календер туулуунун шаанисин өтөп кыбыланы карап, эки колу менен эки кулагын кармап:

— Аллау акбар! Аллау акбар, аллау акба-ар!..— деп кубанып үн салды. — О, дагы бир пенде келди жарыктыкка! О, жараткан, өзүң жарыктыкка чыгарган пендеңе өзүң ырыскы бер, бу ою-кыры көп жериңдин боорунан, жакшы-жаманы көп көр пенделериңдин арасынан отурар жай, көрөр күн, ичер суу бөлүп бер. О, кудурети күчтүү бир кудай!..» деп, тилек айтты.

Кара алачыктын ичинде туугузган зайып көпкө күймөндү. Жаңы көздүн киндигин кесип, эткөйнөгүн кийгизип, ороп-чулгап бүтүп, анан оозу жалжайып сүйүнүп тышка чыкты:

— Сүйүнчү! Кырк жылкы...

— А болсун! А болсун... —деп, чөнтөгүнүн түбүнөн бир мири күмүш теңге таап сүйүнчүгө берди.

Кара алачыкка кириштн. Төрөгөн эне төрүндө төшөк оронуп, оозун жоолук менен таңынып отурган экен. Улуу кишилер киргенде абире кылып, кымтынып калды. Календер оң капшытка отурду. Исхак этегине тизе бүктү.

— Кана, эми, айланайындар, атын бирдеме деп коёлу, —деди туугузган зайып. — Ыя, аты Адаш болсунбу? Эптеп көп ичинде адашып эсен жүрсүн...

Календер башын чайкады:

— Баланын атын тилек менен, үмүт менен коюу лазим. Ойго келгендей коё беришке болбойт. Жакшы коюш керек баланын атын. Көп ичинде эптеп эле күн көрүп, адашып эле жүрбөсүн. Көп ичинен өз жолун таап жүрсүн, өз ордун, өз сыйын таап отурсун, бактылуу болсун. Мен ушундай тилек кылдым, кызым. Чүрпөңдүн аты Бакбүбү болсун!

— Оозуңузга май, атаке, айтканыңыз келсин, — деди жаңы көздүн энеси.

Календер жаңы көздүн бетин ачып, жылмайып, көңүл менен тиктеп:

— Бакбүбү! Э, Бакбүбү! Бакбүбү!..—деп үч жолу чакырып койду.

Кара алачыкта Бакбүбүдөн башка да беш бала отурат. Эң улуусу он экиге чыгып калган уул бала экен. Калганы чачтары сексейген бири биринен кичине кыз балдар. Энесин тегеректешип, чөөнүн балдарындай чекирейишип, келген кишилерди чоочуркап тиктеп отурушат.

Исхактын көзү уул балада. Оюна карышкыр үзүп- жулкуп жеп жаткан киши түштү. Исхак:

— И, чоң жигит, атың ким?—деп сурады эркелете. Бала мурдун тартып жер тиктеп:

— Байтууган...—деди мыңк эте. Исхак унчукпай башын ийкегиледи. «Жолдон жетим көрүнсө бешенесинен сылай кеткиле...» деп, ыйламсыраган алсыз үн кулагына кайра угулду. Мууну бошоп, тура калып, «Эсил кайран бир боорум!» деп, өксөп-өкүрүп жибергиси келди. Жүлүнү солкулдап каңырыгы түтөдү.

Каралашкан киндик эне дасторкон жайды. Майга көөлөнгөн талкан, оймо, боорсок кылып жентек койду. Жүгүрүп чыгып, өз алачыгынан меймандарга биртике кымыран да апкелди.

Даамга канагат кылышкан соң, бата берип, календер: —Келчи бери, азамат,—деп уул баланы өзүнө чакырды, бала кыйылып келди эле бешенесинен сылап, эркелетип, камчыны колуна карматты. —Ме, азаматым, эшиктеги ат жаңы көз карындашыңдын көрүндүгү болсун. Минип жүр...

Бала камчыны ала коюп, энеси:

— Өй!.. Кагылайын, атаң тамаша кылса?! — деди эле камчыны леп таштап жиберип, уялып колун бекитти. Календер:

— Э, эмне тамаша кылам, кызым?! Баланы уялтпа. Менин көңүлүмдөн чыкканын алсын. Ме, ала гой, азаматым!

Эки зайып элтейишип, «Кызыр жолугат дечү эле го, ошол кызыр өзүбү?..» дешип, же кубанарды, же коркорду билишпей отуруп калышты. Киндик эне:

— Ал. Ала гой эми, атаң өзү берип аткан соң... — деп, бала менен абышканы алма-телме таңыркап тиктеп турду. Бала камчыны кайра алды.

— Жакшылыктан үмүт үзбөгүлө. Жакшы үмүт менен, жакшы ниет менен жашагыла. Жакшы үмүт жакшы ниет болбогон жерде күнүмдүк өмүр да, ой- санаа да жайсыз, бапасыз коркунучтуу... —деп календер насихат айтып коштошту. Исхак уул баланын бетинен сүйдү. Ооз ачышка жарабады. Оозу ачылса эле «Эсил кайран бир боорум!» деп, өксүп өкүрүп жиберчүдөй абалга такалды да, артын карабай кара алачыктан чыгып кетти.

Календер жолго түшүп калган экен. Исхак өз атынын чылбырын кармап, ал эмне кыларын билбей, жетелеп артынан басты. Ал бара түшүп артын бир карады. Эшикте уул бала таңыркап карап турган. Исхак токтоло калды. Бир аз туруп:

— Эй, Байтууган! — деп кыйкырды. Бала чуркап келди. Эки көзү балбылдап, сурооlу карап токтой калды.

— Байтууган, — деди Исхак, — ме, бул атты да ал, атаң аман келип калса «Бир кыяматтык досуң таштап кетти сага» деп берип кой. Уктуңбу?

Бала бир аз кынжылып, ишене албагандай жал- жал тиктеп, үндөбөй башын ийкеди.

— Ме, эмесе...—деп Исхак аттын чылбырын балага кармата салып, те узап калган календердин артынан салды. —Кой, мен жолдошумдан калбайын...

Жете келгенде:

— А түзүк...—деп койду календер кайрылбай. — Ала билсең бере да бил деген ушу.

Исхак ушул абышканын көлбөөрүн көтөрүп, эл кыдырып, сөзүн угуп, ысык күндө, суук түндө бирге болуп, кокустан тагдыр жолун кошконуна ыраазы, күн артынан күн өткөнүн билбей абышканын өзүндөй болуп, ач калса ачмын деп кейибей, тоюнса тоюндум деп сүйүнбөй, ошол бойдон кеч күзгө дейре ээрчиди. Ал ушул кичинекей абышканын, адамзааданын чоңдугун, кемдигин алаканына салып, бул дүйнөнүн баасын колундагы буюмдай тегеретип айткан акылынын тереңине чөктү, кеңдигине адашты, бийигине башы айланды. Бермет теспедей жылтылдаган рубаилерин, бейттерин, санаттарын, таалим тамсилдерин жаттады. Ушул киши аркылуу ага башка кең дүйнө — акылдын, көрктүн, тазалыктын байманасы ташыган дүйнөсү алдына жайылды. Ушул кишиден Шайх Саади, Кожо Хафиз, Мир Алишер, Күл кожо-акмат

Ясавий аттарын укту. Нечен катмар асрлар мурун алардын оозунан түшкөн асыл маани сөздөрдү ушул киши аркылуу кайра оозуна салып, бал шимүүр шимиген бала сыяктуу ширесине канды.

Бул адам эл ичинде тааныбаган, байкабаган, тааныган алдынан көлдөлөң өтө албаган, анын өз атын айтуу күнөө деп, «Азирети календер капыз!» деп, колдорун бооруна алып урмат кылган, ыйык саналган, оозунан чыкканы, кагазга жазганы элден элге ылакап болуп кеткен акын адам болучу.

Исхак кеч күздө кийими жыртылып, таманы туурулуп, бирок ар кандай ишке акыл бийигинен карап, акыл кеңдигинен сынап, каны коюлуп, ой токтотуп, мүнөз токтотуп, карып Ташкенге келди.

Ошол адам бир кездеги селсаяк жигитти унутпай, анын азыркы акыбалын иликтеп, издеп келип отурганы Исхактын жүрөгүндөгү урматын аны сайын арттырды. Өз атасы чала улама Асандын кыжылдаганына көңүлү чөгүп отурган чагында келип, колтуктан сүйөгөндөй күбат болду.

Жаңы ордонун жакшылары бүт келди. Исхактын дасторкону да пейилине жараша берекелүү болду. Адеби менен даам татып отурушуп, улуу-кичүү бирдей оозун тиктеп, аты, жүрүмү бүт элге даңаза болгон акылмандын кебин угушту. Субхат тереңдеп, элдин, өлкөнүн аз жыргал, көп кууралы, келечеги кеп болуп, ортого таштaлды.

— Э, жакшылар, адамдын баскан жолу келечегине сабак, таалим. Түзү үлгү, кыңыры эскертүү...—деп акылман байыркыдан маани айтты. — Илгери Индостанда Бабыр тукумунан Акбар деген акылман султан өткөн. Ол кезекте Индостанда дини башка, тили, түрү башка көп тайпа эл жашаган. Өлкө атасы султанга өлкөнү бүтүн, элди бирге тутуу зарылдыгы чыккан экен. Ошондо акылман Акбар эң оболу ар динден бирден улама чогултуп, аларга кудай бирөө экени, Муса, Иса, Мухаммад пайгамбар кас эмес экени, пенделердин милдети, адеби, ахлагы жөнүндө маани талаштырган. Кимисиники жөндүү болсо, ийкемдүү болсо, адамзаадага пайдалуу болсо ошону моюнга алууга милдеттендирген. Өзү ар элден бирден зайып алган, балдарын үйлөгөн, бирок өзү астейдил мусулман боло туруп, ал зайыптарды өз динине, өз адатына калтырган, мусулман бол деп кыстаган эмес. Будпарастардын табынган үйүн, испарастардын сыйынган үйүн, мусулмандын мечитин жанаша салдырган. Бирин бирине үйүр алыштырган. Мына ушинетип, акылман султан Акбар чар урук, чар диндүү Индостанды бирге кармаган, эл ичин тынч, өлкөнү улуу мамлекет кылып, келечегин кеңиткен!

Отурган эл дуу-дуу болуп, баштарын ийкеп, мактап калышты:

— О-о!..

— Зап акыл тапкан экен!

— Таппаса Индостанга султан болобу?!

— Шайтандын канаты бу! — деп катуу айтып жиберди бирөө. Исхак жалт карады. Өз атасы молдо Асан экен. Элдин баары аны карап калышты. Эч ким аны кой дей алган жок. Кай бирөө жымырылып Исхакты тиктей берди. Исхак кыпкызыл болуп, жини келип, «Тарт тилиңди!!» деп кыйкырып жибере тургандай октоло бергенде, календер муңайым үн менен:

— Майли, залалы жок, майли...—деп, үрпөйгөн элди тынчтандырды. Молдо Асан калчылдап, эки көзүнүн кычыктары жылтылдап, энтиге сүйлөдү:

— Шариятка сыйбаган кепти уруп отурат бу! Илгерки кайридин өткөн адамдардын таалимин мактап отурат бу! Э, мусулмандар, качан будкана менен ыйык мечит жанаша

болучу эле?! Ыя, качан мусулман баласы дини башка катын менен бир төшөктө жатчу эле! Ушул шариятка сыйган кеп болобу?!

Календер эч ыза болбой, жай отуруп, бир тамсил айтты:

— Илгери бир оронун түбүндө жаткан курбака менен бир бүркүт ашына болуп калган экен. Бүркүт көктү жарып чабыттап жүрүп, бир күнү курбака ашынасына кайрылып, оронун жээгине конуптур. Оронун караңгы, сыз түбүн эңкейип карайт. Курбака «Э, бүркүт ашына, кайларда убара болуп жүрдүң?» деп сурайт. «О, булуттардан нары чыктым, кең ааламды кыдырдым, күнгө жакын бардым, айды бир айланып келдим!» деп шаңшыйт бүркүт. «Э, мен муну сынайынчы!» деп ойлонот курбака, суроо берет: «А түзүк, күнгө жакын барсаң, айды бир айланып келсең, күн канчоо экен?». «Күн бирөө» дейт бүркүт. Курбака «Ай канчоо экен?» деп сурайт. «Ай бирөө» дейт бүркүт. «И, так айтты, көргөнү чын экен» деп ойлонот да курбака: «А жылдыз канчоо экен?» деп сурайт. Бүркүт ашынасына чынын айтат: «Эсептей албадым. Өтө көп экен!» дейт. Ошондо курбака көпкө бакырып, шылдыңдап: «Уа-а! Жалганчы! Алдамчы! Уа-а... Жылдыз бирөө эле! Уа-а!» деп күлүптүр. Кыраан бүркүт бир шаңшып: «Жаткан жериң оронун түбү болсо, сага эки жылдыз көрүнмөк беле?» деп, кайра көккө атылып чыгып кеткен экен...

Отурган эл баары дуу күлүп жиберишти.

Молдо Асан тиртеңдеп, жакасын сыга карманып, өзүнчө күбүрөп тообасын келтирип, ордунан туруп, этегин кагынып чыгып кетти.

Ширин субхат бузулган жок. Дагы тереңдеп, бир заманда эл баккан акылман, жоо тоскон баатыр, алардын иши, кайгысы, кубанычы мисал болуп, өрнөк айтылды.

Календер акылман ошол кездеги адабий түрки менен Исхакка арнап касыйда айтты:

Кулак туткул, журт эгеси, о өкүмдар,
бейбападур жыргалың, күткөн бактың,
көргөн күнүң тынымсыз аккан дария,
дария көбүкдур минген тактың...

Жаңы ордонун жакшылары мыдыр этишпей отурушту. Мындайды башта көрбөгөн Бекназар таң болду. Исхак иреңи кубарып, айтканы желдей тараган акылмандын оозунан эмне чыгып кетер экен деп, сабырсызданып, тунжурап, бет алдын былк этпей караган бойдон, жүрөгү балкылдап, ойго батты.

Бечарага сакават бер, жоомарт болгул,
ырайым чач калкыңа күндөй жаркын,
бул дүйнөдө үзүлбөгөн калк өмүрү,
калк оозунда даңаза атың калсын
Көктө күйгөн жылдыз тариз шам чырак,
көл түбүнөн бермет болуп жылтырап...

— Бали! Бали! — деп жиберишти баары. — Өөн жок! Сөзүңүздө кылдай кыңыры жок, азирети...

Дуу-дуу коштошту. Исхактын ирең албырып кетти. Ал акырын эңкейип, акылман капыздын этегине тоол кылды.

— Азирети, — деди ал субхат акырында, бир аз үнү калтырай, сабыркай, — бизди чала уламаларга кор кылбай, бизди башы жок балапан, көзү жок көгөн окшотпой, ата болуңуз. Кемибизди толтуруп, ийрибизди түзөтүп, басар жолубузга шам чырак болуп, акыл берип, насыйкат берип, азирети... ордодо калыңыз...

Календер капыз өкүнгөндөй башын ийкеди. Чарчаңкы үн салды:

— Өкүмдардын сураганы буйрук кылганы. Майли, турайын ордоңдо, бирак башыңа жүк болом го, ашыңа жүк болом го, эмне пайдам тиймекчи, эмне акыл, эмне насыйкат бере алмакчымын, келгендеги оюмду, билген акылымды айттым.

Бул бир сөздүү адам. Муну келберсиген хоразм- шак, бухаранын амири, алардын сөөлөтү ашынган ордолору, шаан-шөкөтү токтото албаган. Бул адамдын илхамы, кубанычы, күйгөндө акыл айтары, алдына ыйлап берери букара элдин ичи. Исхак көшөрүп суроого батына албады.

Календер акылман дүйнөнүн кызыгынан, көйкөйүнөн кечкен, эркин жүрүп, ээн басып, өз ою, өз дили менен жекеме-жеке сүйлөшүп кеткен киши. Ал көрсөткөн сыйына эмес, кийгизген алтын саймалуу сарпайына эмес, чөнтөгүнө салып берген көр дүйнөсүнө эмес, Исхактын сылыктыгына, ак ниетине ыраазы болуп, ыракматын жашырбай айтып, эртеси коштошту.

— Бизди унутпаңыз, азирети...—дегенге араң жарады Исхак. Таазим кылган бойдон башын көтөрбөй, ойго батып калып калды.

Ошол күнү базар күнү эле. Календер аса таягын тык-тык уруп, жай сенделе басып, өзүнчө басмырт күңкүлдөп, базарга чыгып кетти.

Өзүнчө күңгүрөнүп, өзү менен өзү сүйлөшүп, ыйлай тургандай эки көзү тунарыңкы жашылданып, алдынан жүдөө бирөө көрүнсө чөнтөгүндөгү Исхактын ысмы бар алтын теңгелерден бирден ыргытып берип коюп, алардын кубанганына да, таңыркаганына да, алкаганына да кайрылбай, көңүл бөлбөй, бир баскан жерин үч басып, чоң базарды аралап жүрдү.

Бул дүйнөдө не карып —
ак талалы бөз карып,
айтылбаган сөз карып,
өз курбалы калбаган
өтө кары тез карып,
жеңеси сырдаш болбогон
кара далы кыз карып...

— Бали, акылман! — деп, тааныгандар ээрчиди. Кай жерге барса ошол жерде сатарманы да, аларманы да жардап карайт. Те нары жакта зыкым соодагер итирейип карап: «Дагы бизди соодадан какмай болду а бу дувана?!» деп, кыжыры келип, күңкүлдөп отурду.

Календер базарды бир айланып чыгып, анан чоң дарбазаны көздөй жөнөдү. Эл жарылып жол берди. Ал дарбазанын түбүндө кайыр сурап отурган жалаңач мунжуга жанагы Исхак жапкан алтын сайма тонун чечип жаап, мунжу этегине жабышып өпкөнүнө кайрылбай шаарга чыгып кетти. Жолдун оңундагы бир чайканага барып,

чөнтөгүнүн түбүндө калган эки теңгенин бирине бир нан, бир чайнек чай алып, унчукпай отуруп өзөк жалгады да, ошого каниет кылып, ошого топук кылып, кайра тышка чыкты.

Ал өзү менен өзү сүйлөшүп, өзү сырдашып, өзүнө өзү жооп берип, кара жолго түштү.

Бул дүйнөдө неде арман —
төрт түлүк жайнап толбогон
кеңирсиген төрдө арман,
ак куу келип конбогон
айдың чалкар көлдө арман,
улугу ойчул болбогон
убара тарткан элде арман...

Кеч күүгүмдө артынан жете барган жүк тарткан кашкарлыктын салт эшегине минип, киресине чөнтөгүнүн түбүндө калган жалгыз алтын теңгени берип, календер акылман тоо багытына карай жүрүп кетти...

V

Өлкөнүн ички камын ойлоого эч кимдин чамасы келбеди. Күнүгө туш тарапта уруш. Бир жактан Кудаяр менен Насирдиндин курама колу чет кыштактарды түндө каптап, бөрүдөй талап качып, чуу чыгарат. Бир жактан жарымпашанын аскери Наманган тараптан, Кожон тараптан замбирек менен, мөндүрдөй ок менен өлкөнү кайрадан жиреп кирди.

Исхак жандалбас кылды. Ал шаарма-шаар кыдырып, эл менен сүйлөшүп, топураган каракелтек колду тескеп, сарбаздарды, сыпайларды сынап, аскербашылардын, бийлердин көңүлүнө серп салып өзү текшерди. Фон Кауфманга «Таксыр, ыкыбалдуу жарымпаша! Ымга келели, алака кылалы!» деп элчи артынан элчи салды.

«Ыкыбалдуу жарымпаша» Исхак менен алака кылышмак түгүл, аны «хан» деп эсептебей койду, кайра «бийликти тартып алган», «ууру» деп айып жапты. «Эгер, ошондой эле бул өлкөнүн мамлекетчилигин сактай туруу зарылдыгы болсо, биз дагы эле баягы же Кудаяр менен, же Насирдин менен сөз кылышабыз, а Түркстандын Пугачы өңдөнгөн неменин бүткүл Россиянын бактылуу эгесине эч кереги жок!» деди. Мурдагы кол бала хандар менен түзүлгөн «шартмана» кагаздарды бетине кармап, эми Исхакты түздөн-түз кыйратмак болуп, туш-тараптан кеңири фронт ачты.

Ушул учурда Бухара ордосу баягы Курманжан менен сүйлөшкөндөгү «биримдик» деген күйгүлтүгүн жүзөгө ашырыш үчүн аракет кылмак түгүл ооз ачышка да жарабай, өз башынын чымынын коруна албай калган. Бул жакка орус аскери Капал крепосту жактан кирип Ташкенге жетсе, тиги батыш жактан генерал Анненков Арал форту аркалуу Самарканга жетип, камоолго алган болучу. Бул фронтто полковник Скобелев Хийванын Гөк-Тепе, Бухара өлкөсүнүн эң чоң шаарларынын бири Самарканды алууда өзүнүн кыргын салуу өнөрү жагынан өзгөчө көзгө көрүнгөн эле.

Генерал-губернатор абдан жактырып, генерал чинине көтөрүп, көтөрүлүштү басууга мына ушундай кайраттуу колбашчы зарыл деп эсептеп, аны тезинен буйрук менен чакырып алды.

Генерал Скобелев биринчи кадамында Исхактын саркери Уали менен Балыкчы деген жерде бет келишип, жанында кездешип, беш күнкү катуу салгылаштан соң, Уалинин он миң ашуун колун кыйратып өтүп, Балыкчыны ээледи. Өзгөчө кайраттуу Уали саркердин набыт болушу Исхактын ындынын өчүрдү.

Исхак Маргаланга кайтты. Өзгөчө ишенген кишилерин, саркерлерин бир күндө чогултуп, кеңешке отурду.

— Кана, акылдуулар, кана, баатырлар, —деп баштады Исхак, — эмне кылабыз, жарымпаша ымга келбей койду го? Өзүңөр көрүп турасыңар, күндөн күнгө кысып, күндөн күнгө оорлотуп, акыры ала турган ажалдай мукуратып, айланы түгөтүп, өлкөнү бошотуп бер деп отурат го?!

Газават көтөрүп, орус менен алака кылуудан баш тартыш Абдырахмандын каталыгы дебеди беле? Эми эмне болду? «Орус менен ымга келүү, бөөдө жоолашпоо» саясаты эмес беле? Таянган келтеги морт сынгандай, медер туткан үмүтү ташка чапкан кум кеседей быркыранып, Исхактын өз жакшыларынын көз алдында беделі түштү.

Эч ким унчукпады. Исхак сыдырып тиктеди. Эч ким былк этпеди.

Исхак:

— Ыя? «Орус кең пейил болот экен, орус адил болот экен, орус бечарага карамдуу болот экен» деп укпадык беле? Кана анысы?! Көрбөдүк го?! Жек көрүндү Кудаяр менен Насирдинди али таштабай, алардын тарки кеткен укугун түбүнө чейин коргоп туруп алды го?! Эмне кылабыз? Айткыла билген акылыңарды...

Акылчысы молдо Муса, парваначысы Өмөрбек датка, удайчысы Сулайман, теңтушу Абдылла бек, баатыры Бекназар өкүмдарын эмне менен жубантарын, эмне акыл, эмне пайдалуу иш кошорун билишпей, тунжурап отуруп калышты.

Бекназар:

— Ырас, уктук эле Сары-Өзөн-Чүй жактан келген туугандардан, «Орус бечара элге кайрымдуу болот» дешти эле. Биерде бир балээ бар, Исхак. Бу Ташкендеги жарымпаша орус эмес дейт го? Орустан наркы бир дили катуу элден дейт ко?..

— Бу дили катуу жарымпашага каерибизден жаздык?! Мейли, кырылышып кетели, өзүбүздү өзүбүзгө койбойбу акыры?! Эмне киришет? Эмне акысы бар? Ыя? — деди Абдылла бек.

Көптү көргөн Өмөрбек датка күрсүндү:

— Эмне акысы бар дейбиз. Күчтүү! Акысы ошол. Илгертен күч деген көпкө укук боло келген. Күч караны ак дедирет, акты кааласа кара дедирет. Күчтү күч гана токтотот...

Дагы мелтиреп отуруп калышты. Сөз жакшы жалганбады. Ар биринин көңүлүндө «Эмне кылабыз?» деген суроо гана. Эч кимиси жооп таба албады.

Исхак ой басып, акырын башын ийкей:

— Биз жаза бастыкпы, ката жол бастыкпы? — деп сурады, өзү жооп айтты: — Жок, биз ката жол баскан жокпуз. Орус менен колубуздан келишинче кагылышуудан качтык, ымга келишүүнү, ийри отуруп түз кеңешип, эки тарапка тең бирдей набы чыккыдай алака түзүүнү тынымсыз издедик. Же жалганбы?

— Көп издедик! — деди Абдылла бек.

Исхак:

— Эмне кылалы, дили катуу жарымпаша муну көрүп туруп эле, атайылап эле ымга келбеди. Эми бизге эмне калды? Биз өз жерибиз үчүн, өз укугубуз үчүн суу кечип, от кечип, кармашуубуз гана калды. — Ал сурданып, отургандарды сыдырып тиктеди. — Башка жолубуз болсо айткыла, жаңылбай, мүдүрүлбөй ошол жолго түшүп да көрөлү...

— Башка жолубуз жок, Исхак! — дешти жабыла. — Качып кайда барабыз?! Дагы жалбарып эмне табабыз?! Исхак кеңешти бүтөрүп:

— Баатырлар! — деп буйрук айтты. — Кимибиздин атабыз такта туулуп, такта өлгөн?! Бизге так кымбат эмес. Ата конуш жер кымбат. Ага-тууган эл кымбат. Биз ат үстүндө жеңип алган боштондугубузду ат үстүндө жүрүп, кимден гана болбосун коргоп калалы!

Эстүүлөр, акылга дыйкан агалар, элге чыккыла, элге айткыла ушуну...

— Сиздин пашалык эркиңиз!

— Күп болот, өкүмдар!

Нөкөрлөрүнүн минтип сөзсүз колдоосу, бир пикир болушу Исхакты кубанткан да жок, үрөйлөрү учкан тунжуроосу кайгырткан да жок. Эртеңки күнү кыйын. Эртеңки күнү кызарып чыгат. Баарыдан мурда өзү сезип, кайыл болуп тагдырына баш байлады. Кандуу эрегишке, тиги дүйнөдө эл алдында, тарых алдында бети же ак, же кара, дүйнөдө кудай алдында жүзү же жарык, же чүркөө, бул зордук менен боштондук,

карөзгөйлүк менен адилдик бир байланган түйүнгө, ал түйүндү же замбирек, же кыңырак кылыч чеччү күнгө бел байлады.

Арызга келдим деген бир кара сакал кишини Исхак кабыл кылды. Кара сакал акырын учурашып, эки жагын абайлап, Исхактын бет маңдайына чөк түштү. Исхак кызыгып тиктеп, жүзү жумшарып:

— Эч ким жок, — деп койду. — Сен менин өзүмдөн да шек санайсыңбы? И, айта бер. Анжияндан качан чыктың? Иш кандай?..

Кара сакал тамшанып алды:

— Өлгөнү жатса да, биздин эл «жакшымын» дей берет...—деди тиги кыңырылып, кабагы кирдүү.

Исхактын көзү чекчейди:

— Иш жаманбы? Ачыгын айт. Тагын айт...

— Тузуң ура турган болду баягы ишенген бектериңди. Сенин даражаңа шек келтирип, «ал бир жүргөн селсаяк, темтейген бир кыргыздын баласы, ордону карөзгөйлүк кылып эле ээлеп алды» деп, күбүрөшүп, жанына кайдагы шектүү кишилерди топтогонго окшоп жатышат...

Исхактын ирең бопбоз болуп кетти.

— Сыягы Искөбүл паша менен алдыртан алакага келүүгө аракети бардай...

Исхактын ар шаарга койгон, ар кишинин артынан койгон өтө ишенимдүү тыңчылары бар болучу. Өзүнөн башка эч ким билбейт, булар өзүнөн башка менен эч сүйлөшпөйт. Өтө берилген, өтө сырдакана адамдардан тандалган эле. Мындай угар кулак, көрөр көз Абдылла

бектин артында да, Бекназар баатырдын артында да көлөкөдөй ээрчип жүрөт. Абдымомун бектин ишин эч ким байкамак эмес. Ушундай угар кулак, көрөр көз жеткирген болучу.

— Токто... Токто... —деди Исхак үнү кектүү, өчтүү, ачуудан калтырап чыкты. — Калганын өзүмө кой, баатыр, алдыңдагы атың жакшыбы, жаман болсо жакшы атка ооштур да, бүгүндөн калбай кайт Анжиянга.

Тиги үргүлөп отурду. Исхак колу калтырап, «Ушби катты көрсөткөн баатырдын айтканы айткан болсун!» — деп, араң жазды да, этегине мөөрүн басты:

— Мына. Бетбак Шамырза тескери кадам таштаары менен, бул жарлыкты бизге көңүлү бекем пансаттарга, жүзбашыларга дароо көрсөт, чыккынчыларды дароо карматып, дароо башын алдыр. Жо, тынч болсо чочутпа, быяктан киши баргыча.

Тиги көзүн ачты да, оозун чоң ачып эстенип, жарлыкты койнуна катып, акырын баш ийкей коштошуп, чыгып кетти.

Ошол эле күнү ордо жакшыларын кайра чогултуп, калчылдап, жай сүйлөй албай, Исхак:

— О, Шамырза! О, Ярмат! — деп чаңырды. — Булардын терисин тескери гана сыйрыйм! Чыккынчылар! Саткындар!!

Эмне болуп кеткенин билишпей, отурганы отурган жеринде, отура элеги турган жеринде селейди. Эмне болду? Шамырза датка, Ярмат датка эмне жазык кылышты экен? Өтө ишенимдүү, өтө жакын адамдар болуп эсептелчү эле го?! Эч ким ооз ача албады.

— Мына!—деп, Исхак түтүк кылып оролгон сөөмөйдөй кагазды ортого ыргытып таштады, өзү дарчеге басып кетти.

Кат тааныган бирөө түтүк кагазды жерден ала коюп, бир сыйра тез көз жүгүртүп, отургандарды нестейип тиктей берди, отургандар да кызыкты, «оку» дегендей чекчейип тиктеп калышты, тиги мукактанып, акырын окуду. «Урматли бек, бу ыссык дубайсаламны бурадарлариңиз Ярмат ва Шамырза датхалардан деп билгейсиз! Азрети инша-алла, сизниң куш тилидак кабариңиз бизге йеттилар. Көп курсант болдик. Бир алла күбат берсүн, сизниң оюңиз, бизниң оюмиз, сизниң йолиңиз, бизниң йолимиз. Тезрак кабар этиң, азрети, Искебүл паша йакынлап келер экен, не акыл бергайсиз?..». Отургандар бирин бири тиктешип калышты. Исхак дарчени карап турган бойдон былк эткен жок. Жымжырт болду.

— Кокуй о-ой, бу не деген шумдук?! — деп жиберди бирөө. Баары баш чайкап, шыпшынып, бул чыккынчылыкка таң болуп отуруп калышты. Исхак бери басып келди да, башын өкүнүчтүү ийкей:

— Уктуңарбы, бурадарларым?.. — деди. — Күнү кече ишенимдүү бир адам «бектериң бу Исхак тентиген селсаяк деп күбүрөшүп жүрөт» деп ооз эки кабар жеткирген болучу. Көп ойлонуп, ишенгим келбеди. Мына бүгүн бектердин каты кармалып отурат. Бул Абдырахманга арналган кат экен! Мөөрүн карагылачы...

Колдон колго өткөрүп, каттын этегине басылган эки мөөрдүн жазуусун карап калышты. «Нак өзү! Ярмат деп турбайбы!» дешип, кыжырлары кайнап, күүлдөштү. Бекназар ачуудан кара көк болуп кетти. Эки көзүнө кан толуп, же сөгүнүп жибере албай, же оозуна бир айла сөз кирбей буулукту.

Исхак өзүнүн бостон уругунан Амал эшик ага деген адамды элбеги атап, Бекназар баатырды аскербашы кылып, тандалма төрт миң аскер менен ошол эле күнү Анжиянга жөнөттү.

— Баатыр, сак бол. Анжиян биздин бешигибиз. Колдон чыгып кетпесин! — деп эскертти Бекназар баатырга, коштошуп жатып. Өзүң бил нары жагын, душмандын тынчы — өлгөнү...

...Кечинде, жатайын деп чечинип, төшөгүнүн этегине эми отурганда, сырткы үйдөн кобур үн угулду. Исхак жанында жаткан бир атма орус пистолуна колу кандай жеткенин билбей калды. Үн тааныштай. Момун кирди:

— Таксыр, азирети хан ата...

Исхак башын ийкеди. Момун чыгар замат эшиктен молдо Асан көрүндү. Исхак кабагын чытып, үнсүз кабыл алды. Молдо Асан да тырышат, салам айтпады.

— И, келипсиз бей убак?

Молдо Асан кабаарып тез-тез сүйлөдү:

— И? Акылга даана адамдарды бүт кырып, жалаң кутурган кедей менен каласыңбы?!

Исхак өйдө карады. Көзүнөн заар көрүндү. Ата экенин укук кылып, молдо Асан тилин тартпады:

— Кара аламаның эмне кылып бере алат сага?! Оозунда сөзү болбосо, алдында аты болбосо, чөнтөгүндө жырык теңге пулу болбосо! Башыңа иш түшкөндө акылдуу кишилер, пулдуу кишилер, белдүү кер келет, билип кой.

— Ошол акылдуу деген, пулдуу деген, диндүү деген кишилериңиз оңду-солду сатып, чыккынчылык кылып жатышат. Уктуңузбу? Эми аябайм. Кичине гана күнөөсүн тапсам койдой мууздатам, дарга экиден астырам, жерге тирилей көмдүрөм. Буларга өз үйү, өз тону, өз дүнүйөсү аман болсо болду экен!

— Асте кыл, балам, асте кыл. Өзүңө жаман болуп калат...

Исхак обдулуп:

— Кайдан билесиз өзүмө жаман болорун?—деп такып калды. —Ким айтты?..

Ал ошол жерде атасын шектенип тиктеди. «Чала улама, чала акыл... Мени шарияттын жобосуна каршы кетти деп жүрөт окшойт. Эмне эле менин ишиме киришип калды? Кой десем болбойт, жабышып киришип калды? Душмандарым тукуруп жатабы?» деген ой башын чырмап турду.

Молдо Асан үңкүйүп отуруп калды. Ичине сыр катып уурту кымтылып, көзү заардуу жылтылдай баштады. Исхак чекирейип тиктеди. Молдо Асан кыжырлуу күңкүлдөп сүйлөдү:

— Пайгамбардын көк туусун көтөрүп, мусулманга калка болуп, балам каапыр күбалайт деп, күбандым эле. Күбанычым Абдырахман абтабачыдан бөлүнүшкөндө таш капты. Кайран Абдымомун бектин мусулманчылык ишин жерге тепсегениңде көңүлүм сынды. Эми элден да, динден да чыкканыңа көзүм жетти...

— Болду! — деп чаңырып жиберди Исхак. Ал ордунан тура калды. Өз атасынын оозунан ушул сөздү укту. Өз атасынын жүзүнөн аяшкыс кастыкты көрдү. Экөбү бирин бири тиктебей, ара тымтырс болуп, отуруп калышты. Өз түшүнүгүндө атасы, өз түшүнүгүндө баласы нааразы.

Исхак акырын алакан урду. Караул ошол замат леп кирип, таазим кылды.

— Эми кантейин, ата, менин ишиме, менин максатыма түшүнбөдүңүз, кантейин, эми кеч болуп калды, барар жериңизге узатып койсун...—деди Исхак.

Молдо Асан үнчукпай коштошпой, Исхакты дагы эле баласы санап, таарына бушуткан бойдон этек кага чыгып жөнөлдү.

Экинчи ата менен бала жүз көрүшкөн жок...

Бекназар төрт миң сыпай баштап, эртеси Анжиянга жакын бир кыштакка жылып барды. Сак аракет кылып, эң оболу эки даткага: «Урматли Шамырза датка ата, кадырдан Ярмат датка ага, ушби куш кабарни сизлерге кызмат кылгучи кичик иниңиз Бекназардан деп билгейсиздер. Таксыр аллаяр бахадур Исхак-хан мени, мени ээрчиген төрт миң кошунни сизларниң карамагынларга жибердилер. Шаардагы аскерларни ташкарига алып чыгып, бизни кошуп, жигит ойнун куруп, бир ар тамаша кылып, соңра кетиш улук, жарлыкка ылайыкдур» деген кат жаздырып, этегине бармагын басып, чабарман жиберди. Эки датка эчтемеден кабары жок, өзүлөрүнчө зоок куруп, ойноп жатышкан эле. Катты алышты. Шектенишпеди. «Төрт миң кошун! Куп жакшы...» дешип, бири бирин кыя тиктешип, ичтен жымыйышты. Эртеси эрте күйругу түгөнбөй чубап көп аскер Анжияндан чыкты. Эки аскер бет келишти.

Бекназар эки датканы дароо карматып, «Чыккынчы! Саткын!» деп жариялап, аскадай тирелген эки аскердин ортосунда Исхактын жарлыгын окутуп, андан соң нары-бери жетелетип, эч кимдин көңүлүндө күдүк калбасын үчүн жамыга көрсөттү. Эки жактан тең: «Өлүм! Чыккынчыга өлүм! Бу наалатылар азыр союлсун!..» деп, чуу чыга баштады. Бекназар ушуну гана күтүп турган эле:

— Сой! — деп чаңырды. Ошол замат баягы Исхакка сөз жеткирген кара сакал жулунуп чыгып, чоң булдурсун менен экөөбүн башка-башка салып колунун кычуусу кангандай, жүрөгүнө түйгөн жини тарагандай болуп, анан ошол жерде эки аскердин көзүнчө Шамырза датка менен Ярмат датканы жигиттерге бастырып, өз колу менен кызылала кылып, койдой мууздап таштады.

Бекназар баатыр эки аскерди кошуп Анжиянга кирди.

* * *

1876-жылдын 2-январы күнү генерал Скобелев Анжиянды камоолго алды.

Шаардын бир жагынан генерал Троицкий, бир жагынан генерал Куропаткин, бир жагынан барон Витгенштейнди, барон Миллер-Закомельскийди жанына алып, генерал Скобелев өзү каптады. Күн чыгыш жагындагы бүт Анжиян алаканга салгандай көрүнө турган Ак-Чакмактын-Дөңү деп аталган дөңгө генерал Головачевдун 16 орудиядан турган артиллериясы, ракета станкалары эки канат кылынып катар тизилди.

7-январь күнү эртең менен эрте Анжиянга биринчи ок атуу башталды. Бүт артиллерия керели-кечке тынымсыз атты.

Ак шалпар жоолук чүмкөнгөнсүп, даректары үлбүрөп, кар басып турган Анжиян кымкуут түштү. Кыштын күнү кара чаң асманга көтөрүлүп, тамдар самандай өрттөндү. Мунаралар күү-күү этип кыйрап түшүп жатты.

Эси кеткен сарбаздар кытайча замбиректерин жер токмоктогондой «Түрс!», «Түрс!» дедирип, аткылап жооп кылып калышты. Огу бир кишинин да башын жарган жок. Жер челип түшүп, талаада тоголонуп гана кала берди.

Генерал Скобелев мурутунан күлүп, Анжияндын кантип кымкуут болуп, кантип өрттөнүп жатканын дүрбү менен көрүп, Ак-Чакмактын-Дөңүндө тамаша чегип турду.

Бир убакта арттан куду шамалдын ышкырыгындай кыйкырык салып, атка өбөктөп чабышып, жапайы атчандар селдей каптады. Бул коркунуч да күн мурунтан эсепке алынган эле. Буктурмага коюлган үч ракета станка, үч замбирек жапырт атып, чачма ок менен тосту. Жапайы атчандар ыдырап жайыла берип, куюн сыяктуу имериле чаап артка кетишти. Алар менен атайын полковник Машин беттешти. Жапайы атчандар аралашууга, кылычташууга жулунуп жатты. А полковник Машин качса кууп, качырса чегинип, ок жете турган аралыктан өткөрбөй согуш жүргүздү. Кетип калышса артынан куубады.

Буга Исхак түтпөдү. Бөлтүрүктөрү жаткан күпкөсүнө мергенчи кирген бөрү сыяктуу эч түтө албай, эч таштап кете бере албай, кайрадан кайра кайрылып, албууттанып кирип жатты. Жаны көзүнө көрүнгөн эр жигиттер от бүркөн, ажал бүркөн ракета станкага, чачма бүркөн замбирекке кылыч менен, союл менен качырып, кадам сайын атына кошо башмалдак атып жыгылып, жүздөн бири жетип, миңден бири жетип мерт кылып, өзү да мерт болуп жатты. Жерге жакын учкан куштай кайгып, алыстан чалма ыргытып, замбирекчилерден сүйрөй качкандар да болду.

Исхак кош арыктын көпүрөсүнөн өтүп бараткан эле. Тынымсыз замбирек атылып, ракета «шар-р» эте асмандын бир өңүрүн айрып, мындайды көрбөгөндүн жүрөгүн түшүрүп сесин алып, жер термелгендей болуп жаткан. Күрс! Көпүрөгө замбиректин огу келип тийди. Заматта кош арыктын суусу асманга атылып, көпүрө кыйрап түштү. Исхак суунун сапырындысына аралашып жок болду.

— Кокуй! — дешип нөкөрлөр чур этти. — О, жараткан, өзүң сактай көр!..

Эң мурун суу үстүнө калдайып ак боз аргымак чыкты. Кыймылы жок. Артынан Исхактын кызыл кымкап чепкенинин өңүрү көрүндү. Нөкөрлөр арык жээктеп чуркашты. Экөбү сууга кирип, Исхакты сүйрөп чыгышты.

Жаны бар экен. Эки окшуп суу кусуп жиберди, Исхак. Жакын эле жерге күрсүлдөп замбиректин огу түшүп жатты. Исхак эсине келип:

— Ат! Атты тарт... —деп обдулду. Кармай калышты. Ал шак тура алган жок, «И-ки!» деп, ооруксунуп, эрдин тиштенди. Бир буту сынып кеткен экен. Кычырай түштү. Эки көзүнөн чаар чымын учуп, башы тегеренди.

— О... Алдырар күнү жаздырар деген ушубу?! Бутум иштен чыгыптыр го!..—деп үшкүрүп жиберди Исхак. Нөкөрлөр кайсаланып калышты:

— Э, бир кудай өзү сактады! Бут эчтеме эмес. Кудай өзү сактады... —дегенден башкага жарашпады.

Көк өтүктүн кончун тилип жиберишип, жаракадан шакшак кылып коюп, сынықты дароо таңышты. Исхак турууга умтулду:

— Атты апкелгилечи...

Башка ак жал жээрде атты тартышты. Сүйөп атка мингизишти. Исхак чымырканды. Чекесинен идиреп тер кетти. «О, алдырар күнү жаздырар деген ушубу?!» деп ичинен муңканды. Онтобоско аракет кылды. Эки нөкөр жандап бастырышып, эки колтуктан сүйөштү. Исхак те ак түтүн улам буркулдап, огу Анжиянды жүндөй сабап жаткан Ак-Чакмактын-Дөңүндөгү артиллерияны тигиле тиктеп, онтоп жиберди:

— Аттиң ай! Ушул дөңдү сыйпап түшөр белек?! — деп чыйралып буйрук кылды. — Баарың! Баарың! Дөңгө! Дөңгө...

Жапайы атчандар туштуштан жабылып, бир тегиз жабылып, үч мерте Ак-Чакмактын-Дөңүнө ат коюшту. Үч мерте кызыл тыттай күбүлүп кырылышты. Аларга мөндүр ок гана кер келди. Алардын селин ок гана токтотту. Алардын демин ок гана кести.

Исхактын буту шишип кетти. Аттын кыймылы сайын сөөгү кырчылдап, катуу ооруп, жаны көзүнө көрүндү. Жан тери чыкты.

Исхак кечинде Асакеге келди.

Ал түнү Ак-Чакмактын-Дөңүндөгү артиллерия Анжиянды түнү бою тындырбай атты.

Эртеси таң менен шаарга чабуул башталды. Анжиян капкасына төрт тараптан генерал Скобелевдин аскери кирди. Талкаланган дарбазалардын түбүндө, дубалдын бузулуп өткөөл болуп калган жерлеринде коргоочулар төшү менен тосушту. Өзүлөрүнүн өлүктөрүн каршы- терши коюп дубал кылып, тосмо кылып жатышты. Акыры душман Абдырахман турган дарбазадан жырып кирди. Абдырахман жакшылыктуу каршылык көрсөтө албай, туруштук кылбай, төрт жүз сыпайын баштап алып, күтпөгөн жерден сыртка чыгып кетти. Генерал Скобелев так ошол мерчемди бекем кармап, бир аз коргонуу кылып, ракета станка, замбирек апкелдирүүгө үлгүрдү. Чоң курал жеткен соң анын огуна, сүрүнө таянып, кайрадан күчөтүп, нарылап чабуулга өткөздү.

Коргоочулар көчөмө-көчө кармашты. Колуна кесек алып, таш алып, а жөн эле эки чеңгелин арбайтып, эс-акылынан ажырагандай бакырып жулунуп, мылтыгынын найзасы арпанын кылканындай ширелип келаткан каратель аскерге келип урунуп жаткандар болду. Сарбаздар, сыпайлар, караламан каракелтек эл «Йа, алла!», «Йа, алла!» деп, бир кылка, бир тегиз, муңдуу, өчтүү зикир чалышып, жандан кечип кармашып жатышты.

Күүгүм кире көз байланганда Бекназар алсыраган колунун башын-аягын жыйнап, каршылыкты токтотуп, 20 миң киши набыт болуп, канга бөлөнгөн, түтүнгө уккан Анжияндан чыгып Асакеге чегинди.

Генерал Скобелев Анжиян шаарын ээледи. Шаарга 100 миң дилде өлчөмүндө контрибуция салды. Мындан тышкары аскердин кереги үчүн шаар элинен көп мүлк жыйнатылып алынды.

Бүткүл Россиянын императору Александр II аскери Анжиянды алганын угуп, фон Кауфмандын эркине жеңилгендердин эсебинен, офицерлерди сыйлаш үчүн алтын баасы менен 88611 сом ыйгарды да:

> «Кудай берип, экспедициянын иши мындан нары да ушундай эле көп кан төгүүсүз бүтсө экен»

деп куттуктады.

VI

Мурдатан байланышып жүргөн белем, көп өтпөй, Анжияндан сегиз чакырым аралыктагы Инди-кышлакта Абдырахман генерал Скобелев менен жолугуп, кара башынын амандыгын көздөп, өз туугандарынын эртеңки тынччылыгын көздөп, багынып берди.

Өтө кыйын мезгилде Абдырахмандын курал таштаганы Исхактын бөйрөгүн бөкшөрүп кетти. Жалгыз өзү кетсе мейли эле? Аны ээрчип жыйырма бек кетти, бектер кетсе мейли эле, бектерди ээрчип түмөн- түмөн кол кетти, тайпа-тайпа эл кетти. Көтөрүлгөн элдин өзөгү бузулду.

Исхак эми эмне кыларын билбей калды. «Атаңдын көрү ай! Бу куруган журт болбой калганбы?! Ыркы, ынтымагы кана?! Эл агасы деп таянар, куу замандын өйдөсүндө жөлөк кылар, ылдыйында өбөк кылар акылдуулар, билектүүлөр ушубу?! Кара башынын камынан бөлөк мудаты, арманы жок турбайбы?!» — деп зил болду. Ал эч ким менен сүйлөшпөй, жанындагы жакшыларын сыдырып тиктеп, жүрөгү карайып, эми эч кимисине ишенгиси келбей, оюндагы жакшы менен жаман аралашып, көз алды туман, көңүлүн коркунучтуу шек, биринин кылган күнөөсү үчүн миңин канга бөлөсө кыбасы канбай турган ачуу кек ээледи.

«О, илгери, токойго балта деген жоо чыккан экен дейт илгери. «Кокуй, балта деген жоо чыкты, карыбызга карабай, жашыбызга карабай кыйып келе жатат, энди айла не болот?» деп кабар келгенде миң жыл турган арча «И, ошол кыйып келе жаткан жоо жалаң эле балта бекен?» деп сураса, «Сабы жыгач экен» деген жооп болуптур. «А ошондой. Өзүбүздөн чыккан жоо ичинде болбосо, сырыбызды билбеген балта жалгыз эмне кылып ала алат эле?!» деген экен көптү көргөн арча!». —Исхак бул тамсилди өкүнүч менен эсине алып, ичтен күйдү. — Мына, ким калыс болот. Миң тукуму болбосо, Миң тукумунун кешигин жалаган Абдырахман өңдөнгөн бек тукумдары болбосо, ыя, акпаша, жарымпаша бизди эмне кылып ала алат эле?!».

Эч кимге сыр айтпай шашылыш аттанды. Маргалан эли жолуна бойро төшөп, улуу урмат көрсөтүп, «Көп жаша! Көп жаша, гази!» деп дуулдап тосту. Исхакты бу да кубанткан жок. Ирең мисирейип, жаак териси тырышып, өз каарына өзү уугуп, шаарга кирди.

Сая түшүп, генерал Скобелев Маргаланга жүрүш кылды. Орто кылымдын ылай дубалы замбиректин огунан калкалай албайт экен. Калкаламак турсун, ийнине камалган бөрүдөй кылып, камап, кармап берет экен. Эмне болсо да, шамалдай тийип, шамалдай качып, ат үстүндө, ата журттун кең талаасында кармашууну көксөп, Исхак кырк ашуун кытайча сүйрөтүп, калган беш миң колу менен Маргаландан сыртка чыкты.

Исхак Маргаландан көп алыс эмес Кожо Магыз мазарына токтоп, өргүү кылып, саркерлерин, нөкөрлөрүн түгөл топтоп, кеңешке отурду. Мындан нары эмне кылуу керек деген маселе ортого коюлду.

Ал шакшак таңылган бутун сунуп таштап, сеңсел кара көрпө жакалуу ак тонду желбегей жамынып, Исхак төрдө мисирейип, жаагы карышып калгансып, такыр ооз ачпай, өз ою менен өзү алек болуп, өзүн өзү унутуп отурду. Нөкөрлөр ар кимиси ар кандайча ой жоруп, ар кимиси ар кандайча сунуш айтып, ой талашып, кобурашып жатышты. Исхакты жал-жал карашат. А Исхак тунжурайт. Абал оор. Эл бузулду. Кол бөлүндү. Бир жагынан кар кысып, бир жагынан куралы күчтүү ыкыбалдуу Ыскөбүл

паша кысып, чабуул кылууга да, чегинүүгө да жер тарыды. Эмне кылуу керек? Анын оюн он тала кылган да ушул эле.

Эң акыры акыл үчкө бөлүндү.

Абдылла бек:

— Таксыр, баарыбыз көрүп турабыз ки, эгер кашкөйлүк кылып кармашабыз десек, шаар деп, ордо деп түзгө байлана турган болсок, таксыр, сөздүн ачыгы жакшы мындай кезде, колдун акыркы уюткусун кырдырып алабыз. Элдин жүрөгү өлөт. Эртеңки катуу күрөшкө жалтак болуп калат. Ошон үчүн, эч ойлонуп турбай, Ош багытына чегинип, Оштон нары тоо таянып, элет аралап кетишибиз зарыл. Пайдасы кайсы? Пайдасы ушул ки, коопсуз кыштап, кол жыйнап, кудай алкулум десе, келерки ат кара тил болгон мезгилге аман жетебиз, ал мезгилге жеткен соң, жазгы кирген суу менен кошо күүлдөп, түзгө кайра агып кирип келбейбизби?! Ага жетсек, таксыр, өзүңүз ойлонуп багыңыз, кудайдын бергени...

Кайнатасы Музафар-шаа:

— Инша-алла, бектин сөзүндө калети жок, туура айтты. Бирак, бир нерсени эске алса, андан жаман болбос эле. Акыл тегеретели, Ош-бува багыты жакын, Алай, Өзгөн, Көгарт тоолору жакын. Өз эл, өз журт, качан болсо да алаканда күү?!. Менин оюмча, Каратегин багытына жүрсөк күп болобу дейм? Ниме дегенде, бир кезде Каратегин бу Кокон өкүмдарынын бир вилаети эди, менин бир тууганым Райим эси жоктук кылып, өзүмчө болом деп, бөлүп отурбайбы, мына ушул гана бекайбат беш миң бахадур менен шау-у деп басып кирип барсак, инша-алла, эси жок үрөйү учуп, өзү тизе бүгүп тосуп чыгат. Жакшы жер кайран Каратегин! Байманасы ташыган жер. Кыштай жакшы тыныгып, жазда, бекзаада айткандай, кирген дария менен кошо күүлдөп, кудай алкулум деп, бир Каратегиндин өзүнөн жыйырма миң кошун алып, кайра Фарганага каптап түшсөк жаманбы?! Мына, ушуну ойлонгулачы, акылдуулар?.. Ушул ылайыктуу болуп калып жүрбөсүн?..

Мадамин ынак:

— Майли, кетели Ош-бувадан нары тоо таянып, кетели байманасы ташыган Каратегинге, о таксыр, быякта шаарларда калган, түздө калган каралай көз калктын күнү не болмокчу? Таштайбызбы боору таш тагдырдын колуна?! Кечиргейсиз, о бактияр өкүмдар, биздин оюбузча, не кылган менен, өлкөнүн ордосу Кокон эмеспи, Кокондон кетпөө лазимдур. Кокондо туруп, бүткүл тайпанын көңүлүнө медер болуп, чыйралтып, касам урган Насирдинге да, кара жүрөк залим жарымпашага да каршы күрөш алпара беришибиз ылайык...

Үч жактан тең жүйө сөз айтылып, маслаатчылар күбүрөшүп, кээси коштоп, кээси ыраазы болбой, копшолуп калышты.

Те босого ченде Бекназар өзүнчө, ар бир сөздү, ар бир маанини кылт эттирбей угуп, бирок бир да жолу козголбой, ооз ачпай, талашка аралашпай өзүнчө ой термегенсип отурат.

Исхак сынган бутун акырын сыйпалап көзүнүн төбөсү менен отургандарды сыдырып тиктеп, эрдин бек кымтып, эки көзүнөн шек күйүп, кимди да болсо аябай турган жаралуу жырткычтай өчөштүгү сезилип, ичимтап болуп отурду. «Кимиси чыккынчы болду экен? Ушу бирөө достун тонун кийип, достун ширин сөзүн сүйлөп, ушу азыр чыккынчы жанымда отурат го?! Ыя, кимиси болду экен?..» деп, жүрөгү карайды. Көзү Абдылла бекке токтоду. «Жо, ыйык энебиз Курманжан датка айымдын азамат

үүлунан шек санасам, анда кимге ишенем? Ишенимдүү ким калат?!. Жо...» деп Исхак оюнан кайтты. Эки көзү канталап кайнатасы Музафар-шаага урунду. «Мунун күнү мени менен!» деди Исхактын ою. Андан нары көзү Момун саркерге, Бекназар баатырга кадалып өттү. «Жок... Жок... Булар бир башымда эки көзүм болсо ошол эки көзүм, бир көзүм болсо ошол бир көзүм!..» деди. Мадамин ынакты имерип тиктеди. «Бул эмне кызаңдайт? — Жүрөгү солк дей түштү. — Көбүрүп сүйлөдү. Эмне ич күптүсү бар мунун? Жо, ынагым туурасын айтты, элим эмне болот, жакшы күнүндө бийи болуп, жаман күнүндө өз башымды куткарып кетип, не деген атка калам?..». Исхак өзүн өзү тынчтантты. Бирок, «Кимиси чыккынчы экен а?..» деген ой такыр кетпей туруп алды.

Эң акыркы сөз аныкы:

— Ынак, —деп чарчаңкы үн катты Исхак, — каралай көз калкты таш боор тагдырдын колуна таштап кетүү, туура айтасыз, кыйын бизге. О, жараткан!.. Кантебиз, башка аргабыз жок го, кашкөйлүк кылсак, бекзаада туура айтат, кошундун уюткусун жок кылып алганы турабыз го?..

Мадамин ынак татарып унчуга албады.

— Майли, Каратегин тарапка кетели, ушул оң болуп турат го, жакшылар... — деп өкүм айтты Исхак.

Музафар-шаа жым этти. «Калганына жарасак!» деп, азыр эле Каратегин колуна тийгендей болду. Эптеп Каратегин бийлигине жетсе! Анын көңүлүнүн тереңиндеги катылып жаткан сары убайымы, максаты ушул гана болучу.

Эки жак тең томсоруп отуруп, ыкрарлык билдиришти. Исхак шагы сынып, башка айласы да жок, отургандарды дагы бир сыйра сыдырып тиктеди. «Кимиси болду экен?..» деген ой башынан дагы бир жолу зып деп өттү. Анын айласы түгөнүп турганын көрүп отурбайбы Бекназар?! «.. иши качат, киши качат... деген ушубу...» деп, арман күү келди дилине.

— Мен кайда барсак да бирге болоюн, — деди Бекназар.

Исхак көзүн акырын жумуп, башын акырын ийкеди. «... тири калсак бир дөбөдө болушарбыз, көз жумсак, тагдыр ошол канжыгада көрүшөрбүз...» Бу сөз бир убакта шерт болуп ортого ташталган, жол кошууга данакер болгон эмес беле?! Келди эсине, бүгүнкү өтө кыйын абалында баатырдын аны дагы көтөрүп «бирге болоюн» дегени өлчөмсүз ыразы кылды.

— Мейли, — деди Исхак, — баатыр акебиз бирге болсун.

Исхак Абдылла бекти бөлдү. Өзүнө караштуу кошунун бүт алып Ош багытына жол алууга буйруду. Анын милдети Гүлшаага өтүп, кышы бою тыныгып, аскер жыйнап, жазгы жүрүшкө быяктан кам кылмай болду. Мадамин ынак баш болгон кокондуктар мойнунан байланган иттей тыржыйышып, хандын эрки — кудайдын эрки, каяша кыларга ал барбы, буйрукка кут этпей көнүп, Исхактын өзү менен аттанмай болушту.

Исхак эки миңдей кошун менен, үч жүз кызыл нарга кош артып, кытайчаларын жүктөтүп, Каратегин багытына карай жол тартты.

Исхакты жолмо-жол ой басты. «Каратегинге жөнөдүм. Ушул туурабы? Туура го дейм. Каратегин элинин боору бүтүн, урушка аралаша элек, деми бүтүн. Ыйык тууну ээрчийт. А Ош багытычы? Абдылла бек өз көзүм. Ошол жетишет. Эл калды го түздө? Коконго кирип ордого отуруп алса кандай болот эле? Күч кана буга? Кудаяр бир жагынан, анын күчүгү Насирдин бир жагынан коргон тегеренип шимшиген көркоо карышкыр сыяктуу түн жамынып жортуп жүрүшөт. Кокондун жаман дубалы Искөбүл

пашанын замбирегине туруштук кыла алабы?! Анан эмне деп Коконго барышыбыз керек? — Жүрөгү солк этип, Исхак аттын тизгинин жыйды. — Токто, бу Мадамин сарт бизди таш капканга камап бермекчи экен го?!«

Ал жолдун жээгине кайрылып, коштун артын карап токтолду. Иргелген саркерлер эки канат болуп, аттарынан түшө беришти. Исхак унчуккан жок. Эмне үчүн токтодук деп, эч кимиси сураган жок. Исхак идиркенектеп кош артын тиктей берди. Кара суук сөөктөн өтүп жатты. Бир убакта шылкыйып араң ат бастырып келе жаткан Мадамин ынак көрүндү. Алардын шайы боштугу Исхактын шегин ого бетер күчөттү. Чаар иреңи түктөйүп, тосо бастырды. Мадамин ынак атынан түшүп, дөңгө басканда:

— Эй, сен! Тез бас, эй! — деп чаңырды Исхак, өзү да калчылдап кетти. Мадамин ынак токтоло калды. Эмне дээрин, эмне кыларын билбей, заматта тили байланып нестейди. Исхак сөөмөйүн кезеди:

— Карма, Эшмат!

Кийинки учурда өтө шекчил болуп кеткен Исхак үчүнчү сунушту «чыккынчылык» деп эсептеди. Көбү кокондуктар болучу. Колго токтомдуу жыйырма азаматын Мадамин ынакты баш кылып, дамбалчан кылып, карга чилдей бөктүрүп жаткырып салышты.

— Сой!—деп чаңырды Исхак тескебей, сөзгө келбей.

Саал арттан кошун аяңын тескеп, «жүр-жүрлөп» кыдырып келе жаткан Бекназар кажы-кужу болуп жаткан үн угуп, темине ийрилип турган топко келди. Койчо мууздалып, ысык каны каңырсып, теңгеленип чачырап, гүл сайма түшүрүп, ак карга ыраңдай сиңип жатат Мадамин ынак!

— Эй! — деп жиберди Бекназар. — Эмне болуп кетти?!

— Бу саткын экен... — деди Исхак чарчаңкы.

Он чакты жигит колу артына байланган, карга чөк түшүрүлгөн. Биринин мурдунан каңтара тартып, алкымга шамшар такап, «сой» деген чаңырык күтүп турат Эшмат.

Бекназар:

— Бирге туруп?! көч ичинде жүрүп?! кандай «саткынчылык» кылып жиберди экен?! Ана, саткын деген! калды го Искебул паша менен...

Исхак:

— Кечеги «калабыз» деген эмне?!

— О-о, кокуй ай, — деп, ээр кашын бир муштап, муңканып жиберди Бекназар, — жаман ою жок эле анын! Каны, беги болуп жакшы күнүндө, кара баштын камына өтүп каран түнүдө, качып, чилдей тарадык, эл ичинде калышка, тайгак жолдо таяныч болушка, кана, кайсы көйкашкабыз жарадык?! Өз алыбыз бул болсо, үч кишинин биринен, шексине берсек түрүнөн жаныбызда ким калат, кокуй ай, тилибизди ким алат?!

Өзүн өзү басып, дилинде сынгансып калды Исхак. Тиги жаны шамшардын мизинде кылтырап тургандар үчүн жан соога сурады Бекназар. Көңүлүнөн өтө албай унчукпай башын ийкеди Исхак.

Кош кайра жай чубалып жол алды.

Кар бороилоп жаап келди. Кар көздүн жашындай нымтырап, желкеден ылдый сарыгып, өзөккө суу өттү. Жашы улгайган, табы кайткан кары кишилер ат үстүнө жүрө алышпай, как денени кызытып жан айласы кылып, аттарын жөө жетелеп, илделеп келатышты. Төөгө минген аялдар, учкашкан-чиркешкен балдар чүмкөнүп жаткан бойдон тоңуп, үстүн кере карыш кар басып, томурайып-томурайып көрүнөт. Улоо айдап

«а-у» деген үн алсыз угулат. Ушул кыйынчылык жаман күндү сезгендей буулдап төө боздойт.

Исхак эл ичинде, көп ичинде эл тарткан жол азабын тең тартып, кошо келатты. Ал сукка үшүбөйт. Өкүнүч ой-санаа башын оорутат, этин ысытат. «О, биздин бектер болбой калган экен го?! Эшегине жараша тушагы, буларга кем акыл Миң тукуму баппы?! Бири үчүн бири жан бербейт го? Кайта биринин жанын бири сууруп алат го?!» — деп, өзүнө миң суроо коюп, анын бирине да жооп таба албай, ындыны өчтү. Ал эч ким менен акылдашпайт. Эч кимди карабайт. Туугандан да, душмандан да көңүлү сынган сыяктуу. Башка акылы, башка аргасы түгөнүп, эми кек гана, өч гана калгандай, жаагы тырышып, иреңи жыландай сур тартып, кекке суусады. Көз алдынан Абдырахман учат. Кайрадан жүрөгү караят...

Муңканып төө боздоп келатты.

Жолдо Үч-коргон эли тосту. Исхак күн мурунтан даярдатып коюлган бектин жылуу тамына түштү.

Исхак балдак менен сылтый басып, астанадан аттай берерде токтоп, кызыл тыштуу күндуз бөркүнүн төбөсүнө төрт эли болуп калган карды кагып таштап, үстүңкү тонун чечип эшик агага калтырды да, бөжөңдөп баштаган бектин алдына өтүп, үйгө кирди. Үйдө эч ким жок экен. Бек көпөлөк болуп бырпырап, Исхактын өтүгүн, суу кийимдерин алмаштырып кийиндирди. Андан соң Исхак сандалдын төркү көзүнө өттү. Бек өзү жүгүрүп, сандалга чок жаңыртты. Исхак сандалга бутун салып, колун жылытып, өзүнчө үңүлүп ойлуу отурган калыбында, мурдун акырын тартып, «Йе... мунуңа да шүгүр, теңирим...» деп, өзүнчө күбүрөнүп, улутунуп да койду.

Иргелген саркерлери эми келип, сандалдын эки жагына канат болуп, кырка отура башташты. Ным, суук сөөгүнө өткөн эле, Исхактын сынган буту эми сыздап ооруду. Ал эрдин бек кымтып чымырканып отурду. Бир аз жылыган соң эти ысып, чыйрыккандын сезди. Денеси талыкшып, жаны жер тартты. Көзүнүн агы менен тең айланып отурган бек Исхактын абалын дароо түшүнүп, пар жаздыктан өзү туруп апкелип, чыканагына коё салды.

Ысык чай келди. Исхак өйдө болуп, бүт денеси талыкшып, ныксырап араң отуруп, биртке чай ууртады. Чекеси нымшып, жаны бир аз сел тапкандай болду. Санаа, жообу жок суроо ой анын көңүлүн такыр ээлеп алган. Алаксыйын дейт. Эч айрыла албайт, эч алаксый албайт. «Ыя? Бул не деген заман болуп кетти?..» дейт онтоо арасында аны сайын көңүлү чөгүп. Өзүнчө баш чайкайт.

Аны көрмөкчү жанында отурган кишилер бейчеки үн ката алышпайт. Бирөө касырет тартып отурса, экинчи ырсайып күлүп отурушу уят, кадыр билбестик го! Саркерлер көз менен гана сүйлөшүп, түнжурап отурушту.

Исхак обдулуп туруп, эки көзүн кыпкызыл кылып чоң ачып, жанындагыларга шектүү ормоюп, эрдин бек кымтып, иреңи кумсарып тиктей берди. Үргүлөө арасында, үйкү-соонун арасында бир ажайып түш көрдүбү? Дагы кимден шекшип калды? Нөкөрлөр жалтанып, эч кимиси даап өйдө карай алышпай, жамандык өзүнөн оолак кетишин кудайдан тилеп, сүкүт тартып үңкүйүшүп калышты. Исхак өзү эсине келди. Өзү соолукту. Оор улутунуп, кайра шалдырап, ойго чөмүлүп кетти. Дагы баягы ой, дагы баягы өкүнүч. «Ыя? Биз эмне деген элбиз?» Жүрөгү лак- лак сокту.

— Таксыр эс алсынбы?.. —деди Момун оор абалдын ичинен, эки жагына каранды. Баары бир добуштан дуу этип:

— А, майли, майли, кобурашып отура бербей, бейтап адамга тынчтык берели...— деп калышты. Бирок бири да озунуп ордунан турбады. Исхак эмне дейт? Баятан берки оор оюнан бирдеме айтып жүрбөсүн? Жооп болсо үчүп тургандай болуп, кыя тиктеп калышты.

Исхак да алардан жадап турган сыяктуу, ооруксунуп сынык бутун акырын тартып, кабагын чытып, пар жаздыкка жатты:

— Күчөткүлө күзөттү...—деди ал акырын, онтоо арасында, — аскер жакшылап эс алсын, эртең таң кулан өөк болгондо жолго чыгабыз. Эртелеп кыңкайгыла...

— Куп, таксыр...

— Куп, аллаяр...

— Куп, өкүмдар...

Нөкөрлөр, саркерлер колдорун бооруна алып, жиби үзүлүп чууруган теспедей биринин артынан бири кетенчиктеп, бөлмөдөн чыгып кете башташты.

Бекназар коштун төрт тарабынан күзөт коюп, кошумча киши чыгарып, андан соң саркерлер чогулуп отурган үйгө келди. Баглан козу союлуп, эми казанга салынган экен. Саркерлер дуу этип тура калышты:

— Келиңиз, баатыр ага...

Бекназар төргө өтүп, саал жай алып, үйдү кыдырата алдыртан эсепке алды. Сейид Маулан бек жок. «Э, кыштактын сыртындагы күзөттөргө өзү суранып караулбашы болуп кетпеди беле? Кечигибирек келет го?» деп, кайра тынчтанды.

Бул түнү Маулан бек өзгөчө сак болду. Эң четки күзөттө көзгө сайса көрүнгүс караңгыны оронуп, үкү сыяктуу түн койнуна тикирейип көз тигип, шырп эткен дабышка кулак төшөп, атынын жалына өбөктөп акырын бастырып жүрдү. Бекназар үч жолу күзөттү кыдырып, үч жолу тең Маулан бекти өз ордунан тапты.

— Сак бол, сейид... —деди Бекназар акыркы жолу. Сейид Маулан бек:

— Камтама болбоңуз, баатыр... —деп ишенимдүү жооп айтып калды.

Түн көшөгөсүн түрүп, таң таштоого жакындап, суук жел сыдырып калган. Эшик кар, үй тар, кычыраган суук — ким тарыбасын, ким жадабасын?! Баары көзү илинип үлдүрөп калган убак.

Бекназар кайра кыдырып келаткан. Биринчи жолу коркунуч шабырттын жакындап келе жатканын алдындагы аты сезди. Шам кулагын тикчийтип, аргыштап селтилдеп кетти. Ошол замат иттер чуу туруп үрүп, каптап келаткан ат дүбүртү жер теңселтип, иттердин чуусун жабыла атылган мылтыктын уну кулак тундуруп басып кетти.

— Ыя, алла!..

Бүткүл кошун тура чуркады. Бекназар ат жалына өбөктөп, Исхак жаткан жакка карай кайра чапты. Бүткүл кошун кымкуут. Оң жакка дүргүп качышты. Оң жактан жапырт мылтык атылды. Октор «гый-й, гый-й» этип, асманды айра тилип, түндүн кара туурдугун тешип, кайдадыр житип кетип жатты. Кошун сол жакка дүргүдү. Сол жактан жабыла мылтык атылды. Кандайдыр бөлөк тилдер, сөз мааниси ажыратылбай, күүлдөп ураан болуп жатты. Бекназар аттын ыйык жалына өбөктөп, катуу келатты. Кулан чаар аргымак так түйүлүп, бирдемеден үркүп, бирдемеден каргып өтүп, учуп келатты. Кимдир бирөө кудайга жалынып, кимдир бирөө «апа!» деп бакырып, кимдир бирөө жер тиштеп жыгылган бойдон сөзгө келе албай, өпкө кагып араң онтоп жатты. Душман жылчыксыз тегеректеп алган сыяктуу. Төрт тараптан тең мылтык ок бүркүп турду.

Исхак биринчи атылган мылтык үнүнөн чочуп, ордунан атып турган эле. Башына жазданып жаткан бир атма орус пистолун ала коюп, буту майып экенин да унутуп:

— А-ай! Тургула! Тургула! — деп, калчылдап кыйкырып, эшикти көздөй жүгүрдү. Пистолдон туш келди ок чыгарды. Жакын эле жерден кимдир бирөө күбүрөнүп келме келтирип жатканын укту. Эшик кымкуут. Кыйкырык. Онтоо. Чырылдап ат кишинеп жатты. Исхактын сыныгы жакшы бүтө элек буту кайра майышып, сөөгү кычырап-кычырап баратты. Ал эшикке чыгып, көзү караңгылап, темтеңдей түшүп, бирдемеге сүйөнө калды. Жүрөгү лак-лак сокту.

— Далдага! Далдага! Кыйкырба дейм, кыйкырба!! — деп Бекназардын үнү аваны жарып жатты. — Кач! Чегин... Тоо тарапка... Тоо багытын болжо...

Эки жактан тең атыш болуп жатты. Душман кайда? Өз кайда? Эч ким ажырата алган жок. Тырымтыракай болуп, кошун тоо багытына карай ыкты. Мындай кезде кыргыз «Атасы бөлөк аттан түш! Аталашым атка мин!» дейт. Баш көргөндү көз көрбөй, баары аралашып, катын аралашып, жүрөгү чыккан бала аралашып, чылбырын сүйрөгөн ээсиз аргымак ат, логлогон төө аралашып, кошун тоо тараптан жырып жөнөлдү.

— Исхак! Исхак!

Исхак көңүлү бир ачылып, бир караңгылап, Бекназардын үнүн араң ажыратты. Аңгыча Бекназар колу менен кайсалап келип калды. Исхак араң онтоду. Бекназар:

— О, кокуй, бутуң эмне болду сенин?! — деп, ыйлактап, Исхакты балача шап көтөрүп, андан ары эч сөз айтпай, тыбырап турган кулан чаар аргымактын ыйык жалына арта салып, артынан өзү ыргып минип, «чү!» деп жүрүп берди. Кулан чаар атылып жөнөлдү.

Аз да болсо уюткусу бүтүн бойдон аскерин тоо таянтып кетсе, андан нары Исхактын көздөгөнү оңунан чыгып, Каратегинди колуна алса, ал дагы куралып, арыгы семирип, ачы тоюнуп, жаз алды менен тоодон ылдый кара сел болуп дагы каптап түшөрү анык болучу. Эл ичинен «өз» кылып алышкан кишилери аркалуу өчтүү Абдырахман Исхактардын ар бир кадамын, максатын жаздым кылбай билип, Исхактын кошуну эми бетме-беттен качып тоо тарапка ыктап, колдон чыгып баратканын көргөн соң, генерал Скобелев дароо Миллер-Закомельскийди башчы кылып атчан козак полкун, Насирдиндин, Абдырахмандын аскерлерин жол көрсөтүүгө, көмөккө берип аттандырды. Полковник барон Миллер-Закомельский Анжияндан чыккан бойдон эч жерге токтобой, күнү-түнү тынбай полкун айдап отуруп, таң таштаганда жетип, Исхактын кошун курчоого алып, капыстан каптап чабуул коюп кирген болучу.

Исхактын кошуну капыстан чоочуп ойгонуп, туш- туштан жабыла төгүлгөн октон, кулак тундурган мылтык үнүнөн такыр эси кетип, эки кишисинин башы кошулбай, түшкелди дыркырап качып, уюшуп каршылык көрсөтө албады. Көбү колун куушуруп, жер боортоктоп жыгылды. Исхактын бүт кошу, 120 нарга артылган жүгү менен колго түштү.

Улуу шашке ченде тоо багытын болжоп качкан колдун чачырандысы Исфайрам капчыгайын өрдөп чогула баштады. Отуздай гана киши болду. Исхак иреңи жездей саргайып, эрдин бек кымтып, бутунун сыздап ооруганын да унутуп, эми эмне кыларын билбей отуруп калды.

Исхак үшкүрүп жиберди:

— О, Бекназар аке, несин айтып күйебүз?! Мен эми баарына ишенем. Ушу сизди ыккынчылык кылды десе да ишенем... Илгеркилер:

«Карамыктын даны болгунча
ак буудайдын саманы бол —
жаман элдин жакшысы болгунча
жакшы элдин жаманы бол...»

деген экен. Карачы, калети жок белем?! Биздин элге чындап кеткет келген окшойт... — деп түнжурап кетти.

Көп токтоого болбойт эле. Куугун жетиши мүмкүн. Жолго чыгышты. Исфайрам суусун жээктеп, улам бир бетине өтүп, кыркып кечип, үстү жылма муз секиртмек корумдан кыялап, кээ жерде аттан түшүшүп, жөө сандалып чубап, тынымсыз жүрүп отурушту. Музафар-шаанын мындай азап жолду көрбөгөн эрке кызы атка жүрө албай койду. Башта кемедей кара нардын үстүндөгү жайлуу үжүрөдө келчү. Эми ага нар кайда?! Мурду көгөрүп үшүп, шөмтүрөп:

— Исхак акэ-э...—деп уңулдап ыйлады. — Жан аке, мани үлтүрүп кетиң, жан акэ-э...

Музафар-шаа кабагын бүркөп, кызына тажикче бирдеме деди. Жемеледи окшойт. Кыйналган неме ага болбой көз жашын көлдөттү.

Исхак унчуккан жок. «Куруп кеткен сарттын кызы! Төшөктүн гана катыны...» деп кыжыры кайнады. «Башка түшсө көнөт, өлбөгөн жаны калса келет» деди да, кайрылбай кете берди.

Чаубай үңкүрүнө жетип токтошту. Эми аттан түшүрүшкөнү жатканда Исхак артын карап, бирөөнү замбилге салып көтөрүп келатышканын көрдү. Ким бу.

— Ханике айым...—деди Бекназар. Исхак башын чайкап, «О, атаңдын көрү сарттын кызы!» деди ичинен. Бекназар аттан көтөрүп алды.

Ал күнү аттардын бирин союшуп, оокат кылышып, түнөп, эртеси эрте менен көк мелжиген ашууну карай кайра жолго чыгышты.

Чилденин күнүндө ашуу ашышып, Дараут-Коргонго түшүштү. Ошол жерде кыйла өргүү кылышып, бозгон аскер аздап чогулуп, жүз ашуун киши болушуп, андан Каратегинге жол алышты.

Исхак менен кошулуп агасы Музафар-шаа келе жатканын укkан соң Каратегиндин эмири Раим-шаа тандалма миң кол баштап, чегинен тосуп чыкты. Музафар-шаа жөн келбейт, келгенде да Исхакты күйөө бала кылып алып келе жатса, эч жакшылык күтпөй, эртеңки тагдырын бүгүн кан үстүнөн чечип алмакчы болгон. Тозуп, азып барган азгантай кишилерди Раим- шаа кындан суурулган кылыч менен каршы алды.

Алыстан кыйкырышып, жалаң кылыч булгалашып, бирин-экин ок чыгарышышты. Карап туруп, Исхак Каратегинден баш калка издөөдөн такыр үмүтүн үздү да, кайра тартууга буйрук кылды.

Исхак Дараут-Коргонго кайра келди. Көтөрүлүштүн деми да, уюткусу да эми шеминен тайды белем. Өтө кызуу, өтө кайраткер жигиттердин да жүрөгүнөн от өчүп, билегинен каруу кетип, отурганы отурган жеринде, турганы турган жеринде шалдыроо басып калды. Эч биринин көңүлүнө эми «Эмне кылуу керек?» деген ой да келе албай калды.

Бекназар көзү жумулуу, көкүрөк ойгоо.

«... күү-шау дайра шоокуму, бирде күчөйт, бирде кайдадыр алыстайт... тигине дүпүрөтө жарышкан, үзөңгүсү кагышкан кайран жигиттер... өзү ири алдыда өрөпкүгөн,

зарде көөдөнгө батпай, көзү тик, колу шамдагай көйкөлгөн туу алдында... кулан чаар аргымак теминдирбей не басканы, не учканы сезилбей...»

«... өткөн сөөлөт, өткөн кайрат...» деди дили. Ой алмашты.

«... өрт алган үй, түндүгү түшкөн, кышында очогунан оту өчкөн... буулдап ыйлап жаш бала, сулап калган энесинин жанында... эмчегине тырмышып... андан нары мөгдөйт кары, аппак башы жарылган, каны чып-чып, кара мата таңынган... ит калган бураңдаган, белге ок жеген жарым жан...»

«Бу не адисе?..» Чоочуп кетти Бекназар.

«... Кана, баягы бир ордого сыйышпаган, жаңжалын өзүлөрү тындырып, баары бир кыйшпаган «көп тууган», «көй тууган?!»

... Кар, же кеткен из жок, же келген из жок, бассаң булут чоюлуп бутка илешкен, кийиги жок шырп эткен, кузгуну жок курк эткен, эч качан адамзаада башбакпаган, от жакпаган... үстүндө көмкөрүлгөн көк асман...

Тыш дагы түш...

— Сиз кайтсаңыз окшойт... — деди ушундай баарын санаа эзген күндөрдүн биринде Исхак. Сөз артын күтүп, тиктеп калды Бекназар.

— Ыя?.. — деп жообун сурады ою да, өзү да бийик тоо башындагы таш кепеге камалып отурган Исхак. — Абал кандай болду экен...

Сөз жалпы абал жөнүндө. «А түзүк, — деди ичинен Бекназар, — үмүтү үзүлө элек экен, дем- кайраты али өлө элек экен!»

Бекназар:

— Биз ордого кирбей эле сыртында калып, дүрбөгөн өз эл ичинде болуп, ошол жат көзүнчө да, өз көзүнчө да тике маңдайлашып өлсөк болмок экен!

— Аттиң ай! — деп жиберди Исхак. «Э баягы Чаткалдан түшкөндөй түшөбүз дебедикпи?!» деген өкүнүчүн кымтынып калды.

Башын кейиштүү ийкенип койду Бекназар.

Исхак:

— Көрөрсүз, элде али дем бар болсо аны көрөрсүз, жо алдан тайган болсо аны көрүп, кантсеңиз да, бир ылажысына жарап берерсиз...

Аны имере тиктеп калды Бекназар. «Өз абалың эмне болот быякта?..» дегенди сезди Исхак:

— Э-э, менден камтама болбогула, пешенесине жазылганды көрөт ар ким, — деп койду. — А көрө өз башыңызга көп коркунуч болот ко...

Бекназар:

— Э-э, элден безип эсен калган баш курусун...

Набыт болгонунан, чачылганда дарексиз кеткенинен калган биртке жоогерлерин жыйды Бекназар. Кош айтышарда Исхак өйдө болууга ынтылды эле жакын турган Момун саркер колтургунан сүйөй ордунан араң тургузду. Исхак:

— Биз өзүбүздү өзүбүз алдашыбыз керек эмес, көз менен көрбөсөк да көкүрөк менен сезип турабыз, абал жаман. Эсен кайра бир жүз көрүшсөк кубанчыбыз болсун, көрүшпөй калсак ыймаңыбыз болсун... — деди үнү калтырап. — Мен сизге, Бекназар аке, о дүйнө бу дүйнө ыразымын. Не байкап, не байкабай кабагым үйрүлгөн болсо, катуу сөзүм тийген болсо, Бекназар аке, көзүмүн тирүүсүндө калыс кудай алдында кечирим сураганым ушул болсун... кечирип коюңуз...

— О, кайраным ай, — деп жиберди Бекназар, — неге кечирим сурашабыз?! Сендей азаматтын артынан ээрчиген күнүмө, бирге жүрүп кан төккөнүмө, жер өрттөгөнүмө кейибейм, өкүнбөйм эки дүйнө! «Эл» деп, «журт» деп күйүктүк ко, өзү күбө көкө Теңир?! О, жол башчым, кош миз албарс кылычым... мына менин не байкап, не байкабай эрдемсиген түрүм болсо, буйругуңу эки айттырган күнүм болсо, мына ошону сен кечир...

Төшкө төш тийгизишип оңду-солду, «кош», «кош» кылышты.

Эми айтар сөзү не?! Исхак буулуп, кош балдакка сүйөнүп, шалдырап туруп калды. Кайран жигит! Эч качан каңырыгы түтөп көрбөгөн катуу баш баатыр Бекназар минтип эки канаты тең сынган шумкар сыяктуу карып болуп мөгдөн турган Исхактын абалын көрүп, өзөгү болкулдап кетти. Тез бурула чыга жөнөлдү.

VII

Көтөрүлүштүн тамырын биротоло кыркуу үчүн «Зимняя экспедиция» деп аталып, генерал Скобелевдин башчылыгы астында каратель отряд түзүлгөн. Саны жагынан отряд эмес ошол кездеги колдо бар куралдар менен толук жабдылган бүтүндөй бир аскер бөлүгү болучу. Отрядга бир аз жигиттери менен Насирдин өзү көмөкчү, жол көрсөтүүчү болуп кошулган.

Эки күнү көз ачырбай кар боройлоп жаап, жаңы гана басылган эле. Мелмилдеген асыл Фаргана өрөөнү аруу жуунуп ак шайы кийген келиндей үлбүрөп калган. Те алыстан башка кыштактардын карааны араң көзгө илешет. Кайдадыр алыстан иттин үргөнү үзүл-кесил угулат. Ава муздак. Аскер аппак карда кара чаар жылаандай ийрилип, жай чубап келатты.

Найман кыштагына жакындаган кезде аскердин алдынан бир топ киши тосуп чыгып калды. Ортосунда сакалы белине түшкөн мүнкүрөгөн кары адамы бар, колдору боорунда, ниет актыктын белгиси — баары тегиз ак жоолук кур курчанышкан.

Генерал Скобелев атчан туруп, жанында Насирдин, унчукпай аларды бир сыйра көздөн өткөрдү. Насирдиндин түрү бир башка — өз жини өзүн калчылдатып, тиги мүңкүрөгөн кишилерди табалап, чыдамы кетип, ичинен: «Бу орус эмне маалкатат?! Эмнесин карап отурат?!» деп чыдамы кетип, ат үстүндө тынч ала албай кыйшаңдап турат. А эл болсо чарасыз, өлүмгө баш байлоо, ырайым берилсе да кубанчу түрлөрү жок, баарынын ындыны өчкөн экен. Сакалы белине түшкөн кары карга бүк түшүп таазим кылды да, ошол тизелеп турган бойдон өйдө болбой:

— Ырайым кылгыла, о адам атанын балдары!..— деп, калчылдап, киркиреп акырын сүйлөдү. Сууктан өңү кетип, быштактай катып турган тилмеч карынын сөзүн котордү. Сөзүмө жооп болобу дедиби, кары башын көтөрбөй, ичинен калтырап, көшөрүп кулак төшөй күтүп турду. Аркасында чилдей тизилип карга тизелеп кишилер да мыдыр этишпеди.

— А-га! — деди генерал Скобелев. — И-и? Согушуп бүттүңөрбү?!

— Кекетип жатат...—деп котордү тилмеч.

Улук төрөнүн үнүнөн эч ырайым сезилбей, кары адам ичинен чыйралып, акырын башын көтөрүп, көк мончоктой чекирейип турган көзүн көрдү. Заар көрүндү. Кары дагы эле өзүн токтоо тутуп:

— Тегин жерден өрт чыкпайт дейт биздин элдин акылы, кантели, ханыбыз катаал чыгып — толкудук, чайпалып төгүлдүк... Эми, о адам атанын ыкыбалдуу баласы, сунулган моюнду суурулган кылыч кеспейт дейт биздин элдин акылы, минтип тутам мойнубуз кылча болуп, кар тизелеп алдыңда турабыз, өңкөй эңкейген кары, эмгектеген бала, кара кийген касыреттүү жесир гана калды, жансоога кыл... —деди.

Насирдин:

— Эмне?! — деп кыйкырып алып, кайра кылчаңдап, генералдын козголбой турганынан айбыгып, кайра күйругун кыпчып, бирок көзү күйүп, көзү канталап, көзүндө огу болсо бир атып абышканы тырп жыккысы гана келип, айласыз токтолду. Тилмеч карынын сөзүн котордү генералга.

— Жансоога берилбейт! — деди генерал Скобелев катуу, үнү кылыч менен таш чапкандай угулду, колун кылычча шилтеп таштады. — Чапкыла бирин койбой!

Тилмеч кирпигин араң кыбыратып эле, же которорун билбей, же которбой коё албай тургандай болуп, эки ортодо мелтейип туруп калды. Сакалы белине түшкөн кары адам ага суроолуу кадалды. Тилмеч көзүн ала качып, атынын жалына үңүлө берди.

Ошо замат атчан козак каратели ороп, үрөйлөрү уча карда чөгөлөп отурган өкүлдөр чуу этип, тура калышты. Ичиндеги кары:

— Чуу бейпайда, эми чуу бейпайда. О эсиңерге келгиле...—деп үн салды кайрат менен. Карынын токтоо, коңур үнү:

— Жан талашуу бейпайда, балдарым. Эс токтоткула, жан талашуу эми бейпайда... —деп аралап өттү.

Эки жактан кысып кылычтап кириштн. Бири да ордунан жылбай, корунбай, бири да кыңк этип үн чыгарбай нестейип гана турушту. Кылыч муздак аваны ышкырып жарып, шарт деп тийип жатты. Ак кардын үстүнө адам каны чымындыктын гүлүндөй жайнап чачылды...

Кезек сакалы белине түшкөн карыга жеткенде:

— Жөн койгула аны! — деди генерал. —Тирүү калсын өзү жалгыз ушу жерде. Эң сонун жаза болот...

Кыштак туш тарабынан курчалды. Катындар чурулдап, озондоп, балдар энелеринин этегине башын катып чырылдап ыйлап, кыштак чууга толду. Малды айдап, үйлөрдөн колуна илингенин талап чыгып жатышты. Каран күн түшкөнүн сезеби, үйлар мөөрөп, иттер адам бакыргандай балбалактап улуп, каңшылап нары- бери чуркап жүрдү.

Эң акырында генерал Скобелев кыштактан бир да тирүү жан калтырбай кырып таштоого, үйлөрүн, мал короолорун тып-тыйпыл кылып өрттөөгө буйрук берди.

Ит да кутулган жок. Өрттөн бакырып качып, даракка тырмышкан мышык да кутулган жок.

Каратель отряд олжо жүктөп, мал айдап, кечке утур кыштактан чыкты. Күйүндү жыттанган, кан жыттанган кыштак четинде аппак сакалынан ылдый көз жашы кан аралаш сарыгып, селдейип жалгыз абышка кала берди...

Кийинки кыштактардан тосуп чыгышпады. Найман кыштагынын көргөн күнү угулганбы, кыш-күрөөгө карабай эл үркүп, үй-жайын, малы-мүлкүн таштап, жыңгырап кар жамынган улуу тоолорду таянып кете башташкан. Каратель отряд ээн калган кыштактарга кирип жатты.

Кийинки күндөрдүн биринде каратель аскер Маасы кыштагын басты. Ээн. Ээсинен калып калган ит шоңшоюп улуп отурат. Туш келди тентиреп мал жүрөт.

Жалгыз ит улуганын коё коюп, тура кала үрүп калды. Тарс! Кылган кайраты үчүн бир «каңк!» деп, жалп этти.

Бир үйдөн үч бала эшикке чыгып, элтеңдеп качып жөнөдү.

Үйдөн жалгыз каралуу катын табылды. Элге кошо кетүүгө үлгүрбөй калганбы. Же оорубу. Чырылдап бейжайлана баштады. Кекилик балапан ачкан мезгилде карп-курп кезиккен барбы? Эне кекилик тапырап, жумаланып кетип, кача албаган, уча албаган болуп, кишинин көңүлүн өзүнө тартып, кишини өзүнө ээрчитип, темир канат балапандары эптеп бекинип кеткенче алаксытат, өз башын саят. Бу аты эч кимге белгисиз жарым жан ооруу эненин азыркы аракети так эле ошол сыяктуу, ыйлактап, ар кимдин алдына бир барып, бетинен жыгылып, кайра туруп, карателдерди алаксытып жатты.

— Кагылайындарым ай... Алдыңа кетейиндерим ай... Кете көргүлө көздөн далда, кете көргүлө ай!.. — деп, безилдеп калчылдап жүрдү. Эч ким түшүнгөн жок. Аны акылынан ажыраган экен дешти. Тиги сууктан өңү кетип, каткан быштактай саргарып турган тилмеч түшүнүп, ооз ачпай ыңкыйып турду.

Балдар адырды карай кар малтап качышты. Улам артын карап коюшат. Алды он үч жаштарда, арты көп болсо сегизде сыяктуу. Эң кичинеси карга колтугуна чейин батып кетип, кайта илмеңдеп чыгып, алактап
ыйлап, араң илешип баратты.

Бир каратель кар малтаган балдардан көзү өтүп, ызырына «чү» дегенде эне саксаңдап жетип, кулачын жая алдын тосту. Жалынып, балбалактап ыйлап, чылбырына жабышууга аракет кылды. Кошо чапкан аны кылыч менен баштан нары бир тартып өттү. Эне аттын төрт аягына кулачтап сулап жыгылды. Карателдин семиз аты үстүнөн каргып кетти.

Балдар төш таянып калышкан эле. Кууп келатышкан атчандарды көрүшүп, ар кимиси ар жакка качты.

Эки каратель ат үстүндө опоңдоп баратышып, удаама-удаа ок чыгарышты. Тарс! Тарс! Ок тийбеди окшойт, тестиер балдар кырга тырмышып калышты. Бир каратель сөгүнүп, аттан түшө кала отуруп, мээлеп ок чыгарды, эки баланын арткысы чалкалай түшүп, ылдый баш болуп жыгылган бойдон былк этпей калды, алдыңкысы кароолго араң илинбей, кырдан ашып кетти.

Кичинекейи алдына чуулдап кар челип ок түшкөндө аны сайын эси чыгып, кайра ылдый чуркап, аңгыча бет алдына келип калган каратели көрүп, кайра бакырып качты. Каратель атын күрсүлдөтө желдирип артынан түштү. Бала айласы кетти белем, карга башын катып, куду арык чилдей томурайып, солуп жата калды.

— Тур, бусурмандын тукуму, — деди каратель, атынан түшүп, баланын желкесинен мыжыга кармап, мышыктын баласындай кыйылдатып өйдө көтөрдү. Бала сууга чөгүп бараткандай:

— А-па!.. Апа-а! — деп энтигип кетти. Каратель арсактап, же кубанганыбы, же заарыбы, катуу күлүп, кекиртегин жулмакчы болду эле, бала жандалбас кылып тыпырап, анын колун тиштеп алды. Каратель колун силкип:

— Ух!..—деп, артынан үч кабаттап сөгүнүп, өз ачуусунан көк көзү бопбоз болуп: — Тиш салганын кара, бу кичинекей жырткычтын?! — деди да, чырылдаган баланы карга баса куу чеңгел менен муунтуп, кыкылдатып, көкүрөгүнөн тизелеп ныгырып, бейкүнөө наристенин ооз-мурдунан каны төгүлүп, аяк серппей калганда гана жийиркене итерип таштап, өчү кана күбүрөнүп, кан болгон колун карга жууган болуп, атына минди. —Тиш салганын кара мунун?!

Ар бир турак жайга, ар бир мал короого жогуна чеп алпарылып, баарына бир убакта от коюлуп, өчүңкүрөй баштаганын чөп чачып кайра тутантып, демекчи көп эмгек жумшалып, ээн Маасы кыштагы да тыптыйпыл өрттөлүп таштадды...

Тоо этектеп, үч-төрт түтүн кичинекей бир кыштоого кез келди каратель аскер. Же укпай калышканбы, же качарга багыты куруганбы, же көтөрүлүшкө катышы жоктугун медер тутканбы, иши кылып, эли бүт бойдон экен. Коктунун ылымта жерине курулган бир нече таш короо, ар короонун бир четинде жепирейген бастырма, эшиктеринде бирден түп саада, же тал көрүнөт, талдын ачасына жыйган бирткеден бакал, чөбү бар.

Коонун четинде боз үй турат. Кадимки илээнди тоолуктардын кыштоосу. Беш түтүн экен.

Эң мурун мейман келаткандай, кампайып эшиктерине чыгышып, үргөн иттерин «О, кет!» дешип тыйып, бери басып, тосуп калышты эле, алдынан үрүп чыккан иттерди тоголото атып, каптап кирген түрүн көрүшкөн соң үрөйлөрү учуп, колдон эмне келмек, далдырап туруп калышты.

— Ну-у! Быякка! — деп, солдаттар мылтык тап кылып ийрип салышты. Баары бечара, баары өңсүз, каеринен жазганын билишпей, же бир ооз сөз таап сүйлөрү жок, көздөрү жашылданып, бычакка аргасыз мойнун тоскон мал сыяктуу, же жалынары, же арызданары жок, шалдырап, кыштоонун ортосуна үрпөйүп чогулушту.

Ичинде бир жигиттин белинде бычак жүргөн экен. Көз илинер замат эки каратель аны дырылдатып сүйрөп, сайма кындуу бычагын белбагынан сууруп алышты. Ушу да болсо олжо! Жигит же корккону, же сынганы билинбейт. Ireңи бир кызарып, бир күбарып, ылайыксыз эле ылжыйып күлгөн болуп, «Алгыла... Алгыла...» деп калды. Дароо анын колун артына байлашты. Ошондо чындап коркунуч келдиби, маңдайынан жылдызы биротоло өчүп кетти.

Тоок сыңары чогурашып турган элдин арасынан саамайы куудай кемпир:

— Кокуй! Эмне кылганы жатышат! Кагылайын эл!.. — деп чаңырып жиберди. Баласы окшойт.

«Тамаша кылып жатышат го?.. Төрөлөр ойноп жатышат го!..» деп күбүрөштү. Жо, төрөлөр тамашакөй эмес экен. Үймө-үй жулунуп киришип, катын-калач, бала-чака койбой айдап чыгышып, эркектердин колдорун артына кайрып байлап, баарын кылыч менен түрткүлөп, кой камалчу бир сарай тамга ийрип камап, эшигин сыртынан дембелеп бекитип салышты. Кай бири кымырыла басып, үйлөргө кирип тинтип, жыйылган жүк астындагы бокчолорун сууруп, кылыч менен жарып, издегени алтын, эчтеме таппай сөгүнүп чыгып жатышты. Бу эл алтын түгүл темир казыгы жок бечара болучу.

Генерал Скобелев жылуу карышкыр ичик кийгени менен, ат үстүндө келип, тоңуп кеткен эле. Тилмечтин кеңеши боюнча туурдугу бүтүн боз төбөл үйгө түшүрүлдү. Тыш анча суук, он беш градус. Кадимки тоолуктун үйү. Жүк жыйылган, сол капшытында ашканасы, оң капшытында күндөлүк тирилигине зарыл буюмдары, төргө камыш төшөлгөн, камыштын үстүнө ала кийиз, анын үстүндө кызыл шырдак жайылып жатат. Ортодогу үч буттуу темир тулганын астында чала күйгөн көң сасыйт. Генерал үй ичин кыдырата карады. Түндүктү карап койду. Жарым ачылып турган чамгарактын нары жагынан бопбоз асман көрүндү. «О жараткан, кантип жан сакташат бу жапайылар?!» деп астейдил таң калды. Үй ичинде үч гана градус жылуулук бар эле. От боюнда боз көйнөгү курсагын жаппаган, такымы чыт, мурду булайып, үч жашар бала отурган. Генерал Скобелев бир тиктеп, жүзүн үйүрдү. Тилмечтин жаңсоосу боюнча бирөө келип, баланы колунан сүйрөгөн бойдон тышка алып чыгып кетти. Куурай аралаштырып отту чоң жагышты. Тилмеч оң капшытта жаткан ээрди төргө коё койду. Генерал ээрге көчүк басып, отко колун кактай баштады.

Бул элдин салтын, тилин, санжырасын жакшы үйрөнгөн ориенталист аскердин ишине көмөгү тийет делинип, кошулуп берилген. Жолуна туш келген кыштактар ылганбай, эли көтөрүлүшкө катнашы бары- жогу териштирилбей чапкынга кириптер

кылынып келе жатканга дили демократ окумуштуу адам көңүлүндө эч макул боло алган эмес.

Генерал отко жылынып, ориенталист ички ою менен алек болуп, тилмеч үргүлөп, эч ким унчукпай үй ичи тымтырс.

Бир убакта:

— Михаил Дмитриевич, —деп сөз баштады ориенталист, кабагы салыңкы, — өтө эле катаал иштер болуп кеткен жокпу, Михаил Дмитриевич?..

Генерал Скобелев ага жумшак тиктеп алып:

— Бооркер адамсыз, Иван Васильевич,—деди эч камырабай, — бооркер адамсыз, бооркерлик жакшы мүнөз. Бирок, кантебиз, Иван Васильевич, согуш деген согуш да?! Бир кыйла катаал болууга туура келип жатат, өзүңүз көрүп келе жатасыз.

Ориенталист:

— Баарын кырып таштай албайбыз, акыры аман калган жергилик калк эмне дейт?.. Төрт көздөп тиктеп турган Европа эмне дейт?..

Ормоюп тиктеп койду генерал Скобелев:

— Кимдин эмне дегени менен сиз экөөбүздүн ишибиз эмне, кадырлуу Иван Васильевич?! — деди. — Россия татар-моңголдордун эзүүсүнөн кутулган соң, өзүңүз күп жакшы билесиз, акырындап жанданып, өзүнүн табигый чек араларын калыбына келтирип, андан нары жашоого ыңгайлуу мейкинди көп ээлеп, деңиздерге чыгып, өзүнүн келечеги үчүн керектүү шарттарды түзүп, азыр бүткүл дүйнөлүк мааниси бар ар кандай иш, ар кандай келишим анын катышуусусуз бүтпөй калган улуу державага айланды. Россия менен тең тайлашар Европада жалгыз Викториянын карыган империясы гана калып отурат. Бирак, Виктория империясынын келечеги ченелүү. Анткени анын басып алган жерлери Россиянын басып алган жерлеринен география шарты жагынан айырмасы чоң, ал жерлери, ал өлкөлөрү империянын табигый территориясынан өтө алыс, миңдеген мил кургак, миңдеген мил суу бөлүп турат. Ал эми Россиянын кошуп алган жерлери өзүнө тутумдаш. Мына ошентип, Викториянын аты алыска кеткен карыган империясына караганда жаңы өнүгүп, жаңы күч алып келе жаткан Россия империясынын келечеги алда канча ишенимдүү. Биз, урматтуу Иван Васильевич, сиз экөөбүз Түркстанды колго алып бүтүп, Англиянын алдын Афганистандын нары жагынан тосууга жетишсек, жок дегенде Памирге чыксак, анда бул жагы да камсыз болуп, Россиянын таасири бүткүл дүйнөдө бир нече жүз жылдарга бекемделишине ишенип коюңуз. Мына ушундай, кадырлуу. Россиянын тарыхый миссиясы, сиз экоебүз энекебиз Россиянын алдында өтөй турган ыйык карызыбыз да мына ушунда! — Генерал Скобелев көңүлү ачылып күлдү. — А сиз мында «тиги эмне дейт», «бу эмне дейт» деп отурасыз?!

— Түркстан күнчыгыш элдеринин эң байыркы цивилизациясынын бир бешиги болуп эсептелет. Азыр ушул тапта диний, тарыхый шарттардын терс мүнөзүнөн улам өлкө, адамдарынын ой жүгүртүү арымы бир ордунда имерилип токтоп калган. Чынгыз-хандан кийин тыштан бирөө ат бастырып кирбеген, Тамерландан кийин бирөө ат бастырып чыкпаган. Демек, өлкө көп кылымдар бою өз чыгына өзү кайнап дымыган. Бул калк башка калк менен аралашышы зарыл. Башка цивилизация, башка мамиле, башка күрөш көзүн ачат. Өзүлөрүнүн жакшы адатына кошуп, аралашкан калктын жакшы адатын өздөштүрүп алат. Мунун өзү бул элди жаңыртат, жашоого жарамдуулугун күчөтөт. Ошондой эле башка элге пайда да бере алат. Бул элди кең

койнуна имере тартуу менен Россия өзүнө пайда таап, жанагы сиз айтып отурган келечегин ушул эл менен бирдикте бекемдейт. Мына, Михаил Дмитриевич, мен билген Россиянын тарыхый миссиясы!..

Генерал муруту арбайып тиктеп калды.

— Ырас, — деп маани улады ориенталист, — кансыз иш бүтсө, ал согуш делинбейт. А көр тирилигинде жүргөн бечара кишилерди оопат кылуу да эрдик болуп эсептелбейт. Биз Европа цивилизациясынын өкүлү катары, эң оболу орус эли катары, орус элинин акыл- эстүү адамы катары адамгерчиликке сыйган ыктуу мамиле жасап, өз койнубузга тартышыбыз ылазым эмеспи бул элди?!

Генерал Скобелевдин эми кабагы бүркөлдү:

— Мунуңузду, кадырлуу окумуштуу, Санкт-Петербургдун айныган чөйрөсүндө айтыңыз. Ошол жерде оозунан көбүк чыкканча талашып жактоочулар табылат. Же Россиянын тышкы душмандары...

— Мага бу аскерден кетүүгө уруксат кылыңыз, Михаил Дмитриевич, — деди мустарап болуп ориенталист.

Бир тиктеп, башын чайкап койду генерал:

— Каалаганда жүрүү, баш оогондо кетип калуу сиз экөөбүздүн эркибиз эмес экен, урматтуум. Биз улуу даражалуу бүткүл Россиянын императорунун алдыңкы фронтто күрөшүп жаткан аскер адамы экенбиз, эсиңизге салып коёюн...

Үстүндөгү аскер мундири жарашпай, бош келип, ориенталист эки ийни шөлбүрөп, өзүнүн да ындыны өчүп калды.

Бирок, бул айтышуу генералды ойго салбай койгон жок. Ким мокочо болуп көрүнгүсү келсин?!

Бир аз кол жылытып, тамактанышып, арак менен ич жылытып алышып, үйдөн чыгышты.

Сотниктер да күүлдөшүп калышкан, бири «кылына турган бардык иш кылынып бүткөнүн» генералга шакылдатып калды. Ок чыккан жок, кылыч «шарт» этпеди, демек баары акырын жайгарылган го. Суз баш ийкеген болуп койду генерал.

Бир сотня алдыга жол алды, калганы ирети менен арты чоюлуп, кыштоодон али үзүлө элек.

Чуу чыгып калды арттан. Жаш балдардын баулдап ыйлаганы, катын-калачтын чыңырыгы угулду. Ориенталист тизгин жыя кала артын каранып, оозу ачылып калды. Беш түтүн кыштоо бири калбай, азыр эле өзүлөрү биртке жылынып чыккан боз төбөл үй да, алоолонуп өрттөнүп жаткан эле. Үстүнө жыйылган чөбү бар кой сарай өзгөчө даулдап, жалыны ыргалып, кара түтүнү көккө түрмөк-түрмөк болуп көтөрүлдү. Кантип укпай калсын муну?! Тилмечи жанында, токтобой, унчукпай, далысы дүңкүйүп кете берди генерал.

Жапкан кырчыны, устундары, үстүндөгү малга жыйган чөбү аралашып күйүп, бир убакта күү эте урап түшкөндө ый, чыңырык, ыкшыган жөтөл, онтоо тып басылды да, быксыган ачуу түтүн, адамдын куйкаланган, өз майына шырылдап күйгөн эти коңурсуп, теребелде, оводо калкып калды.

Түрмөктөлгөн кара түтүн кээ бирөөгө жакындан, кээ бирөөгө те алыстан, кең Фаргана өрөөнүнүн өйүз- бүйүзүнө көрүндү. Бул эмне? Баары билет. Бир аллага мунажат кылыштан башка не чара, көңүлгө төтөк не болмок?! Улам көзгө түшөт кара

түтүн, ким карабай көз жума алат, улам ойго бүлүк салат, ким кынжылбай, онтобой коё алат?!

Бир жан келген жок, бир жан көргөн жок, ошол дөбөлөнгөн карала күл бир кыштоо элдин чогуу жаткан бир мүрзөсү болуп, ың-жыңсыз калып калды.

Ырас, ким мокочо болуп көрүнгүсү келсин?! Кечинде кечки өргүүгө тыныккан кезде, карышкыр ичигин жамынып, оту чоң жагылган очоктун боюнда отуруп, өзүнүн борбордогу сырдашы «Санкт-Петербургские ведомости» газетасынын редактору Марвингге кат жазды.

> «Мына, иш ушундай быякта. Марвинг мырза, бирок муну газетаңызга чыгарып жибербеңиз, мен Дүйнө лигасынын көзүнө жапайы жырткыч болуп көрүнүп калып жүрбөйүн. Менин принцибим ушул — Азияда чырды тыюу түздөн түз андагы кыргынга байланышат, сокку канчалык күчтүү болсо душман ошончолук басынып, баш ийип берет эмеспи?!»

деп, көңүлүндөгү өзүн өзү актаган жалгыз пикирин тактап, ачык жазды.

VIII

Чаубайга кайра ашып келишкенине бир апта болгон. Келген күнү эле Момун жакага түшүп кеткен. Элден кабар алмакчы эле. Күн өтүп жатат. Сууга чөгүп кеткендей ошол бойдон дарексиз.

Исхак үңкүрдүн төрүндө, алдына камыш төшөлүп, көрпө тонун жамынып, дүмүр отундан түшкөн кызыл чокту тиктеп, уйку-соонун, санаа менен үмүттүн арасында өзүнчө нес болуп, былк этпей тунжурап жатты. Жыйырмадай гана жигит калган. Алар кайберен атып келишип, бирпас да болсо кум санаадан бошонуп, уунун кызыгын кеп кылышат, отко бышып жаткан кандуу боорго жилбилери түшүп, күймөнүп отурушат. Исхак сөзгө аралашпайт. Сынган буту өтүктүн кончундай болуп шишип кеткен. Чучугу сыздап ооруйт. «Эмне болду экен?», «Бекназар эмне болду экен?.. Момун эмне болду экен?..» деп, жан ооруусунан санаа ооруусу күч, үлбүрөп көзүн сүзүп, байланышсыз сөздөрдү күбүрөп, акырын онтойт. Жигиттер элтейип тиктешет. Исхак көзүн ачпайт, акырын демин алып, уктап кеткенсип кайра тынчыйт.

Жүзбашы Мырзакул кирди. От боюнан жигиттер тура калышты.

— Эч кабар жокпу?.. —деди Исхак башын көтөрүп. Мырзакулдун кейпинен жадаганы көрүндү:

— Жок го...—деп, тоңгон колун укалап, отко умтулду.

— Мени кароол дөбөгө алпаргылачы...

Мырзакул башын көтөрүп тиктеди:

— Ушу ит өлө турган суукта эмне бар кароол дөбөдө?!

Исхак унчуккан жок, жер таянып өйдө боло баштады. Жигиттер сүйөй калышты.

Кароол дөбө кароол дөбө дегенинче бар экен. Туш тарабы ачык. Арт жагын караса ашуунун бели, алды жагын караса асыл Фаргана мелмилдеп алаканда турган, топудай соксойгон бийик жер экен.

Жигиттер Исхакты замбил менен көтөрүп келишти да, кароол таштын үстүнө отургузушту. Исхак майып бутун сунуп, оңдонуп, негедир жүзүнө кан тээп, толукшуп, көзү жайнап, алсыз энтигип эки жакты тиктеп алды.

Те алда кайда ак тилек кылып, ак жоолук салынган эне сыяктуу Чаткалдын кыркасы бүлбүлдөйт. Этеги Ташкен, башы Суусамырга, андан нары Тогуз-Торо багытына жалганып, Өзгөн, Алайкуу, Алай тоолору чиркелишип, Исхактын оң кол тарабына имерилип жатты. Сол кол тарабынан Улуу-Тоо уланып, Кыргыз-Ата, Алтын-Бешик түтүмдашып, бир учу Сары-Кол тоолоруна жалганып, бир учу ичке ийе тарта Кожонду курчап түгөнөт. Эки тоонун түгөнүшү бетме-бет келип, асыл Фаргананын таш капка дарбазасы окшоп турат. Алты эмес алтымыш, жети эмес жетимиш атабыздын сөөгү жаткан Ала-Тоо. Нечен кандуу, өрттүү кылымдар ичинде сары түктүү жылуу бооруна, төбөсү ачык мээримдүү
көгүнө сыйынып күн көргөн элин суук шамалдан, суук көздөн сактап келе жаткан касиеттүү ак коргон...

Асман чайттай. Ава суук. Тыноодон чыккан жел түтүн болуп бурулдайт. Турган жигиттер кайыгып кетишкендей болду. Бүжүрөп, кай бири турган жеринде секирип, кай бири үңкүргө жылып жөнөштү. Бири такыр айла куруганда келип:

— Таксыр... Суук өтүп калбасын...—деп акырын эскертип, ушуну менен өзүлөрүнүн да чыдай албай турушканын туйгузду. Исхак көпкө унчуккан жок. Жигит колун үйлөп, буту менен жер тепкилеп, көшөрүп жооп күтүп турду.

Исхак:

— Баатыр, силер үңкүргө бара бергиле. Мен бирпас отура турайынчы...

Жигит:

— Майып бутуңуз болбой калар бекен...

Исхак өкүнүп башын ийкеди:

— Э... кейий турган бут калдыбы, баатыр?!. Өз жаныңарды сактагыла, баргыла жылуу жерге. Бир аздан соң алып кетерсиңер...

Жигиттер кыялап жүгүрүшүп үңкүргө түшүп кетишти. Исхак козголбой, былк этпей касиеттүү ак коргонду кайра сыдырып тиктеп, ой-санаасы алда кайда кетип, кайра тунжуроого түштү.

Тигине жатат мелмилдеп асыл Фаргана... Сыр- Дайра, Кара-Дайра ийрилип, бул асыл өрөөндүн эки салаа кан тамыры окшойт. Топурагы өнүмдүү, суусу келимдүү, күнү жымырап далы ысытып жанга кубат беримдүү. Сайганың көктөйт, жайганың төлдөйт, чачканың чайлайт. Атадай ичи кең, табышман, энедей берекелүү асыл өлкө.

Улуу тоо катмарынан бүркүт айланып чыкты. Исхак кызыгып тиктеди. Жолборско чапсалган баатыр куш ак чалгайын жаркылдатып, имерилип жай сызып, тиги жапа жалгыз таштын башында отурган адамзааданы көрдү окшойт, эки айланып келип, туура жактагы аскага конду. Ормоң-ормоң каранып, талпынып, «шаңк!» этип шаңшып койду. «О, кайран баатырлыктын, бийиктиктин кырааны! Сөөлөтүн кара, келбетин кара?!» деп, Исхактын жүзүнө жылмаюу, жүрөгүнө эргүү келди. Баатыр куштун шаңшыганы «Кел, кайран эр, учалы! Пастык, ыпластык жок жайларга, чагылгандуу кара булуттун нары үстү жагында жайнап турган жаркын күнгө чабыт кылалы. Жүр, кайран эр!» дегендей, чакырып жаткандай сезилди. Ошол замат чөккөн көңүлү эргип, жүрөгүнө самоо, арзуу толуп, лак-лак какты. «Шаңк!» деп шаңшыды баатыр куш, асканы дуу-дуу эткизип канат күүлөдү. «Кош!» дегендей угулду. Исхактын жүрөгү сыздады. Ал кашын, мурутун, кирпигин үлбүрөгөн кыроо басып мүңкүрөп отурган бечара тиги эркин куштун шаңдуу үнүн, эпкининен бороон шамал жаратып кайра ового көтөрүлгөнүн өксүп тиктеп, отуруп кала берди.

Төрт жигит кайра келишти.

Исхак:

— Эч кабар жокпу?..

— Келди, таксыр...

— Баралы...

Жигиттер Исхакты замбилге салып, унчукпай, кайра үңкүргө карай көтөрүп алып жөнөштү. Жигиттердин ирең инде жакшылыктын жышаанасы жок эле. «Жакшылык кабарбы?» деп сурашка Исхактын оозу батпады.

Үңкүрдүн эшиги топурап калган экен. Аттар токулган, камчылары колунда. Нары жакта кимдир бирөө ызырынып сөгүнүп жатканы угулду. «Эмне болуп кетти?» деп ойлоду Исхак чекирейип тиктеп. Аны көрүп, турганы турган жеринде, отурганы отурган жеринде сөздөрү ооздорунан түшүп, селдейип калышты. Сөгүнгөн үн ачык таанылды. «Момун келген экен!» деди Исхак.

Мырзакул жүз башы бир бурчта турат, колунда бир атма орус пистол. Бир бурчта Момун саркер турат, колунда кош миздүү кылыч. Кара курт менен музообаш сыңары марашып калыптыр экөбү. «Эмне болгон буларга?» деп, Исхак таң болду.

Момун:

— Чыккынчы! Ат! Эмне карап турасың?! — деп кичинекей сары көзү жайнап, кан толуп, секирүүгө ыктап турган жолборстой, кумсарып турат. Мырзакул пистолдун машаасын басууга даяр. Исхакты көрүп да былк этишпеди. Жигиттер замбилди экөбүнүн ортосунан жарып өтүп, үңкүрдүн төрүнө коюшту.

Исхак:

— Эмне болуп кетти силерге?! — деди кайгы менен. Момун туталана сүйлөдү:

— Карачы, бул итти?! Мунун кара ишине макул болбогон баатырларды байлатып таштаптыр. Эшиктен кирип келсем эле, мага өзү чапсалып жүрбөйбү бу чыккынчы?! Сени баш кылып баарыбызды атка таңып берип, Искөбүл пашадан сыйлык алат имиш...

Исхак эмне дээрин билбей калды. Колу бош турган жигиттерди кыдырата тиктеди. Баарынын кабагы салыңкы. Баары бир ооз сыяктуу. Өңкөй Мырзакулга ыкташ. А Мырзакул бери карабайт, көзүн көзгө урунтпайт, демек бети кара, ниети кара. Исхак акырын үн салып, Момунга жүз бурду:

— Качан келдиң?

— Э, келгени курусун!..—деди Момун, каңырыгы түтөгөндөй майышып кетти. — Эмнесин айтайын, эмнесин угасың?! Өрт каптаптыр кыштын күнү кайран жерди! Мубаа тийгендей тыйпыл болуп чабылыптыр кайран журт! Эмнесин айтайын, колубуздан эмне келет?!.

Исхак нес болду. Ушул кайгыны, ушул чарасыз абалды аны сайын аныктап, баары тунжурады.

— Искөбүл паша менен Насирдиндин издегени биз экен! — деп муңканды Момун. — Көк мейкинди көксөп күнүгө көк караган куштун канатын кыркып тоок кылган сыңары, о Исхак, боштондук көксөп жыл сайын эрегишип чыккан кайран журттун туусун канга боёп, жүрөгүн өлтүрүп, «Эй!» деп койсо чокусун эки колу менен калкалап отуруп бере турган, түбөлүк карып кылат экен...

Эми Исхак үшүгөндөй калчылдады.

— Ыя?.. — деп онтоду. — Ушундайбы?.. Издегени биз болсок, анда биздин тирүү жүргөнүбүз өз элибиз үчүн жапа болуп жаткан экен го?..

Эч ким унчукпан жок. Тууралыгын баары мойнуна алгандай.

— Канга боёлгон көйнөгүбүздү көрбөй эл үмүтүн үзбөс, душмандын көкшүнү субубас, өчөштүгү тынчыбас! — деди Исхак. — Ташта наркескен кылычты, Момун баатыр. Өзүң байла колумду...

Момун селт карады. Исхак башын ийкеди:

О, эр жигит, эч ойлонбо, атыңдан түш
өз элиңе артык баш болгон чакта,
жалгыз жолдош кылычыңды чечип бер да,
сатып алгын өлүмдү сатып жатса
кан базарда...

Эсиңде бардыр, Момунум, календер капыз бизге ушуну эскерткен белем?!.

Момун шылкыйды. Ошол саатта баары үңкүйүп, баарын ой басып, сөз менен, ый менен айтып жеткире алгыс муң терметти. Мырзакул да далысын салып тунжурады. Ошол саатта ар биринин көңүлү сыздап, ар биринин жүрөгү канап, көкөй кескендеги арман күү күңгүр кагып жатты.

— Мен колго түшпөйм! — деп жиберди Момун кайгыдан башын жулуп алып. — Мага уруксат бер, Исаке! Ордонун иттерине көөдөнүмдү тебелетпейм, Исаке! Өз бетимче кетем, уруксат кыл, Исаке...

Исхак же таң калганы жок, же күйгөнү жок, эси оогондой телмирип тиктеди. Момун мууну титиреп, саал энтигип, кашкөйлөнүп, көшөрүп, анын жообун сурап, сабылып турду. Исхак бир улутунуп, башын ийкеди:

— Бар, Момунум, бар...—деди, үнү бас, каргыл чыкты. — Мен эми, сенин каныңа себепчи болбоюн, бар эми, кагылайын Момунум... Мейлиң... Канжыгада көрүшөрбүз...

Момун каңырыгы түтөп коштошо албай, Исхакты бир жал тиктеп, анан кылычын жалаң кармаган бойдон үңкүрдөн чыга жөнөдү. Эч ким былк этпеди. Мырзакул да алдын тосподу. Колундагы шумкары капыстан уча качкан мүнүшкөр сыяктуу же бакырып жибере албай, же айрылууга көнө албай, жүрөгү шара тилинип, эки көзү чекчейип, Исхак ээрчип тиктеп гана кала берди...

...Маргалан.

Түздүн кары кетип, жерден тоң чыгып, күн жылымдап калган кез эле. Ошол 1876-жылдын 1-марты күнү Маргалан ордосунун кең майданына жык толтура эл чогулду. Кап ортого тактадан бийик секи орнотулган.

Секиде бош сыйыртмагы салаңдап дары турат. Кең майдандын төрт бурчуна төрт замбирек коюлган. Замбирекчи солдаттар милте көсөөнү түтөтүп, дароо атууга дапдаяр. Ичтен да, сыртан да барон Миллер-Закомельскийдин батальону, ордонун дөлөнгүттөрү жыш курчап алышкан. Түш тараптан дагы эле эл келип жатты. Коргондун кыры, жакын жердеги даректарга, тамдардын үстүнө кара таандай жамырап чыгып кетишкен, бири да чук этпей, дарды тиктеп, бири оозун ачып аваз кылып, бири томсоруп тымпыйып, былк этишпейт, күтүп, жүрөк опкоолжуп турушту.

— Ана!.. —деди дарактын башындагы бирөө. Дагы бирөө апкаарый:

— Жарымпаша!..—деп жиберди. Кең майданда кулактары тийишип турган көп эл күбүр-күбүр болуп, жел урган көлдүн бетиндей толкуп, ордо жакты карай беришти.

Ордо жактан бир топ адам көрүндү. Жарымпаша десе жарымпаша, Түркстандын генерал-губернатору, Бүткүл Россиянын ээсинен чексиз укук алган, «Кауфман I» атыккан киши. Жанында генерал Скобелев, барон Миллер-Закомельский, жана да бир нече чиндүү төрөлөр коштоп келишти. Кең майдандагы көп эл дүү этип, баары тегиз баш уруп, тизелеп жыгылды. Фон Кауфман элдин таазимине эч көңүл бурбай, этибарга албай, жай басып дардын түбүнө келди да, дарды тегерете карап көрдү. Барон Миллер- Закомельскийден бирдеме деп сурагандай болду. Барон баш ийкей жооп берип жатты. Эчтеме ачык угулган жок. «Дар бекемби?» дегендей туюшту. Узун этек кымкап тондорун шөлбүрөтүп, артынан Кудаяр, Насирдин, Абдырахман, Сейид Маулан бек ээрчип жүрүшөт. Эң артында жолбун иттей болуп, ургу дөөлөс Мырзакул да илешип алган.

Фон Кауфман дарга асууну таасын көрүп туруш үчүн аларга атайы жасалган бийик орунга чыкты. Коштоп жүргөндөр баары чыгышты. Эл дүбүр-дүбүр этишип, бирок дагы эле чук эткен дабыш жок, өйдө болушту. Элди тегерете тиктеп туруп:

— Көп жылдан бери силерге эгин эктирбей, мал бактырбай, соода кылдырбай, силерди азгырып жүргөн, силерди өз ханыңарга жек көрсөтүп жүргөн бузуку, ууру Исхак кармалды...—деди жарымпаша.

Татар тилмеч аралашма түрки менен көтөрдү. Кудаяр өз сөөлөтүн тутуп тынч турду. Абдырахман абтабачынын кабагы салыңкы. Насирдин өрөпкүп, эки жакты элеңдеп каранып, эл дүңгүрөп куттук айтат деп турду. Эл тымтырс калды. Мурдун тартып койгон да эч ким болбоду.

Муунтуу, асуу түгүл көзкөрүнөө кылычтап кызыл жаян канга бөлөп өлтүргөндү көп көрүп, жүрөгү калган эл. Те четтен бирөө секин жылып жөнөдү эле, атчан турган козак аттын омуроосу менен, суурулган кылыч менен алдын тосту. Бүжүрөгөн бечара көзү жашылданып, онтоп, кайра ордуна келип сөлпөйүп туруп калды.

Шыкалган элдин ичинде сакалы, чачы өсүп кеткен, ой азабын тарткан сыяктуу, эки көзү кыпкызыл, жүдөө дувана турган. Же арман ырын ырдаганы билинбей, же бейжай пенделерди адепке, топукка чакырып, кудай деп сайраганы билинбей, ичтен өрттөнүп, ичтен муңканып, эрди гана шыбышсыз кыбырап, көзү жашылданып, көз жашы ирмелбей төгүлө тургандай болуп турду. Бул Момун болучу. Эч ким тааныбады. «Кайдан алып келер экен?» деп, ал дагы эки жакты каранат. Бир кезде пириндей ишенип, башына чалынган ыйык селдедей көкөлөтүп, бирге жүргөн адамды эң акыры бир көрүп калуу мудаты окшойт.

Аңгыча барабан дыбыр-дыбыр кагылды. Эл селт этти. Зындан жактан төрт кара атчан көрүндү. Эл дуу эте ошол жакты карай беришти. Барабан улам күчөп дүңгүрөдү. Төрт атчандын экөбү сыпай, экөбү козак экен. Ортосунда Исхак! Эки колу, эки буту кара темир жынжыр менен чидерленип, ал аздык кылып, кенеп аркан менен эки карысынан, бутунан, мойнунан байлап төрт атчан төрт жакка керип алышкан. Сүйрөп качабы? Жо, кокус эл жаңжал чыгарып жиберсе, бу коркунучтуу адамды алардын колуна бербөө сактыгы сыяктуу. Барабан тынымсыз дыбырап, сүргө сүр кошуп жатты. Исхак ак шишик баскан, чачы, сакалы абдан өсүп, эки көзү алайып, майып бутунан сылтып аксап келет. Аксаган сайын кара темир
чидер шылдырлайт. «Пошт! Пошт!» дейт сыпайлар. Эл дуу-дуу дүүлүгүп, кай бири жол бошотуп кетенчиктеп, кай бири көрүп калууга кайра алга жүткүнүп жатты. Исхак өлүм менен эрегишкендей, көңүлү ачык, капаска түшкөн бүркүт окшош, ормоңдоп эки жакты каранып, «Ассалому алейкум! Ассалому алейкум!» деп, алик алганга да, алик албаганга да бирдей жаркылдап учурашып өтө берди. «Ва-алейкума ассалам!» деп, кырааты менен үн салып, болкулдап ыйлап алик алды бир адам, жандап чуркап басты.

Дардын так түбүнө жеткенде төрт кара атчан Исхакты ал жерде дарды күзөтүп турган солдаттарга тапшырып кайтышты. Жазаны жүзөгө ашыртуу милдети полковник барон Миллер-Закомельскийге тапшырылган болучу. Барондун буйругу боюнча дардын түбүндө солдаттар Исхактын чидерин чечишти.

Өз сөөлөтүн тутуп Кудаяр башка жакты тиктеп турду. Абдырахман негедир жылдызы жерге түшүп, жер тиктеп катып турду. Насирдин гана кубанычын жаба албай, көзү эркелеген иттин көзүндөй болуп, жылмаңдап, шыйпаңдап фон Кауфманды жалжал карайт. Ал кыбасы канып, өчү канып:

— Э, ууру Исхак, тексиз селсаяк! — деп табалап калды Исхакты. — Алың калай?! Жөнөдүңбү? Майли, бар, сенин барар жагың ошояк!

Исхак кайрылып карап, аксап басып:

— Йе, жугундукор, сенсиңби үрүп турган? И, сен бул дүйнөгө устун болосуңбу? Барасың сен да бир күнү менин артымдан, барасың ыйы жок, чуусу жок, сайга өлгөн иттей болуп...

Эл ичинен биртке күлкү чыгып токтоду.

— Тез! — деди полковник барон Миллер-Закомельский. Айдаган солдат мылтыктын кундагы менен Исхакты желкеге түрттү. Исхак бир ууртун тартып:

— Кайда шашасыңар?!. Үлгүрөсүңөр, баарына үлгүрөсүңөр эми...—деди да, кайраттанып дардын секисине бут койду. Майып буту кычыр-кычыр этти. Ал «И!» деп койбой, намысы чыңап, көктүгү жеңип, соо кишидей жулкунуп чыкты.

Те алыста Момун эки көзүнөн жашы ирмелбей төгүлүп, мурутунан ылдый сакалына кулап, сарыгып, ыйлап, акырын энтигип турду.

Фон Кауфман Исхакты «Түркстан элинин душманы», «бузуку», «уурулардын башчысы» деп жариялап, дарга асуу аркылуу өлүм жазасына тарткан өкүм окуду.

Исхак кең майданга шыкалып турган көп элди бир сыйра тиктеди. «Күбанып турганы бар бекен?» деген ой келди. Ошол замат «Ыйлап турганы бар бекен?» деген ой келди. Эл тымтырс, эл күпкуу. Эмнегедир күбанганы да, ыйлаганы да көзүнө чалынган жок. Баары мүңкүрөгөндөй, күбаныч да, кайгы да эми аларга бир баа өңдүү. Түрушат тигине, узун кара чапан кийген, жоолук менен топусунун сыртынан башын таңынган ичкилик, турат тигине, тери тондору күпүйгөн, тебетейлери бир кучак тоолук! Жүзү жылуу, дили, тили ага түшүнүктүү өз эли, өз каны... Ушул азыр жарымпашанын кектүү үнү Исхактын кулагына кирген жок, каардуу өкүмү чоочуткан жок. Ал муңайгансып кетти. «Кош эми... Жамандыгым болсо кечир, жакшылыгым болсо ырдай жүр, эзил журтум!..» деп, ал купуя коштошту, жүрөгү мыкчылды. Келер желдет тез келбейби! Ал санааркап, асман тиктеди. Тигине көздүн жашындай мөлтүрөгөн көк асман. Жабыла атылган мылтыктын түтүнүнө окшош сургулт, суюк булут каптап келатат. Те бийиктен, сургулт булуттун нары жагынан бир караан Исхактын көзүнө чалынды. Бүркүт экен! Сургулт булутка бир чүмкөнүп, бир көрүнүп, каалгып айланып жүрөт. «Менин жаным окшойт...» деп ойлоду Исхак. Андан соң жүрөгү бат- бат согуп, каны дүрүлдөп төбөсүнө агып, башына эчтеме кирбей, дендароо болуп шалдырады. Мойнуна сыйыртмак түшкөнү келатканда ал селт этип ойдон чыгып, сыйыртмак салганы келаткан колду кагып жиберди. Жанында көзү чүңүрөйгөн желдет сарбаз турган экен.

Эч сөз угузбай, ый угузбай, сөгөт угузбай барабан тынымсыз дүңгүрөп жатты. Исхак акырын күбүрөп өз келмесин өзү айтып, көзүн жумду. Сыйыртмак акырын мойнуна түштү. Мупмуздак, кара чаар жылан оролгондой болуп, эти дүрүлдөп кетти. Сарбаз Исхак чыгып турган жеңил күрсүнү тайдыра тээп жиберди. Исхак шалак этип, бекем жибек жипке асылып калды.

Эл дым болду. Барабан дүңгүрөп жатты. Исхак чиренип, саал жандалбас кылып, анан бутунун учу да кыбырабай, мурдунан асып койгон көк жолборстун терисиндей чубалып, узуну чыгып; акырын чайпалып туруп калды. Барабан үнү акырындап, анда-санда дыбыр-дыбыр деп, токтоло баштады.

— Оо... баатырдан калып не табам!.. Не таба-а-м... — деген өкүрүк жерге көмүлгөндөй тымтырстыкты шаңк жарып кетти. Бул эмне? Бул ким? Эл дүү-дүү, дуу-дуу болуп, жарыла берди. Момун экен!

— О, баатырдан калып не табам, кокуй?!. Өү-ү... — деп келатты.

Ошол учурда бийик секиде турган жарымпаша фон Кауфман да, Кудаяр да, кабагы бүркөө Абдырахман да, шыкалып турган калың эл да нес болду. Момун далбактап чуркаган бойдон, кармаганга болбой, тосконго бой бербей, дарга чыкты. Акырын теңселип турган Исхактын сөөгүнө жетип, тизелеп, мөгдөп, бутунан кучактады.

Эл тосмосу жарылган көлдөй толкуп, күр-шар, буркан-шаркан түшүп, баары чуу туруп өкүрүп жиберди. Ошол замат «Татыр-р, татыр-р!» деп, жалпы атылган мылтык үнү жер силкинтти. Чуу суу сепкендей басыла түштү...

Полковник барон Миллер-Закомельский элге карап:

— Адилет жаза жүзөгө ашты! — деп, шашыла жария кылды.

ЖЕТИНЧИ БӨЛҮМ

I

Сая кууган барон Витгенштейнди жазгырып, Абдылла бек отуз чакты кишиси менен Саркол тоолорун жамынып, нары Оуган тарапка ооп түштү.

Туш тарап кубарган чөпсүз чап. Бир шумдугун ичине катып келгиндерди акмалап тургансып, кумсарган чоочун, жат жер. Те түзөңдө баш жагы улам соолуп түгөнүп келаткансыган, киргил тартып илең-салаң кылдырап агып, какшыган сайдын ортосунда биртке суу жатты.

Абдылла бек өзөндүн бийик кашатына келип, чаалыккан кула аргымактын тизгинин тартып, камчылуу колун чекесине алып, серелеп бет алдын арыта тиктеп токтоду. Сай боюнда эрбейген-сербейген боз жылгын. Ар жерде, өзөн жээктеп, көгөргөн ажырык чөп көрүнөт. Ал дагы көп оттолуп, көп тебеленип, таакы болуп, сарала болуп бүткөн. Канаты арбайган сары, көк чегирткелер кие койбой каптап өрүп жүрөт. Абдылла бектин аңы учту. Жазы-жайы көк шибери көйкөлгөн, күзү нан, коон жыттанган Фаргана түзү көзүнө элестеп, жүрөгү мыкчылды. Ал ийин кага улутунуп, өзүн ээрчиген жигиттердин үшүн албас үчүн кабагын көрсөтпөй, жүзүн үйрүп, кула аргымактын тизгинин өзөн боюна карай кага берди. Ал ичтен күйдү. Аны эчтеме менен жубата алгыс касирет басты.

Өзөн боюнан биртке ажырыгы бар кыртыштуу жер тандап, эки жээкке бөлүнүп, чатыр жайып, өргүп калышты.

Абдылла бек жаткан менен тынчтана албады. Көп күндөн бери аттан түшпөй, ат үстүндө талыкшып, ат үстүндө үргүлөп келгенине карабай, эч кирпик кага албады. Жүрөгүн бирдеме өйүп, көңүлү уйгу-туйгу болуп, түн бир убакта да улам көзүн ачып, чоочун жердин шоокумун тыңшап, кайра өзүн зордоп көзүн жумат, уктай албайт. Ал акыры чепкенин желбегей жамынып тышка, чыкты. Айлана жымжырт. Те четте жесекте турган жигиттер да үргүлөп кетишкен. Таңкы чолпон жаркырап так маңдайга келген экен. Биртке сергүн жел өзөн ылдый жортмолоп калыптыр. Абдылла бек көпкө басып, ысыган башын сергитип баш жарган ойдон биртке алаксыган соң, кайра чатырга келип жатты. Ал көөшүп үргүлөп кетти.

Кимдир бирөө эшикте кобураша баштады. Абдылла бек ойгонуп кетти. Чатырдын төбөсүнөн күндүн кызгылт сары нуру сайылып жерге түшүп турган экен.

— Жол болсунлар? — деди бир каргыл үн түркчө.

— Кокон жеринен... —деп жооп берди, өз жигити Акбалбандын үнү. — Оуган пашасына келаткан элбиз.

Белгисиз бирөөлөр өзүлөрүнчө кобурашып калышты. «О-е!.. Таксыр амирдин өзүнө мейманга келатабыз дейт го?..» деди жанагы каргыл үн. «Чоочун эл экен. Бөлөк эл экен. Жалган. Ушу каракчыларды амир сагынып отуруптурбу?! Жок шылтоо. Эртең элдин бир четине бүлүк салып кете беришсечи?..» деди экинчиси. Фарси тилин жакшы билген Абдылла бек толук түшүнүп турду. «Йе, кудурет, ушул күнгө туш кылдыңбы?! Ушул сөздү угуздуңбу?!» деп, бир ууртун тартып кайгылуу жылмайып койду.

Тотуккан киши болуу керек, каргыл сүйлөгөн оуган:

— Мейли, мусулмандар, бул жер корук жер, майли, бүгүнчө калгыла, а эртеге кудай атаа кылган багытка кетерсиңер а? — деди. Акбалбандын үнү чыккан жок,

башын ийкеди окшойт. Андан соң чү деген, теминген үн угулду. Бир азда эки аттын басыгы алыстап кетти.

Акбалбан чатырга кирди.

— Удайчы эмне кылып жатат экен? Чакыртчы... — деди Абдылла бек.

Бир аздан соң Акбалбан коштоп, булгары кепичин жалаң бутуна салган, кымкап тонун желбегей кийген, макмал топучан, бейкапар жаткан ордунан туруп эле келди окшойт. Сулайман удайчы кирди.

Сулайман удайчы Үч-Коргон кымкуутунда бет келди бозуп, Исхактан бөлүнүп, түздө калып калган. Каратель отряд кууп, бектер сары изине чөп сала берген соң ал дагы Саркол тоолорун таянып качкан болучу. Бу Абдылла бектерге кокустан жолдо кездешти. Капканга түшүп бутунун үчүн өзү жеп бошонуп чыккан карышкырдай ачуулуу.

— Келиңиз, удайчы... —деди Абдылла бек алдыртан сынай тиктей. Тиги кичинекей сары көзүн ирмебей, биртке суюк жээрде сакал баскан эрдин бек кымтыган калыбында «келдим» дегенди билгизип, башын биртке ийкеген болду да, төргө өтпөй, улага ченге отура баштады.

— Быякка өтпөйсүзбү? — деди, саал козголуп Абдылла бек. Сулайман удайчы тыңшаган жок, кайта кабагы тырышты. Абдылла бек:

— Сулайман ага, — деп жумшактап баштады, — мына тагдырыбыз ушул белем, агып-агып бир ээн аралга чыгып калган какшаал окшоп, минтип бөтөн жерде турабыз...

— И? — деди Сулайман удайчы итиркейи келе. — Эмне кыл дейсиз, и?..

— Сиз казына кармадыңыз эле го, бирдеме калдыбы, жанагы түсүң курган жалтырак немеден бирдеме калдыбы, Сулайман ага?

— И? — деди Сулайман удайчы силкине. — Эмне кыласың?

— Өзүңүз билесиз, Оугандын амиринин алдына куру кол барбайлы, сиз экөбүз да бир элдин жакшысы элек бир кезде, ошол сыныбызды бузбай, жат көзүнө, жок дегенде, ошол сөөлөтүбүздөн жазбай...

— Сага эми кайсы сөөлөт калды? — деди Сулайман удайчы катуу. — Эчтеме жок. Болсо да бербейт элем.

— Эмне үчүн болсо да бербейт элеңиз? Ордо баарыбызга тең эмес беле? Эртеңки тагдырыбыз да бир болуп отурбайбы! Ойлобойсузбу? Жалгыз мен керегиме жаратамбы?!

— Сен мени такыба! Сен мени суракка алба!

Абдылла бек укkан кулагына ишенбей, нестейе түштү. Сулайман удайчы токтобой буркан-шаркан сүйлөдү:

— Сен мени кадалып тиктебе, — деди эки көзү тептегерек болуп кетти. —Сага окшогон «бекмин» дегендер сатып кетип, азаматтар дарга асылып, биз минтип куу чөлдө калып отурабыз! Дагы сүйлөп коёт. Дагы эртеңки күндүн камын көргөн болуп коёт булар... Аттиң ай, силердин баарыңарды кыйратып, анан ишти баштасак болмок экен! Ойлондум мен дагы...

Абдылла бек купкуу болуп:

— Эсиңе кел, удайчы?.. —деди каны муздай. Тигил зиркиреп жини келген бойдон этек кагып туруп кетти:

— Бүттү! Эми сенин бийлигиң өтпөйт мага! Дагы бирдемени ойлонгусу келип калганын...

— Токто! — деди Абдылла бек. Сулайман удайчы шарт бурулуп, белинде кыстарылып жүргөн бир атма орус пистолду таптай бергенде, жакын турган Акбалбан колун кагып жиберди. Тарс! Ок Абдылла бектин башынан ашып, жибек чатырды тешип чыгып кетти. Жигиттер дүпүрөп, удайчынын колун кайрып баса башташты.

— Коё бергиле...—деди Абдылла бек, Сулайман удайчы тайбай, чакырайып, дагы бирдеме демекчи болгондо: — Мейли, азыр кете тур, калың катаганды баштап келатып, сени так ушул жерден Коконго көкбөрү кылып түшөм! — деп салды.

— Көрүшөбүз ошондо! — деп, Сулайман удайчы күңкүлдөп сөгүнгөн бойдон чыгып кетти. Абдылла бек ойго батып калып калды.

Ата мурас даражасы, сөөлөтү, бийлиги колдон чыгып кетишине Абдылла бек эч келише алган эмес. Жанын үрөп, Гүлшаага аскер топтоп, катуу кармашууга бел байлады. Жаз алдында генерал Скобелев «Алайский поход» деп атап, өзү баштап, көп аскер менен кысып келди. Абдылла бек Жаңырык деген жалгыз тар өткөөлдү тосту. Бирок, ушул жерде да өз ичинен ичи арамы табылып, Ыманкул деген бирөө тоо арасынан Гүлшаага айланып түшө турган төтө жолду көрсөтүп, генерал Скобелевдин аскерин алардын так төбөсүнөн чыгарып салды. Айласыз, кармашып кырылып, Абдылла бек минтип Саркол тоолорун жамынып качты.

Ою тереңге кетти. Кызыл томпой келди эсине.

Бир кезде, атасы Алымбек датканын башы кесилгенден кийин бир нече жылдан кийин ордого биринчи барган күнү эле. Ордо кишилеринин зериккенде же эрегишкенде ойнор зоогу чүкө ордо атмай. Абдылла бек көңүлгө алынган жок, чүкө ордонун өнөгүнө кошулган жок. Кызыгып карап тургандардын арасында ал да унчукпай туруп калды. Өнөктүн бир жагы уттуруп баратып, эң акыркы жылгыз чокон атарына таянды. Туй башы жакшы атар оюнчу издеп, четте турган зымпыйган жаш улан Абдыллага көзү түштү да, «Жакшы жигит, атып көрөсүңбү?» деп, жылуу тиктеди. Абдылла сылык таазим кыла «Ойнуңуздун тагдырын ишенип берсеңиз атып көрөйүн, бек ата...» — деди. «А мейли, баары бир утулган оюн болуп калды, атып көр, углум, катардан калбай...» деп туй башы колуна кармай келген ак томпойду сунду. Абдылла томпойду алып, колуна бир экчеп, о бийик секиде бейиш кушунун куйругунан кылган желпүүр менен желпитип Кудаяр- хан өзү оюн карап отурган эле, таазим кылып «О, аллаяр!.. Өз атыбызды минип чапсак болор бекен?..» деп, өз томпою менен ойноого уруксат сурады. Кудаяр-хан жүзү жылуу баш ийкеп койду. Абдылла томпойду ээсине берип, эки өңүрүн кайра кыстарып, чөнтөгүнөн алты айры бугунун томпоюн алып чыкты. Томпой канга боёлгондой кызыл экен. Абдылла чийинди тегерене басып келип, жакын жаткан чүкөнү кадап жиберип, кызыл томпойду чимирилтип ичке жаткырды да, сыңар тизелеп бир отурган бойдон ортодо калган чүкөлөрдү бирин койбой чертип чыгарып, борбордун өзүндө жаткан «канга» келгенде, ал ордунан турду да, «Кечиргейсиз, туй башы бек ата, азиретинин көзүнчө «кан» чүкөнү черткеним болбостур...» деп, таазим кылды. «О, бали!», «Нарк билген азамат ко бу?!», «Черткенге эсеп болсун, чыкканга эсеп болсун!», «А түзүк», «Кимдин углу экен бу?..» деп ыраазы болгон, тан болгон үндөр туш-туштан чыгып, аны жардап карап калышты. Кудаяр-хан өзү ордунан туруп келип, Абдылла эки колун бооруна алып таазим кылып калды эле, анын колундагы кызыл томпойду алып, ой басып, имерип карады. Эски томпой, таасы кашкайып, ар жеринен сүрүлүп, сыры жешилип калган. Кудаяр-хан томпойду тааныгансып, жаш уланды бир, томпойду бир тиктеп токтоло калды. Абдылла кысылып

кетти. Бери аттанарда керээт энеси Курманжан датка айым «Жети атаңдан келген кызыл томпой, эми балам, бул ыйык томпой менен сен кошул оюнга...» деп, чөнтөгүнө салып берген эле. Ханга дит бага албай, ызаат таазиминен жазбай, былк этпей туруп калды. «Бу Алымбектин томпою го?» деди Кудаяр-хан кашын көтөрүп. «Ооба, аллаяр...» деп араң жооп берди Абдылла. Кудаяр-хан «Гм...» деп башын ийкей, «Ошол, көрүп эле тааныдым, бектин оюнчу томпою!» деди да, «Абдылла эмессиңби, жакшы жигит?» деп тиктеп калды. «Ооба, аллаяр...» деди Абдылла. «А түзүк...—деди Кудаяр-хан эркелеткен жушмак үн менен. — Ишке жарап калган турбайсыңбы?! Чокон эмес чоң оюнга кошула бер, бегим!» Кызыл томпойду кайра берип, коштоочуларын ээрчитип, эми оюнду карабай, өзүлөрүнчө акырын сүйлөшүп, нары диванхана жакка бет алды. Ошол жерде турган өңкөй иргелген куулар, акылгөйлөр «Багың ачылды, бек!» дешип, тегеректеп калышты. Кай бири астейдил куттукташты. Кай бири «Э, бул бала оңор бала болбойт!» деп, тымызын өңгөчүн тартты.

Ал ушундайча болуп бек атанып, чүкө ордосуна, хан ордосуна, бак талашуу, бийлик талашуу кызыгына ушундайча болуп кошулган эле. Азыр ошонун баары капилет көргөн түшү сыяктуу көз алдына булаңгыр болуп келип турду. Жүрөгү сыйрылды.

Эненин курсагынан бек атанып түшкөн, бийлик үчүн, сөөлөт үчүн калың тайпа журттун тагдырын чүкө ордо кылып ойноого бешикте таалим көргөн. Өлөңдүү, өзөндүү, кең Фарганадан куулуп, бу какыр чөлдө отуруп калышы бейиштен тышка ыргытылып ташталгандай туюлду. Жүрөгү улам жыз тилинип, буга эч көнө албай, эч моюн сунгусу келбей, дагы көп нерсе бар көңүлүндө, дагы эле үмүтү үзүлө элек, эң акыркы калган айлага тырмышып, тегерете экчеп отурду.

Оуган амири Кабыл шаарынын сыртындагы жасалгалуу сарайында Абдылла бекти качкын ханзаада катары ызаат көрсөтүп, кабыл алды. Өз тарабынан Абдылла бек да түркөйлүк кетирбей «баатыр Оуган элине, анын акылман амирине» деп салам айтып, ийилип таазим кылды. Эки көзү кыйды, бүтүйгөн, мурду ороктой, чычайган ничке муруттуу амир ордунан туруп келип, боору ачыгандай түр кылып, башын ийкей алик алып, чыканагынан саал сүйөй өйдө кылып, кичинекей, сары көзү күлүңдөп Абдылла бекти күнт коё бир тиктеп, анан атайын кабыл алынчу киши үчүн даярдалып коюлган орунга чейин коштоп койду. Увазирлер, нөкөрлөр, удайчылар бирин бири кыя карашып, амирдин качкынга кылган сылыктыгына баа коюшуп, элтейишип, мунун аягы эмне менен бүтөрүн болжой алышпай турушту.

Күнчыгыш ордолорунун салтын тутуп, амир түрки тилинде бир собол бейт айтты:

Кайсы бактын гүлүсан,
кайсы бектин углусан?
Жол жүрүпсүң кечейи-күндүз,
кийгенлериң баари кундуз,
өзбексанми, сартсанми,
эл талашкан мартсанми?
үндемеган недурсан,
өзүң кайдан келурсан?..

Ошондо анын увазири баян этип, жооп бейт айтты:

Кокон-абад шааридан
келиптир мунда бир оглан,
минген аты дулдул экан,
сөзласа тили булбул экан,
кылычы күмүш, калканы тилла,
огзуда келма, башида селла,
бек углу бек Абдилла
имаят тилеп келипти Сизга...

— Падишах,—деди Абдылла бек отурбай,— баатыр Оуган элинин Сиздей акылман эгесине жылкы атпайдан күлүк ат тартуулап келдим, өз атымды... ээрин албай... тартуулап келдим...

— О-о...—деп жиберишти тургандар арзыбаса да, амир кичинекей сары көзүн сүзүп:

— Ырахмат, углум... ырахмат...—деп, саал баш ийкеген болду да, тагына кайра отурду. — Гм, отур, углум. И, урматтуу датка айым саламат жүрөбү?

— Шүгүр, таксыр...

— Элиң журтуң тынчпы? — Амир эмне жооп айтар экен дегенсип Фарганада эмне өзгөрүүлөр болуп жатканы ага белгилүү, алдыртан кыя тиктеди. Абдылла бек анын көзүн кармап:

— Тынч болсо ушинтип тентип жүрөр белек, хазрати?!—деди өкүнүч билдирип. Амир көзүн сүзө, бир аз ойго кабыла:

— Гм... — деп, өзүнчө башын ийкеди. — Угуп жатабыз... Гм...

Аңгыча капкара ыңды кулдар бутунун учу менен жүгүрүп, кызмат кылышып, дасторконго дүйүм даам жайнады. Койкойгон кум көзөгө мелт-калт мусаллас да коюлду. Эми рубабчы келди. Күү колунан күндүн, айдын нурундай шыңгырлап төгүлүп жасалгалуу сарайда термелтип, аңгыча беш сулуу кыз каалгый бийлеп кетишти.

Меймандын көңүлү куш болсун дедиби, амир өзү баш болуп, баары шат, кеп менен тийишип, кеп менен сайышып, күлүп, мусалластан иче отурушту. А меймандын көңүлү эчтемеге куш болбойт, таза суудай сапырылган күү да, толукшуган кыздардын каш какканы да алаксытпады, күчтүү мусаллас кызытпады.

Кирди-чыкты көп сөздөн кийин зоок аягында Абдылла бек көңүлүндөгү максатына жакындап, кыйытып, Оугандык катаган түрк уругунан тууган издөө сыйынтын сурады. Бул жардам суроо, ошол Оугандык катаган түрк уругунан аскер курашка укук алуу эле. Амир жука эрдин бек кымтып, Абдылла бекти аңтарып тиктеп, анын жалындап турганын көрдү. Ордо кишилери да, нес болгондой, тилдерин тиштеп, көздөрү чекирейип, амирдин жообун күтүп калышты. Амир колунун учун терс шилтеди эле, ошол замат рубабчы да, бийчи кыздар да жылып чыгып кетишти.

— Кыйын... Кыйын болду силерге, углум... — деди амир ачык, ой толгоо менен ордунан туруп басып, дарчеге барды. Байыркы Кабыл шаарынын бир өңүрү бет алдына тартылды. Бирпас туруп, амир кайра келди да, Абдылла бекке эңилип тиктеп токтолду. Ызат көрсөтүп, Абдылла бек ордунан тура калды.

— Углум, — деди амир жумшак, — абдан чарчапсың, биртке тыныгып, мындан нары Меккага барып, каабага жүз коюп, зыярат кылып келбейсиңби, углум? Бу бейбапа дүйнөнүн кыжы-кужусу кайда качар?! Кайра келген соң сүйлөшпөйбүзбү, углум?..

Кыйды нөкөрлөр алдыртан көз менен сүйлөшүп, амирдин оюн болжоп калышты. Ар качан башынан бактысы тайган хандар, амирлер, ханзаадалар иши оңолбосо чекке жеткенде, бул дүйнөнүн кызыгын тарки дүйнө кылып таштап, бир кудай жолун көздөп, Мекеге кетүү салт. Мына ушул сөзү менен амир ар кандай жардам берүүдөн баш тартты. Абдылла бек да түшүндү, ирең купкуу болуп, эмне дээрин билбей, шарт чыгып кетчү өңдөнүп, те саймалуу кош каалганы тиктеп, нестейип катты.

Амирдин антпеске чарасы жок эле. Англия бүткүл Индостанды басып алып, улам түндүккө карай жылыштап, Ауганстанга жакындап, четки шаарлардын бектерин өзүнө тартып, амирге каршы тукуруп жаткан. Россиянын география коомунун бир экспедициясы Оуган
жеринин түздөрүн, сууларын эсепке алып, картасын сызып жүрүшкөн. Англиядан коргонуш үчүн амир орус ориенталисттерин өлкө ичине коё берип, Россия менен кандайдыр бир шартнама түзүп, Россияга таянышка аргасыз болуп отурган эле.

— Ушул оң, углум, — деди амир Абдылла бектин абалын сезип турса да, башка сыр ачпай, себебин айтпай. Нөкөрлөр жабыла:

— О-о!.. Мындан акылдуу кеңеш болобу?! Жолуң ачылат, баатыр жигит!.. —деп күбаттап, амиринин чечимин көтөрүп кетишти. Абдылла бек кызылала болуп:

— Таксыр... Кеңешиңиз асыл кеңеш... таксыр... — дегенден башкага өтө албай, бир аз апкаарып туруп калды.

Кабыл алуу бүттү. Амир жуп жөнөөрдө кула аргымакты кайра Абдылла бектин алдына тарттырды:

— Өзүң азгын болуп жүрсөң, атыңды мен алып калсам, оволоп учкан шумкардын канатын кыркканым болбойбу! Өзүңдө калсын. Менин сага мингизгеним болсун, углум...—деп баш ийкеди.

Абдылла бек сүйүнгөн да жок, капа да болгон жок, сылык коштошуп, аттанып кетти.

Тырмышып келаткан эң акыркы үмүтү эле. Жети- шаардагы, Оугандагы тууган урууларды көтөрүп, көп кол баштап кайра Фарганага түшүү үмүтү таш капты. Кабыл суусунун боюндагы кошунга барып, бүк түшүп жети күн жатты. Сегизинчи күнү ордунан үшкүрүп туруп, жанына эки жолдош камдап, үстүндөгү бек кийимин чечип, мусапыр тонун кийип алыскы Арапстан жолуна чыкты.

Үч күнү Акбалбан баш болуп, бир тууганы Батырбек баш болуп, бүт жигити узатып жүрүп отурушту. Жолду катар үч күнү Абдылла бек сүйлөгөн жок. Ирең күндөн күнгө керсары тартып, тили байланган кишидей бет алдын гана тиктеп кете берди.

Акыры айрыла турган жолго жетишти. Желкесинде бир гана түп көк талы бар башаттын жанына токтошуп өргүү кылышты. Жүк артып жүргөн аттардын эттүүсүнөн бирин союшту. Жигиттер эт жешти. Абдылла бек наар татпады. Бир убакта тунжуроодон ойгонуп, оор үшкүрүп, өйдө карады:

— Йе, Акбалбан, кайдасың?..

Акбалбан үңүлүп тиктеди. Абдылла бек алсыз, ирең жаңгактын жалбырагындай керсары болуп, жаагы шимирилип, эки көзү кесесине кайнап, сөөлөтү өчүп калган эле.

— Өз мекенимден ажырап, бирөөнүн Мекесинен не табам?! — деп күңкүлдөдү ал. Жигиттер:

— Кайталыбы? — деп сүйүнүп кетишти. Абдылла бек тунжурап, кайра шалдырап, башын ийкеди:

— Силер кайткыла...

Жигиттер тым боло түшүштү, сөздүн төркүнүн болжой алышпай, тиктешип калышты. Акбалбан жакын эңилип:

— Сизчи, бек?.. Баарыбыз эле кайталы, кайтсак... — деди акырын.

— Мен өлөм...—деди саал Абдылла бек башын ийкеп, жигиттерди кыдырата тиктей.

— Йе, өлүмдүн бетин нары кылсын, жаман сөздү оозго албаңыз! — деп жиберди бирөө. Абдылла бек башын чайкап, эки муштумун чекесине мадай, жер тиктеп:

— Жок... Жок, мен өлүшүм абзел го... Кайта албайм, кайтып барып, атамдан калган бийлигим бирөөнүн колунда турганын, энемден калган ызатым бирөөнүн алдында тепселип жатканын көрүп отура албайм...—деп жөөлүгөндөй күбүрөп. —Жок...

Жигиттер Акбалбанды тиктеп калышты. Биртууганы Батырбек жашып кетти:

— О, кагылайын аке... эмне шумдукту сүйлөп отурасың?!.

Абдылла бек башын көтөрдү, эчтеме болбогондой жадырап тиктеп:

— Батый, — деди эркелете, — эмнеси шумдук, тагдырымдын өкүмүн, бешенемдеги жазууну гана окуп отурам.

Жубатар сөз кайсы? Баары үнчукпай отуруп калышты. Бирпас карбаластап, эмне кылар айласын таппай, Акбалбан четтеп басты. Абдылла бекти ооруп калды деп ойлоду. Нары жакынкы кыштакка табып издеп барып, андан белинен ылдый гана ак мата менен чатынып алган, башын да ак мата менен орогон кары индусту ээрчитип келди.

Абдылла бек эки муштумун чекесине жаздап, көмкөрөсүнөн түшкөн бойдон, дагы ойлонуп, дагы ойго тепселип, өзүн билбей жаткан экен. Жанында Батырбек шөмтүрөп отуруптур.

Акбалбан атынан түшүп, индус табыпты Абдылла бекке алып келди. Жигиттер жыйыла баштады эле, колун шилтеп, таратып жиберип, Абдылла бекке эңкейди:

— Бек...

Абдылла бек башын көтөрдү. Жанында чоочун турганын сезе коюп өйдө болду. Индус эки алаканын жупташтырып чекесине алып:

— Салам, бекзаада, — деп, ийилип таазим кылып жылмайды. Майланышкан капкара көзү сак жылтылдады.

— Көрсүнчү,—деди Акбалбан акырын,—табып экен...

Абдылла бек күлдү:

— Ха-ха!.. Табып бекен? И, мейли, билсинчи менин кеселимди! — деп колун суна берди. —Кана, ынды табып, тамыр кармайсыңбы? Же ырам ачасыңбы? Мына...

Индус табып Абдылла бектин колунун учунан алып, тамырын кармабай эле жымыйып, үңүлүп көзүн тиктеди, иреңин тиктеди, анан колунун үстүн сылап туруп:

— Бектин кирпиги катып калган. Санаа кесел бектин кесели,—деди аппак тиштерин кашкайта. —Сары санааны бек таштасын...

Абдылла бек эки көзү чекирейип, таңыркап тиктеп, анан башын чайкады.

Индус табып тигинин абалын түшүнгөндөй, кайгысын бөлүшкөндөй чекесин тырыштырып, бирпас тигилип Абдылла бектин көзүн тиктеп, жыбылжыган жумшак үн менен туталана сүйлөдү:

— Вай!.. Санаа адамды мерт кылышын бек билбейби?.. Вай...

Абдылла бек бир ууртун тартып ичтен күлүп, өкүнүчтүү күрсүнүп койду да, сол колунун аты- жогундагы каухар жүздүктү чыгарып, индус табыпка сунду:

— Билгич экенсиң, ынды табып. Ыраазы бол.

Индус жүздүктү леп этип алып, бир имерип тиктеп, каухардын каниги экенин билген соң, ууртту жайылып, башын бат-бат ийкегилеп:

— Ырахмат... Ырахмат...—деп ордунан туруп, кетип баратып кайрылып токтой калып: — Сары санааны таштасын бек, таштасын алы жетсе. Өз көңүлүн көтөрсүн, көтөрө турган нерсе жок болсо да... — деп кетти. Абдылла бек унчуккан жок, мелтиреп тиктеген бойдон былк этпеди. Индус табып артын карабады. Бир убакта белинен ылдый чатынган ак матасы кылактап барып, көрүнбөй калды.

— Эмнеге көтөрүлсүн көңүлүм? Кантип көтөрмөкмүн? — деди Абдылла бек мелтиреп бет алдын тиктеген калыбында, байыркы бейиттин башына койгон таштай былк этпей. — Жан каерден чыкса дене ошерде калат, жазат ошол. Бир гана сурарым, туугандарым, кан кечишкен жоролорум...

Акбалбан нестейди. Жигиттер нестейди. Дем тартпай калышты.

Абдылла бек:

— Жан чыккан соң, көкүрөгүмдү жоо канжар менен жаргыла да жүрөгүмдү алгыла... Сөөгүмдү кара жердин бооруна бергиле, жүрөгүмдү аардуу ак кийизге ороп алып, ат тизгинин кайра тарткыла, насип буйруп, жети кылым жети атабыз мекен кылган жерге жетсеңер... гүл баскан дөңгө түшүп, чукур казып көмгүлө... Жүрөгүм жат жерде калбасын, жүрөгүм өз Мекемде жатсын...

Батырбек болоктоп ыйлап жиберди. Абдылла бек кой деген жок, жубаткан жок, укканда да болгон жок, мисирейип кыдырата тиктеди.

Санаа ооруу, өлөм деп өзүн өзү баш ийдирүү, өзүн өзү көндүрүү көз көрүнөө Абдылла бектин кубатын алды, жашоо үчүн күрөшүү сезимин сенек кылды. Төртүнчү күн таңга жуук, адатынча былк этпей, эки муштумун чекесине жаздап көмкөрөсүнөн жаткан бойдон, акырындап дем алышы азайып, ээк какпай, кол серппей, акырындап жымырап, жан билбеген купуя бир караңгыга өттү.

Акбалбан колтугуна колун салып, биртке гана жылуулук турган экен, жүрөк бүлк этпейт, абайлап чалкасынан оодарды да, эки колун сундуруп, чепкенин айкарасынан жаап, ордунан туруп:

— О, кайран бек... О-о...—деп, мөгдөп өкүрүп жиберди. —О, азаматтан айрылдык а...

Жигиттер чуу туруп өкүрүштү. Батырбек өбөктөп өксүдү. Акбалбан энтигип токтой:

— Токтогула...—деди үнү дирилдеп, көз жашын ааарчый, кайра мисирейип кайрат жыйнады. — Чоочун жерде чуулдашып отурбайлы...

Эртеси Акбалбан баштап, жигиттер Кушка тарап менен, «өз мекеним, өз элим кайдасың?» дешип, дүпүрөп жолго чыгышты. Аргымактын туягын түлөткөн алыс жол. Жигиттер улам суюла баштады. Кай бири аты арып, кай бири жол азабына чыдай албай, айнып жол-жолдо калып кетти. Чөлдүн кум уюлгуткан шамалы менен атаандаша чуркаган күлүк ат минишкен каракчылар эки жерден кол салып, анда он жолдош набыт болду. Жейхундун башы Үргөнчкө Акбалбан, Батырбек, дагы бир гана жигит жетти.

Бир ай дегенде Фаргана чегине өтүштү. Тоо таянып, кылбат жерге бир көк арчанын түбүнө Абдылла бектин жүрөгүн түбөлүккө жашырышты. Кула аргымакты туура тартып, ээсинин арбагына атап чалып, башын бүкүлү кайнатып, этин шылып таштап, куу сөөгүн көк арчанын ачасына кыстарышты. Ошондон соң, бир ыйык милдеттен кутулган соң,

эттерине көйнөктөрү жабышып арып бүткөнү эми сезилип, шалдырап, ошондо гана үчөбүнүн өз башы, өз камы, мындан нары кайда баруу кыжаалаты эстерине түштү...

II

Бекназар көзүнөн Нуру кеткен, иреңи боз, күн ашкан сайын деми сувугандай, бул дүйнөдө айтар сөзү, кылар иши түгөнгөн сыяктуу, өзүнөн өзү мүңкүрөп чөгүп жаткан. Кана, ордо кана, мамлекет кана?! Исхак кана?! Ал эми калган өмүрүн, өз жанына өзү кол сала албаган соң, карыптын күнү менен өткөрмөктү эп көргөн. Көңүл тереңинде аргымак ат, наркескен кылыч, эр кайраты менен коштошуп, оозуна эртели-кеч келме алып, башына тери малакай кийип, белине ак жоолук курчанып, Теңирберди менен Кулкиши катарына кошулган.

Күнүгө бир коркунучтуу кабар эл арасына желдей тарайт. «Кара тил деген орус колбашы чыгыптыр дейт...». «Кара тил кыштак койбой, айыл койбой өрттөп, кары-жашын ылгабай адам атпайды бир тегиз кырып келейаткан имиш...». Күнүгө үрөй учат.

Эл ичинен ыкчамдары тоо жамынып, көмүскө, барууга чыйыры татаал жайларга түндөп көчүп, бала- чаканы көздөн далдалап жатат. «Бир кабар укkан го булар... жакындап калган го биз тарапка Кара тил...». Эл күнүгө дүрбөйт. «Ордого эң кадырлуу бийлердин бири багыш Сарымсак элин таштап, биртке өз туугандарын алып, Таласка көчө качыптыр дейт ко?»

Теңирберди:

— О-о... бу биздин эл көп алааматты башынан өткөргөн...—деп, ой басып, улутунуп алып кеп жалгады. —Тегибиз түрк огуз экен. Ошо кыйлы замандардын биринде огуз журту бир жоо менен чабышып, жоо да кырылып, өзүлөрү да кырылып, уруш майданынан кырк атчан гана чыгып кеткен дейт. Ошол бойдон дым-дарексиз жоголуп, нечен суулар агып, нечен жылдар өткөн соң кайра дагы көбөйүп, дагы чабышка жарамдуу болуп, көзгө көрүнүп калган экен. «О-о, булар кимдер? Кайсы эл?» дегенде, «Бу баягы кырк атчан огуз» дейт билгени. Ошо «кырк огуз» дегенден «кыргыз» атанган экенбиз.

Бекназар кепке аралашпайт.

Теңирберди:

— О, кийин, кара кытай чапканыңда дагы бир көйкөй көргөн. Бири кетти ала тайга, кара тайга, бир кетти капкайдагы каңгайга, бири кетти Эренге, бири түшүп эле кетти тереңге деген арман калган будан...

Башка нерсени ойлонуп, бу өтмүш кулагына кирбей, акылына сиңбей, өз алдынча кеңгиреп отурат Бекназар.

Теңирберди:

— Бу капсаландан да өткөн экенбиз... Дагы өнүп- өсүп, дагы биригип, «урунарга тоо таппай, урушарга жоо таппай» дегендей, башка эле эки жоо чабышып жатса күтпөгөн чакта көп кол болуп каптап кирип, бир жагына болушуп кеткен дейт. «Йе, булар кимдер? Куп чакта келди да!» дейт кысталып турган колбашы. Суроо салат. «Булар тоодо-түздө жашаган элети экен, токсон эки колбашысы бар экен, ар бири өзүнө өзү бек, өзүнө өзү хан экен»деген кабар алат. Мына ушундан «токсон боолуу өзү бек», «кыпчак» деген кошумча айтым ат кошулган. А жыл артынан жыл өтүп, кылымдар алмашып, акыры бири «кыргыз кыпчак», бири «кыргыз казак», отурук кылганы «сарт кыпчак» делинип, этеги жайылган үч тайпа тууган, бир журт болгон экенбиз...

Өзүн да ой басып түкшүмөлдөнүп отуруп, кайра кеп улады Теңирберди:

— Ушундай кыйын кезеңдерде да, «караңгыда жол тапкан, каңгыганда акыл тапкан, эл баккан» деген балдары болбосо чабылганы куралат беле, чачылганы жыйналат беле?! Бери жагы эстен чыга электерин эле айталы, «кулалы таптап куш кылган, курама жыйып журт кылган» деген атагы али өчпөгөн айкөлүң Манас, андан бери Чыңгыз-хан, Ырыс тархан, андан бери Кан Батыр-кан, акыркысы амир Темир Көрөгөн...

Кулкиши муну эч качан укпаган, эки көзү чекчейип, эки кулагы тикчийип отуруп укту:

— Мына, дагы кыйын күн түшүп турат ко...— деди ал, — качып кайда бармакпыз, көчүп кайда баш катмакпыз?!

— Аттиң ай... —деп, шыпшынып алды Теңирберди. — Дагы эле аккан арыктан суу агып калар, жок дегенде, очоктун корун, элдин уюткусун эртеңкиге эптеп сактаган бир эркектана жаран табылып калар...

Тамсил айтты Теңирберди:

...О илгери, жер заманда бир каардуу ажо[1] «Күндүн чыккан жерине, күндүн баткан жерине жортуул кыламын. Жолго будоо болот алтымыштан ашкан кары калбасын, бүт кырылып таштalсын!» деп буйрук кылган экен. Буйрук буйруктай аткарылат. Ошондо бирөөнүн жалгыз баласы атасын кыя албай, жегдесин улактын канына боёп барып ажого көрсөтүп, атасын
бекитип калыптыр. Камылга бүтүп, бир күнү дабыл согулуп, сурнай тартылып, жортуул башталат. О кезде жортуулга бүт эл бүт бүлөсү менен, малы менен көчүп жөнөчү турбайбы?! Баягы атасын бекитип калган бала да, атасын чоң сыр сандыктын түбүнө жаткырып, кызыл нарга дүнүйө катары артып алып, кол ичинде кошо жөнөйт.

Нечен күн, нечен түн жол жүрүп, ажонун көп колу ээн чөлгө туш келет. Көп кол бир ууртам суу жок суусап, кургап опат боло баштайт. Каардуу ажо «Суу тапкыла!» деп катуу буйруйт. Ойду казышат, сайды казышат. Эч суу табылбайт. Ошондо бир жоокер «Оппо, каран күн ай! Же мындайды көргөн бир кары болсочу ичибизде?!» деп, кейип отура калган экен. Оюна тык этип, баягы атасын сыр сандыкка катып келаткан жоокер айсыз түндө сыр сандыкты ачып, атасына болуп жаткан акыбалды айтат. Ошондо атасы «Кудай алсын! Уй барбы? Уйду нары-бери күбалап күйүктүр, анан бирпас тынч коюп карап тур. Күйүккөн уй суу издеп жөнөйт. Ээрчий бас, уй каерге барып, башын жерге салып, жерди жыттагылап токтой калса, уулум, так ошол жерди каз, ошол жерден суу чыгат...» деп акыл айтат. Жоокер атасынын айтканын кылат, суу табат. Көп кол бөөдө опат болуудан аман калат...

Каардуу ажо көп колду андан нары айдап жөнөйт. Көп кол туштушунан көк дайра шаркырап аккан бир ажайып өлкөгө кабылат. Көп кол сергүндөйт. Кыдырып жүрүп бирөө эки дайранын кошулган чатындагы терең көлдүн түбүнөн каухар таш көрөт. Бул ажонун кулагына жетпейби?! Ажо өзү келип карайт, чын эле көк иримдин түбүндө сары чолпон жылдызга окшоп жалтырап каухар таш жатат! «Алып чыккыла!» деп буйруйт ач көз ажо. Суучулдар көк иримге шуңгуп түшүшөт! Көбү кош дайранын агымы менен кетип, көбү «Жок экен, ажом!» деп, араң кайра чыгат. «Көрүнүп турганды жок дейсиң!» деп, ажо алардын баарынын башын алдырат. Эми эч кимиси «Жок экен» дей албай, көп кол улам тобу менен көлгө түшүп, кайра чыга албай, ушул жерде кыргын таба баштайт. Кеч киргенде жылып барып баягы жоокер сыр сандыкты ачып, айсыз

[1] А ж о — байыркы кыргыз башчысын ушундайча атаган.

түн жамынып отуруп, болуп жаткан окуяны атасына айтат. Ошондо кары «Кудай алсын! Ошол көлдүн башында бир дарак болуш керек, сен, уулум, даректын башын тикте, каухар, көлдүн түбүндө эмес ошол даректын башында болуу керек...» деп акыл айтат.

Эртеси жоокер көлдүн башына барат. Чын эле бир бийик чынар өсүп турган эле. Эң мурда бала көлдүн түбүн тиктейт, жалтырап каухар көрүнгөндө акырын өйдө кылып, болжоп, чынардын башына баам салат, көзүнө бир эски уя түш келет. Бала дароо чыкса каухар ошол эски уянын ичинде жатат. Көлдүн түбүнөн көрүнгөн каухардын нуру гана турбайбы. Бала каухарды ажого алып келип берип, көп колду ажонун каарынан ажыратып калат.

Шекчил ажо жоокерди айдатып келип, алдына чөк түшүрүп, «И, эки жолу тең арганы сен таптың. Кана, айтчы, мынча акылды каериңе катып жүрөсүң?» деп сурайт экен. Бала кысталат, чынын айтайын дейт дагы коркот, калп айтайын дейт дагы коркот. Эң акыры «Бир кашык каныбызды кечиңиз, о баатыр ажом! Бул акылды сыр сандыкка катып жүрөт элем...» деп жиберет. Ажо дароо жасоол жиберип, баланын сыр сандыгын дароо алдырып, оозун ачтырат. Ичинен ак күп жөжөдөй кары адам башын көтөрөт. Аяр ажо көп ойлонуп туруп, эки жолу кыстоо абалда акыл тапканы үчүн баласына да, атасына да канын кечиптир. Ажо сыр сандыкка эңкейип, «И! Эки акылды айттың. Эми үчүнчү акылга мага эмне демексиң? Кана...» деп кызыгып сураптыр дейт. Ошондо ак күп жөжөдөй кары «О, улук ажом, кулак сал! Же өзүңдө акыл болбосо, же жаныңда көптү көргөн бирөө болбосо жолго чыкпа. Жолуң болбойт, көп колуң бөөдө опат болот, акыры өзүңдүн кара башыңа күч келет...» деген экен. Ошондо ажо көп толгонуп, көп ойлонуп, сыр сандыктын түбүндө отурган акылга баш ийип, «Карынын кебин капка сакта!» деп, көп колду жортуулдан кайрып өз жерине жөнөгөн экен...

— Э-э, ал илгерки кары, — деп койду Кулкиши, — азыр ошондой кары барбы, азыр баары ашкеби!

Өзүнө кыйытылган кепти түшүнүп, Теңирберди кызыл ээгин ачып, кыкылдап күлдү:

— Те илгери бир баатырга да ушул сөз айтылган экен. «Үч жолу жаа менен кетмен тештим, үч жолу сепилдин темир капкасын ачтым, үч жолу күрпүлдөгөн дайра кечтим — мына бүгүн ушул сексейген сары кемпирдин от жагарымын» деген тура. « Карысаң мендей бол, кара жер менен теңдей бол, караңгы гөрдөй бол» деген ушу да, аким...

От жагары?! Бирине бири чымчып сөз жылдырып отурушкан тамашасын өзүнө алды Бекназар. Эмне кылат от жакпаганда?!

Сопу-Коргондон өрөөнгө түшүп, «чачылып кеткен» деген кошунду болушунча жыйнашка аракет кылды. Жо, баягыдай уюмдуу кошун болуп тура алышпай, нары да кыш убагы, жазга болжоп, ар ким өз айылдарына тарап, эл арасына тымызын сиңип кетишкен экен. Жүздөй киши гана чогулду. Тийип, качып, уруш кыла бермекчи болду Бекназар.

«Кече кара түтүн паланча жерден чыгыптыр», «бүгүн түлөнчө кыштакты кырыптыр» деген кабар шыбыралып, жел менен кошо тарап, элдин үрөйү учкан. Жолдон ат бура тарта албай турган оор кар. Кайда баш катмак?!

Жүз жигит, барында мылтык. Эл оозунда «кара тил» атыккан жазалоочу аскер кайсы багытка бет аларын акмалап, оңуту келсе буктурмадан капилет кол салышмак.

Бир күнү тоо этегиндеги бир ыктоодо өргүп жатышкан.

— Келе йатыры... — деп, дөңгө коюлган кароол аптытып чаап келди.

Бекназар:

— Канчоо?

— Көп... үч жүздөй...

Буларга эсептебей мал союп, оокаттандырып отурган айыл аксакалы, үрөйү учуп, көз көрүнөө колу калтырап калды:

— Эми... айланайындар эмне кылабыз?..

— Жолун тособуз, — деди Бекназар, — төрт тарабынан окко алып, кырып салабыз биз дагы. Жатып өлгөнчө атып өл деген ушу.

— Ыя, — деди айыл аксакалы, — ушуну менен түгөнүп калса го?! Ушуну менен эле тынып калса го?!

Атка минди Бекназар. Тиги келип тизгинге жабышты:

— А бизчи?! Биз кантебиз?! Силер го кошунсуңар, атышасыңар, өлгөндөн калганыңар кетип каласыңар. А бизди эртең орус каратил келип, кырып, өрттөп кетет ко? Ок чыкмак түгүл, топ атчан көрүнүп калса ошол айылды тыптыйпыл кылып жатышпайбы, кокуй?!

Эмне дейт буга?! Унчуга албай тиктеп калды Бекназар. Тиги тизгинди коё берер эмес, эки көзү чакчайып, көзүнөн жаш көрүнүп, аны өзү билбей, жалынычы да, кыжыры да кошо, баулдап өксөп жиберди:

— Пайдаңар ушубу силердин?!

Бу жан далбас, «мени өлтүрүп, анан барасың» деген аргасыз өлөрмандык.

— Мейли, — деди Бекназар, — биз кетели, аксакал, тоссок башка жерден тосорбуз...

Тиги тизгинди кое берди. Биртке кошун кокту өйдө тоо тарапка кымырылып жүрүп кетти. «Ыя, элге биздин зыяныбыз тийе баштаганбы?..» деп, көңүлү сынды Бекназардын.

Бу дагы «жазды болжоп», «убактылуу» деп, биртке кошуңду өз-өз айлына таратып, өзү да үйүнө келген болучу.

Ушул азыр да тизгинине жабыша калтырап турган абышканын кебетеси көз алдында, үнү кулагында. «Ыя, бу кандай?! — дейт Бекназар дилинде. — Курал деген бирдемебиз бар колубузда, кошунбуз, колдон келишинче каршы урушуп келейаткан кишилербиз, бизге бетме-бет келишпейби, бизди кубалабайбы?! А жөн жаткан элде не күнөө?!» Ушу күнгө дейре эстен чыгара албайт, муну адилеттик эмес деп эсептейт. Ар ким «адилеттик» дегенди өзүнчө түшүнөт турбайбы?! Жөн жаткан элди кыруу өрөпкүгөн генералдар «үшүн алуу», «адилет жаза» дешет. Көп болгон соң, күчтүү болгон соң алар эмне кылса ошол «адилет иш», ким териштирет, кимдин алдында жооп бермекчи?! Мына Бекназардай кашкөйлөрдүн да элдин тукум курут болушу — үшүн алып, үкү кылып үйүнө отургузуп койду го?!

«Эл чогулат имиш, жыйын болот имиш» деген кеп үгүлдү. Жыйын курулса, белгилүү, бир маанилүү кеп-кеңеш болот. Тез эле кабарчы келди: «Бекназар аке, эл чогулуп, топко келсин дешти...» деди кабагы салыңкы, сабыры суз. «И, кошунга алып кеткен балдар кана дешеби?.. Же дагы бир керегим тийип калдыбы?...» деген эки башка ой келди, унчукпай биртууганы Ыбрайымга ат токутуп минди да, кабарчыга кошулуп жүрүп кетти.

Демейде «жыйын» десе эл кара таан болуп кетчү эле, ошондой көп эл көзүнө элестеп барды Бекназар, Жо, Темене-Суу түзүндө үрөйү учкан, жыйынга эмес күндө тирилигине кийген кийим, үрпөйүп кырктай гана киши турат. «Чогула элек турбайбы...»

деди Бекназар. Бир топ атчандын алдында Абил бий да келе жаткан. Кишилер эки бөлүнө ат алып калышты. Бий дагы өзүнчө санаага эзилген сыяткуу. Экебүсүз учурашып, жөн жай сурашкан болду ооз учунан.

Жыйын ушубу?

Эрте жаздын ала шалбыртында эле эл кыштоолордон тымызын көчүп, болушунча жолу кыйын тоо аралап, көмүскө капчыгайларга пааналап кете башташкан эле го, булар ар суу элден, кыштоолордон увакил сыяктуу чогулган топ экен.

Ошол учурда Бекназардын көзү те нары жакта узун бойлуу төрт жигит замбилге отургузуп алып, топ башына бирөөнү көтөрүп келатканын көрдү. «Ким экен?» деген суроо көңүлүнө келип сайылды. Жандай бергенде боолгоду белем, «Э, бу жарыктык кайдан жүрөт?!» деп, замбилди карай жүткүнө бастырды. Алмамбет! Бир кезде, ордонун чапанын айрыган кере кулач алп далы шүйүгөн, чачы, кардай ак, эки көзү кызарып көнчөгү салаңдап, көсө эмеспи карыган арстан кебетеленип, замбилде отурат. Эки жакты «Ушунча да эл көп болобу?!» дегенсип, таңыркап карайт. Бекназар атынан түшүп замбилдин алдынан тосуп:

— Ассалому алейку-м... —деп салам айтты. Замбил көтөргөн алп мүчө жигиттер Алмамбеттин неберелери эле. Бекназарды таанышып токтоло калышты. Алмамбет жыртайып кызарган көзүн ымдалап, жаак териси шалбырап, Бекназар жакты тиктей берди. Бекназар анын колун кармап учурашты.

— Кайсы баласың?

Неберелеринин бири:

— Бекназар акем...—деп, анын кулагына катуу айтты.

Алмамбет:

— А түзүк!.. Бекназарсыңбы? Кем болбо...—деп алкап койду. Замбил дүүлүккөн элди аралап жөнөй берди.

Жыйын илгертен ушул түзөңдө өткөрүлөт, ортосунда топудай көрүнгөн сары дөбө бар, жыйын башкара турган ошо дөбөгө чыгат, эл жакалай турушат. Бу үрпөйгөн биртке топтон дөбөгө Адил бий, Бекназар чыгарылды, а Алмамбетти замбили бойдон көтөрүп барып коюшту.

«Кандуу көз кара тил кырып келейатса кантебиз? Жатып өлгөнчө атып өл болобузбу, же бир жакка көчө качып, жан арга кылабызбы?» Ортого салынар кеп ушул экен.

Эч ким дем тартпайт. Баарынын жүзүндө кооп, мурда сүйлөп, бу чалкеш мезгилдин оор жүгү, милдети кокустан мойнума түшпөсүн деген аярлык бар. Замбилдин ичине салган аюу талпагын алдына төшөгөн Алмамбет гана шүйүгөн далысы дүңкүйүп, жаак териси шалбырап, көзүнүн көнчөгү салаңдап, карыган арстан өңдөнүп, эчтемеден капарсыз. Бул дүйнөдөн артык баш эчтеме тилебей, курсагы тоюнса кубанбай, ач болсо күйүнбөй Күрпүлдөк-Сай ажайып жердин бир бурчунда кекилик менен эликтин арасында жай өмүр кечирип кала берген. Минтип жамы журттун тагдыры кыл таразага түшкөнүн, баш айланган ашууга келип кайда кулары белгисиз болуп турганын балдарынан, неберелеринен угуп, замбилге түшүп келип турганы.

Бири биринин эле оозун карашат, «муну мындай кылабыз» дегендей жулунуп сүйлөй албады эч бирөө. Акырын кобурашып, кай бири башка бир жакка көчө качуу туурасында асте кыңырылды, кай бирөө кайда көчөбүз деген айласыздын суроосун койду, чабышалы дейли дешсе чабышканды көрүшкөн, ага андагыдай биримдик

кайда, эл тырым-тыракай, ким кайда экенин бир кудай өзү билет, ким кайта бириктирет, качан бириктирет, а былк этпей тура берели десе бир четинен каратил жалмап келе жатса.

Бекназар суз, мурдагыдай эрдемсий албайт. Абил бий да кымырылат, өзү тымызын байланышы бар Абдырахман жактан чыгып жаткан «кайрадан газават» деген сөз бул жерге сыяр эмес, унчукпай аңдып отурат.

Алмамбет укканын өзү угуп, укпай калганын небересинен түшүнүп, болуп жаткан сөздү толук баамдап отурган эле. Тамагын жасап, эми бирдеме айтмакчы болуп, Абил бий жакты карай берди. «И? Эми гөрдөн туруп келген Алмамбети калдыбы?!» деп бирөө күбүрөп калды. Эл Алмамбетти карап, эл караган соң Абил бий карап токтолду.

Жүз жашаган Алмамбет оозун жарым ачып, демин араң алып, кургай түшкөн оозун кыбыратып, тамшанып, нуру түгөнүп бозомуктап калган көзүн алсыз ирмегилеп, чөккөн арык, алсыз нар сыяктуу мойнун саал көтөрүп:

— И-и... — деди акырын. — Уктум акыбалыңарды. Аттиң, башыбызга жаман күн туулуп калган экен го?! Э, Бекназар кайда отурасың?

Бекназар «Менин эмне керегим тийип калды?» дегенсип, бирок ордунан козголбой, кашын көтөрүп, Алмамбетти тиктеп калды.

Алмамбет башын өзүнчө ийкеп, бирдемени ойлогонсуп, эки ийнинен ашып оркоюп турган тизесине колун коюп, үргүлөп отургансып көзүн сүзүп, бир убакта:

— Гм... Менин атым Алмамбет... Кузгундун жашын жашадым...—деди энтиге. — Бекназар, кулак салчы бери...

Бекназар үн берди:

— Кулагым сизде, кутманым...

Жакын отурган эл дем тартпай, былк этпей Алмамбетти тиктеп калышты. Жай кезде, балким, эч ким мынчалык барк кылбас беле, элдин бар болушу же жок болушу ортого ташталып турган чакта чеки ойлогон киши болгон жок. Алмамбет сөзүн улады:

— Кызык эмеспи бу? Ушул жашка келип, өзүбүз токсон боолуу өзүбектен башка дүйнөдө башка түрлүү эл бар экенин билбейм. Сен жанагы жалмап келе жаткан орус дегенди өз көзүң менен көрө алдыңбы, балам?..

Бекназар эмне кыларын билбей калды. «Муну сурап эмне кылат жарыктык?!» деген ойго кабылды. А Алмамбет көзүнүн көнчөгүн салаңдатып, Бекназар жакка кулак төшөп, жооп күтүп көшөрдү. Бекназар басмырт күңкүл жооп кылды:

— Көргөм...

Алмамбет:

— Кай түркүн жан болот экен?.. —деп, аны сайын кызыгып сурады.

Абил бий карап отуруп, «Э, жараткан, пендеңди ушунча алжытасыңбы?!» деп, мыйыгынан күлдү. Бекназар суроого жооп берди:

— Жумуру баш, буту айры...

— И-и... Жаңдашат бекен, сүйлөшөт бекен?

— Сүйлөшөт. Өзүлөрүнүн тили бар...

— Кабагын бүркөйт бекен?

— Бүркөйт...

— Күлөт бекен?

— Күлөт, кутманым. Өз көзүм менен көргөм...

Абил бий баш болуп, болгон сөзгө күбө болуп отурган эл бакырып күлүп жиберишти. Кимдир бирөө тыйды. Алмамбеттин суроолору алдына угулуп, артына угулбай, эл бир аз дуу-дуу болуп, жүткүнүшүп калышты.

Алмамбет:

— Бекназар! Алжыган аваңдын кебине эринбей жооп кылып кой. Орус оокат жейт бекен?..

Бекназар аргасыз жылмайып:

— Жебей анан! — деп жиберди.

Алмамбет ойлонуп отуруп калды. Чекесинен чыпылдап тер чыкты. Небереси жоолук менен сүрттү.

— Э-э... —деп, өзү да астейдил таңыркады. Алмамбет, — бу орусуң жумуру баш болсо, сүйлөсө, ал деле биздей адамзаада турбайбы?! Кабагын бүркөсө — кааарга жөндөмү, күлсө — ырайымга жөндөмү. Көр оокатка баш салса—алдайт экен, алданат экен. А кокуй, биздей эле көр пенде турбайбы?!

Эл дүүлдөп кетти. Кай бирөө баш чайкап, кай бирөө мааниге тен коюп, кай бирөө чала угуп калып, «Эмне деди? Ыя? Эмне деди?» деп ар кимдин оозуна кулагын тосуп, кай бирөө бу бир кылымдын жүзүн көргөн абышканын сөзүнүн артында бир маанинин учугу чыгып келатканын сезип, эл тынчтанды.

— О, кокуй, каралай көз калкым ай...—деп, кузгундун жашын жашаган Алмамбет маани улады. — Кырылгандын бетин нары кылсын. Көчүп, кайда тентиреп барасың?! Адамзааданы жакшы сөз атынан түшүрөт, жакшы оокат жибитет, достун тонун кийип, ошол орустун өзүн алдынан тосуп чыкса не болот?..

Эч ким сөз аралаштырбай, баары Алмамбетти карап, жыйын дым боло түштү. Эч кимдин түшүнө кирбеген ой!

Алмамбет:

— Адамзаада бирине бири үйралат, бири биринин сырын алат, бирине бири көнөт, жытыгат. Ырыс оошот, акыл жугушат...

Жакын отурган кадырлуулардын бири эки көзү чекчейип, ордунан тура калды:

— Йе, кагылайын бир кудай! Мына бу «өзүнө өзү бий» пендең акыл таап отурат ко?!

Дагы бирөө:

— Айла жок мындан башка!

Дагы бирөө:

— Ок атсачы каратил орусуң?

— Атса атканын көрөбүз, «жатып өлгөнчө атып өл» болот, аны көрөбүз...—деп, көгүнө таянды бирөө.

Эч кимдин Абил бий менен иши жок. Тегерете карады алдыртан. Ыкташары көрүнбөйт, ийменери сезилбейт.

Алмамбет:

— Э, Бекназар!

Бекназар:

— Кулагым сизде...

Алмамбет обдулган арстандай сүрдүү:

— Сенден башка ким жарайт?! Балам, көтөр көкүрөгүңдү, орустун алдын сен тосуп чык!

Бекназар:

— Мен бул дүйнөнүн ойнунан кайткан элем, жарыктык, башка бирөө барсын...

— Ошент, балам,—деди Алмамбет, баатырдын сөзүн укпай калдыбы же угуп эп көрбөдүбү, кесе сүйлөдү, — орус ок атса биринчи жыгыл, сөзгө келсе жүйө тап, элиңдин эртеңки күнүнө аралжы бол. Сага башка жол жок, сени эр жигит дейт...

Жок дей албай туруп калды Бекназар. Увакил эл: «Туура, аргасыздын жан соогасы...» дешип кобурашып, карынын кеби бүтүм болгонсуду. «...ок атса биринчи жыгыл...» А бу сөз баатырдын өчө баштаган эр кайратына от тамызгы бергендей болду. «Мына сенин эң акыркы милдетиң...» деди дили өзүнө.

* * *

... Сур жаа, күмүштөлгөн бир кучак саадак... Бүгүн жаңы көргөнсүп, бир сыйра көздөн өткөрүп, кош миз кылычты сөөмөйлөп сайып коюп, не касырет, не көтөрүңкү көңүл толкуну, көмөкөйүнөн дили күпуя куу тартып, далысы дүңкүйүп, желбегей быязы чоң чепкени акырын чайпалып турду Бекназар. Дагы бу көөнө буюмдарга көңүлү имерилип, дагы те качан ырдалып кеткен ырдай өткөн көөнө өмүрлөргө ой- кыялы аралашып тургансыды.

Дагы эле Каныш билбеген сырлары барбы бу азыр урунулбай калган буюмдардын?! Укканын гана билет, а баатырынын сыр сандыгында дагы канчасы катылып жатты экен?!

Өзү торгой, аты ыргай болуп арып, дүпүрөгөн жигиттер жок жанында, кошундан келген чагында, албалын айттырбай билип, баатырынын жаны келгени анын олжосу, көңүл ачып, көкүрөк ачып тосуп алган Каныш. Ошол боз тумандуу күндөн бүгүн гана баатырынын көзү баягыдай тик болуп, үрөйү ачылып да, жумшарып да, көңүлүндө дагы бир албан максат пайда болгон го, озүнчө күүгө термелип турганын биринчи байкап отурганы. «...орустун алдын сен тосуп чык.. жүйө тап...» дешкен экен го, ошонун камын ойлонуп жаткан турбайбы...» деп койду өзүнчө.

А баатырынын дили «ок атса биринчи жыгыл», муну айткан адамдын үрөйү көз алдында, каргыл үнү кулагында, «... куп жакшы, жакшы жүрмөк оңой, жакшы өлүм тапмак кыйын, куп жакшы...» деп турган.

— И, эмне куп жакшы? — деп калды эң акыркы сөз кулагына илине калган Каныш.

Зайыбын элтейип тиктеди Бекназар, «эмнени сурадың» деген кыязы, өзүнчө бир ой-кыял толкунунан али чыга албай. Такый албады, бир сырдуу жымыйып тим калды Каныш.

Бир убакта:

— Э-э-э... — деп, бир коңур эски күү ыргагын акырын созуп калды Бекназар.

Жарк этип карады Каныш.

— А... бир окуя көңүлүмө түшө калды... — деп койду Бекназар.

— Кандай окуя?

Бекназар жымыйып башын ийкеди, «ошондой окуя» дегени. Каныштын жан жылыткан оштонгон көзү аны буйтатпай имерип, «а кандай окуя» деп, такып суранып, өкүм кылып турганынан өтө албай, дагы жымыйып башын ийкеди, макул болгону.

— Э-э, Канышым, — деп баштады Бекназар, — биздин жашаган өмүрүбүз, биздин көргөнүбүз оңой болгон жок — жакшы менен санаалаш да, жаман менен маңдайлаш

да болдук, кол баштап жоо да жеңдик, жеңилип анын касыретин тарттык. Баары бир ал көөнө мезгилде болуп өткөн окуялар, жашалган өмүрлөр өтө эле бийик, биз жашаган өмүрүбүздү, баштан кечирген окуяларыбызды жан тер чыккан паста жөө жүрүп өткөргөнсүйбүз, а бабабыз ат үстүндө, сыпаа, бир түркүн дымактуу кыял менен өткөндөй го?!

Бу ой агымы ага көптүк кылып, толук андашка чаркы жете албай элтейди Каныш.

— Э-э-эй, — деп, ырдай тургансып көтөрүңкү үн таштады Бекназар, — Көлдөй бий ошо ат үстүндөгү байманалуу өз заманында өз өмүрүнүн өтө бир кызык учурун өткөргөн экен... — деди, өзү берилип, көңүлүнө толкун күү келип сөз кылды. — Нары бий, нары дөөлөтман, нары жашы отуздан жаңы ашкан өмүр ооматы гүлдөп турган жигит агасы убагы турбайбы,

Таластан төмөнкү Сары-Суу чени го, көңүл ачмакка бир кыз тоюна чакырылып калат экен...

И, кыз тою?! Көңүл жилбиси ашып төгүлдү Каныштын. Бекназар:

— Ыры, өлөңү менен шааниленет ко кыз тою?! Башында кере карыш жылкы кундуз бөрк, таркан белги жыга, Көлдөй бий тыштан көшөгө түшүна барып, тою түшүп отурган кызга болжоп өлөң айтып, салт өтөгөн дейт...

Леп босогого барып, оң колунун бармагын оң кулагынын көнчөгүнүн артына алып, өзү ошол кыздын тоюнда өлөң баштап тургандай көңүл толкунуна кабылып, оозуна ыр келип түрмөктөлүп, үн көтөрө шандуу таштады Бекназар:

Э-э-эй...
биз келиппиз тоюна бактуу кыздын,
тоюна той, багына бак кошулсун,
алган жубу, кирген үйү жарашып,
мол кылсын көкө теңир ырыскысын...

Э-э-эй...
өнгөн, өскөн улук журт алтын ордо,
жергебиз жер үйүгү ала тоо го,
кур эмеспиз, бактуу жан, тоянаңа,
коштой келдик күмүш жабдык сурдан жорго...

Кыз жооп кылыш салт экен, нары да тың окшойт, күйөө жанында отурган кыз кыйылбай жооп кылган дейт.

Э-э-эй...
куш келипсиз тоюна бактуу кыздын,
көтөрүлсүн көңүлү, көркү ачылсын,
жолуккандын алдына жорго тарткан
жоомарттын жолун теңир ашырсын...

Көлдөй бий:

Э-э-эй...

өлөң айтмай, жар айтмай салты экен,
көшөгө ачмай, зар чачмай наркы экен,
бир капилет серпилсе үлпүнчөгү
көрүп койсок кыз көркүн шарты бекен?...

Кыз:

Э-э-эй...
санааңыз сулуу көрмөк көз кубантып,
биз бечара не кылабыз сындалып?!
болбосок сиз эңсеген Кыз Дарийха,
каларбыз сиз да уялып, биз да уялып...

Кыз баланын сандугач сыңары көмөкөйү балкылдап, көңүл гөйү көлкүлдөп айткан өлөңү, бир түркүн муңканган авазы, сөз маанисиндалайды көргөн өлөңчүнү не түркүн көңүл ташкынына учуратпайбы?! Туурдуктун каттооун биртке ачып көз салса кыз кырмызы гүлдөй толукшуган өтө көрктүү жан имиш, аны сайын эргип өлөң улаган экен.

Көлдөй бий:

Э-э-эй...
гөйгө түшсүн төрт түлүк, жыйган дүйнө,
көңүл тапса күнүгө үч үйрүлө,
келер белең көрктүү жан, жаркынына,
жер үйүгү ала тоо салкынына?..

Кыз:

Э-э-эй...
өнгөн, өскөн улук журт алтын ордо,
жергеңиз жер үйүгү ала тоо го,
өткөрбөй эсип өмүр, бийлик, дөөлөт
көрүңүз дагы убайын кыз жөөлөп...

Э-э-эй...
биздин күйөө, өзү баатыр, олтурат,
санаасы тынч, ныксырап, уйкусырап,
ушу болсо көрөр күн, тагдырыбыз,
биз айтышкан сырлуу өлөң не кылат?!

Көзүнө жаш келип, жашын жашырбай, жүзүн качырбай, арман гөйүн билдирген дейт.

Көлдөй бий:

Э-э-эй...
түлөк куш бөктөргөдөн илгир дешет,

кадыр билги көңүлү дилгир дешет,
илип кетсе куткарып той торунан,
арачалап эртең көрөр шорунан
бир азамат ою, бою келишкен,
не демекчи күмүш канат көгүчкөн...

Кыз:

Э-э-эй...
бааланып бай малына торго түшкөн,
не демекчи күмүш канат көгүчкөн,
кыз көңүлү, келе жагы караңгы,
жаш төккөн, жаш күнүнөн үмүт үзгөн...

Э-э-эй...
түлөк куш бөктөргөдөн болсо илгир,
кадыр билги көңүлү болсо дилгир
жылытар бешенесин күнгө карап
серпилбейби көгүчкөн күмүш канат?!

Сурабай, кыстабай, көзү гана оштонуп, өзү да бир ширин ой-кыялга кабылгандай, окуя артын күтүп отурду Каныш. Бекназар:

— Муну эл салт катары көрүшүп, «кыз кыйын айтты», «бий кыйып айтты» дешип бакырып күлүп калышат. А эртеси багымдат намазынан соң жергилик элбегилерге: «Кыз тоюн токтотпойбузбу?» дейт экен Көлдөй бий. «И? Неге?» дешпейби?! «Кызыңарга көңүлүм түшүп калды...» дейт. «О-о, көрккө кимдин көзү түшпөсүн?! Көз түшсө эле тойду токтото бермекпи?!» деп калышпайбы?! «Күйөө тарапка калыңын кайтаралы — үч эсе, кыз тарапка калың берели — үч эсе. Буга кошумча ар бир тарапка үчтөн төөгө жүктөлгөн өлүү дүйнө, буга кошумча эки орточуга жасалгалуу эки жорго!» дептир Көлдөй бий. Кимди азгырбайт ушунча мал, ушунча мүлк?! «Ыя, сүйлөшүп көрөлүчү...» дешпейби, түшкө жакын эле той токтойт.

— Ко-оку-уй, — деди Каныш күлө, таң кала, көңүлү макул да боло албай, — кыз байкуш не дейт эми?...

Бекназар:

— Э-э, энеси кулагына шыбырайт: «... кечеги өлөңчү мырза көңүлүңү сураптыр, босогоңо келген багыңы эми тебе көрбө...» Кыз не демекчи?! Котостун мамалагындай түркөйдөн иренжип отурса өзү — ичи жымырайт! Күйөө тултундабайбы, атасы: «Э-эй, кой, байдын кызын алып берем мен эми сага!» дептир дейт.

Эрдикпи, зордукпу — биле албай отуруп калды Каныш.

Бекназар:

— Үч эседен төрт түлүк, үчтөн төөгө жүктөлгөн өлүү дүйнө чыпчыргасы кемитилбей берилет, эки орточуга жасалгалуу эки жорго мингизилет, ага кошумча ордонун кымкабынан бирден сарпай кийгизилет. Чыпчан бир ай ичинде атасынын төрүндө тоюн өткөрүп, ак никелеп, алып кеткен экен Көлдөй бий.

Каныш:

— Биздин энебиз не деди экен?

— О-х-о-о, — деп, кубана чамгаракты тиктеп, күлүп алды Бекназар:

«А азгырык, таркандын көңүлүн азгырганга жараган кыз сенсиңби?» дептир, ээгинен өйдө кыла көрүп, «а түзүк» деп, аты Жибек экен, Суусамырдын төрүнө өзү көтөртүп койгон үйгө киргизип, өзү отко май салып, «мына очогуң, мына казаның» деп, үй-бүлөгө кошуп алган экен энеңиз Толу бике байбиче.

— О-о, кыйын болушкан экен го илгеркилер?! — деди Каныш. — «Никелеп ал» десең эптей алышпайт эмикилер!

Күлүп калышты. «... ок атса биринчи жыгыл, атпаса жүйө тап...» дегенгеби, не түп атасынын шарлыгынабы, иши кылып, баатырынын көңүлү ашкере ачык, Канышка ошол олжо.

III

Исхак даргага асылган соң Кудаяр менен Насирдин ар бири «Эми мени отургузат ордого...» дешип, ар кимиси өз алдынча камылга көрүп,

«Менден мурун сүйлөшүп кетпесин...» деп, биринен бири кызганып, эски адат боюнча «хан көтөрүлө турган» ак кийиздерин төөгө артына келишип, Маргалан бегинин идарасына токтогон жарымпашанын эшигин сагалашкан болучу. А жарымпаша аларды кабыл алып сүйлөшмөк түгүл тигил экөвү жарыша таазим кылганда атайылап, көрмөксөн болуп, эч көңүл бурбай койгон.

Мына ошол учурда «Орустар Түркстан эллин ырайымсыз түрдө кырып жоюп жатышат» деген жүрөк түшүргөн кабарлар Европа өлкөлөрүнүн басма сөздөрүндө пайда болуп, окумал чөйрөлөрүндө кеңири кепке айланып, кырылган элге боору ачуу, андан өтүп кыжырлануу күндөн күнгө көбөйө баштаган болучу. Бу кабарларга Гөк-Тепедеги түркмөн тайпаларын кыруу, Самаркан, Анжиян шаарларын кыйратуу, Найман, Масы кыштактарын тыптыйпыл өрттөө негиз болгон. Маселе Дүйнө Лигасында каралууга өткөн.

Бирок, ким эмне дебесин, тыякта Бухара, Хийва Россиянын алдына вассалдык абалга мажбурланып, быякта эски ордо да, көтөрүлүш да канавайран болунуп, негизинен ойлонулган оторчулук «экспедиция» деп аталган чоң компания жүзөгө ашырылып калган эле.

Эми кадыры аны сайын өйдөлөгөн жарымпаша өзү «тарыхый» деп эсептеген бул ийгиликти биротоло бекемдешке, кантсе да, туземчилердин[1] көзүнө да, тышкы чуу көтөргөндөрдүн кулагына да биртке ишенерлик, биртке көңүл алаксытарлык, шылтоо болорлук кылып, мыйзамдаштырып» бүтмөк аракетине киришти. А кокон ордосу ээсиз турат, демек «келиштик» дегидей бир кагаз жаза коё албайсың, а жөн эле «басып алдык — болду» десең сөз ырбай берет. Ушунча күч жумшалган соң бул өлкө Россиянын кол алдына каратылып алынышы керек, капитуляцияга кимдир бирөө кол коюшу зарыл.

Керек учурларында бирине «Высочество», бирине «Дворянин» наамдары берилген Кудаяр, Насирдин кол коюшка укугу барбы? Жок, себеби алар өкүмдарлыгынан ажырап калышкан кишилер. А «полковник» Абдырахманчы? Ал жарымпашага ыңгайлуу болгону менен өз элинин оозунда «саткын» аталып калган, анын кол койгон кагазы «шылтоого» жарабайт, ич ара тынчыбайт.

Жарымпаша Кауфман I көп ой толгоолордон соң өлкө ичинде ошол күндө кимден да болсо кадыр- сыйы өйдө, өз чөйрөсүндө «канике» аталып калган Курманжан даткага киши салып көрүүгө көңүл токтотту.

Будан өтүмдүү, укуктуу инсан калган жок, өзү көтөрүлүштүн өтө ишкер уюштуруучуларынын бири, уулу Абдылла бек Исхактын эң жакын адамы болуп, аскер ишинде да, ордо ишинде да чоң мансап ээлеген. Бул аял кол койгон ар кандай кагаз, мейли башсыз калган ордонун наамынан делинсин, мейли жеңилген көтөрүлүштүн наамынан делинсин, бу жергилик туземчилдердин ичинде да, тышта да, алда канча көтөрүңкү таасири, баасы болбой койбосун болжоду кыраакы жарымпаша.

Тез эле «атын укса ыйлаган бала эси чыгып сооронот» делген каардуу генерал Скобелевге Курманжан датка айым менен кантип да болсо байланыш жасап, багынуу

[1] Туземчи — туземцы, оторчулар жергилик элди ушундайча аташкан.

жөнүндө сүйлөшүү жүргүзүүгө катуу тапшырма берилди. Көмөкчү, орточу болсун үчүн войсковая старшина Шабдан Жантаев кошулду. «Кантип да болсо, сый кеп мененби, кыйноо мененби, иши кылып, бу азиялык амазонканын баш бармагын «багындык» деген бир барак кагазга бастырып келсе болгону» делинди.

* * *

Тоо эли кырдан көрүнгөн адамдын ат бастырганынан эле өзбү, чоочунбу, жер чалып жүрөбү, мал издеп жүрөбү, алыстан баамдап турушат.

Эң алдында ак байрак, жай ийрилип чубап, тоо катмарын аралап, бүт элге ысмы белгилүү Шабдан атынан датка айымдын турагын суроо салып жүрөт орус отряды. Тууган атын бетине кармап келген жанкечтилер болушу да мүмкүн.

Учу шиштелген жыгач найзалуу жыйырма беш атчан — Шабдан Жантаевдин жигит-желеңи, дагы он чакты атчан орус, ичинде бир чиндүү төрөсү бар. Чиндүү төрө оболу бир мерте жүз көрүшүп, ыктуу кеп тартып келиш үчүн, ийиксе сүйлөшүү жүргүзө бериш укугун берип өз штабынан генерал Скобелев жөнөткөн майор Ионов. «Орус отряды» деген ушу, өтө эле кооптоно беришке себеп жок.

Аксакалдуу кишилерди алдынан чыгарып, кадыр-сый сездирип, миң катмар улуу тоолордун бир көмүскө жерине отрядды тостуруп алды датка айым.

Шабданга өзүнчө өргөө, жыйырма беш жигитине беш боз үй, чиндүү төрөгө тилмечин кошуп бир өргөө, жанындагы беш аскерине бир боз үй — өзүнчө эле бир айыл экен.

Өзүлөрүнө арналган үйлөргө киришип, төшөк- жаздык жетиштүү, союш даяр, чоюлуп жатышып, сыйлуу конок болушуп, баары бапырап оңуп калды отряд.

Ар бир үйгө кызмат кылган кишилер, дикилдеп жүрүшөт. Те алысыракта айылдын төрт тарабынан күзөткөн куралдуу жигиттер көрүнөт, баары атчан, баары куралдуу.

Майор Ионов тилмечин жанына алып Шабдандын өргөөсүнө келди. Өргөөнүн түрүлүп турган эшигинен куралдуу кишилерди Шабданга көрсөтүп койду:

— Буларын кимдери десек болот, урматтуу Шабдан Жантаевич?

Шабдан тилмечсиз эле түшүнүп, көзү күлүңдөп жымыйып:

— Бизди кайтарышпайбы?! — деди акырын. Тилмеч которду. Майор Ионов:

— Биз сүйлөшө турган адам али көрүнбөйт ко?

Тилмеч которду. Шабдан дагы эле жымыйып:

— Чарчап келдик биз. Эс алышсын деди. Туура, кайда шашабыз?! —деп койду. Тилмеч которду. Майор Ионов:

— Мындан келди, булар эмес, биз сурап жүргөн турбайбызбы тынчылыкты?! — деди иреңи саал кирдей. Тилмеч котордү.

Бу сапар Шабдан жымыйбай:

— Тынчылык эки жакка тең керек,—деди да, жаздыкка кайра чыканактай баштады.

Жоопту тилмечтен угуп, бир аз улутунуп, генерал- губернатор өзү кошкон киши менен такыкташка андан нары батына албады белем, башын ийкей коштошкон түр кылып, кайра чыгып кетти.

Эртеси эрте бир оор топ атчан айылдын четине келип, аттарынан түшүшүп, акырын жай бери басып калышты, ичинде ак элечек көрүнөт.

«Келди...» деди Шабдан ичинен, тышка чыкты, эшикке жакындап калышкан экен, бир ак сакалдуу:

— Ассалоому алейку-ум...—деп, кыраатын келтире салам айтты. Шабдан алик алды, эки көзү алтымыштан ашып калган буудай өң байбичеде, байбиченин көзү да жаздым кылбай аты ага алыстан угулган жигит агасы куректагы Шабданга эч кимди тик карабаган калыбында астыртан баам салып алган. Эки көзү күлүңдөгөн, дайыма эки уурту жымыйып турган мырза Шабдан, үстү-башындагы орус аскер төрөсүнүн кийими баарынын көзүн ала чакмак кылгандай, көздөр ага уламдан-улам имерилет.

— Ке-ел, бекзаада, куш келипсиз, бекзаада...— деп жанагы ак сакалдуу жадырап, Шабданга жылуу кабак көрсөтүп калды.

— Куш көрдүк, куш көрдүк, туугандар...—деди Шабдан ийкем менен.

Өргөө эшигин ачты бир жигит. Баары датка айымдан кийин дешип, ага жол берип калышты.

Курманжан датка саал кол жазгай ишара кылды:

— Кана, Сиз меймансыз...—деди Шабданга.

Сылык Шабдан биртке шашыла:

— Жо-о, апай, Сиз... Сиздин жолуңуз улук, апай...

«Ырахмат» дегенин саал баш ийкөө менен түйдургандай болду да, алланын атын купуя өзүнчө айтып, босогону аттады датка айым.

«Келиң...», «төргө чыгың» болуп жаткан учурда майор Ионов келип, киргенинче өзүнөн бир чин өйдө Шабданга колун чекесине ала урмат көрсөтүп калды. Шабдан:

— Бу Искебүл пашанын жанынан келген адам... — деп саласал кылды. Ионов эңиле кала, датка менен учурашкысы келипби, өзүлөрүнүн аялдын колун алып сыртынан өөп ызат көрсөтмөй адатын кылайын дедиби, колун суна калды. Датка айым кашын көтөрө ылдый тиктеген боюнча, эки колу боорунда боюнча былк этпеди. Майор колун тартып, саал мустарап болуп калды. Бирок, баары байкамаксан, баары билмексен.

Улуулата, барктуулата ыкташып төрлөшкөн соң Шабдан мандаш токунган тизелерин таяна кыраатын келтире куран окуй баштады. Кимдин арбагына аталып окулуп жатат?

Баары тымтырс, кыраатка эригендей, термелгендей, баарынын жүзү момурай калды.

Шабдан куранды Алымбек датканын арбагына атады, баары, өзгөчө ак сакалдуулдар дуулдап, жүзгө бата тартылды.

Курманжан датка дагы баш ийкеп, «ырахматын» дагы ошону менен билдирип, анан:

— Көп жыл өткөн датка агаңыздын арбагын эстеп койгонуңузга бу отурган туугандары ыраазы, — деди асте, — өткөн күздө кан көз паша Искебүл чапкынында шейит болгон азаматтардын арбагына, эңкейген кары, эмгектеген бала калтырылбай бөөдө кырылган элдин арбагына да куран атап койгонуңуз эп болор дейм, бекзаада?

Кай бирөөлөр бирин бири тиктешип алышты. Шабдан башка сөзгө өтпөй, көзүн сүзө, аны сайын кыраатын созо куран окуп кирди. Дагы баары тымтырс.

Ушул убакта майор Ионов тилмечи менен өзүлөрүнчө күбүрөшүп сүйлөшүп калды. Шабдан саал ал жакка жүзүн бура көз кыйыгын салды. Тилмеч тез сезип токтоп калганда майор Ионов «эмне болуп кетти» дегенчелик, эки жакты карана, ага тиги датка кемпирдин саргылт жашыл көзү кадалып турганын көрдү, «эмне болду мынчалык жек көрүп карагыдай» деген ойго кабылып, ичтен бушайман.

Шабдан куран аягында «шейиттердин, бөөдө өлүм болгон карылардын, наристе балдардын арбагына...» деп, ошол жерде каңырыгы түтөй, үнү дирилдеп, жүзүнө бата тартты. Баары дуу коштоду.

Биртке көңүл жылыды ушундан соң.

Курманжан:

— Жакшы жатып жай турдуңарбы? Муктаждык жокпу?

Шабдан:

— Кудайга шүгүр! Не муктаждык болмокчу?!

Бу жолугуу жай сурашуу сылыктыгы эле болучу.

Датка айым коштоп жүргөн кишилерин бир сыйра тиктеп койду, бу «кетели эми» дегени. Шабдан санааркагансып ойлонуп калды. Бу анын «сүйлөшүү качан болор экен» дегени.

Курманжан:

— Сиз жөн-жай адам эмессиз, Сиз мынчалык арага түшүп келиваткан соң, биз буга маани бербей коё албайбыз, биз ойлонушалы өзүбүзчө...

Жымыйып тиктеп, акырын баш ийкеп, «күтөлү, күтөлү» дегенди купуя түшүндүрүп калды Шабдан.

Тышка узатып чыгып, кош айтышып, өргөөдө бирдемеси унут калгандай шаша басып кайра келди. Майор Ионов кабагы бүркөө, тилмечке бир кеп айтып отурган. Шабдан ага атырыла тиктеди:

— Бу Сиз, майор, жакшылык сөз сүйлөшкөнү келгенсизби же... кепке келишишти бузганы келгенсизби?! Бирпаска тек отура албай...

Тилмеч которду, майор Ионов жаакташа турган өңдөнүп келип, ошол замат көңүлүнө «а кокус, сүйлөшүү терс айланып калгыдай болсо, бу орус офицеринин кебин кийген дымактуу абориген урматы улук губернатордун өзүнө чагымдап коюшу мүмкүн» деген чоочулоо келип, асте токтотту өзүн.

— Кечирип коюңуз, кадырлуу Шабдан Жантаевич, мен билбестик кылыпмын... — деди ал. — Макул, датка айымдан кечирим сурайын, макул.

— Жөн болуңуз эми, — деди ага Шабдан, — кечирим сурасаңыз көңүл ооруганга себеп болгон этиятсыздыкты кайра эсине салат, ооруган жараны кайра ырбатат, билмексен болуп, кабагыбызды жарыгырак тутунуп жүрөлү эми, майор!

Тилмечке батыл кейиди Шабдан:

— Сага эмне болду, куран окулуп жатканда кобурашып?! Сен билесиң го?! Мусулман баласысың го?! Шейиттерине, бөөдө кырылган элге ататып куран түшүртүп жатышса, анын үстүнө...

Мелтейип укту тилмеч, эки жак кайрадан кырылышса да анын күйөр жаны жок сыяктуу.

Чыгып кетишти, өз жатак жайына барышканда майордун сураганына Шабдандын кебин бурмалап котордү, Шабданды жамандап көпкө күбүр-шыбыр кылды. Майор Ионов башын чайкап отуруп:

— ...Кобурашканыбыз чеки болуп калган экен...— деп, калыс ою өзүн жеңип, бир аз бушайман болду.

Ошол күткөн күндөрдүн биринде майор Ионов эриккенден өргөө эшигинде те алыста шаңкайган мөңгүлүү тоолордун башын тиктеп, акырын нары- бери басып турган. Аны абдан таң калтырып, бир иреңи да кара, сакал-муруту да көөдөй кара, көзү

алагар киши ошол арага имерчиктеп, улам аны каранып, имерчиктеп калды. Байкап турду майор Ионов.

Кара киши акырын кымырылып, тилмечке айланчыктап, андан бу орус төрөлөрдүн быякка келгендеги максатын тилмечтен чекмелеп сурап, четин уккан соң өзүнчө эле кызаңдап, нары басып үңкүйө, ошондон нары кете бере албай кайрылып, тилмечтин көзү көзүнө чалына түшкөндө «быякка чыксак» дегенди тымызын баш ийкей ишара кылды. Тилмеч капилет шабырт алгандай чукчуюп тиктеп, ал дагы мындайды көп көргөн, өнө турган тешик аңдып жүргөн эргулдардан экен, «жашырын сүйлөшсөк дейт окшойт» деп болжоп, бирок, «ким билет мунун ичинде кандай жылааны буралып жатканын, сүйлөшүүгө бөгөт болсун үчүн бу кузгундай кара неме буйгада ким көрдү кылып салса ким билет» деген аярлыгы аны токтотту.

Бир убакта кара киши тилмеч менен күлүп сүйлөшкөнгө жетишип, бир нерсе жөнүндө макулдашкандай баш ийкешип, анан жыла басып кымырылып кетип калды.

—Ким бу?—деп сурады майор Ионов.

Тилмеч күлүп койду:

— Бир кызык киши...

Кызык киши эл аягы басылган ченде дагы кымырылып өргөөгө жакын келди, тилмеч майорго көзүн кысып койду да, тышка лып чыгып, аны кароолдон өткөрүп, өргөөгө алып кирди.

Те босогого чөк түшүп, төрдө кыңкайып жаткан «төрөнү» алаң-алаң тиктеп, шилекейин жутунуп отуруп калды. Тилмеч ага башын ийкеди:

— Не? Не айтмаксың? Бу киши тил билбейт, коркпой мага айта бер, не айтмаксың?

— Бурадар, —деп, мукактанып, жүрөгү лакылдап, демиге кеп урду кара киши акырын. —Ыя, эмне, ушу катындан бөлөк бир эркектана табылбай калдыбы сүйлөшөргө?..

Тилмеч дароо кызыга түшкөн кебете кийип, «сүйлөй бер» дегендей башын экчей, тирмейип тиктеп калды.

Кара неме:

— Эмне, биздин бир жесирибиз Курманжан! Биз менен сүйлөшсүн төрөлөр, биз деле айтканына көнүп, айдаган жагына жүрүп, көздөгөнүнө жарап беребиз төрөлөрдүн...

Мунун ким экенин ошол замат билди тилмеч, мындай түркүн кишилердин далайын тоногон, дароо өтө ойлонуп калган кебете кийип, кайра тымпыя имерип тиктеп, бир убакта:

— Не, силер менен сүйлөшсө не жарабасын?..— деп, аста мыңкылдап, кеп ээрчитип койду.

— Йа, айланайын,—деп жиберди кара неме чоң кара көрпө бөрк алдынан эки көзү чакырайып, — жанкебиңди ысытам, айтып коёюн, ушул ишке жарап бер, айт азирет төрөгө...

Тилмеч тишин ырсайтып, купуя күлгөн болуп койду.

Кара неме:

— Баары бир бу куу катын орустун талабына макул болбойт, айласы жок бүгүн макул болсо да, кийин ак кызмат өтөбөйт, булар журт бийлеп көнүп калышкан, эки тизгин бир чылбырды бирөөгө оңойлук менен бере коюшпайт. Мына ушундай, бурадар. Бир баласы Ооганга өтүп кеткен, оруска карап бермек тургай күнүгө жолун

карап, качан Абдыллам көп аскер баштап кирип келет деп, күтүп отурат бу. Биз билебиз го, кокуй...

Жанагы кызыга түшкөн кебетеси өзгөрүп, сөзгө кайдигер болуп, а түгүл «бабырай берет турбайбы бу» дегендей, кыжыры келе баштагандай үңүрөйгөн кабак көрсөтө баштады тилмеч. Кыйды неме мунун көңүлүн эмне өйүп турганын баамдады:

— Ырас! — деп жиберди. — Ырас, куру аякка бата жүрбөйт, ырас, биз дагы сый билген кишибиз, бурадар, андан кадырыңыз жам болсун, бурадар... —деди да, ордунан карбаластап туруп: — Баары даяр, макул, мен үйдүн аркасынан сизди күтүп алайын, макул, бурадар...—деп, кымырылып тышка чыгып кетти.

— Эмне дейт бу баятан бери? — деп сурап калды майор Ионов.

— Даткасын жамандайт.

— Мунусу жакшы,—деди майор Ионов.

Тилмеч жым дей түштү:

— Кеп тартышка сизден өтүнө албай турам.

Бул эшикке чыгуунун айласы эле.

— Сырын тарта бериш керек. Жигин таба бериш керек,—деди майор Ионов.

Бир аздан соң тилмеч сыртка чыкты. Чыдамы кетип, сийгелектеп турган экен, кара неме тилмечти леп жандап, үй артынан нары дагы обочо баштады. Тилмеч кыйыктанган да болуп койбой, чоочуганы да жок, караңгыда бир ууртун тартып, тымызын жымыйып басты. Көп буйдалышпады, Ионовдун алдына кайра кириштти.

Кара неме улага ченге келип, от ичкериштирген болуп калды. Тилмеч акырын көпкө сүйлөдү, майор Ионов башын ийкеп, уюлгуган кара сакалчан кишини улам тиктеп коюп, өзү да бирдеме айтып, пикир алмашкандай отурду. «Йа, алла, барсыңбы? Бизди да алкулум де, йа алла! О жылы ордодон сый тон кийсе, кече эле амир Музафардан датка атагын алса, ыя, бүгүн орустан чен алып кетеби бу куу катын, ыя? Бизге кана? Биз да пендебиз, йа алла, теңшегейсиң!..» деп, кара неме тиги сыпаа сары мурутчан төрөнүн алдына бүк түшөр, балбалактап ыйлап берер абалга келип, сасык тер кетип, тула бою дүрүлдөп отурду.

Майор Ионов аны имере тиктеп:

— Ну, ким болосуз? — деп, орусча сурады. Тилмеч котордү. Кара неме чөк түшө калды, башынан чоң кара көрпө бөркүн шап колуна ала коюп:

— Ысмым Карасакал, таксыр. Эл бу сакалымдан улам да «кара сакал» деп коюшат... — деп, арбайган кашынын алдынан көзүн күлүңдөттү. — Биздин тегибиз деле томаяктан эмес. Биз деле кызматыңарга жарайбыз, таксыр...

Тилмеч котордү. Майор Ионов Карасакалдын көгөртө кырдырган соксойгон башынан чыккан кара булоону таң болуп тиктеп:

— Шартнамага бармак баса аласызбы?—деди.

Тилмеч котордү. Карасакал жалп этип чекесин жерге тийгизип, сабылып жиберди:

— Баспай анан!? Бе-еш бармагымды тең басам, улугум...

Тилмечтен «беш бармагымды тең» дегенин түшүнүп, астейдил бырс күлүп жиберди майор Ионов:

— Түзү-үк,—деди ал, — кана, сизди ким билет, ким тааныйт?

Тилмеч котордү. Карасакал:

— Ушул эл бүт билет, тааныйт, «кара сакал» деп аташат!

— Ошто да тааныйбы?

— Оштун бери жагындагы «Асан чек» деген жайда тууган көп, баары эле билет.

— Маргаландачы? Кокондочу?

Карасакал оозун жарым ачып, эмне дешин билбей акактап токтоло калды.

Ушундан соң майор Ионов:

— Кадырлуу Карасакал, — деди, — өзүңүз ойлонуп көрүңүзчү, эч ким билбеген сиз менен шартнамага кантип беш бармакты басыша алабыз? Кадыры болобу ал шартнаманын? Эл баш коймок түгүл, мазак кылбайбы биздин ал шартнамабызды, ыя?

Тилмеч которду. Карасакал оозуна кан келе түшкөндөй тамшанып, нес болуп отуруп калды. Тилмеч эрдин тымпыя кымтып, мисирейип тиш ачпайт, ал «өй, бирдеме дебейсиңби, эми эле үй артында бир кочуш алтын бердим эле го» десең да мизбакпай турган, не танып, не «жалаа» деп, кайра айыпка жыктырыштан кайтар эмес. Карасакал бөркүн башына кийгенди унутуп, ошол соксойгон бойдон эшикке сүйрөлүп араң чыгып кетти.

Бу арканын кадырлуу баласы мырза Шабдандын кадырын ак байрак кылып көтөрүп, ушунчалык тоо аралап келген орустардын бирдеме жөнүн сүйлөшмөк максаты барлыгын сезди Курманжан.

Орусча, аскер төрөсүнүн кийимин кийген «тууган» улам эсине келет. Шабдан — мырза, сыпаа, сылык, кылайган кара мурутунан жымыйып, көзү күлүңдөп, дили тазабы, не кебинен беймаани, не жүзүнөн бейадеп бирдеме кетирбейт. Орус төрөнүн алдында бүжүрөгөнү билинбейт, өз кадыры, өз салабаты өзүндө, пас тартпайт. «Ким бу?..—дейт датка өзүнчө, түкшүмөл. —Эл башында каран күн түшкөн убакта арга издеп, жер кезген азаматпы? Же...».

Көп эле каадалуу кишилерди көргөн өз заманында датка айым. Кай бири өздү да, жатты да ылгабай алдап, жорголоп кете берчү ыймансыз шум, кай бири ак көңүлү байманасы, кылычына гана таянган күүлдөгөн көзү жок көгөн эрлер болгон. «А бу ким?..» деп ой толгоду керээт айым.

...Те илгерки жымыраган бир тынч күндөрдүн биринде сарыбагыштын тынайынын бийи Жантай үчүкесинин «каранын каны» атанган Ормонунун акылгөйү Калыгул бийди мейманга чакырган имиш. О кезде мейманчылык айлап созулчу экен. Те байыркыдан ошол күнгө чейинки болуп өткөн, мындан нары болор окуяларга дейре ой алмашуу, пикирлешүү — ой толтуруу, адамзаада катары сөөлөт, салабат арттыруу сыяктуу болгон делинет. Жылдап сөз араң жеткен бир жагы арап, түрк, бир жагы иран, кытай, бир жагы үч тайпа орус тараптарында не окуя, не көйкөй болуп жатканына баам салышып, өзүлөрүнчө болжоп, ой тегеретишчү экен го. Жантай бий акылгөй агасы экөвү көп күнү, көп түнү өзүлөрү жалгыз, сөз кадырын билбеген алабармандан жан жолотпой, өзүлөрүнчө ширин аңгеме дүкөн курушкан дейт.

Бир күнү Калыгул бий тиги эрте менен эрте, түштө, кечте дайыма от жагып, дааратка суу жылытып, колго суу куюп, а сөз башталганда каралай көзү жалдырап сөз тыңшап, дайыма от боюнда отурган баланы кунт коюп тиктеп калат:

— Бий, ушу бала кимдин баласы? — деп сурайт.

Жантай бий элтейип, бирпас токтоло калган дейт.

«Неге сурап калды?..» деп чоочулап, «жаман болжол айтып коёбу» деп, жүрөгү калтылдайт экен:

— Оулия, бу... менин көкүрөк күчүгүм эле, оулия...

Калыгул башын ийкеп, балага жүзү жылымдап отуруп:

— А болсун, болсун... —дептир дейт. — Сиз экөбүз, бий, сарыбагыштын ичинде «эл башкардык, көк болдук, элдин жүгүн көтөргөн бук этпеген лөк болдук» деп жүргөн экенбиз. Бу бала маңдайы жарык, кайда чыкса жолу ачык, пейили кенен, колу ачык... бу баланын акыл сөзү жалпы кыргызга өтөт ко, атагы орус менен кытайдын чек арасына кетет ко...

— А-ай, айланайын оулия...—деп, Жантай бий сүйүнгөнү бир жагынан, «көзү тийип кетпегей эле» деген коркунучу бир жагынан, каргылданып ыйлап жиберген экен. — Жүрөт да бир көөдөк, жүрөт да бир чүрпө, айланайын оулия...

Ошол күндөн кепке үйүр Шабданга Калыгул оулиянын назары түшкөн деген сөз жалпы кыргыз кыпчак элине тараган, ушул отуз алты жаш курагында «Атантай жоомарт» атыккан адам мезгилдин өтө чалкеш учурунда, мына, Курманжан даткага бетме-бет келип отурат.

Пикирлешүү ортого тигилген жасалгалуу өргөөдө болду.

— Эң авалы, — деп, сүзүлгөн көзүн өйдө кылбай, акырын баштады Курманжан, — өзүбүзчө болуп, сүйлөшөр сөздүн теги-жайын тууганча билишип алсакпы деп, жаныбызга ашыкча «кулак» албай отурабыз.

Шабдан дайымкы жадырап турган өңүндө:

— Ырас болгон, апай, ырас болгон. Кеп тарайт эмеспи, ар ким ар кепти өз алынча аңдайт эмеспи, ошон үчүн биз дагы орус төрөнү кошо алган жокпуз, апай.

Бир тиктеп, кайра саргыл жашыл көөхар көзүн жылт эттире ылдый кыла, башын акырын ийкеп, «куп жакшы» дегенин сездирип, андан соң сөз күтүп, мелтиреп калды Курманжан.

Шабдан:

— Болор кептин тегин сезип отурасыз, эстүү жансыз, — деди асте, — бу орус деген ат түгүндөй көп экен, а биз аттын кашкасындай биртке элбиз...

Кылт-кылт баш ийкеп, «билебиз» дегенди түйдуруп койду Курманжан.

Шабдан:

— Ырас, булар басып кирбесе биз өзүбүз менен өзүбүз боло бермекпиз. Көрдүк, чабышып эми не кыла алабыз, качып кайда барабыз?! Карап берип тынбасак болбойт окшойт, апай...

Курманжан жүз багып, кейигендей, ноюгандай, ички касыретинен көзү коюла майышып отуруп:

— Ыя, арты кандай болор экен «карап берип тынгандын?» — деди акырын демин алып, өзү суроо бере, жооп айтты акырын. —Жаман да болсо, өзүбүздүкү эле го, чиркин?! Ордо бузулуп, мамлекет жоюлбайбы? Эл катары, башка элге тең катары кадыр-баркыбыз кошо кетип калбайбы?..

Таң калгансып, өзү да бул ойдон алыс эместей мелтиреп калды Шабдан.

Курманжан:

— «Тыңда менин кебими — таап алат эбиңи, талап алат элиңи, тартып алат жериңи...» деген, оулия аваңардын оулия кебине кулак туткан эмес экенсиңер го, түзү ийги иним?!

Кашын көтөрүп тиктеп калды Шабдан:

— Эми, апай, нары айтабыз, бери айтабыз, баары келип аздын иши аз экен го, көптүн акысы көп экен го?! Кантебиз, бир замандагы толгон журт ушул азыр кедерибизге кеткен, ынтымак ыдырап бүткөн чагыбыз экен...

Жүйөлүү сөз.

Шабдан:

— Эми, апай, — деп, кайра кеп улады, — дагы бизди көкө теңир өзү жалгап турабы, орус узун чылбыр, кең тушоо экен, тыякта өз оюбузга коюп, ич ара туугандын чыры тыйылып...

Муңканып жиберди Курманжан:

— Узун чылбыр азоону үйрөткөнчө узун болот, а азоо үйрөтүлгөн соң оозтуруктуу жүгөн салынат, оор токум жаба токулат, ал анан эркин азоо ал токумдан өлүп гана кутулат!

Тетик Шабдан буга жооп таба албайт:

— А болуптур, не аргабыз, не алыбыз бар?!

Жетик Курманжан буга жооп айта албайт:

— О, жараткан! Эр азамат эл четинде, жоо бетинде өлчү эле го?! Азыркы «азамат» дегенибиз жесирин душманына басып бере турган болгонбу?!

Шабдан:

— «Атаңды өлтүргөнгө энеңди алып бер» деген да акыл бар го, апай. Буга эмне дейбиз?!

Курманжан жүзүн үйрүп, ордунан акырын туруп, тышка карай жөнөдү.

Шабдан:

— Будан башка не арга бар жетимге?! Эптеп эрезеге жетип албайбы?! Көкүрөк көтөрүп албайбы?! — деп, кейий күңкүлдөп калды. — А артын берсе берешен теңир бербейби, акыры өлбөй аман калып жетилген жетим тагдырынан көрбөйбү, апай ай?!

Майор Ионов эт жей бергенден жадаган, аны ичине албай өзүлөрүнчө сүйлөшүп жаткан эки «туземчи» жактан шыбыш угулбайт, ишенген «войсковая старшина» күнүгө беш жолу намазга туруп кудайына сыйынат да тымпыят, демек бир жаңсыл пикир али булардын өзүлөрүндө жок — ушундан улам да ичкүптү болуп, көңүлү чөгө баштаган.

Муну сезип, тилмеч баштыкка салып ала жүргөн арагынан ортого коюп, куюп:

— Кана, айкөл төрөм, улуу Россиянын иши илгери боло бериш үчүн...—деп сунуш кылды, улуу Россиянын иши үчүн ким кылчактайт, кагып жиберишип, артынан эттен жытап коюшту.

Майор Ионов:

— Сыягы, бу кемпир да согуш жарыялаганы жатабы дейм бизге?!

Тилмеч улуган бөрүдөй өйдө тиктеп күлгөн болуп койду. Бу жоопко майор да ыраазы, жымыйып койду өзүнчө.

Майор Ионов:

— Баягы кара немең кайда?

— Жүрөт да, жер жутмак беле аны?!

— Ким деген киши экен деги өзү?

— «Жаны жок» имиш, жерлештери айтышты го. Бу сөздүн маанисин орусчалаштыра келсек «бездушный», «безсовестный» деген болуп чыгат.

Таң калды майор Ионов:

— Ушундай да ат коюша бereби булар?

Тилмеч:

— Өз аты эмес сыяктуу, бу дагы анын жүрүм- турумуна жараша аталган кошумча ат ко дейм.

Ойлонуп калды майор Ионов. Келерин келип, а бирок бир жолу да келген максатын айта албаса алиге чейин?! Жөнөткөн зарделүү генерал эмне дейт?! А зарделүү генерал бу жерге падышасы катары укук алган улук урматтуу губернатордун алдында эмне деп жооп берет?! Ушул ойлор жүрөгүн өйкөгөн. А «кара немени» эстеп калганы «бу кемпир кепке келбесе да, башка бир тектүү, таасирлүү кишилери менен сүйлөшүп келдик дегенге себеп боло алабы» деген аргасыздын күйүккөнү эле.

Майор Ионов башын чайкап койду:

— Өзүлөрүнүн ичинде ушунча жаман ат алып жүргөн неме менен байланыш кылуу шайтандын куйругун кармоо болот ко...

Тилмеч:

— Бирок, бир жакшы жери, бул кемпирин баары эле жакшы көрө бербегени билинди. Мына, жанагы «жаны жок» жалгыз дейсизби, тең тайлашар бир жааттан бу сөзсүз. Бүгүн болбосо эртең, бул жылы болбосо келерки жылы, иши кылып, бир күнү мындайлардын кереги тийип калышы мүмкүн бизге...

Те баягы Мусулманкул миңбашы жоюлгандан кийинки жылдардын биринде орус аскери Ак-Мечитти басып алса ордонун шумдары келе жаткан белээни ошол келе жаткан алдынан тосуш ордуна аны ордо ичиндеги өз ара тымызын кылта кыйышкан жосунуна пайдаланышып, каланын беги Жакып-бектин өзүн «кайран сепилди оруска сатып жиберген» кылып, хан көзүнө көрсөтүшкөн. Куралы начарлыгынан, айланасындагы элинин биримдиги жоктугунан жеңилген бек хандын каарынан бүйгалап, өзүнүн өлүмдөн качкан биртке кишилери менен тоо жымынып келип, Курманжандын айылына түш болгон.

Жакшылап мейманчылап, тыныктырып, өзү алты шаар Кашкар багытынын ошол кездеги акыбалын аңдап турган керээт айым кытай акимдеринин ар шаарга аз- аздан койгон аскер туруктарынан башка эчтемеси жок, түзүгүрөк кысым болгудай болсо туруштук кыларга чамасы чак экенин айтып, качкын бек ошол жактан бактысын издеп көрсө, бир кудай өзү жолун ачса, бир үзүрү болуп калышы ыктымалдыгын акырын кулагына салган дейт. Камылгасын кылдырып, акырында өзүнө караштуу Акимбай дегенди кыйла кошун менен кошуп бериптир. Кандай качкын сүйүнбөйт?! Жакыпбек көзүнө жаш алып, керээт айымдын колуна тоop
кылып, бул марттыкты эки дүйнөдө унутпастыгына оозуна каргыш алган экен.

Ушул окуяны ойлонуп отурду Курманжан.

Көп узакпай Акимбай, Сыдыкбек, Жакып-бек диний ураан көтөрүшүп Жаангир кожо деген бирөөнү туу кылып, кужум башташып, ар шаардагы азаздан коюлган кытай кошундары бөөдө кан төкпөй, урушсуз эле түндө-кечте кетип калып, алты шаар «бошотулган». «Гази» атанып сүйүнгөн кожо Меккеге ажыга кеткенинен келбей калат да, баягы качкын Жакып-бек бүткүл алты шаарда эч ким менен бийлик бөлүшпөгөн жеке өкүмдары болуп, кийинчерек эл оозунда «Бадөөлөт» атыгып багы ачылган.

Мына, бир убактагы качкын пенденин бүжүрөгөн кейпи, азыркы жыгалы таажы кийген бадөөлөттүн сөөлөтү өз абалы тарып отурган Курманжан датканын көз алдынан улам бири өчкөндөй, бири жангандай, улам алмашылып, кайталанып өтүп тургансыды. «О, кудайдын кудурети ай...» деди купуя.

Ал «бадөөлөт» дегидей дөөлөтман, тиги осмонлылар менен, Индстанга кирген англистер менен алака түзүп алган, Дүйнөлүк Лига билет аны. Кедерине кеткен бу Түркстан, мына, канавайран чабылган, башынан багын алдырган.

Курманжандын өз алдынан үч чыйыр көрүнгөнсүйт, бири — ошол качкын бектердин изи менен кетиш, бадөөлөт тагдыр алдынан чыкпаса да, кара башты калкалаш; бири — Бадөөлөт менен кабарлашып, жакшылыкка жакшылык, биргелешиш, андан нары өзү илгертен бу жактын таберигинен тартуу жиберип биртке байланыш кылып келе жаткан улук кытай каникеси Сысы жактан көмөк сураныш; бири — баскынчынын амирлигине кырың дебей куллук кылыш.

«Э-э, кара баш кайда болсо бешенесине жазылган күнүн көрөр...» деп, ой токтотту Курманжан. Бир киши эмес, бүткүл элдин тагдыры кыл таразага түшүп турган мындай убакта кара башын калкалап кетиш ага жарашабы?!

Бадөөлөт көргөн жакшылыгын унута электир, мусулман баласы, биргелешип кошун жыйнашы мүмкүн. Суранса Сысы «эжекеси» жер жайнаган көп кытайдан «көмөк» деп, эсепсиз кол жөнөтүшү ыктымал. Ылдый тиктеген бойдон мелтирей калды Курманжан. «...эки нар жөөлөшсө ортодо кара чымын кырылат...» деди ою.

Кызылдай кыргын майданы болуп жер тепселип, эрегишкен эки дөөдөн ким арачалайт, эл таламайга кириптер болуп... кимиси жеңерин ким билет, кимиси каларын ким билет, ар биринин көздөгөн өз мудаты жок эмес, андан калса, кимиси качан күйүшөр тууган болгон эле булардын?! «Экөө кылып алабыз го бир балээни...» деп, өзүнө өзү каяша кылды Курманжан.

Көңүл чөкпөй коймокпу?! Кабагы үйрүлүп, тизесин таяна ыкшалып ордунан турду Курманжан:

— Ким бар?..—деди акырын. Тыштан кийимчи зайып кирип, «датка эжесинин» жүзүнө суроолуу тиктеп, колун ушаламыш эте сөз күтүп калды. Оң тараптагы жапсар жакка кол учун акырын жаңсады. Ал жапсарда кошун алдына чыкканда, бир жакка жолго аттанганда кийер кийими турат.

Кийимчи зайып леп этип, «датка эжесине» сулуу аялдын терисиндей жупжумшак ийленип өңдөлгөн ак саргылт чалбар, көкүрөгү чопкуттуу ошондой эле камзол, аягына саймалуу, өкчөсү бийик зайыпана өтүк кийиндирип, белине көүхарланып кооздолгон кыңырык кылычы салаңдап жүргөн энсиз күмүш кур курчантты. Кызыл макмал кептакыянын үстүнөн жука көрк үчүн жасалган зайыпана туулга, анын үстүнөн мурда кийерге даяр коюлган ак элечек кийгизди, эки өрүм али ак чала элек чачын чачбакка ороп койду.

Эжеси бир да жолу сыланып, каранып койгон жок. Эшилген кум санаа эс көтөртпөйт, улам басат, түгөнбөйт, түгөнөр түбү көрүнбөйт. Кыжалатына кыжалат кошулат.

Бирөө менен жаман-жакшы кеп сүйлөшүп отурган учурунда да эсинде Абдылла бек, андан эч алаксый албайт. Күндө эрте менен, күндө кечинде жолун карайт, «сорок этип», «жарк этип» көрүнө калабы деп самайт, аны бул үзүлбөгөн үмүттөн чырм эткен кыска уйку гана бөлөт.

Ушу кийим кийген биртке убакта да көз алдында Абдылла бек. Күндө эки маал сураган сөзү, өз үнү өзүнө угулуп турду.

«...Тыштан кабар жокпу?...» дейт өз үнү. «Тыш» дегени «Абдылла бек жактан» дегени! «Жок али...» деген жооп алат. «Жүрөк негедир опкоолжуйт...» дейт өзү. «Кудай сактасын, бир кудай өзү даргөйүндө сактасын...» деген жооп болот.

Түндүктөн мөлтүрөп көрүнгөн көктү тиктеп, акырын үшкүрүп алды Курманжан. Кийимчи болобу, канике болобу эненин «балам ай» деген күйүмү бирөө гана экен го?!

Ашыгы, кеми болбойт турбайбы?! Туну эле Абдылла бек, журтка төбөсү көрүнүп да калган эле, айласы кетсе акыл салары, айттырбай тилин алары, байкатпай кадырын билери эле. Ушул баш жарган ойго басынып турган чагында таянычы болот эле го?! «Не күндү көрүп, кимдин көзүн карап, кайларда каңгып жүрөт болду экен ай?..» деди Курманжан, эне жүрөгү бирөөнүн куу чеңгели мыжыккандай эзилди, жүрөк каны куу чеңгелден сыгылып тамчылагандай болду.

Не элден азган бала кайгысы, не бейкүнөө кырылган эл кайгысы, өз көңүлүнөн, өз дилинен көбүргөн арман өз кулагына кыл кыяктын өксөгөн, муңканган күвү болуп угула баштады. Бирде жел канатындай серпиле күчөй, бирде сыздап, кандайдыр бир ымыртка, туңгуюкка сөнө...

Кийимчи зайып тегерене карап, кийимдин биртке да болсо бырышын жазып, сылап сыйпап, жуккан бирдемелерин чымчып алып, эжекесинин ушул алтымыш төрт жаш курагындагы али карылыкка моюн суна элек толукшуган келбетине кубанып, тегерене басып жүрөт. Бели али кымча, чопкут көтөргөн көкүрөк али толо. Жеңсиз, эки ийинден ашырылып көкүрөккө бүчүлөмө «жабынчы» деп аталган кырмызы макмал жамынтып, керегеде илинип турган элик сап камчыны леп алып, колуна берди.

Элирген сары бээ, датка дайым минген мал, жайы- кышы колдо, үйүргө кошушпайт, дайыма ыкчам, шатыраган зарделүү жорго. Тува элек болгон соң «байтал» аты өчө элек, «гүл сары байтал» деп коюшат, көңүлү түз эл ээсин кошуп «гүл сары минген датка эне» дейт, а ичи жаман кай бирөө «у-у, куу байтал минген жезкемпир» деп өңгөчүн тартынат.

Гүл сары байталга токулган ээрдин күмүштөлгөн көк сырлуу башын кармап, аттана берер болуп, тиги миракыр[1] эптей кармай берген үзөңгүгө аяк салбай токтоло калды Курманжан.

«...күмүш ээр көк кабак,
көркүн көрсөң бир санат...
күлүккө тынчы болбосо
күмүшүн ал да, отко жак —
күйүшөрүн болбосо
күүлдөшкө күчүң чак,
күлө багып жатка жак...»

деди дили, арман ой алда кайда толкуп ташып сапырылып. Ал колтуктан сүйөй беришке үлгүртпөй леп аттанды, эч кимди кошо жүр дебеди, эки жагын каранбады, үзөңгү кактырбаган гүл сары байталдын лепилдеген жоргосу менен кетти.

Кайда барат?

Өзү «жүр» дебеген соң эч ким артынан ээрчишке батынбай карап эле кала беришти.

Небереси Мырзапаяс, боз кунанчан, караан улай жүрүп, артынан барганда чоң энеси кыраңда гүл сары байталдан түшпөй колун серелеп, Сопу-Коргон жолун карап, былк этпей турган экен.

[1] Миракыр — акырбашы, ат багар.

Биерге чоң энеси күндө бир убак келет, күндө ушинтип жол карайт. Не кылгырган жаш, не уясына ылдыйлап бараткан кечки күндүн кызылы чагылышканы, чоң энесинин көзү бир түркүн саргылт жашыл көөхар өңдөнүп, жылтырап көрүнөт.

«...алтын ээр ак кабак
аземин айтса бир сабак...
атка тынчы болбосо
алтынын ал да, отко жак —
аяшарың болбосо
айтышарга алың чак,
акырын сүйлөп жатка жак...»

Кыл кыяк бул дүйнөнүн алды кызык арты өкүнч экенин муңканып, өмүрүнүн катаал мезгилинде калтылдап турган адамдын өз көңүл өзөгүнөн сызылып, өзүн термейт. Эч качан кейип көрбөгөн, эч качан
каралай көзүнө жаш алып көрбөгөн, жүрөк сескендирген шегин ушул азыр да «тагдырга чара жок» деп, өз кайратына өзү кептелип, акыл тегеретип карманып турат.

Дагы бек уулунун келеринен түңүлбөй кайтты.

Көбүгү сүттөй, таштан ташка согула сымаптай чачырап, күүлдөп жаткан көк кашка суунун боюна келишти. Үйдөй боз таштын көмкөрө беришиндеги көк ирим көлмөдө белгилүү «алайдын алтын балыгы» деген кызыл балыктар жылт-жылт секирип, кайра сууга чулп-чулп этип түшүп, жем талашып, көл түбүндө бураңдашып, ойноп, жойлоп жүрүшкөн. Түшүп, гүл сары байталды коё берип, ойногон алтын балыктарды көпкө көз талыбай карап отурду Курманжан.

Сууун шары күү-шау, күү-шау, жээкке жакын өскөн кызыл табылгы, бир шалайы сууга тийип калган, тынымсыз булаңдайт. Теребел салкынча, аваны байкалбаган бир нымдуу буу сергитип тургансыйт.

Көлмөгө ойноо бала Мырзапаяс чүкөдөй таш ыргытып жиберди, таш чалп этип түшкөндө көлмөнүн бети тегеректене, ойногон балыктар дым болуп калды.

— Кой, кагылайын, — деди чоң энеси акырын күбүрөй, — булар да кудайдын бир зыянсыз жаныбары, чоочутпа...

Жылт-жулт эте көз кубантып, кош-кош секиришип, кызыл балыктар ойной башташты кайра.

Бала жалжылдап мойнун созот, а чоң энеси өз санаасы, өз кыжалаты менен өзү кайрадан бетме- бет.

«...Ыя, атабызды өлтүргөнгө энебизди алып бере туруш абзелби?.. Жетим жетилеби, өз акысынын теңи боло алабы?.. Же... атасын өлтүргөндү «ата» деп, запкыдан жүрөгү өлүп, көргөн ит күнүнө көнүп, тегин, ата наркын унутуп, жумшаса күлү, минсе малы болуп кала береби?..» Өз үйүнө кайрылбай, унчукпай гүл сары байталдын саал жоошуган кылтылдаган жол жоргосу менен түз эле «коноктор» өргүп жатышкан айылга бет алды Курманжан, жанында небереси.

Өргөөнүн түрүлүү эшигинен Шабдан ага карай келе жаткан «апайын» көрүп, эшикке чыгып, гүлө багып тосуп, гүл сары байталды тизгинден алып, «апайын» колтуктан сүйөгөн болуп, гүл сары байталдан түшүрүп алды.

Майор Ионов, тилмечи тездеп басып келишти. Эки жактан салам айтышып калышты, саламга асте- асте баш ийкеп, бирөөн да тиктеген жок Курманжан.

Өргөөгө кирип отурушту. Бир түркүн шашкансып келген датканын түрүнө, кийимине көз түшүп, кабагын карап, бир кооптуу сөз күтүп калышты баары. Түнү бою кирпик какпаган сыяктуу, көзү киртейип, иреңи герсары тартып, жүдөңкү экен.

Курманжан дагы эле өйдө карабай, кабагын же бүркөбөй, же жазбай, эрини бозоргон жүдөңкү, суз абалында:

— Төрө, — деди акырын, — мен ыраазымын, төрө, кудай жалгагыр, жанагы кара сакалчан менен эле сөзүңөрдү бүтөрө бергиле, мен ыраазымын. А деле киши, биздин көзү өткөн даткабыздын туугандарынан...

«Баягы кара неменин бизге келгенин билип алыптыр, кекетип атат...» деп которду тилмеч. Көзү чекирейип кетти майор Ионовдун:

— Жерге кирсин ошол кара неме!

Анын актанганын өңүнөн, үнүнөн эле сезип:

— Чын сөзүм, мырза, мен ыраазымын, — деди Шабданга, — бармак басыша турган башка бирөөнү тапкылачы, кудай жалгагырлар, куткаргылачы мени бул кордуктан, маскаралыктан... эки ортодо алдастатпай...

«Сүйлөшүүдөн баш тартып атат...» деп которду тилмеч, майор Ионов оозуна сөз кирбей соксоюп отуруп калды. «Тигиниси эмне дээр экен?..» деди ою.

Акырын:

— Эми, апай, асте кылыңыз, акылга келиңиз, — деди Шабдан, — бул ишке кимдин кадыры өтөт, ким жарайт акыры?!

Тилмеч күбүрөй баштады эле, Шабдан кол үчүн шилтеп, аны токтотуп койду.

— Ушу «багындык» деген сөздү айтышкабы?!

Шабдан:

— Ал сөз кимдин оозунан чыкканы эп? Кеп мына ушунда, апай.

— Андай болсо,—деди Курманжан майорго карап, — андай болсо, төрө, ачыгын айтыш абзел, сиз менен иш бүтпөйт, бизге капа боло көрбөң, көрүп турабыз ниетиңиз жаман эмес окшойт бизге, бирак сиз бүтүргөн иш калпыс болуп калышы мүмкүн, себеби ушул ки, сизден чини да, бийлиги да чоң акимдериңиз бар, ал акимдер не жаратат, не жаратпай коё алат. Бүгүн биз кылган шартнама эртеңки күнү не жаратылбай, не кем баа болуп калса, орустай журтка эчтеме эмес, а биздин биртке журттун башына кыйынчылык түшүп калат. Ошон үчүн...

Тилмеч майор Ионовдун ийнине саал эңилип алып, акырын күңкүлдөп шыпылдатып которуп жатты. Майор Ионовго ыгына жараша убада кыла беришке, бүтүм бүткөрүшкө кеңири укук берилген болучу. Бул мелтиреген карасур зайыпты же коркутууга, же алдоого болбой турганын сезип, сөз ыгын күтүп, башын ийкеп, угуп отурду.

— Ошон үчүн, — деп, сөз улады Курманжан, — бир береке эле сизди быякка жумшаган Искебүл- пашанын өзү менен сүйлөшсөк, төрө.

Тилмеч которду.

Майор Ионов башка сөзгө өтпөй:

— Мейли, жүйөсү бар, —деди, — сиздин көңүлүңүзгө жараша болсун, урматы улук датка айым.

«Көзмө көз сүйлөшкөнгө не жетсин?!» деди Шабдан өзүнчө, бул оюн датканын көзү көзүнө чалына түшкөндө акырын башын ийкей түшүндүрүп, аны кубаттап койду.

— Эми, тилмеч,—деди Курманжан тилмечке саргылт жашыл көзү октоло, сөөмөйүн кезеп, — менин коёр шартым бу, толук айт орточу төрөгө! Дагы толук айтпай коюп, кылтылдатып коюп, ыя, эртең ортодон дагы кан төгүлүп кеткидей болсо, эки дүйнөдө кеперетин тартып калып жүрбө, тилмеч?!

— Кудай сактасын, датка айым эжей, кудай сактасын...

Курманжан:

— Биз болжогон жерге сүйлөшүүгө барган кезде «алдадык» деп, мени абакка кириптер кыла турган болушпасын — бул бир; сүйлөшкөн учурда биздин элге да, менин керт башыма да мазак сөз өтпөсүн — бул эки; сүйлөшүү бир тараптын үстөмдүгүн ашкере бекемдөө эмес, «багынтуу»эмес, эки тараптын тең пайдасына ымга келишүү катары болсун — бул үч. Мына ушул үч шартыбыз бекем сакталса гана сүйлөшүүгө барабыз.

Тилмеч өзү да абдан ой толгоо тартып, кыңырылып, ар сөздүн маанисин толук жеткирүүгө аракет кылып, алынын жетишинче майдалап, түшүндүрүп котордү. Ормоюп, томсоруп отуруп укту майор Ионов.

Шабдан сыпаа, сөзгө ыксыз аралашпай, ар мааниге өзүнчө баам коюп отурат. «...ырас, дили калыс адам болсо, макул болбой коё албайт бул шартка... мындай бир аз теңчилиги болбосо, бул иш «сүйлөшүү» да болбой калат...» дейт өзүнчө, укук берилген майор Ионовдун жообун акмалап калды ал. «Майор этегин кагынып туруп кетсе канттик?!».

— Мейли, эми... —деди майор Ионов бир убакта,— бул талаптарыңызды, датка айым, өтө кадырлуу генерал Скобелевге баарын айтып баралы, чечмелейли болушунча. Өзүңүз айткандай «не жаратат, не жаратпайт», укук алардыкы. Оорундуу делинип калса, урматтуу датка айым, өзүм кайра келем, сиздин аманчылыгыңызга өзүм кепил болом.

— Куп жакшы, — деди Курманжан, — «эр жигиттин сөзү өлгөнчө өзү өлсүн» дейт биздин эл!

Орточулар кетишер күнү өз өргөөсүнө чакыртып, жакшылап сый конок кылды Курманжан.

Бетке бата тартылып, тамактан кийинки кол жууш бүткөндөн кийин тыштан бир киши кирип, карышкыр ичик жапты майор Ионовго.

— Куру чыкпаң, төрө, — деди Курманжан акырын.

Майор ичиктин ичи-тышын каранып, жакасын сылап, «спасибо» деген сөздү улам-улам кайталап, балача кубанып отурганда кийитчи колундагы карышкыр кулакчынды кармаган бойдон, же «төрөнүн» аскерлик баш кийимин ала коё албай, же үстүнө баса кийгизе албай, кыйпылыктап калды. Түшүнө коюп, теңтуш болуп калган тилмеч майордун аскерлик баш кийимин башынан сурап отурбай сыйрып алды күлө. Сеңселген көк карышкыр кулакчын кийгизилди майорго.

— О-о-о! — деп жиберди майор.

Шабдан:

— Эми карышкыр болуп калдыңыз, майор! — деп мурутунан жымыйды. Сөзмө-сөз которуп койду тилмеч. Көңүлү куунак неме аны укkан да жок. Кыйыткан маанини түшүнүп, акырын күлүп койду Курманжан:

— Кубанып кетсин, кубанып кетсин... жаш жигит экен...

Кийитчи, өз көргөнүбү, тилмечтин башынан баш кийимин өзү эле сыйрып таштап, саймалуу ак калпакты кийгизе салды. «Эмне болду экен?..» деди сугалак ою. Тыяктан «О-о-о!..» деп калды майор, көзүн саймалуу ак калпак ала чакмак кыла. — Ке, алмашалы, макулсуңбу?..». Башынан алып, кармалап, кийизден экенин көрүп, «бизге болот ушу» деп, ичи чыкпай калды тилмечтин.

Майор Ионов бирдеме деди, эки жакты алаңдап каранып, үйдөгүлөрдүн баарына ыраазы болгондой кейпи. «Көп ырахмат айтып атат...» деп койду тилмеч көңүлсүз.

Тыштан дагы бир ак сакалчан киши кирип, көтөрө келгенин жазып, көйкөлгөн көк чамбыл илбирс ичикти жаап, төбөсү кызыл, кайруву кере карыш кундуз бөрк кийгизди Шабданга:

— Кийимдин жаны морт болсун, кийгендин жаны бек болсун...

Шабдан былк этпеди, ичиктин бир ийни саал түшүп баратканын өйдө тартынып да койгон жок.

— Мырза, — деди Курманжан ага, — бу кийит бокчодо жаткан дүнүйөдөн эмес, датка агаңдын бир- эки жолу ийнине салган кийими. Не дагы бир жетилген уулу, не жамыга төбөсү көрүнгөн тууганы кийер дегенбиз...

Жабылган тонду эч качан же кийип жөнөбөгөн, же өзү колтуктап чыгып көнбөгөн, алдына жамы жабдыгы менен ат тартылса чылбырын колуна кармап менчиктебеген, жигиттер ала жүргөн тонду, жетеленген жасалгалуу атты жардам тиленип алдынан чыккан бечарага анын ким экенин сурабай кийгизип, мингизип, бечараны кубантып коюп кете берген жоомарт Шабданды «датка агаңыздын кийими» деген сөз гана көңүлүн тартты белем, ошондон соң гана датка айымга жүз багып, асте башын ийкеп ыраазылык билдирип койду.

Майор Ионов тилмечи экевү акырын өзүлөрүнчө күбүрөшүп, илбирс ичикти алма-телме тиктешип, кайра кужулдашып отурушкан. Тилмеч:

— Бу кийим мышыктын терисинен окшойт дейт, — деп, жооп күтүп калды. Эч ким унчукпайт.

Бул элде сый берген сыйын мактабайт, сый алган сынабайт, кадыр көңүлүн баалайт — тилмечтин айтканын угуп укмаксан гана.

Көңүлү жакшы аттанды Ионов төрө.

А Шабдан кыйла бушайман. Бу шарт кабыл алынабы? Же жеңип желиккен паша Искебүл айлаң болсо жортуп көр кылып мукуратабы? Бу дымактуу датка жүз үйрүйт анда. Нары бир күнчүлүк жолдогу жети шаар жакка кокуйлап кабарлашышка мажбурланышы да ыктымал.

* * *

Ош...

Кең короонун ортосуна көк нооту жабылган узун стол коюлган, жанында эки гана орундук көрүнөт. Эшиктен төргө чейинки эки капшытка парад мундирчен ардак кароол тизилген. Өңкөй иргелген офицерлер турушат. Бул окуяга атайын өзгөчө маани берилип, бул жергилик элдин көзүн ала чакмак кылсын үчүн, «бул кыргын эмес тынччылык апкелген окуя» катары айрыкча даршан этилмекчи эле.

Мүнөт жакындап, салтанатка катышчулар коргондун эшиги жакка улам серп салыша, ошол эле учурда урматы улук генералдын да ичкериден шаңдана чыга келишин күтүшө көңүлдөрү бөлүштү боло башташты.

А генерал Скобелев эң акыркы ирет бою-башын каранып, сеңселген мурутун атырлап, «эми чыксам бекен» деген кыязда, али чыга элек. «Токтоо болмок абзел!» деди генерал өзүнө. Үлбүрөгөн жука пардеден тыш даана байкалып турган.

Те коргон оозунан аңгыча сары бээ минген, ак элечек зайыптын сөөлөтү көрүндү да, эки жагынан саал арттарак эки атчан киши коштоп, кабагы суз, бет алдын гана мелтиреп тиктеген боюнча, туштарабынан аваз кылган көпчүлүктүн көз алдында төрдү көздөй келе берди. Алтын саймалуу кымкап тон кийген, жакасынан эки өңүрүн тегерете кере карыш күндуз кармалган, зайып затына ылайык ничке күмүштөлгөн кемер курчанган, белинде кыны ар түркүн асыл таш чөгөрүлүп кооздолгон кичинекей кыңырагы жүрөт.

Жай, жайкала басып чыга келди генерал да. Тике карашынан, өзгөчө эркин тутунган сөөлөтүнөн аны «ушул Искебүл паша» деп, жазбай баамдады да, бээ үстүнөн асте салам айткан кабак көрсөтүп, тизгин жыя калды Курманжан. Генерал бир көз ирмемде эмне кылуу керектигин болжоп, ошол замат кубана мейман күткөн үй ээси өңдөнүп:

— Келиңиз, келиңиз, аттан түшүңүз, өтүнөбүз, урматтуу датка айым,—деп, атайын кабак жаркыта тосо кадам басты.

Түшүүгө эптенбей, түшпөйм да дебей Курманжан бир аз ыңгайсыз абалда токтоло калды да, ошол бээ үстүндө турган бойдон эле белиндеги кооз кындуу кыңырыкты чече баштады.

Бул эмне каадасы?! Таң болгондой элтейип тиктеп калды генерал.

Көк ноотунун үстүндө мурдатан даярдалып коюлган шартнаманын болжол тексти, жана да кол коюлуп бүткөн соң сыяпат үчүн ооз тийилет деген биртке мөмө салынып, ак күмүш табак турган.

Бир аз аралашып, адат баамдай калган майор Ионов мөмөсүн көмкөрө төгө коюп, күмүш табакты кош колдоп, Курманжандын алдына тосо берди. Бирок, Курманжан кыңырагын табакка салмакчы боло өйдө кармаган бойдон генерал Скобелевди мелтиреп тиктеп, токтоло калды.

— Урматы улугум, муну сиз өзүңүз кабыл алууңузду каалап турат окшойт... —деди тилмеч генералга акырын.

Күмүш табакты генерал колуна алары замат Курманжан кыңырагын күмүш табакка секин койду да, чач учтугунан бир байлоо ачкычтарды алып, күмүш табакка шылдырт дедире акырын таштады:

— Тилмеч мырза, айтың, ыкыбалдуу төрөгө, — деди үнү басмырт, — не абалда болгонубуз менен, биз өлкө эгеси, үй энеси эмеспизби, айтың, биз өз үйүбүздө тосуп алгандай бололу. Көп алыс эмес, мына бу Мады кыштагында, ошол жерде өз төрүбүздө жай көңүл менен бүтсүн калган сөз.

Кеп маанисин тилмечтен угуп, ойлоно калды гене- рал Скобелев. «Ну, бу кандайча каадасы? Же кол коюудан эптеп кетенчиктеп жатканыбы?» деген түкшүмөл шек кылт деди оюна.

«..өз төрүбүздө жай көңүл менен бүтсүн калган сөз...» Жүйөгө муюду генерал:

— Мейли, урматтуу датка айым, сиз айткандай болсун, — деди шар, сеңселген азем муруту былк эте жымыйып.

Тилмеч которду.

Курманжан ыраазылык билдире саал таазим кылды да, үнсүз баш ийкеп коштошуп, гүл сары бээнин тизгинин кайра тартты. Эч калдастоосуз, жанагы келген сынында жайма-жай, коштогон кишилери менен кайра коргондун чоң дарбазасынан чыгып кетти.

Бу эмне деген табышмагы? Стол үстүндөгү күмүш табакка салынган датка айымдын буюмдарына кызыга үйрүлө калышты офицерлер.

— Бу, —деп чечмеледи майор Ионов, — кичинекей кыңырак — куралды таштаганы, а ачкычтар, туптуура жетөө экен, Кокония өлкөсүнүн эң акыркы жети шаарынын ачкычтарын тапшырганы. Өзгөн, Ош, Анжиян, Маргалан, Кокон, Наманген, Кожон!

«О-о..!». «Ушундайбы?!». Баары дуулдашып калышты.

Ориенталист:

— Бул жакта мындай жосун эзелтен, бирөө бирөөгө киши аркалуу же сөз айттырып, же бирдеме суратып калса, топусунбу, камчысынбы, иши кылып өзүнүн бир урунган буюмун көрсөтүп коюуга кошо берип жиберишкен. Ырас, ар бир буюмдун маниси бар, топу болсо — сураныч, камчы болсо — буйрук. Демек, ишендирген кат менен барабар болгон.

Ичи чыкпай калган генерал Скобелев суз:

— А европалыктарга бу ачкычтарды шылдыратып көрсөтсөк «багынтышкан экен» деп ишенишеби?

Ориенталист:

— Жо, албетте, европалыктар жалган да болсо кагазга жазылганды «документ» кылып калган го.

Генерал тултуя терс бурулуп, сүрөтчү илеше басты:

— Көрдүңүзбү, келбети эле бир баа, анык каныкелик сезилет, ыя, Михал Дмитрич? Не деген төп келишкен сөөлөт?! Мына, каниги сулуулук, анык көрк мезгилди тебелеп өтүп келе берет деген ушу!

Генерал унчукпай укту. Бу көңүл деми ташкындап турган адамдын шарданына теңдеше алмакпы?! Минтип күкүрт чаккандай тутанып кетүү, өз ой чабытында калкылдап учуу көркөм өнөрдүн өзү өңдүү дуваналарына гана мүнөз. А генерал азирети императордун ыйык эркин орундатып жүргөн катаал солдат, бар болгону. Мындан кантип согушуу керектигин сурай бер!

— Да! — деди генерал сеңселген мурутун маашырлана сыланып. — Теги көрүнүп турат, аристократизм, албетте. Туураны туура дейлик.

«Да, — деди генерал өзүнчө купуя, — аристократизм тубаса, ак кайыптан десе болот, адам сөөлөтүнүн, адам рухунун бийик чеги, демекчи кудай өзү берерине түбүнөн канына кошуп берген өзгөчө дөөлөт...»

Жөнү жок жупулана бергенди генерал жактырбайт. Өз тукумун те XVIII кылымда орус өкүмдарларына кызмат кылган, сержант туруп накта азаматтар сыйланчу орденге жеткен Никита Скобелевден сүрүп, ошон үчүн өзүнүн бу жарыктык дүйнөдө өзгөчө бир вазийфасы, оруну барлыгына астейдил ишенип, ачык эле мактанып жүргөн адам.

— Михал Дмитрич,—деп, оюн бузду сүрөтчү,— айланаңда не асыл көрктөр бар экенин баамдабай, баамдоого аракет да кылбай өмүр өткөрө берүүгө болобу деги?

Таң болгондой бир тиктеп койду генерал. «Болот, чырагым» дейби?! Орунсуз, тиги тартыша баштайт.

— Пай-пай... —деди сүрөтчү өз ой толкунунан али ажырабай, — байкайсызбы, жараткан көп убакта ажайыптарды өзү көз кубантыш үчүн жаратып алабы дейм?

Генералдын кыртышы сүйбөй:

— Бу эмне үчүн эле жараткан «ажайыптарын» так ушул жерлерге «жаратып» отурат экен?! — деп, ушул жагына ичи тарыгансыды.

Аны сайын кызып кетти сүрөтчү:

— Сиздин ичкүптүңүздүн себебин түшүнүп турам. Сиз бул жерликтерди цивилизациядан адашып калган эки аяктуу жапайы, варвар, а түгүл канибал деп ойлойсуз. Түз айтканымды кечирип коюңуз, Михал Дмитрич. Кантсе да, бул жерлерде да этникалык жагынан өңү, сымбаты кынтыксыз адам тиби бар экени шексиз. А кокус ушул эле аялда Тамерландын руху жүрбөсүн? Же байыркы канике энеси Тамиристин?

Биртке жумшаргансып калды генерал. Рух өтүшсө, ага князь Святославдан келиши мүмкүн — ушул көңүлүнө келди.

— Кызык, —деди генерал, —Сиз, Василь Василич, чын эле ушул азыр да бизде байыркы улуу аталарыбыздын руху жүрөт деп эсептейсизби?

Күйө быша, генералдын алдын тосо кала, колун серелеп сүйлөп, ишендирмекчи болду сүрөтчү:

— Ишенип коюңуз, руху гана эмес өңү, келбети, жүрүмү, а түгүл үнү көчүрүлүп калышы мүмкүн. Сиз жанагы бизге чоочун экзотика болуп көрүнгөн айымды жакшылап байкаган болсоңуз, анын өң түспөлүнүн тегинен, албетте, улам бир мезгил катмарын сыйрып алып, кичине өзгөрө, бузула түшкөнүн өз-өз ордуна коюп, оңдоп отурса, бир убакта биздин жалпы энекебиз жаратылыш өзгөчө көркөм жараткан байыркы накта оригиналы чыга келет. Өзү үч уктаса түшүнө бир кирбеген те бир мезгилдердин шамы али жанып турбайбы көзүндө!?

Ишенсе генерал өзүнө князь Святославдын руху келип калышына гана ишенет.

— Ну, — деди генерал күлө, — сиз, Василь Василич, идеалистсиз! Согуш көрүнүштөрүн тартсаңыз дагы...

— Жо, — деп сөз кайрыды сүрөтчү, — чынды «чын» деш керек, мен аралашып көрбөгөн кезимде согуш дегенди кандайдыр бир шаңдуу парад катары баамдачумун — ойнолгон музыка, сулгандары селкилдеген баатырлар, кылкылдаган туу, бир жактан замбирек күрсүлдөп, бир жактан аргымактар алкынып биртке гана элтеңдеткен кообу бар эрдемсүү... бир аз набыт болгон кишилери да жок эмес... Көрсө, —деди сүрөтчү өкүнө, — согуш деген өтө катаал, ырайымсыз нерсе экен. Биле албайм, муну кандай деп актоого болот деги?

Көп да маани бербей турган, генерал кабагы үйрүлө тиктеп, сүрөтчүгө карата көңүлү биртке кыра боло түштү. Балким, анын ар тараптан кыйын адам экенин сезгениненби, генералдын жүрөгүнүн тереңинде тең көрүү, кадырлоо сезими жүрөр эле. Кайраты, атайы бой салбаган, атайы дардаңдабаган мүнөзү жакчу. Нары да, «Самарканды коргогондугу үчүн» деген аскерлик Георгий крестин да алган. Же уялганы, же жупунулугу — ал крестти башкаларга окшоп, жаркылдатып тагынып жүрбөйт.

«Ыя, ушул биринчи же эң акыркы согушпу?! Же согуш кансыз, кыйроосуз болмокпу?! — деп ой толгоду генерал Скобелев. — Энекебиз Россиянын тарыхый миссиясын аткарып жүргөн баатыр адамды айыптап, үйдөн тышка чыгып көрбөгөн

бооркерлер «куралсыз байкуш жергилик элдин абалын таң кылып жатат» деп чуу көтөрүшкөнүн кантесиң?! Кайда, кимдин гана канын төкпөсүн империясын кеңиткен, жашоо өрүшүн жайылткан баатырын Россия илгертен баалап келген, бүгүн да, эртең да баалайт, унутпайт».

А сүрөтчү өзүнүн көйүндө:

— Сүрөтүн тартсам болмок!

— Ким жолтоо кылат? Уктуңуз го, сиз «Тамерландын руху келип алган» деген кекирейген кемпир үйүнө чакырып жатпайбы?!

Кыштактан обочо кыртыштуу мейкинге кырка тарта кырк өргөө көтөрткөн экен. Те кыйла жерден ортодогу он эки канат чоң өргөөнүн эшигине дейре калы килем төшөлгөн. Жалаң иргелгени болуу керек, айттагыдай аруу кийинишкен ак калпакчан кишилер килемдин эки тарабына кырка турушуп, таазим кыла улук меймандарды тосуп алышты. Генерал Скобелевдин атын эки жактан сагакташып, сакалдары жайкала белдерине түшкөн эки кары адам өзгөчө сый-урматтын белгиси кылышып, калы килемдин үстүнө жетелеп бастырышты.

Улук деп генералды өзгөчө жылуу жүз, урмат көрсөтүп, бул элге таан сыйчыл адат менен дасторкон үстүн дүйүм даамга толтуруп, ашкере зыяпаттап күттү Курманжан.

Дасторкон үзүрү убагында эле ынтымак жагына ыктатыла эки жактан тең баштала берди сөз.

Бул эл акылсыздыктан эмес, өзү кураган өз ордосу тынчсыз, жайсыз болгону үчүн, өз өкүмдары катуу кол, суук тил болгону үчүн түп көтөрө ага каршы аттанып чыкканын, а бирок ак пашанын акимдери жапаа көргөн элге эмес, кайра ошол бапасыз ордого жан тартканынан орус аскери менен көтөрүлгөн журт ортосундагы кагылыштар аргасыз болуп өткөнүн эске салды датка айым. Муну генерал окуянын өнүгүш шартынан, алардын ордо эгеси менен анын букараларынын ортосундагы абалды жеткилең билбөөнүн залдарынан болуп кеткенин өзү тарабынан өкүнүч менен баян этти.

Курманжан:

— Биз бир кудайдын бирлигине ишенебиз. Бир кудайдын ар түркүн тайпа калк ичинде ар түркүн аты бар, маани ушул ки — ким кайсы атын айтып сыйынса баарыныкы бипбирдей дейбиз; бир кудайдын түркүн пайгамбарлары калк үчүн түркүн жашоо түрмуш ирежесин көрсөтүшкөн эмеспи, маани ушул ки — бир кудайдын кайсы пайгамбарынын ирежесин тутунуш ал бир кудайдын өзү берген эрки деп билебиз. Ырас, бир адам атанын тукуму болгон соң өңү-түсү, сүйлөгөн тили, тутунган дини, көнгөн адаты, күткөн малы бөлөктүгүнө карабай түркүн тайпа калк арасында аңдашпай турган ой-санаа болмокпу, келишпей турган кеп болмокпу, жылышпай турган ич болмокпу?!

Тилмеч колунан келишинче майдалап маани уламыштап түшүндүрдү генералга. Бу кудайдын бирлиги жөнүндө чыккан сөздүн себеби бар болучу. Илгери орус падышалары журт караткан мезгилде Эдил боюндагы түркүн тайпаны күчтөп күргүчтөп, христиан динине баш бургузган. Өзгөчө Сибирь жакта христиан кечилдери өтө чаап «язычниктерди» кыштын күнү ыран сууга чөмүлтүшүп, кары дебей жаш дебей тегиз чокунтушкан кезде өпкөдөн кагынып эл боо түшүп кырылып кеткен. Мындан кабары болгон аяр Курманжан ушундай капилет мүшкүлдөн сактанып калууга далалат кылып, алдынала айтканы болучу.

Курманжан:

— Биз келишер шартнаманын эртеңки өтүмдүүлүгүнө орустун өз баласы сиз, Искебүл-паша, жоопкер кепил болгойсуз, биз сизди гана карманабыз, урматы улугум.

Тилмеч котордү. Генерал дин таратуучу беле, ал урушта ырайымсыз, өз падышасынын түпкү көксөөсүн мындай кеп менен өткөрөрүнө келгенде сылык да, жүйөчүл да боло алган эптүү саясатчы экен. Ал башын ийкей отуруп:

— Кадырыңыз жам болсун, урматы улук канике айым. Бул сүйлөшүүгө азирети ак падышабыздын өзүнөн мага кеңири укук, бийлик берилген, — деп тактады. — Ишендирип коёюн, Россия өз кол алдына караган калктарга кам көрөт, албетте, ал калктар империянын мүдөөсүнө каршыкпай турган болсо. Ушул кез — бүткүл дүйнөдө абал чалкештенип, жер бөлүштүрүп алып калуу кызыкчылыгы чоң өлкөлөрдү тике маңдайлаштырып салган кез. Мына, силерге тыяктан англистер көз артып, быяктан чириген кытай богдыханы беш салаасын сунуп турат. Ырас, ачык айтмак деркер, быякка келүүдө Россиянын да өз кызыкчылыгы жок эмес, анын бири Россиянын өз тынччылыгына коркунуч боло турган англис-кытай кадамын тосуу менен түшүндүрүлөт. Эң биринчи силерге тийер көлөкөсү бул — Россия бытыранды өлкөңөрдүн ички пайдасыз кымкуутун тыят, тыштан, өзгөчө кытай тараптан тынымсыз боло келген кас экспансияны биротоло токтотуу вазийфасын өтөйт.

Майдалап которуп, «экспансия» деген сөзгө «жортуул» деп түшүнүк берди тилмеч.

Курманжан:

— Үч жолу калмактар жортуул кылган, ырас, үч жолу жеңилип кайра кетишкен. Кытай... те Кумулдан нары жатат, ал жактан кийинки миң жыл ичинде жортуулчу келе элек.

Генерал Скобелев:

— Мындан нары келип калышы мүмкүн.

— Күдай билет,—деди Курманжан, кытайлар үй ордундай жер менен үй-бүлөсүн баккан эмгеккор, топуктуу эл. Сысы эжекебиз быякка жортуул жибере койбойт ко.

Генерал ойлонуп калды, сөөмөйү менен окумуштуу — ориенталисин накырып алып, Сысы деген ким экенин акырын сурады. «Кытай өкүмдары, аял киши...» деп шыбырады ориенталиси. «О-го, — деди өзүнө генерал,—кара муну, кимди пеш кылып отурганын?!». «...а бирок, эжекесине чуркабай бизге сүйлөшүүгө макул болуп отурганы неликтен?..» деген ойго кабылды. «Жо, бөөдө үркүтпөй бери тартыш абзел, бери...» деген ой бекемдеди аны.

Генерал Скобелев:

— Четке чыгып кеткен уулуңуз Абдылла бекти кайра чакырбайсызбы, датка айым? Биз жоунгердин эрлигин кадырлайбыз, бизге душман болгонуна карабай. Ага деле биздин пейили кең улук пашабыздын кечирими болуп калышын эсиңизге салам.

Чын эле Абдылла бек жактан чоочулап, «сүйлөшүүнүн» бир түйүнү кылып алдыга коюп отурушкан Курманжан сезбей коё алган жок, көзүн сүзө муңайып отуруп жообун айтты:

— Ал бала силерге «душман» эмес эле, ал бар болгону өз үйүн, өз ата журтун, өз элин коргоого аракет кылган, бар болгону, урматы улугум. Эми жашырыны жок, кой дегенге болбой «кошун жыйнайм», «көмөк табам» деген кыжалат айдап кеткен. Бирак, эми ал баштагыдай дүпүрөгөн эли бар бекпи?!. Эми ал элинен да, бийлигинен да ажыраган бир качкын. Качкынды ким ээрчийт? А ээрчиген кошуну жок, көксөгөн көмөгү жок болгон соң намыстуу бала кара жанын багыш үчүн, жеңгендердин ыракымына баш

үрүнуп келгенден көрө, ошол тентигенин абзел көрөт ко дейм. Камтама болбогула, урматы улугум...

Дагы наркы-берки мудаа, санаа эки жактан астелеп ортого салынган соң жыйынтыктоого өтмөк болду генерал Скобелев:

— Эми, урматтуу датка айым, ушул пикир алмашуулардын маанисине ылайык үч түйүндөн турган бир шартнама даярдалыптыр, тилмеч орусча жана силерче окусун, угалы, макулсузбу?

Баш ийкеди Курманжан.

Тилмеч окуду. «Эски хан ордону жоюу, өлкөнү Россия империясынын кол алдына өткөрүү, бул элге карамагындагы башка тайпа журттар катары кам көрүү» делинген үч түйүн жыйынтык кылынган экен.

Курманжан көпкө дейре ылдый тиктеген бойдон отуруп калды. Тигилер да унчугушпай, бирде оор ойлордун алдында калган аял кишини, бирде бирин бири тиктешип, оңтойсуз абалда өзүлөрүнчө күбүрөшө да алышпай, мелтиреп калышты. Бир убакта өйдө карады Курманжан, саргылт жашыл көзү октолуп, акырын бир сыйра тиктеп алды баарын:

— Ыкыбалдуу төрөлөр, — деди үнү дирилдегени сезиле, — бу Бухара, Хийва ордолору жоюлбай этпей эле орустун ыгына алынды дейт ко?

Генерал Скобелев:

— Себеби мындай — алардын өлкөнү бытыраткан ич ара чатагы жок, өкүмдарлары азырынча эсен соо турат. А биерде, өзүңүз билесиз, жааттардын эсеби жок, ар бири ар жакка чоёт. Өлкө Империянын башкаруусуна өткөрүлсө, айтып эле коёюн, бири баш көтөрүп көрсүнчү, бири эмес баары баш көтөрүп чыгышсынчы?! Катыран тыйылат, демек элиңер тынчыйт! Кыр-рың деп көрүшсүн?!

Буга карама-каршы жүйөнү кайдан табат Курманжан?!

«Э-э... келип-келип эле өзүбүздүн ынтымагыбыздын жоктугу буларга жүйө, себеп болуп жатпайбы, аттиң ай...» Тигинин шагы сына калганына бир аз маашырланып, үнү абдан жумшак:

— Кана, датка айым, ушул шартнамага кол коюп, мөөр бассак болот ко дейм эми? — деди генерал Скобелев.

Тириле калды Курманжан:

— Жеңгер төрөлөр, дагы бир ойго кулак тута аласыңарбы?

Генерал Скобелев:

— Айтыңыз, датка айым.

Жай, үнүн көтөрбөй айтарын айта баштады Курманжан:

— Жергилик элдин жашоо түрүнө, туткан динине кысым болбосун, көтөрүлүшкө мурда катнашы болгондугу үчүн элди жазалоо, өрттөө тезинен токтотулсун, куугун жеп бозуп кеткен элдин өз жерлерине кайтып келишине тоскоол болбосун, тынч тириликке өтүшүнө шарт берилсин!

Генерал Скобелев өйдө боло бергенде «сүйлөшүүнүн» ал жагы баары дуу орундарынан турушуп, кең өргөөнүн төрүндө өзүлөрүнчө топ боло калышты. Үрпөйүшүп, бири кабагы үйрүлүп, бири баш чайкап, бири сөөмөйүн кезенип, кужулдашып кеңеше башташты. Койгон талаптарын кошкондо гана бул амазонка макул болору, колун коёру түшүнүктүү болгонсуду аларга. Үй ээси улага жакта, үч гана кишиси бар жанында. Тилмеч дудук, төрөлөрдүн үзүл-кесил угулган сөздөрүн илип-илип

которуп берип турбай, ал өзүнчө тымпыят. Түшүнбөсө да кулак төшөп, ар бир төрөнүн үрөйүн, кыймылын тиктеп, ошол учурдагы алардын дилиндегини туюп калышка далбас кылгандай, көз айырбай баам салып турду Курманжан баарына.

Үч офицер кут этишпейт, генералга батынып сөзгө аралашкан сүрөтчү, ориенталист гана. Кимиси тиктесе да тиктеген сайын тиги улагадагы азиялык амазонканын ирмелбеген саргылт жашыл көзүнө көздөрү урунат, ал саргылт жашыл көз тордун ичинде турган жолборс көзүндөй, ырайым күтпөгөндөй, жалдырабагандай, өз намысын гана, өз акысын гана көшөрүп талап кылып тургандай.

Көзү тыякта, өзү быякта, чалкеш ойлору менен Курманжан. «...ыя, кыргын кылды,. жеңди, ээлеп алды... ээлеп алганыңа макулмун дедирип алыштын эмне зарылдыгы бар буларга?..» деп сурайт өзүнөн. Бир илинчек бар, бир орчун себеп бар биерде...». «Биз айтканга макул деп бүтөрүп ала беришпейби?! Жо, бизди теңчиликке алгылары жок!». « Демекчи, өз колубуз менен кагаздашып өлкөбүз аларга өтсө, а элибиздин эртеңки күнү эмне болору, өзүнө, жерине эгелиги, укугу эсепке алынбаса... Мына-а, ээси көнсө да ууру теңчиликке көнбөйт деген ушубу?! Зорлук ушубу?!».

«...башында таажысы барлары мындай талап коё алышкан эмес эле, бу кемпир...» деп, башын чайкайт генерал, «эмнесине кутурат...» дегени ооз учунда. «...алардын башында таажысы болгону менен, бу кемпирдеги кайрат, рух аларда болгон эмес! Биз быяктын адамдарынын баарын ошолордой оңой көрүп алганбыз...» деп күбүрөдү сүрөтчү. Генерал айтышып отурбайт, ойлонуп буркуят, ойлонуп калганы — ийиккени, а ким билет, бу корс кыял генерал ушинтип туруп эле артынан кесе айтып ташташы да ыктымал. «Төрөлөр, — деди генерал, которуу болбогон соң, катуу, — менден капитуляция кылдырууну талап кылып жатышпайбы, кадырлуу төрөлөр?!». «...ал өзүнчө туура, баары кыйраган соң капитуляция, бирок улук урматтуу генерал-губернатор ушул сүйлөшүүнүн башында өзү болсо, мына бу акыбалды эсепке албай коё алмак эмес...». — Бу ориенталистин ою. «Сиз, макул болуп коюңуз, Сизди Россияда түркстандын баатыры дешип жатышат, бу байкуштардын акыркы талабына макул болуп койсоңуз сиз тараптан дагы бир айкөлдүк болот, «жырткыч», «желмогуз» деген сөздөр кыйла маанисин жоготот, ишенип коюңуз мага...» деди өзүн ага жакын көргөн сүрөтчү. «Бул шартнама,—деп сөз кошуп калды ориенталист, — кийин тарыхтагы бир бурулуш болуп бааланат...». «А мен айтып коёюн силерге, — деп, генерал оң колун өргөөнүн көк асман көрүнгөн чамгарагын карай көтөрө силкилдетти, — эртең бул крайды өздөштүрүү иши башталат, жер маселеси чыгат, ошондо көрөсүңөр, мындай «шартнама» өтө чоң кедерги болот, угуп койгула, кадырлууларым!»

Сүрөтчү, бул элдин тилин, ыр-жомогун, этнографиясын «изилдеп жүргөн» окумуштуу-ориенталист, аларга акырын ыктап кошулуп майор Ионов — булар да орустар, Россиянын Дүйнө Лигасында мокочодой жамандалып калышына күйүп турушат.

Кең өргөөнүн бир улагасында Курманжан өз кишилери менен турат, алар кооптоно башташкан. «Чык бириң тышка, тез жигит чаптыр элге, камдуу болушсун баары... Тигине, түрү жакшы эмес, канкор
паша кайрадан жортуулун баштайт ко...» деди Курманжан, кай бири башын акырын ийкеп, кай бири тирилей сүрөт болуп турушат. «Биз мунун кагазына мөөрүбүздү баса албайбыз, жандан коркуп мөөр басып берсек, эртеңки күнү жашоо жайытынан

ажыраган элдин алдында жүзүбүз кара болот... Өзү сатылып кеткен «саткын» эле эмес, ата журтту «сатып жиберген» деген кайтпас каргышка калабыз...».

Ошол учурда тилмеч акырын кыңкайлап келип, унчукпай, кулагын төшөй калган.

— Тур нары! — деди катуу Курманжан аны көрө кала. —Тыңчы...

Жалт карай калышты тигилер. Ориенталист тез бери басып келип, муңайым жымыйып:

— Урматлы датка, — деди түрки менен, — ага капа болбоңуз, бир аз токтонуңуз, баары жайында болот, датка...—деп, астейдил жубатты.

Жүзүн тиктеп:

— Бизденсизби, жарыгым?..—деди Курманжан акырын, үнү калтырап.

— Орусмун, датка, орусмун, — деди жүзү жылуу адам. —Силерден те тиги... —деп, тыржыйып калган тилмечти көз шилтеп көрсөтүп, күлүп койду.

— Жо, жарыгым, — деди Курманжан, — «силердики» да, «биздики» да эмес.

— Эми, эсиңизден чыгарып коюңуз аны, — деп, күлө багып, жүзү жылуу ориенталист кайра басты өз тобуна.

«Ушул азыр кычырашып отура берсек иш бузулат, ал иш, Михал Дмитрич, Россиянын иши. Жатып өлгөнчө атып өл деген сөз бар буларда, булар атып өлүшөт. Коңшулары ойгонот — Иран, Кытай. Индиядан англистер кол сунат. Дүйнө Лигасы кайра курчутуп Россияга каршы маселе көтөрөт. Орустун каны төгүлүп, казынасы чачылып ушунчалык ийгиликке жеткен соң бул ийгиликти Россия үчүн майда бирдемелерге кычырашып отурбай булардын сураганынан ашыкча берип бекемдеп калыш керек!» деди ориенталист, ал дүшманга түгүл «өз» дегендерге да айта бербей турган эң акыркы сырды айтты.

«Гм-да...», «Ну да...» деп, сеңселген мурутун желп эттире үүлөп, кайра сыланып, тынчы кетип укту генерал Скобелев.

«Биз билебиз, байкап көргөнбүз керек болгондо өмүр баянын, тиги жашыл көз аял көзүңүзгө көп кемпирдин бири катары көрүнбөсүн, Сизге кырың дей албаган таажылуулардын ошо таажысынан башка эчтемеси жок болгон, артынан ээрчиген бир уруу да эли болбогон, ошон үчүн алар сизге кырың деше албаган, а бу жашыл көз аялдын артында бул өлкөнүн дүпүрөгөн атчан эли бар, Бухара, Хийва, Кашкар ордолору кадырынан шек санашпайт, ушул убакта, ордо ээси жок турган убакта бул жашыл көз өлкөнүн таажы кийе элек каникеси катары эл арасында даршан болуп айтылып жүрөт. Демек, — деди кескин ориенталист окумуштуу, — бүгүнкү акыбалдарына жараша «сүйлөшүүгө» келип турган соң, урматы улук Михал Дмитрич, Россиянын бүтүп жаткан ишин кокус бүлдүрүп таштабай турган болсок экен...» Көптөн бери ага илешип жүргөн, «бабыраган бирөө» делинген бу «окумуштуу» эми көрүндү го?! Чоочунуп калды генерал, «жашырын бакылоо» деди ичинен, бирок анын айтканынан бир кынтык таба алган жок.

Тамшанып туруп, сеңселген мурутун маашырлана сылап, ошол көз ирмемде эле «сураганынан ашыкча берип болсо да» деген сөз көңүлүнө келип, ичинен күбүрөнүп, анан килейген генерал чайпала Курманжанга карай басты:

— Биз абдан терең кеңештик, датка айым, айткан талабыңызды орундуу деп таптык, макул болдук!

«Жүзү жылуу, тил билген орус» кабагы жаркылдап, күлө багып, генералдын сөзүн шакылдатып которуп калды. Былк этпей, үн катпай, саргылт жашыл көзү коюлгансып, акырын башын ийкеди Курманжан.

— Ыраазылык айтты, —деди токтолбой «жүзү жылуу».

Генерал Скобелев:

— Качан айтты?!

— Көз тиктеп, баш ийкеп койгон, Михал Дмитрич, быякта «макул», «ыраазылык» болот.

Күлүңдөп:

— Биз дагы Сизге ыраазыбыз...—деди генерал Скобелев, сөзү которулду, ал датка айымдын эки чыканагынан асте сүйөй кармады, анын тула бою билинер билинбес титиреп турганын сезди. — Эми кам санабаңыз, өз-өз ордунда болот иштин баары...

Кайра өз орундарына жайланышып, көңүлдөрү ачылып калышты. Майор Ионов, сүрөтчү Верещагин, ориенталист окумуштуу Васильев шартнаманын жаңы үлгүсүн даяр кылышты.

ШАРТНАМА

1. Эски хан ордосун кайра кандай абалында болбосун калыбына келтириш эки жакка тең ылайык болбойт.
2. Жети шаарлуу Кокония өлкөсүн Россия империясынын карамагына эки жак тең өттү деп эсептейт.
3. Жергилик журттун жашоо тиричилигине, туткан динине Россия акимчилиги тарабынан кысым кылынбайт.
4. Көтөрүлүшкө мурунку катнашы үчүн өлкөнүн калкын жазалоо токтотулат; колго түшкөн же өзү келип кабылган көтөрүлүшчүлөр азат болунат; куугун жеп бозуп кеткен элге кайра өз жерлериине кайтышка, жана да тынч тирилигине өтүшкө шарт берилет.
5. Россия өз карамагындагы башка тайпа журттар катары бу Жети шаарлуу өлкөнүн журтуна да кам көрөт.

Шартнамага генерал Скобелев кол койду. Курманжан «Курманжан датка айым» деп жазылган күмүш мөөрүн басты.

Камдуу келген генерал өзү Курманжанга кызыл кымкап тон жапты:

— Кут болсун, урматы улук канике айым, биздин азирети ак пашабыздын улук ыракымы! Сизге орус аскеринин полковниги деген аскерлик чин берилерин, жана да өз өлкөңүздөгү эң бийик баркыңызды мындан нары да дагы көтөрүп, сизге «кара кыргыз каникеси» деп урматоо ылайык табылганын көп алдында жария кабарлап коюуну өз вазийфам деп эсептейм. Жана да, мындан тышкары азирети ак пашанын казынасынан сизге жылына үч жүз сом өлчөмүндө көмөкчү каражат ыйгарылат.

Курманжан мелтиреп суз кабыл алды. «Кайдагы канике?! Өз алдынча журт сурайт канике деген?! Бул шартнамага мөөр басып, анан каникемин десең тууган уялбайбы, душман табалап күлбөйбү, кокуй?! — деп, тымызын көңүлү сынды.

— Эми мага атак зарыл эмес, улугум... Мага эми азирети ак пашанын пейили кең болушун гана бир кудайдан тилеп, ушул ыйык шартнамага ылайык журтум тынч болсо,

журт ичинде өзүм бир кудайга кулдук өтөп, тынч өмүр кечириш жагы гана ылазым... — деди Курманжан, не өкүнүчү, не ыраазылыгы сезилбей.

Сый тамак учуру эле.

Тыштан акырын кирип, небереси Мырзапаяс чоң энесинин жанына кош тизелей акырын чөгөлөй отуруп, башкаларга байкатпай кулагына: «Чоң эне... сиздин үрөйүңүздү көчүрүп алып атат, чоң эне...» деп, асте шыбырады. И, үрөйүңүздү көчүрүп алып атат деген эмне?! Чоң энеси небересин бир карап койду. Мырзапаяс улагада күймөнүп отурган кыркма кара сакалы бар сыпаа жүз орусту тымызын чоң энесине байкатты: «Оногу орус көчүрүп алып атат...». Курманжан түшүнө албай, орус жакты карап элтейди. А орус улам ага көз кырын салып, кайра алдындагы бирдемеге күймөнүп, колу ойсоңдоп, кайра көз кырын салып, кайра өзүнчө үңүлүп отурат. «Бул сыягы пашанын наиби окшойт... келген күндөн бери эле улагада ушинтип, ооздон чыккан сөздү жазып алгансып жүрөт ко...» деди ою.

Муну байкаган генерал Скобелев:

— А киши сүрөтчү Верещагин төрө, канике айым, — деп калды, — сиздин сүрөтүңүздү тартып отурат, камтама болбоңуз, канике айым.

Ориенталист которду.

Эки көзү күлүңдөй башын ийкеп койду сүрөтчү төрө, негедир шашкансып, көңүлү толкундагансып, өз ишине дагы карамыга үңүлө.

Курманжан «кандайча?!» дегендей, көңүлү уйгу-туйгу болгондой таң калып, бир күр кейиштүү ойго кабылгандай, эмне дээрин билбей калгандай нестейди. «Үрөйүнө кошулуп адамдын руху сүрөткө өтүп кетет» деген кооптуу сөз эсине келди. Бирок, эми эле шартнамага мөөрүн басып, амирине моюн сунуп берген акимдерге каяша айта албай дендароо болуп отуруп калды.

— Жакпай калды,—деп түшүндүрдү генералга Курманжандын абалын ориенталист.

— Көрбөй туруп эле жактырбай калабы?! — деди генерал бери апкел дегендей сүрөтчүгө ишарат кыла.

— Өтө жооптуу сындан өтө тургандай өзүнчө эле апкаарып, сүрөттүн ар кай жерин бир тиктеп, кармалап, кайсаланып калды сүрөтчү. Мына, отургучтай бирдемеге коомай отурган, жука кызыл камзолдун тышынан белине кооз кындуу кыңырак байланган, башында үлпүлдөгөн жаңы кар сыяктуу ак илеки чалынган, буудай иреңи суз, акылы, кайраты ачык сезилип турган орто жашап калгансыган зайыптын сөөлөтү. Сүрөтчү ордунан туруп, төргө келип, сыңар тизелей сүрөттү бери карата берди.

Көзүнө чалына электе Курманжан көзүн акырын жумуп алды. Генерал Скобелев:

— О-о... Эң сонун...—деп жиберди. Курманжан жумган көзүн ачпай үнсүз башын чайкады. Жаш Мырзапаяс сүрөттү эки көзү бакырайып, апкаарып тиктей берди.

— Көргүсү келбеди, — деп түшүндүрдү ориенталист.

Кубанчы заматта күбүлүп түшүп, сүрөтчү ордунан шып туруп, сүрөттү абайлап кармаган бойдон өргөөдөн чыгып кетти. Эми көзүн ачты Курманжан. Төрөлөрдүн таң калып тиктей, кабактары кирдей түшкөнүн көрдү да:

— Капа этпеңер, урматы улук төрөлөр... —деди, кечирим сурагандай үнү басмырт. — Те илгери да, биздин пайгамбарыбыздын түшунда да, ушундай адамдын үрөйүн көчүргөн өнөр болгон дейт. Пайгамбарыбыз сыркоолоп калганда бир күнү жанындагы

ишенимдүү чарйары[1] ушундай өнөрчүгө анын ыйык үрөйүн көчүртмөкчү болушат. Өнөрчү келип, көчүрө баштаганда пайгамбарыбыз жүзүн калкалана койгон дейт. «Э-э, расул илла, кийинки үмөттөрүңүз үрөйүңүздү көрүп, кыяматка дейре медер кылып жүрүшпөйт беле?!» дешкен. «Баарыбыз адам атанын баласыбыз, андай болгон соң мага окшогон бир үмөтүм үрөйүмдү карап отүруп бир кыйкым табат, бир үмөтүм сулуусунат, бир үмөтүм сөөлөттүүсүнөт, маани ушул ки, үрөйүмдөн көрө сакы үмөттөрүмө жакшы ишим, акыл сөзүм калсын» деген экен пайгамбарыбыз...

Маанилеп түшүнүк берди ориенталист. Төрөлөр өзүлөрүнчө кобурашып калышты. «Мейли, ар кимдин өз үйүтү өзүнө жакшыдыр, зыяны жок болсо болду бизге...» деп койду генерал Скобелев.

* * *

Ким бороонго кабылган, терс айланып удургуган, бет алдыңды көрсөтпөй, дем алдырбай, айлананы, тири жанды буй кылган?! Ким көргөн уюлгуган кара булут чүмкөгөнүн, шыбыргак бурчак урганын, сеңселген дарак, көйкөлгөн эгин, түркүн кийе, көкүрөк керген жалбырак сабалып, топостолуп жыгылганын?!

Куду ушундай бороон, ушундай муз бурчак тебелеп өтүп, эми боло калган биртке жымжыртта, мөмөсү топостолгон көлөкөсүз даректын түбүндө, кыйрап жыгылган эгиндин четинде, «чырк» эткен чымчыгы жок ээнде Курманжан өзү жалгыз отуруп калган сыяктуу.

Эми кайда кадам коёру, эмне арга, кандай гөр тирилик кылары бүдөмүк, бир шумдук көз карайлап, баш каңгырап бош калган.

Баягы «кол коюшкан» күндөн бери «канике айым» үйдөн чыга элек, бейчеки кишиге көрүнө элек. Эрте козголуп, даарат алып, багымдат намазын окуп, бетке бата тарткан соң да, былк этпей көпкө отура берет. Тышка чыкса, алдына күрсү коюнуп, үйгө сүйөнүп, жадырап чыккан күндү карайт, кудайга шүгүрчүлүк келтирип, күнүгө кечикпей чыккан күнгө ыраазы болуп, келе жактан жамыга жакшылык тилейт. Кечкисин да намазын окуп алган соң дагы баягы, кызарып баткан күндү карап, күн кызылына көзү чагылышып, ыйлаган көздөй жашылданып, чарчаңкы ымдалап коюп, былк этпей, күңк этпей шалдырап отурат.

Не иш кылды, неге кепил боло алды?! Бирден ийиктин жибиндей кайра чубап, кайра көңүлдөн өткөрүп ой тербетет. Не өкүнөрүн, не көңүлгө төтөк кыларын такмындай албайт, не «тагдыр ушу го» деп, мүңкүрөп моюн суна албайт — ой ааламдай чексиз, толкуган мухиттей тынчсыз.

Тышка көтөрүп чыгышып, төрөлөр «Шартнамадан» эмне пайда көрүп жатышканы ага угулбайт. А биерде «канике айым» атынан даршан. Бозгон эл өз ата конуш жерлерине кайтууга улуксат болунуп, тынч тирилигине өтүшүнө мүмкүнчүлүк берилди. Бир жагынан, «Жазалоочу экспедиция» жоюлду болунуп, аскер бөлүктөрү ар кайсы шаарларга бөлүштүрүлүп, «аскер туругу» деген бекем коргондорго жайгаштырылып коюлду.

Тоо буйгаларында топтолгон жергилик кошундар да, шартка жараша ыкташып, бошоңдоп, өз-өз айыл- кыштагына акырын сиңип, көрүнгөндүн көзүнө түшө бербей

[1] Ч а р й а р — төрт дос, Мухаммед пайгамбардын жолун улантуучу төрт шакирти.

калышты. «Аскер туруктарынан» «тартип сактоо» деген максат менен шаар ичинде күнүгө, өзүлөрүнө жакынкы элет арасына ар убак «марш» жасашып турушат. Бу «тартип үчүн» делинсе да, тегинде жергилик элге дагы эле кыр көрсөтүү, сесин алып туруу болгон. Кээде отряддардан «жеңген аскер желигип» болуп, жолуккан айылдын «асылды» деп иттерин атып, тентектик кылышкан учурлары бар. Саламга жараша алик болот, ошондой бир «марш» алдынан «кырат экен», «өрттөйт экен» деген каңырыш угулуп кетип, бирөөлөр буктурмадан ок атпай кылыч чаппай илгеркиден калган жаа менен эле бирин соо калтырбай сулатып да ташташкан.

Энеден «бек туулгам», «хан туулгам» дегендер бири хандык укугунан ажырап, бири бекчилик кадырынан тайып, эң акыры, жок дегенде, «орус менен кол коюшуп» «ит жемин» бөлүшүп калбаганына өкүнүшпөй коймокпу?! Не кокустук, не эрегиш, иши кылып, тигиндей болуп кеткен кагылыштар тымызын күйткүлөнүп, «журт намысы», «дин намысы» деген ыйык сөз кайрадан күбүр-шыбыр болуп, кайрадан жанына кире баштаганда кылдат жарымпаша муну көз жаздым кылган жок. Бир убакта эл көтөрүлүшкө каршы «иш кылып» беришкендиги үчүн өзүлөрү ар түркүн «наам», «чин» ыйгарган «Его высочества» Кудаяр, «дворянин» Насирдин, «полковник» Абдырахман элден бөлүнүп, алыскы Оренбург губерниясына көчүрмө кылынды. Түркстан жерин канга бөлөгөндүгү үчүн чет элде да, бул элде да өзгөчө жек көрүнгөн генерал Скобелев оболу Санкт- Петербургга чакырылып алынды да, андан нары ошол кезде Балкан-Тоодо жүрүп жаткан орус-түрк согушуна жиберилди. Мунун кетиши да жергилик элди кыйла ыраазы кылган иш болунду, бир жагынан.

«Канике айым» өзү менен өзү сүйлөшөт, өзүнчө күбүрөнөт, көңүлүнө, өмүрүнө өзү мөөрүн баскан кагазын кайра эсине алат. «Ыя, бирине бири суук, төрүнөн гөрү жуук, акыл мукураган, арга түгөнгөн бул алаамат мезгилде эмне деш, эмне кылмак эп эле канавайран чабылып, кан ордосу таланып, баш- көзсүз калып турган элге?! «Кайра аттан» деш, ал курулай пеш — көз көрүнөө отко итериш, окко түртүш — бу деген ичте жүргөн жаттын кылары, же атасынан калган өчү бар кастын кылары! А арага түшмөк — келтек жемек, кеп укмак, ошен этип туугандыгын актамак — алсызын, бечарасын сактамак. Мына — таажы кетсе баш эсен, элбеги кетсе эл эсен, эл турагы жер эсен, жалын өчсө очокто кору калды, жели чыкса көкүрөктө деми калды — эртеңкиң өз акылыңа, дымагыңа жараша, көрөрсүң....» дейт, өз үмүтүнө гана жылынып отурат.

Ошол эл ичи да, өз көңүлү да биротоло тына койбогон күндөрдүн биринде эбегейсиз чоң шар боло түзгө кызарып батып бараткан күндүн бетинен биртке кararган так көрүнгөнсүп, анан улам чоңоюп, кыймылдап бери чыгып, адам сөлөкөтү көзгө түшкөнсүйт. Кош көрүнүп жатабы, Курманжан көзүн ымдалап тиктеп калды.

Жо, адамзаада экен, күндүн кызылынан чыгып, жөө, бери кайрылды. Ит үргөн жок, акырын илдиреп басып, жакындап келе берди. «Кандай көйүндө болсо да эркектин периштеси улук» делинет эмеспи, «кадырлуу канике айым» саал козголуп, ордунан турган болуп, аны утурулап көңүл бөлүп калды.

— Арыбаң, байбиче, арыбаң...—деп салам айтты, календер экен.

— Бар болуң, бар болуң...—деп, жылуу алик алды Курманжан.

Саал энтигип токтоду календер, бир жактан көшөрүп жол жүрүп келе жатканы сезилет.

— Келиң, — деди Курманжан, — келиң, мейман болуң, азизим...

Үй бүлө зайып леп барып, мейман үйдүн саймалуу чий эшигин көтөрүп ачып калды. Көз ирмемге ыргылжың боло, көп убакта эшик алдынан эле кетип көнгөн неме, же сыртынан тааныйбы, же бу салабаттуу байбиченин сазесин кадырладыбы, биртке ыраазылык сездире акырын баш ийкеп, тиги тири пенде төбөсүнөн өйдө көтөрө ачып зарылып турган эшикке карай илдиреп кадамдап барып, ичкери кирди.

— Төрлөң, азизим, төрлөң...

Кепичин улагага чечип, түбүндө бирдеме томпойгон көлбөөрүн керегенин башына илип, анан төшөлгөн килемди басып келип, төркү килемдин үстүнө жайылып жаткан шайы төшөктүн четине коомай көчүк басты. «Жо, жо, азизим, төрлөң, төрлөң...» дегенине көнбөй, акырын «кудай жалгасын» деп, ыраазылыгын айтып койду. Наркы четине отурду Курманжан.

«Шырп» этпей, «түп» этпей лепилдеп кыймылдаган үй бүлө зайып тез колго суу куюп, тез дасторкон жайып, дүйүм даам коюп, чай суна баштады.

Мейман өзү менен өзү, эч кимге тик караган жок, дасторкон үзүрүнө серп салып да койбоду, бир сындырым нан алып, кичинеден чайга малып, акырын күрмөп, артынан акырын чай ууртайт.

Бир кишмиш алып, оозуна салып, артынан чай ууртаган болуп, шүк отурат Курманжан да.

Өзү айтпаса календерлерге эч убакта «эмне кылып жүрөсүң«, «кайда барасың» деген суроо болбойт, булар бул дүйнөнүн үзүрүнөн кечкен, кудайдын бирөө экенин, пайгамбардын барлыгын сайрап, жер кезип жүргөн ыйык кишилер делинет. Кай бир буга кошумча заман түрүн, адам пейилин сыпаттап, келе жак жөнүнө болжол айткан ойчулдары да илгертен боло келген. Топугу улук, көңүлүнөн чыгарып бирөө жарты нан берсе «берди» деп сүйүнбөгөн, бербесе «бербеди» деп күйүнбөгөн, ачтыгына да, токтугуна да кайыл, кудурет өзү толкуган ой мингизген азиздери.

Бир сындырым нанга, эки куюм чайга өзөгү жалганып калды белем, эми ээн жерде, ээн үйдө өзү жалгыз отургандай өзүнчө жер тиктеп, өз оюна өзүн алдырып, эки жагын көрбөй каранып, көзү айланып үргүлөп, эрини кыбырап, бирөө менен сүйлөшкөн таризде көкүрөгү акырын күбүрөнүп, акырын кыңкайып калды.

Үй бүлө зайып леп жаздык алып, анын башына жаздамакчы болду эле, «канике энеси» бир алаканын асте көтөрө «ойготпо» деген ишарат кылып койду.

Чукуранып алды календер, бир кур эки алаканы курушкансып, биртке титиреп, күбүрөнө баштады, көз уйкуда, көкүрөк ойгоо сыяк.

...эл дымагы түгөнөр,
эр кайраты мукурар...

...айрылар ана тилинен,
азгырылар дининен,
өзгөрүлөр түрүнөн...

...эси, көйү билинген,
өз элине күйүнгөн
өспүрүм «жаман» делинер...

...жаттын ырын ырдаган,
жандап жаны тынбаган
эр дана болуп көрүнөр...

Курманжан нестейди, былк этпей, чук этпей кулак төшөдү. О, жараткан, бу не деген аян?! Эртеңки күндөн баары бир көңүл тынчытпай, өзөгүн көрүнбөгөн курттай жеп отурган өз күдүк санаасына келип тийди го?! Үстүнөн чыкты го?!

Ошол пайитте календер аягынын учу дирт-дирт этип, толгонуп, өйдө боло башын чулгуп-чулгуп алды, дагы эле токтоно албады.

...о, кудурет сактай гөр...

...атадан калган жер унут,
анадан калган ар унут.

...тутунуп келген илгертен,
уюктуу элди журт эткен
салт, кааданын баары унут...

..кардынан башка жову жок,
катындан башка эли жок...
бакыл болор пенделер,
иштеп курсак тойбогон
ач мырзалык күн келер...
...уктап уйку канбаган
бейтынч, бейкут түн келер...

...өзүңдөн башка, бир алла,
айла, аралжы ким берер?!

Өз бушманы, өз тилеги кошул-ташыл болуп, «йа, алла... йа, алла...» деп, карманса болбой каңырыгы түтөп, өпкө кага энтигип кетти Курманжан.

IV

Абил бий жөргөмүштөй, кыңырылгансып, бүрүшкөнсүп:

— Эми... үкем... не кылган менен тууган экенбиз, чакыртсам назерими сындырбай үйүмө келип, бирге даам сызышып отурасың...—деп, көпкө токтолуп, буула, демин ала акырын сүйлөп отурду.

— Аттиң ай,—деди, — кимге катуу кебим өтсө, катуу камчым тийсе... күйүп кеткен ордонун кебин айттым эле, ошонун катуу камчысын чаптым эле, аттиң ай... Не артты мага?! Өз туугандарыма, өз курдаштарыма жаман көрүнгөнүмдөн башка?!

Унчукпай, тиктебей деле, өзүнчө эле угуп отура берди Бекназар.

— Өзүң билесиң, үкем, баары сенин көз алдыңда болуп өттү го,—деди Абил бий качанкы бир өткөн өктөлөрү эсине келип чыйралып. — Те баягы «кан көтөрүш» болгондо көздөй жигитими бердим — кан көтөрүлүп калсын дедим; ырылдаган ит Домбунун күнүн бүтөрдүм — элге тынччылык болсун дедим; кайран Шер-датканы жараштырдым — тыякта Ташкен алынып турган убакта ордонун ынтымагы бүтүнүрөөк болуп турсун дедим; элдин эрегиши күч алганда эрегиш жакка Абдырахманды өткөрдүм — күч бириксин, бир жагына оосун дедим; ал көй мансапка тез жетмечки болуп, тили ширин жарымпашанын азгырыгына кирип, акыры азгырган азгырык аны талаага таштап кеткенде, канча болсо да артынан ээрчиген кошуну бар эле анын, кайра Исхак менен жараштырдым — бийлик бир бекем колго өтсүн, ордо сакталып калсын, мамлекет бузулбасын дедим...

Ырас, болгон иш мунун баары. Баш ийкеп, жанагыдай эле тынч отурду Бекназар.

Абил бий:

— Бирине милдет кылдымбы?! «Датка кылгыла», «парваначы кылгыла» деп жулунуп бардымбы?! Жок. Иттей ырылдашып, мышыктай кыйылдашып талашып жаткандарга аралашып калгым келген жок. Бу бийлик деген кимден калбаган, кимдин башын жебеген?!

Сөз кошподу Бекназар.

— Мына, эмне болду акыры, — деп, өзү кейиди Абил бий, — эң акыры ханын дарга астырып, «жаман төөнүн жабуусу» эле бизге ордо, аны алдырып, көңдөбөгө күрөлүп таштанды го өзүлөрү да?!

Баягы күнү дөңдө өзү жалгыз кала бергени бийдин дымагын күбүп түшүргөн экен. Өз өмүрүн өзү тескеп, ыраазы да боло албай, эң акырында кара кылар киши калбаган абалын өзү сынап, өзү сынып отурган экен.

А Каракаш айым куунак, эшик караган, от ичкерткен эч ким жок, соорусун сүлкүлдөтүп, меймандарын өзү күзөтүп жүрөт. Мейманы эки эле киши — Бекназар, Кулкиши.

Абил бий:

— Эми, өзүңө көзмө-көз айтып коёюн дегеним... — деди, кайра ою алда кайда чачылып кеткендей, айткысы келбегендей көзүн сүзүп отуруп, көзүн ачты бир убакта. — Өзүң да көрдүң, мен да көрдүм — эл сени ээрчип калды, эми келкел сеники...

Каракаш айымдын кабагы жаркын, алдыртан жал- жал тиктеп, жылдызын төгүлтүп, ошонусу менен баатыр кайнисине болгон кадырлоосун, көңүл сыйын билдирет. «Келгиле, баатыр уул, кымыздан иче отургула...» деп, үнүн жылажын кылып кымыз сунат.

Абил бий:

— Мен эми жолуна көлдөлөң турбаймын, Бекназар бий! Баштай бер элиңи каалаган жагыңа, бу дуйнөдө да, тиги дүйнөдө да өзүң кепил бол, өзүң жообун бер... Мен да өз билген жолум менен жүрүп көрдүм, эми сен да өзүң билген жолуң менен жүрүп көр...

— Абил аке, —деди Бекназар эми өйдө карап, — бий болоюн деп жулунуп жаткан жерим жок, уктуңуз го өзүңүз, «сен бар» дешти, мен орустун огуна баратам, Абил аке. Мейли, көңүлүңүз болсо сиз барыңыз. Кимибиз барсак да эми мааниси бир...

Ушул тапта Каракаш айым башкаларга байкатпай өз байын алдыртан тиктей калды. «И, не десем?..» деп, заматта азазил акылы чарк уруп кетти Абилдин. Башын көтөргөн жок, көзүн эч кимге көрсөткөн жок, бирпаста ой жымыратып баса калды аны. «О, бу бала не деген ичи кең бала?!» деди бир ою. «Ырас, бу окко барыш, ким барса да ок атылса өлөт — кайран эр делинип кошок кошулуп, макталып көмүлөт, а ок атылбай калса — кадырга минет, чоң бий боло албаса да, өз аймагына «тоң бий» болот...» деди бир ою. «...мусулманча шейит. арбагы бейиши, а арты атадан балага дастан сөз...» деди бир ою чарк айланып, ошол тапта мындай өлүмгө сугу артыла түштү тымызын.

— Жо, жо, — деди өзү, — өзүңө тапшырылдыбы, өзүң көр... Жол койгон ниетиң эле мага олжо, ошого эле ыраазымын...

Баары бир Бекназар ошол чарчаңкы, көңүлсүз абалында отуруп, орус отрядынын алдынан чыгышка камылгаларын айтты акырын. А Абил анын бирин да уккан жок.

Кысыр эмди тайдын балборук эти, суусуну кымыздын гүлү болду. Каракаш айым дасторконун да, көңүлүн да кенен жайып, меймандарды өзгөчө күттү.

Кулкиши жетине албай, ичинен сүйүнүп, ичинен көкүрөгү көтөрүлүп, кээде:

— Эми, Абил аке, мындан наркы ишти көрө жатабыз!.. — деп оозун толтура сүйлөп, Абилге тең болгонсуп, бакытка карк болуп отурду. Оокат сиңсин деп Каракаш айым сары чайды жакшы демдеп, бир пияладан өз колу менен сунду.

— Бий, бизге жооп бериң... — деди Бекназар кетүүнү эсине салып, сыяпаты үчүн Каракаш айымга ыракмат айтты. Каракаш айым үнүн коңгуроо кылып:

— Чакырса назарын сындырбай, көксоо агаңдын үйүнөн келип даам сызып, билгиликтүү кишинин ишин кылдың, кагылайын кайним... — деди жоодурай, анан сарала саймалуу жапсар баштыгына даяр коюп койгон ак быязы камзолду Бекназардын ийнине жапты.

— Ийниң кубанып кетсин, баатыр,—деди Абил.

Чын эле камзол кунда жок камзол экен. Ак тайлактын жүнүнөн таза кылдап, бордоп, эришин, аркагын оң-тетири талдыра өзүнөн үлбүрөгөн чийин, түр чыгарып согулган. Тигишин ак жибек менен кежиген. Тик жака, жакасынан ылдый так белине дейре кыдырата түймө.

Кулкишинин көзүнөн от чыгып кетти.

— Агаңдын жыйган дүйнөсүнөн эмес, —деди Каракаш айым, — бу тырмагымдан чыккан буюм, жаман да болсо жакшыдай көрүп, жыртып кой, кайним.

Салт ошол, Бекназар баш тарткан жок. Кубанган жок. Ийнин күйшөй, акырын баш ийкеп ыракматын билдирди. А Кулкиши ак быязы камзолдун жеңинен кармалап көрүп:

— О-хо-о!.. «Жаман да болсо» дейсиң а?! Колуңа баракелде, жеңе!..—деп мактап калды.

Негедир Абил капилет оорусу кармагандай иреңи өчүп, былк этпей ой басты. Меймандардын аттарынын белин тарттыр жигиттерге деп, Каракаш айымды жумшады. Ал кетери менен илбирстей шып туруп:

— Эми, балдар... — деп күбүрөп, коңулга күймөнүп, бир кичинекей кол чаначты алып чыкты, — эсимден чыгып калган турбайбы... Жаман адатым бар, кымызды бөлөк ачыттырып ичем, насыбайдын кумарындай нерсе, кээде жаман деле болуп калат, бирок ичсем суусунумду кандырат...

Ал кол чаначты шылк-шылк булкутуп, анан кырма кесеге мелтирете куюп, Бекназарга сунду. Бекназар унчукпай кесени алды. Абил кымыздан Кулкишиге да күйду:

— Ичкиле, балдар...

Бекназар кымызды бир шимирип жутуп, негедир тамшанып токтоп, ошол замат башын көтөрүп, Абилди октолуп тиктей берди. Абил да көзүн ала качпады, жыландай мелтейип, ууртун бек кымтып, иреңи аны сайын кумсарып кетти. Колуна тийген кесени эми оозуна алып бараткан эле Кулкиши. Бекназар кагып таштады. Кесе тыякка ыргып, кымыз жайнап төгүлдү. Кулкиши томсоро түштү. «Аттар даяр!» деп кабарлаганы тыштан кирген жигит болуп жаткан ишти көрүп, Абилди жалжал тиктеп токтоло калды.

Бекназар колундагы кесени Абилге карай шилтеп жиберди да, унчукпай эшикке чыга жөнөлдү. Кулкиши артынан шашылды. Абил былк эткен жок, башынан ылдый кымыз төгүлүп, бирок унчукпай, ууртү бек кымтылган бойдон, нестейип отуруп кала берди. Жигити кеткендердин артына жулунуп басты эле:

— Бери...—деп, акырын зекип токтотту Абил. Тыштан шаша басып Каракаш айым кирди:

— Эмне болуп кетти?

Абил былк эткен жок.

Бекназар атка мингенинче чапты. Кулкиши артынан куйрук улаш кетти. Эмне болду? Мамиленин мындай тез өзгөрүшүнө түк баамы жетпей, ичинен Бекназарга күнөөнү оодуруп, кейип келатты Кулкиши. Айры белеске жеткенде, нарытан те этеги мунарыкка төнүп, ийрилип аккан суусу күнгө жылтылдап, ар жеринде топ дарак дүпүйүп, мелтилдеп көк өзөн көзгө тартылды. Бекназар тизгин жыйды. Кара моюн болуп тердеп, оолугуп алган куланчаардын тизгинине алы жетпегендей болуп, ат үстүндө теңселе түштү. Кулкиши жетип сүйөй калды. Бекназардын иреңи көгөрүп, көзүнүн эки кычыгынан идиркенектеп кичине чылпак чыга түшүптүр. Өтө кыйналгандын белгиси.

— Өй... айланайын, эмне болду ыя?.. —деп жиберди Кулкиши үрөйү учуп. Бекназар башын чайкады. Оозунан чыккан деми өтө ысык. Кулкишинин көңүлүнө дароо күдүк түшүп, дароо кайгыга алдырып, калтырап кетти:

— Кокуй!.. О, кокуй, жемекчи Абил жеген белем?!

Бекназар Кулкишиге таяна берди. Ал кой дегендей башын чайкады. Ат жалына эки окшуп кан кусуп жиберди. Кулкишинин биротоло эси кетип, эки жакты алактап карап, кишинин карааны көзүнөн учуп, араң сүйөп, токтоно албай үңүлдөп ыйлап, белиндеги жоолугун чече коюп Бекназардын көкүрөгүн, оозун аарчыды. Бекназар дагы окшуду. Шүүшүн чыкты. Бир кезде жаш талдын суусун чыгара кармаган балбан, уюткан колодой нык жигит эки бүктөлүп ээрдин кашына тырышып жыгылды.

— Ой... айланайын жолборсум... айланайын...— деп бакырып-бакырып жиберди Кулкиши. Бекназар бир онтоп өйдө болду. Эки көз түйрүлүп кеткен сыяктуу, кыпкызыл нуру өчкөн. Эрдин кесе тиштенип:

— Кулаке...—деди ал араң. Кулкиши үйрүлүп:

— Ыя, айланайын, ыя?.. — деди көзүн тиктей. — Кулакең сары улак болсун сага...

Бекназар:

— Кулаке, бир сурарым, ушуну аткар, Кулаке, эң акыркы сурарым...

— Кулакең сары улак болсун сага... Садага болсун сага Кулакең...—деп дилдиреди Кулкиши.

Бекназар:

— Болор иш болду, көрүп турасың, Кулаке, бала эмессиң... уу коргошун ичтим... Сурарым ушул, ушуну эми эч кимге оозуңдан чыгарба, Кулаке... Чайпалып жүрүп төгүлдүк го, чабышып жүрүп түгөндүк го?! Болду. Менден мурун адам өлбөптүрбү, менден кийин адам өлбөйбү, тагдыры ошол болсо көнбөйбү?! Бир гана арманым кетмек болду ичиме, Кулаке... Октон өлөйүн дедим эле...

Кулкиши эчтеме айта албай, өңгүрөп ыйлады. Бекназар чымыркана тиштенип, көзүн сүзүп, ат үстүндө каалгыды...

«Эмне болду экен? Болду болору! Өлсө өкүрүк, өлбөй калса кыйкырык. Экөвүнүн бирөвү...» деп Абил төрүндө толгонуп жата албады. Эшик шырт десе, те алыстан ит коңк деп үрсө, башын селт көтөрүп, жүрөгү муздап, эрдин кымтып тыңшай калат. Ага баары таң, Каракаш айым таң. Ал эч качан мындай болбогон. Эч качан мындай үрөйү учпаган. Эч качан мындай алдастабаган. Иреңи керсары тартып, эки көзү кызарып, бир күндүн ичинде арыктап, катырган балыктай мисирейип кетти. Эч ким менен сүйлөшпөй, бет келишип отурбай койду.

Каракаш айым өргөөгө кирип, жүйүртө басып келип, жанына отурду. Сөздү эмнеден баштарын билбей бир пас отуруп калды.

— Датка... — деди акырын, — табып чакыртайынбы?..

Абил унчукпады, көңүлү уйгу-туйгу, «Өлсө өкүрүк, өлбөй калса кыйкырык» деген ой, башка сөзгө орун бербеди.

Эшикке дүпүртө чаап келип бирөө түштү. Абил жамынып отурган кымкап тонун силке таштап ордунан атып турду. Каракаш айым эшикке умтулду. Кара жолго коюлган кароол экен. Иреңи купкуу. Абил тирмейип тиктеп калды. Ал ошол тапта «Өлсө өкүрүктү, өлбөй калса кыйкырыкты» күттү.

— Бий, баатыр өлүптүр..—деди кароол аптыгып, Каракаш айым кокуйлап жиберди. Абил иреңи бир кубарып, бир кызарып, бирдеме дей тургандай болуп, кайра токтолуп, купкуу жука эрини акырын кыбырап, кароолду мелтейип тиктеди:

— Эмне деп өлүптүр? Ыя, бирдеме деп керез айтыптырбы..?

— Билбейм, бий. Көл Мазарга көр казганы келгендерди көрдүм...

Абил бий жеңилдене түштү. «Кудай ыракматы кылсын..» деп ачык күбүрөп, эки алаканы менен жүзүн сыйпап койду. «Э? Гөр казганы гөрүстөндө жүрүшсө... мага атайылап кабар жиберишпей койгон экен. Бу шек саноо, ичтин кеткени эмес бекен а?...» деп, азазил көкүрөгү нечен толгонуп кетти.

— Кайраным... —деди Абил, ошол жерде кароол жигиттин көз алдында, өз байбичесинин көз алдында кадыресе, же кубанычы же күйүтүбү жашып жиберди. — Кудай ыракматы кылсын! Жан бар жерде өлүм бар. Баарыбыз бир күнү ошобуз...

Каракаш айым астейдил көз жашын төктү.

* * *

Полковник Машин Намангендеги аскер туругунан «марш» менен чыкты. Отряд Сефит-Буландан оңго бурулуп, күн чыгышты карай жүрүп, Болгон тоо Бозбуну имерилип, түштүк багытына карай, андан нары Нарын боюна чыгып кетүү.

Капчыгай бойлоп, көк жашыл тоо этектеп, ар мерчемдүү жерге токтоп, эки жакты арытып дүрбү салып, өтө сак, өтө аяр келатты. Чөп басып калган эгин жай, суу жүрбөй калган арык, кээ жерде кароосуз калган кыштоо кезигет. «Кара кыргыз көчмөн журт, — деп түшүндүрүп келет тилмеч, — эгинге анча табити болбойт, карабайсызбы кандай сонун суулуу жерлер (!) бош жатат. Өзүлөрү те ак карлуу бийиктин нары жагына көчүп кетишкен. Жай аягында ылдыйлашат. Кеч күздө ушул жерлерге айыл батпай кетет. Баарында боз үй...». Полковник унчукпайт. Эки жакты шектүү тиктеп келет. «Качып кетишкен» деген ойдо. «Буйга тосуп турушсачы?..» деп, өзүнөн өзү жини кычайт, алдындагы чоң тору кашка атты килеңдете желдирип, опоң-опоң эте келет.

Эки суунун кошулган чатына келишти. Тору кашка аттын башын тартып, полковник токтоло калды. Суунун бири караалжын көк, бири түбүнөн ташы көрүнгөн аппак экен. Жээги кыздын чачындай төгүлгөн самби тал. Көк теректер желге шаулдап, туш-туш жактан гүлдүн, балдын жыты буруксуп келип жатты. Жакын эле жерде жапайы өрүктөр сарала шайы болуп шагын ийип турат. Эч жан жок. Те бийикте төбөдө боз торгой сайрап жүрөт. Нары-бери кандайдыр бир кичинекей сарала чымчык учуп конуп, акбаш кулунчакка ийе конуп, сайрады. Эч ким жок. «Бейиш!..» деп өзүнчө күбүрөдү полковник. Теминип келген сотник ширин оюн бузду:

— Түземчилер...

Полковник кабагын бүркөй карады. Те күдүрөйгөн калың жаңгактан бери чыгып турган он чакты кишини көрдү. Колун серелеп тиктеди:

— Камдуу болгула...

Заматта үч жүз козак-орус отряды каркыра болуп тизилип, канат жайып, күдүрөйгөн топ жаңгакты курчоого бет алды. Полковник тилмеч экөбү жай бастырышып жөнөштү. Согуша турган эчтеме жок эле.

Айлана тыптынч. Эки суунун бир кунунда бейпил шаулдаганы гана бал жыттанган абаны термелтип турду.

Үрөйү учкан он кишинин ичинен башында аппак селдеси бар, жалаң кымкап тон кийген адам алдыга басып тосуп чыкты. Артынан калгандары басты. Жаш жигиттер. Белдеринде ак жоолук. Колдору боорунда. Кымкап тондуу аркан бою келип, бүк түшүп таазим кылды:

— Ассалому алейкум, Адам атанын ыкыбалдуу балдары!..

Тилмеч которду. Полковник мурутун былк эттирип, көзү күлүп, башын ийкеди. Андан нары эмне болор экен дегендей кызыккандай.

Кебетеси ордонун колго түшкөн билерманы сыяктанган адам калтыраган үн менен, кандайдыр көмөкөйдөн күңгүрөнгөн, арбагандай жумшак үн менен, полковникке ушундай түюлду, көпкө бирдеме деди.

— Эмне? Ушулар менен сый-сыпатташып отурабызбы?! Улугум, сарала өрүктүн башына салаңдатып таштап, жөнөй бербейбизби? — деди кутурган сотник атын тыбыратып.

— Үлгүрөбүз...—деп койду полковник.

Тилмеч которду:

— Бул багыттагы кара кыргыздын бир бийи, орус үчүн берилген ак ниет адаммын дейт. Урматтуу төрөлөрдүн келерин угуп, көп тартуу менен, ак даам менен, ак көңүлүн алаканына салып, тосуп турган адаммын дейт. Ибн-Караш Абил бий экен...

— Э, ошондой бекен! деп койду полковник Машин.

Абилдин көзү тилмечке түштү. Тилмечтин жүзү кандайдыр ага жылуу учурады. Жан тартты. Андан себеп, арга, ушул төрөлөр менен кепке гана келиштирип коё алар бекен деген ой бийлеп, жалооруп тиктеди. Тилмечтин жүзү суз болучу. Ага алдында калчылдап турган кыргыздын тагдыры кайдыгер, аларды козак-орус тиги сарала өрүктүн башына ылдый баш кылып асып кетсе да, же күбаттап, же каршы туруп, селт этер жүрөгү жок, ушул кымкуут өрттүн ичинен өзүнө дүйнө жыйнап жүргөн бир пенде болучу.

— Келгиле... Төрүбүзгө өткүлө... о, адам атанын ыкыбалдуу балдары... —деп, жер мөгдөп келип, Абил полковник Машиндин үзөнгүсүнө жетип тоол кылды. — Келгиле...

Полковник «бул эмнеси?» дегендей тилмечке кыя карай берди. Тилмеч мелтейген калыбынан өзгөрбөй башын ийкеди: «Знак покорности...» деди акырын.

— Улук төрөлөр, адам атанын ыкыбалдуу балдары, кызыр жылоологон пенделер...—деп муңкана үн салды Абил, — менде, менин элимде азирети акпашага, урматы улук жарымпашага, бир кудайым жолун ачып бизге келип турган төрөгө жаман ниет, арам ой жок... Келгиле, аттан конгула... кадырлуу, сыйлуу мейман болгула...

Тилмеч которду. Полковник атын темине берди:

— Эмне экен, сүйлөшпөскө, мейман болбоско эмне?! Кызык да бу...

Абил алдыга түшүп, дикилдеп чуркап, ар жерде талма коңуздай башы менен жер сайып таазим кылып калган өз жигиттерине «Ой, болгула!», «Ой, жайгыла дасторконду!» деп, бурк этип өтүп баратты. Жигиттер дароо жан кирген сыяктуу тең жөрмөлөп чуркап ишке киришип кетип жатты.

Топ жаңгактын четине жетип, Абил ийилип токтой калды:

— Келгиле, азиз меймандар, ыкыбалдуу меймандар... Жол азабы белгилүү, атка урунуп, чаалыгып, чаңкап калгандырсыңар, аттан конгула, мына майдан, мына саябан, эс алгыла, азиз меймандар...—деп кош колдоп көйкөлгөн шиберди, көлөкөнү көрсөтө берди.

Тилмеч которду. Полковник аттан түштү. Адъютанттан мурда жетип Абил өзү атын алды.

— Билгиликтүү неме го... —деп полковник Машин башын чайкады. Анткени менен анын кебетесинде ыраазы болуу көрүнүп турду. Муну Абилдин кыйды көзү чалбай койдубу! «И, пенде окшойт бу дагы. Сый урматтан качан качты эле бу кудайдын көр пендеси?» деп ичи жылыды.

Жигиттер буттары чөпкө илешпей заматта узун- узун дасторкон жайып, тик турган аюудай чоң чаначтарды муздак көлөкөдөн сүйрөп чыгып, дасторконго бышкан этти жайнатып жибериштн. Нары жакта үч
жүз отряд күрү-күү болуп, көлөкө кууп, суу бойлоп түшүп жатты.

Полковник эч кандай коопко негиз жоктугуна көзү жеткен соң, эки жакты бир аз кыдырып басып, туптунук кара сууга колун салып көрүп, жуунуп салкындап келди да, даяр болуп турган дасторконду көрүп аны сайын ыраазы болуп кыдырата басты.

Абил бөжөңдөп, бир колун боорuна алып, бир колу менен дасторконду жаңсап, алдында жикилдеп кетенчиктеп келди:

— Кана, улук төрөлөр... дасторконго... даамга...

Полковник отура бербеди. Абилди шектүү тиктеп, көңүлүнө бирдеме келип, ошол аны токтотуп турган өңдүү болду. Абил муну тилмечисиз түшүндү:

— А...—деп, леп этип эңилип, эттен бир үзүп оозуна салды,—мына... мына...—деп, дасторконду кыдырып ар даамдан ооз тийип, ар чаначтан пиялага куйдуруп, бирден ууртап чыкты.

Карап турган аскерлер бапырап күлүп, дасторконго жутунуп калышты.

Тилмечке бир сыр айтмакчы болуп, акырын:

— Эми... Өз окшойсуң... Үрөйүң буларча, тилиң биз чалыш... Эми...—деп калды Абил.

— Мени коюп,—деди тилмеч мелтейип, — өз башыңды арачалап алсаңчы?!

Ал качан, кимден укту эле ушундай сенсиреген, аар жүзүнө карабаган, итче ырылдаган сөздү? Качан көрдү эле мынчалык жек көргөн орою суук кебетени? Эстей албады бий. Өлүмгө качан эле моюн сунуп, «... болсо даңазалуу өлүм болмокчу болуп» келбеди беле, а жагынан камтама эмес, шайтан шаштырып, тигиге, ылымсып сүйлөп алып, андан муздай суук кеп угуп, итче ырылдаган кебете көрүп, дили маскара болуп отуруп калды. «... аттырса ушу аттырат...» деди дили.

Бу экөбүнүн үрөйүнөн сезип, полковник тилмечи менен акырын күбүрөшүп калды. «А-а, — деп койду тилмеч, — менин ким экениме кызыгат...» «...дагы, — деп мыңкылдап өзүнөн кошумчалады, — бу аскер кайдан, кай жакка деп чукулайт...» Күдүк кире түштү көңүлүнө полковниктин. «көрөлү, кетерде көрөлү...» деди өзүнчө.

Тиги экөбүнүн күбүрөшкөнүнөн шек алып, бирок, «...бизден өтпөсүн, өз өлүмүбүзгө өзүбүз себеп болуп калбайлы...» деп, кирдеген кабак көрсөтпөй, атайы жадырап, төрөнү сыйлуу деген дасторконго чакырып, өзү кызмат кыла баштады Абил бий.

Түш оогонго чейин отурушту. Наркы сөз, берки сөз айтылды. Эки жак үйралышып кетишти. Суусунга келгенде полковник өз жан баштыгынан арак алдырып жүзчөдөн куйдурду.

— Ну-с, кадырлуу бий,—деди полковник Машин сынай тиктеп, аракты көтөрө, — эми сиз биз менен ичиңиз...

Тилмеч күлүп котордu. Абил көздүн жашындай мөлтүрөгөн немени тиктеп, анан тилмечти карады.

— Силер арак дейсиңер...—деп койду тилмеч. Келме келтирип, «Э, куда-ай, эми эмне дедим?.. — деп, чекирейип туруп калды Абил: — Улук төрөм, — деп апкаарып, араң үн катты, — биздин кудайыбыз арак ичүүгө уруксат кылбайт... Кечиргейсиз, улук төрөм...

Тилмеч котордu. Полковник бир мурутун былк эттире жылмайып, көк шурудай тунук көзү күлүңдөп:

— А биздин кудай силер менен деги бирге отурууга уруксат кылган эмес. Биз мына отурабыз го?!—деп такады. Тилмеч котордu. Абил эмне кыларын билбей, аргасыз жылмайып, ирең кызарып отуруп калды. «Э, бир кудай, өзүң кечиргейсиң!». «Пашаң

капыр болсо да, амирин тут, аксактын акырын күт» дейт уламаларың, э кудай...» деп, пияланы колуна алып, тамшанып, анан тартып таштады. Сотниктер каткырып күлүп жиберишти.

— Мына бул башка иш! — деп полковник да күлдү. Өзү аракты ачырканбай жыргап ичти.

Суусунга келгенде караламан аскерлер эч тартын- бай кымызга кириштн. «Во! Эң сонун кумыс!» дешип, тамшанып ичип жатышты.

Нары жакта солдаттар бака-шака болушуп, кыргыз жигиттер менен жаңдашып, ар кимиси өзүлөрүнчө түшүнүп, күлүшүп жатты. Абил мунун баарын угуп, баарын көрүп отурду. Аракка биртке кызыган соң, улук төрөнүн өзү да чечилип, улуктугун, орустугун унуткансып, жанындагылардын баарын тең санап, сөзү көбөйүп, бирөөнүн сөзүнүн төркүнүнө анча көңүл бөлбөй, мүнөзү бейпил тартты. «Э-э... ымга бат келген, тузга кара санабаган, ичи кең, бир карасаң дардаңкүү, бир карасаң теңиз, тегиз эл экен го...» деп Абил кыйды ийикти.

Мына ушул учурда наркы жашыл адырдан Көл Мазар тарапка карай чубап, көп эл көрүндү. Полковник элтейип тиктеди. Тилмеч да колун серелеп карай берди.

Абилдин жүрөгү солк этти. Алмамбеттин акылын уурдап, Бекназардын өлүмүн каректап келип отурганы кылт этип эсине түштү.

— Э...—деди иреңи карайып, ойго батып,—бу эл... Өлүк көтөрүп баратышат көрүстөнгө... — деп түшүндүрдү. — Улук төрөнүн ыкыбалы белем, бир катуу жаак душманыңар бар эле, ошол күнү кече силердин келер алдыңарда өзүнөн өзү кан кусуп өлүптүр, ошону жерге жашырууга көтөрүп баратышкан го...

Тилмеч түшүндүргөн соң полковник көңүлү жайланып, кайра кызыгып дүрбү салып карай баштады.

Эң алдында төрт балбан жигит ийиндеп табыт көтөргөн. Туягына түшүрө кара тул жабылган баатырдын аргымагы наркескен кылыч кынсыз ээрдин кашына илинген. Улам бири алмашып, улам бири талашып, табытты көптөп көтөрүшүп, баатырга эң акыркы кызматын кылышып, эң акыркы пенделик карызын өтөшүп, кары, жаш мөгдөп, бири биринин этегин кармаган сыяктуу, уюктуу кумурсканын көчү сыяктуу сенделип, эл мөгдөп, жай чубап көк жашыл тоо этектеп өтүп баратты.

Көрүстөнгө жакындаганда көр казгандар утурлай басып, эл дуу туруп өкүрүп жиберишти, шаша чуркаган көр казгандар табытты колдон алып, жүрүп беришти. Элдин чуусунан тоолор каңгырап, кошо өкүргөндөй кош жаңырыктап, бардык жандуу дем тартпай аваз кылгандай, чөп башы ыргалбай, булак токтоп, чымчык үркүп, жер менен асманга ый толуп кетти.

Полковник дагы бирпас тиктеп, анан ордунан козголду:

— Ну-с, ыракмат, кадырлуу бий...

Меймандын аттанууга ниет кылганын тилмечсиз түшүнүп:

— А...—деп, Абил нары жакка карай үн салды. —Йе, Карачал...

Карачал ушул гана белгини күтүп отургансып, колжое басып келип, күмүш табакка бүтүн бышырылган казды салып, кош колдоп көтөрүп келип калды.. Полковник каздан мурун пил сыяктанган жапайы балбандын өзүнө таңыркап тиктей берди,

— Эң акыркы даамды татып аттангыла, төрөлөр куш этин жакшы көрөт дегенинен деп калды Абил. Тилмеч которду. Полковник:

— Э, бул эмнеңер, достор?! — деп, эми каягыбызга жейбиз дегендей түр кылды.

Абил:

— Жо...алыңыз, улук төрө, алыңыз...—деп, полковниктин табити тартпай турганын көрүп, күйкөлөктөп кетти. —Тууганым, айтчы, жок дегенде, санын айрып көрсүн, ооз тийсин...

Полковник меймандын сылыктыгын гана кыя албай, күмүш табакты алдына тартып, каздын ичи шооно менен тигилип турганын көрүп, кайра көңүлү жипкирип, башын чайкап, ошентсе да, каздын санын тарта бергенде, эзиле бышкан эт тез айрылып, ичинен майга аралашып, бир нече алтын теңге куюлуп түшө калды. Полковник бир күр нестее калып, Абилди кыя карай берди. Абилдин тирмейип турган көзүнө көзү кездешти. Абил жумшак жымыйып, башын акырын ийкеди. Тилмеч нары карап көрмөксөн болду. Полковник андан нары эмне кыларын билбей, же колун тартып ала албай, же ичине алтын шыкалган килейген казды нары түртө албай, отуруп калды.

— Якши киргиз...—деди ал «кетерде көрөлү» деген сөзү эми эсине келбей. Абил леп сыңар тизелей калып:

— Тийсе курсак бөксөргөндө тиер кереги... —деп, казды күмүш табагы менен дароо дасторконго ороп, полковниктин кайыш жан баштыгына салып, тору кашка аттын канжыгасына өзү бөктөрдү.

Полковник Абилди тиктеп туруп:

— Якши киргиз... —деди, билген сөзүн дагы кайталады.

Жөнөп калышты. Полковник Абил менен кол алышып көңүлү ачылып коштошту. Абил анын колун коё бербей туруп:

— Тууганым абзий,—деп тилмечке карады,— айтчы, айланайын, төрөгө, бирдеме деп күбөнама жазып таштап кетсин, антпесе биздин эл, өзүңдүн кабарың бардыр, тентек эл, ар кандай сөз чыгышы ыктымал, мен аларга көрсөтө турган болоюн, нары да артыңардан дагы башка төрөлөр келип калышы мүмкүн, жаман айтпай жакшы жок, алар кандай кабак менен келишет, аларга көрсөткөндөй болоюн!

Ишинен кам калтырбаган бу кишиге ичинен таң калып, тилмеч суроосун которду. Полковник Машин токтолуп турган жок, кагаз алып, каламын тез-тез шилтеп: «Биз тоо аралап келатып, кара кыргызга кездештик. Бийи ибн-Караш Абил бизди кубаныч менен тосуп, жакшы мамиле көрсөттү. Ошон үчүн, бул элдин, анын бийинин орус бийлигине жаман ою жоктугуна күбө болуу менен бирге, бизден кийин кокус келип калчу «марш» кылган отрядына буларга ырайымдуу мамиле кылуусу керектигин эскертебиз.» деп, кол койду да, Абилге сунду. Дастан болор өлүм эсинен чыгып, Абил кочушун сууга тоскондой эңиле калып, кош колдоп алды.

Отряд андан нары жүрүп кетти. Абил кийин орус акимчилиги келгенге дейре падышадан алган өзгөчө жарлык катары өз аймагына көп жылы чарк имерип «тоң бийлик» кылышына укук болуп берген ошол кагазды көзүнө сүртүп, тооп кылып, көлөкөсү узарып, үңкүйүп калып калды...

1960—1997

КЫСКАЧА ӨМҮР БАЯН

Төлөгөн Касымбек уулу азыркы Жалал-Абад дуванына караштуу Аксы аймагындагы Акжол кыштагында 1931-жылдын болжолдо 15-январында төрөлгөн. Айылда орто билим алган соң ошол эле аймактагы башталгыч мектептерде мугалимчилик кылып, Акжол айыл кеңешинде жооптуу катчы болуп, эмгек жолун баштаган. 1952—1957-жылдары Кыргыз мамлекеттик университетинин филология факультетин бүткөн. Ошол окуп жүргөн кезинде эле республикалык көркөм адабий журналдарда алгачкы адабий чыгармалары жарыяланып, 1956-жылы «Кичинекей жылкычы» деген биринчи аңгемелер жыйнагы басылып чыккан.

Жаш адабиятчы 1957-жылы республикалык окуу китептерди чыгаруучу мамлекеттик басманын балдар адабияты боюнча редакторлугуна дайындалган. 1949-жылы алгачкы адабий көркөм чыгармалары китеп окурмандар коомчулугунда оозго кире баштаганда республиканын Жазуучулар Союзуна алынган. 1960- 1966-жылдарда республикалык«Ала-Тоо» адабий көркөм журналын кара сөз бөлүмүнүн башчысы, жооптуу секретары, 1966-1973- жылдарда ал журналдын башкы редактору, 1973-1974-жылдары республикалык басма сөз боюнча мамлекеттик комитетинин башкы редактору болуп кызмат кылган.

Ушул эле жылдарда ал көркөм сөз чебери катары жетилип, «Жетим», «Адам болгум келет» повесттерин, тарыхый «Сынган кылыч», «Келкел» романдарын жазган. Өзгөчө «Сынган кылыч» орус тилинде төрт ирет, казак тилинде үч ирет, түркмөнчө, украинче, өзбекче, уйгурча басылып, ал элдин китеп окурмандарынын купулуна толгон. Москвадагы «Прогресс» басмасы тарабынан англис тилине которулуп чыгарылып, кыргыз тарыхынын кыйын кезең бир мезгили чагылдырылган бул роман бүткүл дүйнөдөгү англис тилин билген элге таралып, айрым дүйнөлүк адабиятчылардын,тарыхчылардын, саясатчылардын көңүлүн өзүнө бурган.

Кыргыз адабиятында биринчи жолу кыргыз элинин өткөн турмушундагы тарыхый көп инсандардын көркөм образдары түзүлүп, романда жазылган ал кыйын кезең замандын өнүгүшү жана жыйынтыгы, тарыхый болумуш бурмаланбай, жергиликтүү элдин руху кемсинтилбей, караланбай, а түгүл тарыхый катаал шартты токтоо кабылдап, кара селдей алааматтан өз элинин тек- тамырын сактап калуу сыяктуу ой-санаанын ыйык бийиктиги айкын көрсөтүлгөн.

Кыргыз адабиятындагы биринчи тарыхый романдын бул маанисин жергиликтүү «саясатчылар» да көз жаздымга калтырбай жазуучуга чабуулга өтүшкөнү жалпы кыргыз журтчулугунун али эсинде бар. Мурунку көз каранды республиканын саясатчылары «Сиз саясат жасап жатасыз, сиздин саясат биздин официалдуу саясатка каршы келип жатат» деген айып коюшкан. Бул деген ошол кездеги Кыргызстан КП БКнын көп жылдар бою тарыхчылардын, жазуучулардын мойнуна куржундай илип, «Кыргыз эли Россияга өз ыктыяры менен кошулган» деген официалдуу жобосу эмес беле?! Демекчи, «Сынган кылычтын» реалдуу мааниси «өз ыктыяры» эмес, орус падышасынын колонизаторлук саясатынын мудөөсу боюнча Түркстан аскер күчү менен каратылып алынганы болуп турганы бул КПССтин үлкөндөрүнүн терс сөзүн оң деп көнгөн жергиликтүү саясатчылардын абалкы коммунисттер сынга алып келген колониализм саясатын/зордук, үстөмдүк, майда элдердин рухун басмырлоо, жерин ээликтеп, өзүлөрүн жок болуу чегине жеткирүү/актоого болгон аракетине шайкеч эместиги

болучу. Бул абал Кыргызстан КП БКда бийлик алмашкан соң гана оңдолуп, көп жылдар бою жол берилбей жаткан тарыхый «Келкел» романы жарыкка чыгарылган, КПСС БКдан атайын комиссия чакырылып, «Сынган кылыч» романына коюлган күнөө алынып ташталган, кыргызстандагы авторлор укугун коргой турган мекемеге башчы катары 1987-жылы иш берилген. Көркөм адабияттагы үзүрлүү мейнети бааланып, «Кыргыз ССРинин эл жазуучусу» деген ардак наам ыйгарылган.

Тарыхчы жана жазуучу Төлөгөн Касымбек 1990-жылы азыркы Аксы аймагынын N-169 Кызыл-Туу шайлоо округунан эл депутаты болуп шайланды. Жогорку Кеңештин жаңы жыйынында Жогорку Кеңештин Туруктуу Комиссиясынын Төрагасы жана Президиумунун мүчөсү болуп иштеди. Жогорку Кеңеште каралган көптөгөн маселелерге жан-дили менен кийлигишип, өз пикирин ачык айтып Кыргыз Республикасынын атын жаңыртуу, борбор шаардын атын калыбына келтирүү, мамлекеттик тил, көз каранды эместик, Туу, Герб, жана жер маселелеринин туура чечилишине түздөн-түз кийлигишти. «Маданият жөнүндөгү мыйзам», «Билим берүү жөнүндөгү мыйзам», «Дин тутуу жөнүндөгү мыйзам», «Гражданчылык жөнүндөгү мыйзам», «Басма сөз жөнүндөгү мыйзам» даярдалышы жана кабыл алынышы түздөн түз бул инсандын ишмерлигине байланыштуу. Ошондой эле эркин мамлекеттин биринчи Конституциясын даярдоодо жана кабыл алууда өзгөчө активдүү катышты

Демекчи, Төлөгөн Касымбек кыргыздын өз тарыхын таануу ой-санаасын кеңитүүдө, кыргыз элинин жаңы мамлекетинин жербайын курууда, келечек багытын аныктоодо өзгөчө кызмат өтөгөн жетик инсан.

Басмадан

МАЗМУНУ

ЭРЕГИШ

БЕШИНЧИ БӨЛҮМ 3

АЛТЫНЧЫ БӨЛҮМ 167

ЖЕТИНЧИ БӨЛҮМ 347

КЫСКАЧА ӨМҮР БАЯН 476

Төлөгөн Касымбеков

СЫНГАН КЫЛЫЧ

Тарыхый роман

ЭКИНЧИ КИТЕП

7-басылышы

Басманын директору: К. Сатыкулов

Редактору Д. Андашев

Сүрөт редактору Б. Жайчыбеков

Техн. редактор Ж. Сооронкулова

Корректору Э. Маматкожоева

Дизайнер Ө. Акматали уулу

«ШАМ» басма үйү.

Тел: 0508 02 04 02 / 0778 02 06 02

Email: shambasmauyu@gmail.com

Ватсап: 0508 02 04 02

Басууга 17. 06. 2019 кол коюлду.

Офсет кагазы 70г. офсет басмасы.

Кагаздын көлөмү 42x56 1/16.

Көлөмү 30 басма табак.

Нускасы 1000 даана.